THE

NAMALINGÂNUS'ÂSANA

(AMARAKOSHA)

OF

AMARASIMHA

With the Commentary (Amarakoshodghâtana.)

OF

KSHÎRASVÂMIN.

Edited with critical Notes, an Essay on the time of Amarasimha and Kshîrasvâmin, a list of works and authors quoted, glossary of words, &c. &c.

BY

KRISHNAJI GOVIND OKA,

Late Sanskrit Teacher,

D. E. S., POONA.

POONA.

1913.

Price Rs. 3-8.

Printed and published at the 'LAW PRINTING PRESS,'
449 Shanwar Peth, Poona City by
D G KHANDEKAR

PREFACE.

—:o—

My object in bringing out the edition of Amarakosha with Kshirasvâmin's Commentary is to make this valuable commentary easily accessible to Sanskrit scholars I have succeeded in tracing many quotations met with in this commentary to their original sources. Still there are some quotations which I have not been able to verify and there remain some difficulties which I could not solve. These latter have been shown in the Notes and in Appendix I. My acknowledgments are due to Prof K. B. Pathak and Sirdar K. C. Mehendale for the help which I have received from them in the course of this work. I must also tender my thanks to Dr. G. K. Garde for his kindness in supplying the interesting reference to *S*aka kings in the Ash*t*ângasangraha of Vâgbha*t*a.

POONA
March, 1913.

K. G. OKA.

This edition of Amarakosha with the commentary of Kshirasvâmin has been prepared from the following Manuscripts from the Deccan College collections :—

A—No 88 of 1871–72. The age of the Ms. is Samvat 1678 *i. e.* 1622 A. D. It is very old and tolerably correct. It contains the text and the commentary on the 2nd and 3rd Kândas and not on the 1st, as the first 52 leaves of the copy are wanting. It is reliable, though the copyist is somewhat careless.

B—No. 333 of 1875–76. The age of the Ms. is Samvat 1690 *i. e.* 1634 A. D. It is complete and comes from Jaipur. It is very reliable, as the copyist never interpolates extraneous information. It is, therefore, taken as basis in preparing the present Edition.

C—No. 332 of 1875-76. This Ms. is a new copy and contains the text and the commentary on the 1st *Kânda* and the first two *vargas* of the 2nd. It is said to be one of the Kâshmere collections. It is full of mistakes.

D—No. 273 of 1880-81. The age of the Ms. is Samvat 1812 *i. e.* 1756 A. D It is complete and probably copied from the same original as A. It is, unreliable, as the copyist interpolates not only extraneous information, but his own information and that from later commentators as well It is very incorrect and the copyist is very careless

E—No. 505 of 1884-87. This Ms. is correct and reliable, but it contains the text and the commentary only on the 1st *Kânda*

F—No. 506 of 1884-87. This Ms. does not contain the text and the commentary on the 1st *Kânda* and the first four *Vargas* of the 2nd It is otherwise reliable and tolerably correct. It is very old and the copyist is somewhat careful.

N. B.—Besides omissions and additions of letters, ह्स for दीर्घ a *Mâtrâ* for *anusvâra* and a line for *Visarga* are very frequent in the Manuscripts. The letters य for प or प for य, व for च or च for व, श for स or स for श, द for ड or ड for द, न for र or र for न, &c. are met with on every page.

INTRODUCTION

Amarasimha's lexicon well-known to every Sanskrit student, is the oldest work of the kind now extant. It is of great interest to note that, though the production of a Buddhist, it has been universally accepted as an authority by the Brahmans and the Jainas alike. The fact that it has been commented upon by Buddhists like Subhûtichandra, by Jainas like *Asâdharapandita* and Nâchirâja, and by Brahmans like Kshirasvâmin, Mallinâtha* and Appayyâdikshita testifies to its usefulness to every class of Sanskrit students. It is a well-known fact that translations of the Amarakosha into Chinese and Thibetan have been recently discovered.

Many commentaries on the Amarakosha have been published, the most well-known of these being the one by Mahesvara and the other called Vyâkhyâsudhâ by Bhânuji-Dikshita. But the oldest and most important commentary now extant is the one by Kshîrasvâmin which is here offered to Sanskrit scholars. Its interest mainly lies in the fact that Kshîrasvâmin quotes numerous authorities, sometimes without naming them, in support of his statements. The date of this commentator is now known. He quotes Bhoja and is quoted by Vardhamâna in the *Ganaratnamahodadhi*, and therefore belongs to the second half of the eleventh century. He was a man of profound learning, proofs of his erudition being found on every page. His works will be noticed in the Notes. He appears to have been a native of Central India from his use of the words प्राच्य, प्रतीच्य, उदीच्य, &c. His attachment to Râjasekhara and to *Sri* Bhoja makes this view highly probable. His mention of many words as Desi, which are really found in the Hindi and other Northern dialects, points to the same conclusion. Kshirasvâmin was a devotee of *Siva*, as is obvious from the introductory verse and other indications in the commentary, and his name seems to have been suggested by the god

* Mallinâtha's commentary is called Amarapadaparijâtam

Kshîresvara Mahâdeva at Kâkupada near Kanoj In his commentary, on page 47, he enumerates all the well-known towns situated in Central India This circumstance may also be taken as confirmatory of the view that he was not a native of Southern India, but belonged to Central India.

A list of authorities quoted by him is given below :—

Lexicographical Authorities.

1 Kâtya
2 Muni
3 Bhâguri
4 Mâlâ and the Mâlâkâra
5 Nighantu (*Vedic*)
6 S'âsvata
7 Amaramâlâ
8 Nâmamâlâ
9 Abhidhânakâra
10 Abhidhânasesha
11 Anekârtha
12 S'riharsha
13 Durga
14 Bhoja
15 Rudra.

Commentators

1 Upâdhyâya
2 Gauda
3 Bhoja
4 *A*châryâh
5 Nârâyanah
6 *T*ikâ

Medical Authorities.

1 Susruta and Sausrutâh
2 Vaidyâh (chiefly Charaka)
3 Dhanvantari and his Nighantu (medical)
4 Vâhata or Vâgbhata
5 Chandra
6 Indu
7 Chandranandana
8 Dhâtuvidah
9 Nimih
10 Haramekhalam.

Kesava in his Kalpadruma enumerates the Koshakâras thus:—

कात्यवाचस्पतिव्याडिभागुर्यमरमङ्ग(क)ला । साहसाङ्कमहेशाद्या विजयन्ते जिनान्तिमाः ॥

If the order, in which Kesava enumerates the names, may be taken as chronological, Kâtya necessarily stands as foremost in time. He is cited with great respect and so often by Kshirasvâmin as to suggest his priority to Amarasimha. We are told that the year begins with Hemanta :—हेमन्तादि वत्सरस्यारम्भः, and Kshirasvâmin cites Kâtya as his authority thus :

आदाय मार्गशीर्षं द्वौ द्वौ मासावृतुः स्मृतः । (p. 23)

From this it would appear that Kâtya is older than Amarasimha. The same remark may be made as regards muni who may probably be identified with Vyâ*d*i. The third in the list is Bhâguri, as to whose priority to Amarasimha, Kshîrasvâmin thus remarks on p. 70 :—

वृहती तु निदिग्धिकेति भागुरिवाक्याद् ग्रन्थकृद् भ्रान्तः ।

On page 148 we meet with the remark of Kshîrasvâmin that Mâlâkâra was led astray by mistaking सर for शर in Bhâguri's statement :—एवत्र शर शरम् and that this author, *i.e.* Amarasimha, was in his turn misled by the latter. It is thus clear that in the opinion of Kshîrasvâmin Bhâguri and the Mâlâkâra preceded Amarasimha. It may be pointed out here that the author of the Mâlâ is not only frequently quoted as an authority, but is sometimes adversely criticized by Kshîrasvâmin.

S'âsvata, as it contains Anekârtha Samuchchaya only, is an ncomplete work though frequently quoted by Kshîrasvâmin. It is nevertheless much fuller than Amarasimha's Nânârthavarga, though in some places both agree word for word, *e.g.* अनु and अनुबन्ध. On these grounds the S'âsvata may be regarded as a later work than the Amarakosha. According to the last verse in Prof. Zachariae's edition :—

महायलेन कविना वराहेण च धीमता । सह सम्यक् परामृश्य निर्मितोय प्रयत्नतः ॥

it was composed in consultation with Varâha who may be identified with Varâhamihira On page 118 Amarasimha says that आतिथ्य means अतिथ्यर्थं, while Kâtya and Mâlâ say that आतिथ्यः means अतिथिः. Kshirasvâmin adds that :—शाश्वतोत एवोभयमाह 'for this very reason S'âsvata gives both the meanings'. This constitutes a further proof of S'âsvata's posteriority to Amarasimha.

The next authority quoted by Kshîrasvâmin is Durga who together with Bhoja are his latest authorities. The Vedic Nighan*t*u is twice quoted. The Amaramâlâ is thrice quoted though we know nothing as to its age and authorship. The Nâmamâlâ is thrice or four times quoted. Some quotations appear on pp. 72, 75 and 169 which are ascribed to Rudra by Bhânuji Dikshita.

Among the commentators on Amarakosha, who preceded Kshîrasvâmin, are Upâdhyâya, Gau*d*a and Bhoja. According to

Râdhâkânta, Upâdhyâya is Achyutopâdhyâya whose commentary on Amarakosha is called Vyâkhyâ pradîpa. Ga*u*da was another commentator on Amarakosha before Kshîrasvâmin. Both these commentators are quoted and criticized. The third is Bhoja about whose commentary we know nothing. Nor do we know anything about the commentators *A*châryâh, Nârâya*n*ah, &c.

Medical Authorities.

Since Kshirasvâmin refers by name to Susruta thus :— सुश्रुतस्त्वाह (p. 80), पवनेष्टोपीति सौश्रुतः (p. 64), it may be inferred that the frequent reference to वैद्याः may be intended generally for Charaka. The next medical authority after Charaka and Susruta is Dhanvantari who in the opinion of Kshîrasvâmin is older than Amarasimha :— बालपत्रो यवासः खदिरश्चेति यथेंषु धन्वन्तरिपाठमदृष्ट्वा बालपुत्रभ्रान्त्या ग्रन्थकृद्बालतनयमाह (p. 62). यथेँ– उपचित्रा दन्ती पृश्निपर्णी चेति । अत्र दन्त्या द्रवन्तीभ्रान्त्या ग्रन्थकृदुपचित्रामाह (p 69). पुष्करमूले त्रीणि नामानि । पद्मपत्रमिति ग्रन्थकृद् भ्रान्तः । पद्मवर्णेति लिपिभ्रान्त्या पद्मपर्णमिति बुद्धवान् । यदाह– मूल पुष्करमूल च पौष्करं पुष्कराह्वयम् । काश्मीर पुष्करजटा धीर तत्पद्मवर्णकम् (धन्वन्तरिः) (p 79). शीतलवातक इत्येका संज्ञा यद्धन्वन्तरिः शणपर्णी शीतलवातक इत्याह । Amarasimha considers शीतलवातक as a compound and treats वातक and शीतल as separate terms for शणपर्णी (p. 80).

From these and other similar remarks it is obvious that Dhanvantari, whose work is known as Nigha*n*t*u*, must have preceded Amarasimha by a long interval. Vâha*t*a or Vâgbha*t*a, who was a Buddhist, is thrice or four times referred to in this commentary. His reference to the S'aka kings being very fond of onions enables us to assign him to the second or third century A. D.

लशुनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् । साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥
यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।
कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥ (अष्टांगसंग्रह उत्तरस्थान Ch. 49).

Other medical writers Chandra, Indu and Chandranandana are very frequently quoted, especially in his comments on the वनौषधिवर्ग, by Kshîrasvâmin. But nothing is known about their works. A गणनिघण्टु by Chandranandana is mentioned in a list of writers of medical Nigha*n*tus. Two or three references to Nimi show him to have been a medical writer about whom nothing definite is known. Nor do we know anything about the हरमेखलतन्त्र, an ancient medical treatise mentioned on page 71. धातुविदः mentioned on page 156 may, for aught we know, be medical authors.

Grammarians.

प्राच्याः, प्रतीच्याः and उदीच्याः are referred to here and there in this commentary. Pânini, Kâtyâyana and Patanjali are of course frequently referred to. The grammarian Chandragomin is cited nearly nine or ten times. Not only does Kshirasvâmin quote Kâsikâ but reproduces even its mistakes (see Comment. on सहायता and भव pp. 188 and 192). Lastly, the grammarian Bhoja is also quoted with great respect as श्रीभोज.

Philosophical Authors.

The Dharmasûtras of Gautama are quoted on pp. 28 and 114. Jaimini's Pûrva-Mimânsâ-Sûtra is quoted on p. 28. Sânkhya-sâstra is referred to on page 25, while Sânkhya-kârikâ is quoted on page 217. We find mention of the Vaiseshika doctrine on page 25. Yoga-sâstra and its Sûtras are cited on pp. 13, 119 and 191. The great Mimânsâ-writer Kumârila-bhatta is quoted on pp. 28, 166 and 207. The seven principles recognised by the Jainas are mentioned on page 187; while Buddhism and its principles are mentioned on pp. 25 and 203.

Other authors and works quoted by Kshirasvâmin in his commentary are too numerous to mention here. For the convenience of Sanskrit scholars, they are given in a separate list. (Vide Appendix I).

The age of Amarasimha.

In the Kâlavarga, page 23, Amarasimha says :—

द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ।

Upon this Kshirasvâmin remarks thus :—माघाद्युपक्रमस्तत्रोयनारम्भात् । It is obvious from this statement that in the days when Amarasimha lived or shortly before his time, the sun's course to the North must have commenced in the month of Mâgha. Similarly the other remark of Kshirasvâmin :—हेमन्तादि वत्सरस्यारम्भः may be taken as confirmatory of the same view. From this it may be inferred that Amarasimha must have flourished 15 or 16 hundred years ago. Another clue to his age is found in the fact that he, though a Buddhist, follows the Pâninian system of grammar. The line :—

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् । (p. 236)

is a rendering of Pânini's well-known Sûtra सभाराजामनुष्यपूर्वा and not

of Chandra's simpler and more intelligible Sûtra ईश्वरार्थादराज्ञःसभा। A justifiable inference from this and many other Sûtras is that Chandra's grammar was not before Amarasimha when he wrote his work. In this connection it is interesting to note the well-known line current amongst the orthodox Pandits:—अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरत्।

Kshîrasvâmin commenting on the word आप्य says:—

आप्यं तु लक्ष्यात्। अत एव- आप्यं वेति चान्द्रं सूत्रम्। (p. 40).

On page 161, while explaining मन्द, Kshîrasvâmin says:—

मन्दते स्वपितीव मन्दः। अत एव मदि जाड्य इति चान्द्रो धातुः।

On page 157 the commentary has:—शशस्योर्णा शशोर्णं, गृहस्थूणवत्क्लीबे। Bus here Kshîrasvâmin does not cite Chandra's Lingânusâsana which says:—शशोर्णं कारणं करम्। From these it may be inferred that Amarasimha preceded Chandragomin. Since Chandragomin, from whom the grammarian Vasurâta (A. D. 480) is said to have learnt grammar directly, belongs to the fifth century A. D., Amarasimha may be assigned to the fourth century A. D.

A correct explanation of the word जत्रु is found in Susruta, Charaka and even in Vâgbhata. But Amarasimha attaches to the word a wrong meaning. (See Dr. Hoernle's Osteology p. 166.) This fact may indicate that Amarasimha was posterior to Vâgbhata.

In passing it may be remarked that Amarasimha, though a Buddhist, had strong leanings towards Sânkhya philosophy as it evident from the use of the words:—

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्। (See p. 24 and Com. thereon).

This philosophy of Kapila was revised by *Isvarakrishna* or Vindhyavâsin, the rival of Buddhamitra and his pupil Vasubhandhu (A. D. 480). Amarasimha says:—

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने। (p. 207)

'अन्तराभवसत्त्व (*i. e.* अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भव सत्त्वं यातनाशरीरं) is one of the senses of the word गन्धर्व'. Kumârila-bhatta in his S'lokavârttika says:—

अन्तराभवदेहस्तु नेष्यते विन्ध्यवासिना। तदस्तित्वे प्रमाणं हि न किंचिदवगम्यते॥

The theory of the existence of अन्तराभवदेह is rejected by Vindhyavâsin. This shows that Amarasimha was not acquainted

with the revised notions of Sânkhya philosophy as propounded by *Is*varakrishna. This circumstance again strengthens the probability that Amarasimha lived prior to *Is*varakrishna, that is, in the 4th century A. D.

Amarakosha was translated into Chinese by Gu*n*arâta of Ujjayinî in the sixth century (see Max Muller's India : What can it teach us ? 1st Ed. p. 328). In the Kâvyâdarsa of Da*n*din who flourished in the latter half of the 7th century (See Indian Antiquary Oct. 1912, p. 232) we meet with words indicative of 'likeness' thus : —

इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः । तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ।
सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः । सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ।

These words or many of them appear to have been suggested to Da*n*din from the following lines in the Amarakosha—

वद्वा यथा तथैवैवं साम्ये— (p. 228).
वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक्।
साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी। निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः। (p. 164).

Dr. Bhandarkar has found the words तन्त्र प्रधाने सिद्धान्ते (p. 215) of Amarasimha quoted in the Kâsikâvivara*n*apanjikâ of Jinedrabuddhi who has been shown by Prof. Pathak to have flourished in the beginning of the 8th century. A reference to Amarakosha is also found in the Amoghavritti written in *S*aka 789.

SOME ABBREVIATIONS &c.

सू०—Pâ*n*ini's सूत्र or सूत्रांश
वा०—Kâtyâyana's वार्त्तिक or वार्त्तिकांश
ग०—गणसूत्र or गणसूत्रांश
उ०—उणादिसूत्र or उणादिसूत्रांश
का०—कारिका or कारिकांश
भाष्य०—भाष्यवचन
इ०—भाष्यकारेष्टि
ज्ञा०—ज्ञापकवचन
धा० सू०—धातुपाठान्तर्गतसूत्र

[ ] Variants are generally shown in rectangular brackets.
( ) Additions and emendations proposed are included in ordinary brackets.

ERRATA &c.

Page.	Line.				
16	9	for	स्मृताः	read	सृता.
,,	11	,,	रक्षारणम्	,,	रपवारणम्
18	17	,,	दाक्षयणी	,,	दाक्षायणी
49	17	,,	कामुखा	,,	कामुका
66	6	,,	बन्धुको	,,	बन्धूको
70	4	,,	काकविची	,,	काकचिंची
85	18	,,	कासारः	,,	कासरः
94	15	,,	कटहारिणी	,,	कुटहारिणी
,,	30	,,	पुष्यवत्सवी	,,	पुष्पवत्यर्वा
104	23	,,	असवक्षयोः	,,	अंसवक्षयोः
115	13	,,	चन्द्रोपप्रसंज्ञकं	,,	चन्द्रोपपदमसंज्ञकं
125	21	,,	दाहविलोदि	,,	दाहविलेपादि
129	28	,,	आश्वीय	,,	अश्वीयं
137	16	,,	सैन्याद्बहिः	,,	सैन्य(स्य) बहिः
145	18	,,	पथगाहुः	,,	पृथगाहुः
148	11	,,	भिवनं	,,	भिनव
152	3	,,	(स्तम) छाग	,,	(स्तुभ)च्छाग
160	7	,,	भनभुक्	,,	भृतिभुक्
,,	13	,,	परास्कन्द	,,	पारिस्कन्द
165	21	,,	वापस्तिष्टन्त्य	,,	वाचस्तिष्टन्त्य
168	30	,,	चीरेण	,,	चिरेण
183	30	,,	(ईःवनं)	,,	(सीवनं)
184	8	,,	धोते	,,	कथोते
188	24	,,	गार्धक	,,	गार्गिक
206	22	,,	रवाना	,,	रचना
213	28	after धेठयथा- and before बं कृपराम द्रापी		insert बरहावेः । ईर्षान्त्रिबे यथा-	
217	26	for	शिक्नोपला ।	read	शिनोपला ।
232	29	,,	द्राक्षणाली,	,,	द्राद् गुणाली,

Note—A few misprints are corrected and omissions supplied in the Notes

अथ

श्रीमदमरसिंहविरचितं

नामलिङ्गानुशासनम् ।

..भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितेनामरकोशोद्घाटनेन सहितम् ।

प्रथमं काण्डम् ।

श्रीगणेशाय नमः । दिग्वाससोऽपि शिवयोस्तिलकायमान-
गोरोचनारचितलाटविलोचनं यः ।
अन्योन्यगाढपरिरम्भनिपीडनेन
पिण्डीभवन् बहिरिव स्फुटितोऽनुरागः ॥ १ ॥
अद्याप्यभिन्नमुद्रो योऽर्थाभिरमरकोश एष बुधाः ।
उद्घाट्यते यथेच्छं गृह्णीध्वं नामरत्नानि ॥ २ ॥
प्रकृतिप्रत्ययवाक्यैर्व्यस्तसमस्तैर्निदर्शनिगदाभ्याम् ।
इति सप्तार्थैः पथिभिर्नाम्नां पारायणं कुर्मः ॥ ३ ॥
ममा अभिधानकृतो विवरीतारश्च यत्र विश्रान्ताः ।
नामानि तानि मद्वन्तु गहनमहो अध्यवसिताः स्मः ॥ ४ ॥
सहजो यः समुल्लासः क्षीराब्धेः सोऽपि मस्यते ।
चान्द्र इव न किं कुर्मो गतानुगतिकं जगत् ॥ ५ ॥
वस्त्वेव तत्र हि भवेत् क्रियतेऽन्यथा यत्
कण्ठाद्वयोऽहिमणिर्न करसंपुटेन ।
सद्विद्यान्तरविचारचणान् प्रतीर्ष्य-
स्तेनाहमेव ननु दुर्जनचक्रवर्ती ॥ ६ ॥
(किंतु) यदतिकृपणवृत्त्या विप्लुतो वा परस्मा-
द्वचनममहार्थं नीरसं दूषणं वा ।
परिचिनितुमुदारान्–टीकयामोऽभिभक्त्या
तदपि मयकवृत्त्या दूष्यते किं विदग्ध ॥ ७ ॥
जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः
शब्दाः सन्ततनादसाधुभिरपभ्रंशाः स्थ भो भ्रातरः ।
वाग्देव्याश्च कृता भेदकभागा माता यतोऽस्मान्मया
न्याय्ये वर्त्मनि वर्तनाय भवतां षड् वृत्तयः कल्पिताः ॥ ८ ॥

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥
समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥
प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

यस्य भगवतो ज्ञानदययोर्बोधकरुणयोः सिन्धोः समुद्रस्येव गम्भीरस्यापारस्य । अगाधस्यान्यैरप्राप्तज्ञानदयावधेः । अनघा निष्पापा गुणाः क्षान्त्यादयो बोधिपक्षा [क्ष्याः] सप्तत्रिंशत् । सः– अक्षयः–अक्षोभ्यो जातो मारजित्त्वादनन्तज्ञानसन्तानो वा । भो धीरा योगिन –ध्येय प्रति धियमीरयती[न्ती]ति कृत्वा श्रिये भोगार्थं [सौख्यार्थं] अविद्यमान मृत मरण यस्मेत्यमृताय मोक्षार्थं च सेव्यतामाराध्यताम् । लेशस्पृष्टोऽपि समुद्र.–अस्य विष्णोः क्षयो निवासः । अगाधोऽतलस्पर्शः । रत्नादिमत्त्वान्निर्मलगुण. । लक्ष्म्यर्थं पीयूषार्थं च सुरैः सेवितः ॥ १ ॥ ग्रन्थारम्भेऽभीप्सितसिद्धिहेतुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतृप्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्तिप्रयोजन साभिधेयमादिवाक्येनाह । समहृत्य सघात्य–अन्यतन्त्राण्यभिधानशास्त्राणि लिङ्गानुशासनानि वा [च] सक्षिप्तैर्लघूकृतैः प्रतिसंस्कृतैः प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना कृतोत्कर्षैः सपूर्णं लक्ष्यलक्षणाभ्यां संगृह्य पूरित, वादान्तशान्तपूर्णेति (सू.) ण्यन्तस्य निपातनात् । वर्गैः सजाति[तीय]समूहै, सुखग्रहणार्थं वर्ज्यन्ते विजातीया अस्मिन्निस्यसारवर्जनाद्वा । नाम्नामभिधानानां लिङ्गाना च स्त्रीपुंनपुसकानामनुशासन व्युत्पादक शास्त्रमुच्यते ॥ २ ॥ अथ श्लोकत्रयेण परिभाषां शास्त्रव्यवस्थापनार्थमाह । प्रायशो बाहुल्येन क्वापि चेत्यर्थः । रूपस्या[स्ये]त्वन्तादेर्विभक्त्यन्तादेः–अम्–भावादेश्चाकारस्य भेदेन विशेषेण स्त्रीपुनपुसकानीह ज्ञेयानि, यथा–लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा, पिनाकोऽजगव धनु. । तथा कुत्रचित्साहचर्यात्, यथा–अश्वयुगश्विनी, ब्रह्मात्मभू. सुरज्येष्ठः, वियद्विष्णुपदम् । अत्राश्वयुगत्रह्मवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुनपुसकानि । क्वचिल्लिङ्गविशेषविधानात्, यथा–द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्, दुन्दुभिः पुमान्, क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ३ ॥ अत्रामरकोशे भिन्नलिङ्गाना प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदमाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः, परवल्लिङ्ग हि स्याद्भावयवालिङ्गम्, यथा–कुलिशं भिदुर पविः, न तु कुलिशभिदुरपवय इति । तथैकशेषो न कृत·, शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात्, यथा–नभः खं श्रावणो नभाः, न तु खश्रावणौ नभसी इति । तथा सकरो न कृत:–सकरो व्यामिश्रता–साहचर्यात्तल्लिङ्गत्वं हि स्यात्, यथा–स्तवः स्तोत्र स्तुतिर्नुतिः, न तु स्तुतिः स्तोत्र स्तवो नुतिरिति । एतच्च क्रमादृते यत्र ग्रहश्लोकादौ क्रममात्र विवक्षित तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गाना द्वन्द्वादयः कृता एव, यथा–वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः । नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिता इत्यत्र द्वन्द्वसकरौ, भ्रातादावेकशेषश्च कृतः । **उपाध्यायश्च** क्रमादृत इत्यन्तर्गडु मन्वानः क्रमेणादृते परिपाट्योपादेयेऽत्र ग्रन्थ इति व्यददरत् । **गौडोऽपी**त्यमवुद्ध्वा यथात्राय सकरः क्रमादृतेऽनुक्रमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः–अभिधानानुक्रमेणाभिधातुं तु कृत एव, यथा–कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगव धनुः, प्रमथाः स्युः पारिषदा इति । **मालाकारो** हि स्त्रीलिङ्गादीन् प्रकरणैर्निरदिक्षत् । **श्रीभोज**स्त्वन्यथा व्याख्यत्–यथैते द्वन्द्वैकशेषसकराः क्रमादृते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा ययुक्ता न स्युस्तदा न कृताः, पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव, यथा–विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः, तथा, पुत्रो पुत्रश्च दुहिता च, तथा नानार्थे–पंक्ता स्याच्चेतना नाम हस्तार्थेश्चार्थसूचनेति ॥ ४ ॥ यत्र लिङ्गत्रयसमाहारस्तत्र त्रिष्विति

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥
स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ।
सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥
अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

पदं प्रयोज्यमिति परिभाष्यते, यथा–त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकण. । तथा मिथुने स्त्रीपुंसलिङ्गे द्वयोरिति पदं ज्ञेयम्, यथा–वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ । तथा निषिद्धं लिङ्गं यत्र तच्छेषार्थं निषिद्धाल्लिङ्गादवशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयं, विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात्, यथा–व्योमयानं विमानोऽस्त्रीति, स्त्रीलिङ्गे निषिद्धे विमानस्य पुंनपुंसकविधिः । तथा तुशब्दोऽन्ते यस्य तदन्तमथशब्द आदिर्यस्य तदथादि च पूर्वं न भजते–अग्रिमेण सम्बध्यत इत्यर्थः । न्यायसिद्धं चैतत्–तुना पूर्वस्माद्विशेषद्योतनात्–अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात्, यथा–पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती, निरन्तरानवरताजस्रमप्यथातिशयो भर इति । भ्रान्तिस्थानविषयं चैतत् ॥ ५ ॥ स्वर्गे परे च लोके स्वरिति वक्ष्यमाणत्वेऽपि इह प्रचुरप्रयोगार्थं स्वःशब्दोपादानं, वक्ष्यति च भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते । अव्ययमित्यलिङ्गत्वार्थम् । सृज्यु–अर्ज्जने स्वर्गः, घञ् । नास्त्यकं दुःखमत्र नाकः, नाविद्यमानविरिञ्चो वा, नभ्राणनपादिति (सू०) नञ् प्रकृत्या । तृतीया द्यौर्लोकस्त्रिदिवः–वृत्तिविषये दिवौकसत्वाद्दिवशब्दोऽप्यस्ति, दीव्यन्त्यत्रेति घञर्थे कविधानम् (वा०), पुंस्याधाधिकरणे च वृत्तौ त्रिभागवत् । त्रयाणां ब्रह्मादीनां द्यौरित्येके । त्रिदशालयादयः सुरसदनाद्युपलक्षणम्, एवं यौगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् । द्योशब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति, अन्ये गोतोणित् (सू०) इत्यत्र–ओतोणिदिति (वा०) न्यासान्तराश्रयणात् । दीव्यन्त्यस्यां द्यौः, दिवेः क्विप् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं भूर्भुवःस्वरिति श्रुतेः । त्रिपिष्टपमिति प्राच्याः, प्रायेण ह्येते पवौ शसौ च व्यत्यस्य पठन्ति । गौर्नोनार्थे । ऊर्ध्वलोकाद्या अप्यूह्याः ॥ ६ ॥ न म्रियन्त इत्यमराः । निष्क्रान्ता जराया निर्जराः । दीव्यन्तीति देवाः, देवसेवमेपादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति–इगुपधेति (सू०) को नास्ति । त्रिर्दश परिमाणमेषां त्रिदशाः, संख्ययाव्ययेति (सू०) बहुव्रीहिः, बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् (सू०) इति डच् समासान्तः, त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपा इति श्रुतेः । तिस्रो दशा वयोवस्था येषामिति गौडः । विबुध्यन्ते विबुधाः । सुरन्ति सुराः, सुर–ऐश्वर्ये–कः, सुरा–एषामस्तीति वा, अर्शआदिभ्योऽच् (सू०), यतोऽब्धिजाता सुरा तैः पीता, सुष्ठु राजन्ते वा । शोभनं पर्वं चरितमेषां सुपर्वाणः । सुष्ठु मन्यन्ते सुमनसः, असुन् । दिवि–ओको निवास एषां दिवौकसः, द्युसमानार्थो दिवशब्दोऽस्ति, पृषोदरादित्वात् (सू०) वा सिद्धिः ॥ ७ ॥ अदित्या अपत्यान्यादितेयाः, कृदिकारादक्तिनः (ग०) इति ङीषन्तात्–स्त्रीभ्यो ढक् (सू०) । इदन्तात्तु दित्यदित्यादित्येति (सू०) ण्ये–आदित्याः । एवं दैत्यदैतेयाः । दिवि सीदन्तीति दिविषदः, सत्सूद्विषेति (सू०) क्विप्, हलदन्तात्सप्तम्याः (सू०), हृद्द्युभ्यां च (वा०) इत्यलुक्, सुषामादित्वात् (सू०) षत्वम् । पक्षे द्युसदः । लिख्यन्ते चित्रादौ ध्यानार्थं लेखाः । ऋभाति ऋभवः । ऋशब्दोऽदितिवाची ततो भवन्तीति गौडः, डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानात् (वा०) । नास्ति स्वप्न एषामस्वप्नाः । न म्रियन्ते–अमर्त्याः, हसिमृग्रिण्वामिदमि...तन् (उ०), स्वार्थे यत् । अमृतमन्धोऽन्नमेषाममृता-

बर्हिर्मुखा· क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारय ।
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिला· ।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवता ॥ १० ॥

विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनरा ।
पिशाचो गुह्यक· सिद्धो भूतोमी देवयोनय· ॥ ११ ॥

असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवा ।
शुक्रशिष्या दितिसुता पूर्वदेवा सुरद्विष ॥ १२ ॥

सर्वज्ञ सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागत ।
समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिन ॥ १३ ॥

न्धस: ॥ ८ ॥ बर्हिरग्निर्मुखमेषां बर्हिर्मुखा । गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्थो बाणोऽस्मेषां गीर्वाणा । प्रशस्त वृन्दमस्त्येषां वृन्दारका, शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्य (वा०) । देव एव देवता, देवात्तल् (सू०), स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेपि । देवतैव दैवत, प्रज्ञादित्वात् (सू०) स्वार्थे-अण्, विशेषविधे पुस्त्व रूपभेदात् क्लीबत्व तच्च प्रचुरप्रयोगम् ॥ ९ ॥ एते द्वादशत्वादिना सघेन युक्ता गणदेवता, सघचारिणो बहुवचनान्ता वा । एकत्व तु समुदायेष्वपि वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति । द्वादशादित्या । त्रयोदश विश्वेदेवा, श्राद्धाग्रे विशन्तीति । अष्टौ वसव, वसन्तीति । षट्त्रिंशत्तुषिता·, तुष्यन्तीति । चतु षष्टिराभास्वरा, आभासन्त इति, स्थेशभासेति (सू०) वरच् । एकोनपञ्चाशदनिला । षट्त्रिंशद् द्वे शते महाराजिका, महाराजशब्दोऽस्त्येषामिति । सास्य दवता (सू०) इति माहाराजिका इत्येके, महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् (सू०) । द्वादश साध्या, साध्यन्त आराध्यन्त इति । एकादश रुद्रा । तुषिताद्या बौद्धपातञ्जलपुराणादौ द्रष्ट ॥ १० ॥ देवा योनिरुत्पत्तिस्थानमेषा, देवांशा इत्यर्थ, देववददृष्टसहतेभ्य परमाणुभ्य सद्यो जायन्ते वा । नागा अप्येवम् । तथा च द्वितीय मर्धे– सिद्धगुह्यकभूता हि पिशाचा देवयोनय इति भागुरि पपाठ । विद्याधरा जीमूतवाहनाद्य·, खड्गगुटिकाञ्जनादिविद्याधारिणश्च । असु सरन्त्यप्सरसो देवयोषित –रम्भादय । यक्षा कुबेराद्य ऋद्धीश्वरा· । रक्षांसि मायाविनो लङ्काधिवासिन । गन्धर्वास्तुम्बुरुप्रभृतयो देवगायना । किनरा अश्वादिमुखा शृङ्गारिण । पिशाचा पिशिताशास्तामसा स्वय निर्मांस । गुह्यका निधिपाला मणिभद्रादय, गूहन्तीति । सिद्धा, सिध्यन्तीति प्राप्ताष्टगुणैश्वर्या विश्वावसुप्रभृतय । भवन्तीति भूता बालग्रहादयो हिंस्रा रुद्रानुचरा वा, यतोऽसौ भूतपति ॥ ११ ॥ असुरा सुराया अपानात्, सुरविरुद्धा वानर्थवत्, अस्यन्ति देवानिति वा । दितिर्दनुश्च सुरमातरौ, अनयो जातत्वाद्दैतेया इति, आदित्या आदितेयवत्सिद्धम् । अनयाद्यत्व द्रष्टव्य इति पूर्वदेवा· । सुरान्द्विषन्तीति सुरद्विष, सत्सूद्विषेति (सू०) क्विप ॥ १२ ॥ सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति सुगत शोभनज्ञान । तथागत सत्यज्ञान, तथेति सत्यार्थ वितथवत् । बुध्यते बुद्ध । धर्म सत्त्वोद्धरणादिस्तेन राजते धर्मराज, धर्मस्य राजा वा । सपूर्णान्त निष्पन्न भद्रमस्य समन्तभद्र । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस श्रिय । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णा भग इति स्मृत ॥ तद्वान् । मारान् कामक्रोधादीञ्जयति मारजित् । बौद्धास्तु स्कन्धमार क्लेशमारो मृत्युमारो देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाह । लोकाञ्जयति तपसा लोकजित् । जयति भव जिनाति वा जिन ॥ १३ ॥ दिव्य चक्षुर्दिव्य श्रोत्र

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥
स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥
ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।
हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥
धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।
स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड् विधिः ॥ १७ ॥
विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

पूर्वनिवासानुस्मृतिः परचित्तज्ञानमास्रवक्षय ऋद्धिश्चेति षडभिज्ञा अस्य सन्तीति । दानक्षान्तिशीलवीर्यध्यानशान्तिबलोपायप्रणिधानज्ञानानि दश बलान्यस्येति । अद्वयं विज्ञानाद्वैतं वदत्यवश्यमद्वयवादी । विनयति शास्तीति विनायकः । मन्यते मुनिः, मनेरुच्च (उ०), तेषामिन्द्रः । मुनिस्तु भीमवत्, सन्ति पदेषु पदैकदेशा इति । श्रिया योगविभूत्या घनो निबिडः, श्रिया घन इव वर्षिता वा । शास्ति विनयति विनेयाञ्शास्ता, तृन्तृचौशंसिक्षदादिभ्यःसंज्ञायांचानिटौ (उ०) । ताभी च ॥ १४ ॥ यस्तु शकेषु जातः शाक्यमुनिर्बुद्धावतारः– शकोऽभिजनोऽस्येति, शण्डिकादिभ्योञ्यः (सू०) स शाक्यः सिंह इव शाक्यसिंहः, उपमितंव्याघ्रादिभिः (सू०) इति समासः । शाक्योऽपि भीमवत् । सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः । अत एव सिद्धार्थः, यच्छाश्वतः– सिद्धार्थौ बुद्धसर्षपौ । शुद्धोदनस्य राज्ञोऽपत्यं शौद्धोदनिः, शकन्ध्वादित्वात् (वा०) पररूपम् । गौतमो गोतमगोत्रावतारात् । अर्कबन्धुः सूर्यवंश्यत्वात् । मायादेवी शुद्धोदनस्य राज्ञो भार्या तस्याः सुतः स इति । इत्यागमोक्तावतारभेदात्पृथङ् नामानि । [सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हन् केवली तीर्थकृज्जिनस्त्रिकालविदाद्या ऊह्याः] ॥ १५ ॥ बृहति ब्रह्मा । आत्मना भवत्यात्मभूः । अत एव स्वयंभूशब्दे लब्धे स्वभूनिरर्थकं वचः । एवं सर्वत्रोऽप्येयम् । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी, परमेस्थःकिदिति (उ०) इनिः, तत्पुरुषेकृतीति (सू०) सप्तम्या अलुक्, स्थास्थिन्स्थॄणा मुपसंख्यानात् (वा०) षत्वम् । पितॄणामपि पिता पितामहः, पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः (सू०) इति साधुः । हिरण्यं गर्भेस्य हिरण्यगर्भः, हिरण्मयस्य गर्भो वा ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् । भूरादीन् सप्त लोकानीष्ट इति लोकेशः ॥ १६ ॥ धाता विधाता कर्ता, वेरर्थो धातुर्नवोक्त– उपसर्गाणां द्योतकत्वात् । द्रुघणसुरेभ्यो द्रुहिणः । विरिङ्क्ते सूते विरिञ्चः, विभिर्हंसैः रिच्यते– उह्यते वा, विरिञ्चिरिति प्राच्याः । विदधाति सृजति विश्वमिति वेधाः, विधाति सृजति वेधाः, विध विधाने ऽसुन्, विधाञोवेधचेतिवा (उ०) । विश्वं सृजति विश्वसृट्, व्रश्चभ्रस्जसृजेति (सू०) षः, झलांजशोन्ते (सू०) । विधत्ते विधिः, उपसर्गेघोः किः (सू०) । शतधृतिः शतानन्दो च । स्थविरो द्रुघणस्याम् ॥ १७ ॥ वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वं विष्णुः, विषेःकिच्चेति (उ०) नुः । नरस्यापत्यं नारायणः, नडादिभ्यः फक् (सू०) । नाराः सलिलं नारमम्मयं नरसमूहो वायनमस्य, आपो नारा इति प्रोक्ता इति स्मृतेः । तथा नराज्जातानि भूतानि नाराणीति तेषामयनं मार्गः । कृष्णो वर्णेन कर्षति वारीन् । विकुण्ठस्यापत्यं वैकुण्ठः, विकुण्ठितसंहारादिवत्रनो वा संहितादिषु तथा दर्शनात् । विष्टर इव श्रवसी कर्णावस्य विष्टरश्रवाः, विष्टराक्रान्तजेद्रा श्रवोभ्यां निर्गतास्येति वा, अथवा विष्टरैश्रत्यतरो श्रूयते वा । दाम– उदरे यस्य स दामोदरः, बाल्ये हि चापलाद्दाम्ना बद्धोऽभूत् । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो वशित्वाद् हृषीकेशः । प्रशस्ताः केशा विद्यन्तेऽस्य– यदि वा केशिनमसुरं हतवान्– केशवः, केशाद्वोन्यतरस्याम् (सू०) । मा या लक्ष्म्या धवो भर्ता माधवः, मधोरपत्यं वा ।

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥
बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

स्वभूः स्वतो भवतीति ॥ १८ ॥ पुण्डरीके इवाक्षिणी अस्य पुण्डरीकाक्षः, बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् इति (सू०) षच्, प्रसन्नलोचन इत्यर्थः । गां भुवं विन्दतीति गोविन्दः, वराहरूपेण गोः पृथिव्या उद्धर्ता, तद्वत् गोवर्धनाचलोद्धारात् गवां त्राता, अनुपसर्गाल्लिम्पविन्देति (सू०) शः । गरुडो ध्वजश्चिह्नं वाहनत्वेस्य । पीते अम्बरे वाससी अस्य । न च्यवतेच्युतः । शृङ्गस्य विकारो धनुरस्त्यस्य शार्ङ्गी । विष्वक्सर्वव्यापिनी सेनास्येति विष्वक्सेनः । जनानर्दयति जनार्दनः, नन्द्यादित्वाल्ल्युः (सू०) ॥ १९ ॥ इन्द्रमुपगतोनुजत्वादुपेन्द्रः । इन्द्रस्यावरं जातोनुज इन्द्रावरजः । पद्मं नाभावस्य पद्मनाभः, अच्प्रत्यन्ववेति (सू०) प्राइनिर्देशादच् । मधुनाम्नोसुरस्य रिपुर्मधुरिपुः । वसुदेवस्यापत्य वासुदेव, जगत्या सर्वहृदये वसतीति वासुः– कल्पान्ते दीव्यतीति देवः, वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । त्रयो विक्रमा अस्य त्रिविक्रमः, त्रिषु लोकेषु वा विक्रम. पादन्यासोस्य ॥ २० ॥ शूरस्यापत्यं शौरिः । पुरुषेषूत्तम. पुरुषोत्तम इति सप्तमीतत्पुरुषः, ननिर्धारणे (सू०) इति षष्ठीसमासनिषेधात्, कर्मधारये च सन्महत्परमोत्तमेति (सू०) उत्तमपुरुष इति स्यात् । पुष्पफलपल्लवान्विता वनमालास्यास्तीति वनमाली, व्रीह्यादित्वादिनिः (सू०) । बलिं ध्वंसते बलिध्वंसी, सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये (सू०) । अधः कृतान्यक्षाणीन्द्रियाणि जातोऽधोक्षजः, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां वा जायते प्रत्यक्षीभवति, अक्षजं ज्ञानमधोस्य वा ॥ २१ ॥ विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरः, संज्ञायाभृतॄवृजीति (सू०) खच् । मधुकैटभावसुरौ जितवान् । विधत्ते विधुः । श्रीवत्साख्यो रोमावर्तो वक्षसि लाञ्छनमस्य श्रीवत्सलाञ्छनः । गदाग्रजो दाशार्हो मुञ्जकेशोब्धिशायी पुराणपुरुषो बभ्रुरित्याद्युह्यम् । हरौ जाते ह्यानका दुन्दुभयश्चास्य नेदुः, अनकदुन्दुभी वसुदेवस्य पितेत्येके ॥ २२ ॥ बलेन भद्रो बलभद्रः, बलस्त्वनुनिष्पादिन्यायेन भीमवत् । प्रलम्बं नाम्नासुरं हतवान् प्रलम्बघ्नः, अमनुष्यकर्तृकेच (सू०) इति टक् । [रेवतीं रमयतीति, नन्द्यादित्वात् (सू०) ल्युः] । रामः सिताङ्गत्वात् । कामान् पालयति कामं स्मर वाग्रजत्वात्कामपालः ॥ २३ ॥ रोहिण्या अपत्यं रौहिणेयः, शुभ्रादित्वात् (सू०) ढक् । तालवृक्षोङ्को ध्वजोस्य तालाङ्कः । सकर्षति संहारमूर्तित्वात्संकर्षणः, नन्द्यादित्वाल्ल्यु. (सू०) । कालिन्द्या यमुनाया भेदनो हलेनाकर्षणात् । सात्वतोपि । [एककुण्डलोनन्त इत्याद्यूह्यम्] ॥ २४ ॥ मदयति मदनः, ल्युः । मनन मत्-चेतना,

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥
शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
ब्रह्मसूर्ऋश्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ।
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २७ ॥
शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः ।
कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥
गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।
नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥
शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

अनुदात्तोपदेशवनतीति (सू०) अनुनासिकलोपे तुक्, मतो मनसो मथ [मथ्नातीति] मन्मथः । म्रियन्तेऽनेन मारः । प्रकृष्टं द्युम्नं बलमस्य प्रद्युम्नः । मीनः केतनं ध्वजोऽस्य मीनकेतनः, मीनो जलचरोपलक्षणम् । कमव्ययं कुत्सायाम्, कं दर्पोऽस्य कदर्पः कं दर्पयति वा । दर्पयतीति दर्पकः । न विद्यतेऽङ्गमस्येत्यनङ्गः, ईश्वरदग्धदेहत्वात् । कामयतेऽनेन कामः, कामोऽस्त्यस्य वा, अर्शआदित्वात् (सू०) । [पञ्च शरा अस्येति पञ्चशरः, उन्मादनं शोचनं च तथा संमोहनं विदुः । शोषणं मरणं चैव पञ्च बाणा मनोभुवः ॥ मदनोन्मादनश्चैव मोहनः शोषणस्तथा । तापनः समाख्याताः पञ्च बाणा इमे स्मृताः ॥] स्मरन्त्यनेनेति स्मरः, पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (सू०) ॥ २५ ॥ शम्बरोऽसुरभेदस्तस्यारिः शम्बरारिः । मनसि जायते मनसिजः, डः, हलदन्तात्सप्तम्याः (सू०) अलुक् । न मनसोऽन्यस्माज्जायतेऽनन्यजः । पुष्पाणि धनुरस्य पुष्पधन्वा, वा संज्ञायां (सू०) इत्यनङ् । आत्मना भवत्यात्मभूः, यद्वाऽगुरिः — शम्बरारिः स्मरः स्वजः । हृच्छयश्चैत्तसखः शृङ्गारयोनिः पुष्पकेतुश्च ॥ २६ ॥ ब्रह्म ज्ञानं सूयते ब्रह्मसूः । ऋश्यनामा मृगः केतुरस्य (ऋश्यकेतुः) । उषा बाणदुहिता (तस्याः पतिः) । बलदयौ हरेर्भ्रातृपुत्रपौत्राः, यद्वाऽगुरिः— ब्रह्मसूर्ऋश्यकेतुश्च विष्वक्सेनात्मजात्मजः । संहितासु त्वेकं ब्रह्म वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यया चतुर्व्यूहात्मकमाहुः । विश्वकेतुरित्यपपाठः । लक्ष्यते लक्ष्मीः, लक्षेर्मुट्च (उ०) इतीप्रत्ययान्तः, अत एव ङ्यन्तत्वाभावाद्, हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतीति (सू०) सुलोपाभावः । पद्मं विद्यतेऽस्याः पद्मा, अर्शआदित्वादच् (सू०) । एवं कमला । श्रयतीति श्रीः, क्विब्वचिप्रच्छिश्रि (उ०) इत्यादिना क्विब्दीर्घौ । मा रमा अब्धिजा-इन्दिरेत्याद्युह्यम् ॥ २७ ॥ पञ्चजने पाताले भवः पाञ्चजन्यः, बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यात् (वा०) ञ्यः । लक्ष्मीपतेरिति शेषः । सुखेन दृश्यते (सुदर्शनः), भाषायां शासियुधीति (वा०) युच् । सुदर्शनः पुंसि लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, यथा— पन्थुरेष जगतां सुदर्शनः (शिशु०) । विष्णुः कुमोदकः शौरिरिति दुर्गपाठात्, कुमोदकस्येयं कौमोदकी लक्ष्मीपतेर्गदा । संहितासु मेण्ठावौ कौपोदकीति पाठः, कूपोदकाज्जातत्वादाम्नायात् । नन्दयतीति नन्दकः । कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्धिस्तस्यायं कौस्तुभः ॥ २८ ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य गरुत्मान्, झयः (सू०) इति वत्वं यवादिपाठान्नास्ति । गरुद्भिर्डयते गरुडः, पृषोदरादित्वाट्टक् (सू०), गिरतीति नागान्वा । तृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वाद्यञ् (सू०) । विनताया अपत्यं वैनतेयः, स्त्रीभ्यो ढक् (सू०) । सुपर्णो हेमपक्षत्वात् ॥ २९ ॥ शं भवत्यस्माच्छम्भुः, मितद्र्वादित्वाद् (वा०) डुः । ईष्टे— ईशः । पशूनां सुरनरतिरश्चां पतिः । शिवः श्रेयस्करत्वात् । ईष्टे— ईश्वरः, ताच्छील्ये स्थेशभासेति (सू०) वरच् । महेश्वरो महोदधिवद्वदः । शृणाति हिनस्ति शर्वः ।

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।
मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥
उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
कृशानुरेता. सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।
हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥
कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ।
प्रमथा. स्युः पारिषदा ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५॥

ईशान', ताच्छील्येचानश् (सू०) शकर', कृञोहेत्विति (सू०) टः ॥ ३० ॥ गिरिं श्यति - उपभोगेन तनूकरोति गिरिश', गिरिर्वासोस्यास्तीति, लोमादित्वाच्छः (सू०), गिरौ शेते वा गिरिशः, गिरौडश्छन्दसि (वा०), लोके त्वाशुशुक्षणिवत् । मृडति सुखयति मृडः । मृत्यु जयति मृत्युंजय', संज्ञायांभृतॄजीति (सू०) खच् । कृत्तिश्चर्म वासोस्य कृत्तिवासाः ॥ ३१ ॥ उच्यति क्षुधा समवैति- उग्रो रौद्रत्वात् । श्रीः शोभा कण्ठेस्य श्रीकण्ठः । नीलगलत्वाच्छितिर्नील: कण्ठोस्य शितिकण्ठः । वामः श्रेष्ठो देव', ससारे वामत्वाद्वा । विरूपाणि त्रित्वादक्षीण्यस्य विरूपाक्षः, बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात् (सू०) षच् ॥ ३२ ॥ कृशानौ रेतोस्य कृशानुरेताः, देव्या सोढुमशक्यत्वादग्नौ हि क्षिप्तं रेतः, अत एव पावकिः कुमारः । धूर्गङ्गा जटास्वस्य धूर्जटिरिति निरुक्तम् । नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेतो नीललोहित इति पुराणम् । हरत्यघं हरः, हरतेः- अच् । स्मरं हरति स्मरहरः, हरतेरनुद्यमने (सू०) अच् । बिभर्ति भर्गः, भृज्ज्यन्तेनेन कामकालादयो वा । त्रीण्यम्बकान्यस्य त्र्यम्बकः, त्रयाणां लोकानामम्बकः पितेत्यागमः, द्यौर्भूमिरापस्तिस्रोम्बा अस्येति वा । (त्रिपुरान्तकः) त्रिपुरीति भाष्यदर्शनेपि लोकाश्रयत्वात्त्रिपुर पात्रादौ (पात्राद्यन्तस्यन) ॥ ३३ ॥ गङ्गाया धरश्चकधरादिवत्, अन्यथा कर्मण्यण् (सू०), संज्ञायांभृतॄवृजीति (सू०) खच्- वा स्यात् । अन्धको नामासुरस्तस्य रिपुः। क्रतु दक्षयज्ञं ध्वसतेवश्यं क्रतुध्वंसी । व्योम द्यौः के मूर्ध्नि शेतेस्य व्योमकेश', शीर्ष्णो द्यौः समवर्ततेति श्रुतेः, गङ्गां धारयितु व्योमव्यापिनोस्य केशा वा व्योमकेशः । भवत्यस्माद्विश्वं भवः । बिभ्यत्यस्माद् भीमः, भीमादयोपादाने (सू०)। तिष्ठतीति स्थाणु' । रोदनाद्रुद्र', सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुतेः, रोदयत्यरिस्त्रीर्वा, रोदेर्णिलुक्च (उ०)। अहिर्बुध्न्योष्टमूर्तिश्च [महानादो] गजासुरारिश्च । महानटो देश्याम् । शिपिविष्टो वृषाकपिर्भैरवो नानार्थे ॥ ३४ ॥ ईश्वरस्य जटाजूटः कपर्दनामा, कं शिर. पिपर्ति कपर्दः, औणादिको दः । अस्य धनुः, पिनष्टि पिनाकः, शूलार्थोप्यनेकार्थेषु वक्ष्यते । अजगवे विप्रतिपत्तिर्गम्यते, गाण्ड्यजकात्संज्ञायां (सू०) इति मत्वर्थे वे- अजस्त्वभिति साध्यम् । अथाजगवोस्यिविकारस्तदाणि वृद्धिः स्यात्, यत्कात्यः— धनुर्वेदन्याजगवं पिनाकिकरगोचरम् । प्राच्यास्तु, गाण्ड्यजगादिति पेठु. । अजगवं धनुः प्रोक्तमिति तु पाश्चात्या अपि । प्रमथ्नन्ति प्रमथाः, अच् । परिषदि साधवः पारिषदाः, मत्काण्णः (सू०) इति प्रकृते परिषदोण्यइति (सू०) योगविभागाद् णः । सघाते प्रमथे गण इति गणा अपि । अस्याष्टौ परिवारत्वेन मान्ति वर्तन्ते मातृनाम्न्यः । ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चर्ममुण्डा च कालसंकर्षणीति च । ब्रह्माणीत्यानुगागमाभावार्थेत्र प्रसिद्धं नाम । कथंचिज्जातित्वात्, ब्राह्मोऽजाताविति (सू०) ब्राह्मीत्याद्या इत्येके पेठुः, यद्भागुरिः- ब्राह्म्याद्या मातरः स्मृताः । रेवत्यो देश्याम् ॥ ३५ ॥ भवने

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।
उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३६ ॥
शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३७ ॥
विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।
अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥
कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥
इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ।
वृद्धश्रवाः सु-शु-नासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥

भूतिः । अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशिता वशिता– ईशस्य भावः कामावसायितेत्यष्टधैश्वर्यम् । भूतिविभूती समानार्थे लोचनविलोचनवत् । उ मेति माता तपसो निषिद्धा (कुमा०) इत्युमा । कात्यायनस्य गर्गादिभ्यो यञ् (सू०) इति यञन्ताद् (सर्वत्र) लोहितादिकतन्तेभ्यः इति ष्फ (सू०), षित्वाद् ङीष् कात्यायनी । हिमवतोऽपत्यं हैमवती । ईष्टे तच्छीला ईश्वरा, स्थेशभासेति (सू०) वरच् । अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च (उ०) उपधाया इत्वमिति ईश्वरी ॥ ३६ ॥ शिवा न्यतः श्रेयस्करीत्वाच्छिववत्, यच्छाश्वतः– शिवं भद्रं शिवः शम्भुः शिवा गौरी शिवाभया । पुंयोगे च शिवस्य स्त्री शिवी । भवस्य स्त्री भवानी, इन्द्रवरुणभवेति (सू०) ङीषानुकौ । एवं शर्वाण्यादि । अपर्णा तपसि पर्णानामप्यनशनात् । पर्वतस्यापत्यं पार्वती । दुःखेन गन्तुं शक्यतेऽस्यां दुर्गा, सुदुरोरधिकरणे (वा०) इति डः । चण्डी कोपना, षिद्गौरादित्वात् (सू०) ङीष्, ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् (सू०) इति ह्रस्वः । अम्बैवाम्बिका । जगन्माता– आर्या भैरवी सती दाक्षायणी च । गणनायिका देव्यपि ॥ ३७ ॥ विगतो नायको नियन्तास्य विनायकः, अन्येषां विनेता वा । अत एव विघ्नानां राजा विनियन्ता । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः [गाङ्गेयोपि यतः], मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः (सू०) इत्यण्, उत्वं चान्त्यस्य च । गुहोत्पाटितदन्तत्वादेकदन्तः । मत्पूर्वैर्हेरम्बते शब्दायते हेरम्ब इति नैरुक्ताः, देशीपदप्रायं तु मन्महे । आखुरथोऽपि ॥ ३८ ॥ कृत्तिकानां बहुलाख्यानामपत्यम् । महती सेनास्य महासेनः । शरवणे जन्मास्य शरजन्मा । षडाननः कृत्तिकानां षण्णां स्तनपानात् । स्कन्नं शुक्रं रेतोऽस्य स्कन्दत्यरीन्वा स्कन्दः । गूहते सेनां गुहः, कः ॥ ३९ ॥ विशाखासु जातो विशाखः, नक्षत्राल्लुग्बहुलम् (सू०) । शिखी मयूरो वाहनमस्य शिखिवाहनः । षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः । शक्तिधरः शक्तिभरः, अन्यथा शक्तिधरः शक्तिधारो वा स्यात् । कुमारो ब्रह्मचारित्वात्, कुत्सितो मारोऽस्येति वा । क्रौञ्चो गिरिस्तेन ह्यस्य कैलासमभिशिखार्थे गच्छतो मार्गो रुद्धोऽभूत्, अतस्तं दारयति क्रौञ्चदारणः, ल्युः । स्वामी च । गाङ्गेयोऽपि ॥ ४० ॥ भृङ्गी भृङ्गरिटिस्तुण्डिनन्दिनौ नन्दिकेश्वरे । कर्णमोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डार्तिचर्चिका [च चर्चि–]केति वक्तव्यम् ॥ इन्द्रः परमैश्वर्ययोगात् । मरुतो देवाः सन्त्यस्य मरुत्वान्, झयः (सू०) इति मतुपो वत्वम्, पदत्वाभावाज्जश्त्वं नास्ति । मघं सौख्यमस्यास्तीति मघवा, श्वन्नुक्षन् (उ०) इत्यत्र तु निपातितस्य मघवन्शब्दस्य । पक्षे सौ श्रादेशाद्दीर्घाभावान्मघवन्, मघवा बहुलम् (सू०) । वेवेष्टि विट् व्यापकमोजोऽस्य बिडौजा, विट्सु वा ओजोऽस्य, पृषोदरादित्वात् (सू०) वृद्धिः । विड भेदने वा, विड भेदकमोजोऽस्य । पाकनामा दितिगर्भो तस्य शासनः । वृद्धं श्रवणी अस्येति वृद्ध–

3

जिष्णुर्लेखर्षभ· शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।
जम्भभेदी हरिहय· स्वाराण्नमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ।
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥
पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ।
हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥
स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्त-पाकशासनिः ।
ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥

श्रवा, वृद्धम्य शृणोति वा । शोभना नासीरा अग्रेसरा अस्य सुनासीर, शु पूजाया श्वशुरवत्, शुनासीरयोरपत्यमित्येके । पुरु प्रभूत हूत यज्ञेष्वाह्वानमस्येति पुरुहूत । पुराण्यरीणा दारयति त्रिपुर वा पुरंदर, वाचयमपुरंदरौच (सू०) इति साधु ॥ ४१ ॥ जयनशीलो जिष्णु, ग्लाजिस्थश्चग्स्नु (सू०) । लेखर्षभो देवश्रेष्ठ । शक्नोति शक्र । शत मन्यव क्रतवोऽस्य शतक्रतु । दिव स्वर्गस्य पति षष्ठ्या-पतिपुत्रेति (सू०) अलुकि, कस्कादित्वात् (सू०) सत्वे च दिवस्पति । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा, मनिन्, शोभन त्राम बल वास्य । गोत्रान् गिरीन्पक्षच्छेदाद् भिन्नवान् गोत्रभित् । वस्वपत्य वासव । वृत्र-बलजम्भनमुचयोऽसुरा । वर्षतीति वृषा, कनिन् ॥ ४२ ॥ वास्तोर्गृहक्षेत्रस्याधिष्ठाता वास्तोष्पति, षष्ठ्या अलुकि षत्व, वास्तोष्पतिगृहमधाच्छव (सू०) इति लिङ्गात् । हरय पिङ्गा हया अस्य हरिहय । स्व स्वर्गे राजते स्वाराट्, ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोऽण (सू०), व्रश्चभ्रस्जेति (सू०) ष ॥ ४३ ॥ सक्रन्दयति रिपुस्त्री सक्रन्दन, ल्यु । दुष्ट च्यवते परदारेषु रेतस्स्रुतेर्दुश्च्यवन, चलनशब्दार्थादिति (सू०) युच्, दु खेन च्यवते रणद्वा । तुर त्वरितं साहयत्यभिभवत्यरींस्तुराषाट्, तुर वेग सहते वा, छन्दसि सह (सू०) इति ण्वि, नहिवृतिवृषीति (सू०) पूर्वपदस्य दीर्घ, सहे साड स (सू०) इति षत्वम् । मेघा वाहनमस्य, इन्द्रो हि मेघानाविश्य वर्षति, मेघ ऐरावतो वाभ्राधिष्ठातृत्वात् । आखण्डयति भिनत्त्यरीनाखण्डल । ऋभून्देवान् क्षियत्यधिवसति ऋभुक्षा, यद्वा- अर्तेर्भुक्षिनक् (उ०), पथिमथ्यृभुक्षामात् (सू०) । प्राचीनबर्हिरहिहा पृतनाषाट् पुलोमजित् । उग्रधन्वा च पुराणे ॥ ४४ ॥ पुलोम्नो मुनेर्जाता, अत एव पौलोमी । शचते शची, शच श्वच गतौ । इन्द्रस्य स्त्रीन्द्राणी, इन्द्रवरुणेति (सू०) ङीषानुकौ । तस्येति प्रत्येक सबध्यते । अमरा विद्यन्तेऽस्याममरावती, मतौबह्वचोनजिरादीना (सू०) इति दीर्घ । उच्चै श्रवसी अस्योच्चैश्रवा । तस्य सूत सारथिर्मतलस्यापत्य मातलि । तस्योपवन, नन्दयति नन्दन, ल्यु ॥ ४५ ॥ विजयते विजयन्तो जिष्णु, झच्, तस्याय (सू०) इत्यण्, वैजयन्ती अस्यास्तीत्येके । तस्य पुत्रो जयन्त, पाकशासनस्यापत्य (पाकशासनि) । इरावत्यब्धौ जात ऐरावत । अभ्रस्थत्वादभ्रमातङ्ग, अभ्ररूप इत्येके, यत्कात्य·— ऐरावत विजानीयान्नागमम्बुदगोचरम् । इरावणोद्भव ऐरावण, विभाषौषधीति (सू०) वा णत्वम् । अभ्रे खे माति न भ्राम्यति वा मन्थरगामित्वादभ्रमुस्तद्भार्या, यल्लक्ष्यम्- अभ्रम्वा जघनान्तदोलितकर (बा० रा०) । सुरगजो वज्रमस्त्रञ्च ॥ ४६ ॥ ह्राद स्फूर्जथुरस्यास्तीति ह्रादिनी । वज्रति प्रात्येन न प्रतिहन्यते वज्रम् । कुलिन पर्वतान्द्यति पक्षच्छेदेन तनूकरोति कुलिश, कुत्सित लिशाति तक्ष्णोत्यरीन्वा । भिनत्ति तच्छील भिदुरम्, विदिभिदिच्छिद कुरच् (सू०) । पुनाति पवि, हीरकस्य पविसंज्ञया प्रसिद्धत्वात् । शत बहव कोटयोऽस्य शतकोटि । स्वरति स्वरु, शृस्वृति (उ०) उ, सोगतान्यरूपि धारा अस्येति सान्तो वा ।

ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।
शतकोटिः स्वरुः शंबो-वो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥
व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ।
स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥
मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।
मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥
पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥
सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ ।
नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥
स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ।
हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥

---

१ विद्यतेऽस्य शंवः, कशम्भ्यांवभेति (सू०) वः । दभ्नोति खेदयति दम्भोलिः । अश्नाति शैलानशनिः, न शनैर्याति वा । व्याधामोऽपि ॥ ४७ ॥ व्योम्नि यान्त्यनेन व्योमयानम् । विमान्ति वर्तन्तेऽस्मिन्देवा विमानम् । नारं नरसमूहं द्यति भिनत्ति कलहैर्नारदः । आद्यशब्दाद्देवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मादिपुत्रत्वादृषयश्च, षष्ठीसमासो वा । सुष्ठु धर्मोऽस्या सुधर्मा, यल्लक्ष्यं– सुधर्मानवमां पुरीं (सभां) (रघु०), धर्मादनिच्केवलात् (सू०) । सह भान्त्यस्यां सभा स्थानगृहम् । पीयते पीयूषं, पीयेरूषन् (उ०) । नास्ति मृतमस्मादमृतम् । सुष्ठु धीयते सुधा, धेट् पाने । समुद्रमथनात् देवस्याम् ॥ ४८ ॥ मन्दमकत्यवश्य मन्दाकिनी, अक अग कुटिलायां गतौ । सिद्धसिन्धुश्च । गङ्गामात्रस्य नामानि च वक्ष्यामः । मिनोति क्षिपत्युच्चत्वाज्ज्योतींषि मेरुः । सुमेरुरभिन्नार्थः, इन्द्रमहेन्द्रवत् । हेम्नोऽद्रिर्हेमाद्रिः । रत्नानि सानावस्य रत्नसानुः ॥ ४९ ॥ मन्दा आरा धारा अस्य सरलत्वान्मन्दारः । पारिणः पारवतोऽब्धेर्जातः पारिजातकः । संतन्यन्तेऽस्मिन्पुण्याणि संतानः । कल्पवृक्षः संकल्पपूरणात् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं, कपि पीतं वा ॥ ५० ॥ सनाश्चिरं कुमारः । सनात्कुमारोऽपि । विधातुरपत्यं वैधात्रः । वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वाद्वैद्योक्तः । न– असत्यावसाधू नासत्यौ, नभ्राण्नपादिति (सू०) नञ् प्रकृत्या । अश्विनौ सदश्वाधिरूढौ । दस्यतो हरतो रोगान्दस्रौ । अश्विन्या अपत्यं– ढकि– आश्विनेयौ । उभाविति द्वित्वादेकवचनाभावः । **भागुरिस्त्वाह**– नासत्यदस्रौ यमजावर्कजावश्विनौ यमौ, नासत्यसहितौ दस्राविति व्याख्येयं; न त्वेको नासत्योऽन्यो दस्रः ॥ ५१ ॥ घृताची मेनका रम्भा– उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः । अद्भ्यः सृता अप्सरस इत्येकापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्, अप्सरा इत्यपि दर्शनात् प्रायिकं बहुत्वम् । ऊरू अश्नुते नारायणस्योरूद्भवत्वादुर्वशी, पृषोदरादित्वात् (सू०) ह्रस्वः, यल्लक्ष्य– ऊरूद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्रीति (विक्र०) । मुखशब्दाद्रम्भादयः । हाहा एको हूहूरन्यः, एकं नामेत्येके, गन्धर्वौ च हाहा हूहूरिति तु लक्ष्यम् । आलापनिकानुकारात्पुंस्येतौ, अव्ययाविति **श्रीभोजः** । आद्यशब्दात्तुम्बुरुमुखा गन्धर्वा देवगायनाः ॥५२॥ अङ्गत्यूर्ध्वं यात्यग्निः । विश्वानरस्यापत्यं वैश्वानरः, बिदादित्वादञ् (सू०) । वहति हव्यं वह्निः । वीतयोऽश्वा होत्र हव्यमस्येत्यागमः, वीतिरशनमिति **भाष्याः** । धनं जयति धनंजयः, संज्ञायांभृतृवृजीति (सू०) खच । उदकनामान्युत्तराण्येकशतमिति (निरुक्त), कृपीटस्याम्भसो योनिर्धूमजत्वान्मेघानां, अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगिति च (मनु०), कृपीट योनिरस्येत्येके, यदाहुः– अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् (मनु०) । ज्वलति ज्वलनः, जुचङ्क्रम्येति (सू०) युच । जाता वेदा अस्माज्जातवेदाः, जाते जाते विद्यते वा । तनूं न पातयतीति तनूनपात्, देहधर्तृत्वात्, नभ्रेः

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।
कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥
बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ।
आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥
रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।
हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।
शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५६ ॥
वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।
त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥
धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।
कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड् यमः ॥ ५८ ॥

नपादिति (सू०) नञ् प्रकृत्या ॥ ५३ ॥ बर्हिःशुष्मेति व्यस्तं समस्तं वा नाम, बर्हिर्दर्भः शुष्मं बलमस्येति, बर्हति वर्धते बर्हिः, यथा बर्हिर्मुखा देवाः । शुष्यन्त्यनेन शुष्मा, यथाऽऽस्यम्— शुष्माणि प्रणयनाभिसंधि-(स्व)से (शिशु०) । बर्हिरथ इत्यमरमाला, यथा- दृशा बर्हणो बर्हिरथः (बा० रा०) । कृष्णो धूमो वर्त्मास्य (कृष्णवर्त्मा) । शोचींषि ज्वाला केशा अस्य शोचिष्केशः । उषसि रात्रौ बुध्यते प्रकाशते – उषर्बुधः, अहरादीनां पत्यादिषु (वा०) इति रेफः । आशेतेऽस्मिन्नाशयमाधारमश्नातीत्याशयाशः, आश्रयाश इत्येके । बृहन्तो भानवो रश्मयोऽस्य बृहद्भानुः । कृशयति कृशानुः, कृशोऽप्यनिति वर्ध[वर्त]ते वा । पुनाति पावकः । अनितिनन लोक इत्यनलः ॥ ५४ ॥ रोहितावश्वौ मृगौऽश्वो वाहनमस्येति रोहिताश्वः, यदि वा रोहिता लोहिता आभा अस्येति । वायु सख्यानुचरो[वा]ऽस्य वायुसखः । आशोशुक्षत्यन्नाशुशुक्षणिः, आङि शुषे सनश्छन्दसि (उ०) इत्यनिः । हिरण्यं रेतोऽस्य हिरण्यरेताः, यस्मु-(क्तु)ति – अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णमिति । हव्यं वाहयति देवान्प्रति हव्यवाहनः, हव्य(कव्य)-पुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् (सू०) ॥ ५५ ॥ दाम्यति शाम्यति विनयं याति दमुनाः, औणादिक उनस्, दमूना इत्येके, दमेरुनसि (उ०) । शुक्रं तेजोऽस्त्यस्य शुक्रः, अर्शआदित्वादच् (सू०) । विभैव वसु धनमस्य विभावसुः । शुचिः शोधकत्वात् । अपां पित्तं सारं धूमयोनित्वादप्पित्तम् । उदार्चिश्च । ऊरावस्तु भवति भरस्येति वर्ण्यन् । ऊर्वस्यापत्यमौर्वः, वडवाभयान्मात्रा – ऊर्वो गोपितव्यादित्येके । वाडवोऽप्युक्तवत् ॥ ५६ ॥ ज्वलतीति ज्वालः (ज्वाला वा), ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः (सू०) । (कीलः) कील बन्धे । प्राचीनार्चिः स्त्री, ज्वाला भालो न पुंस्त्वविधिरिति हि वक्ष्यते, अर्च्यतेऽर्चिः । हिनोति हेतिः । शिनोति शेते वा शिखा । स्फुरति चलति स्फुलिङ्गः, ज्वालयति न शीर्यते कन्दरावत् । संतापयति संतापः । संज्वरयतीति संज्वरः ॥ ५७ ॥ धर्मस्य राजा धर्मराजः । समवर्ती रिपौ मित्रे च समवर्तनात् । परेतराट् प्रेताधिपः । कृतोऽन्तो विनाशोऽनेन कृतान्तः । शमयतीति शमनः । यमेन राजते यमराट् । यमयतीति यमः, यमयत्यन्तकाल ॥ ५८ ॥ कालयत्यायुः कालः । श्राद्धदेव पितृगतिदानात्, श्राद्धे देवत्वात् । कदा [illegible], [illegible] देवोऽस्य मनुः । अन्तं करोतीति, अन्तकोऽन्तकः, ण्वुल् । [illegible] (सू०) [illegible] । [illegible] ([illegible]), [illegible] (सू०) [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] (सू०), न [illegible] इत्येके । [illegible]

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।
राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः ॥ ५९ ॥
रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।
यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥
प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।
श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥
पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।
समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥
नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।
प्राणोपानः समानश्चोदानो व्यानश्च वायवः ॥ ६३ ॥
शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।
जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।
सततेनारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥

॥ ५९ ॥ रात्रौ चरतीति रात्रिंचरः, चरेष्टः (सू०), रात्रेः कृतिविभाषा (सू०) इति पक्षे मुम् । कर्बुरो वर्णेन, कर्ब हिंसायां वा । निकषा रक्षसां मातेति [नाम] माला, अतो नैकषेयमप्यस्याहुः कैकसेयमप्याहुः । यातूनि यातना धीयन्तेऽस्मिन् यातुधानः । पुण्यजनो विपरीतलक्षणया । निर्ऋतेर्दिक्पालस्यापत्यं नैर्ऋतः । यातयति व्यथयतीति यातुरव्यो भीमवत् । रक्षन्त्यस्मद्रक्षः । वियुरोऽपि । कीनाशो न नार्थे ॥ ६० ॥ प्रचेतयते प्रचेताः, असुन् । वृणोति वरुणः । यादसां जलचराणां पतिः, यादःपतिरिति वाच्ये पक्षे वाक्याभ्यनुज्ञानम् । अपां पतिरप्पतिः । श्वसन्त्यनेन श्वसनः । स्पृशति स्पर्शनः । वाति वायुः, कृवापाजीत्युण् (उ०) । मातरि खे श्वयति मातरिश्वा ॥ ६१ ॥ पृषन्मृगविशेषोऽश्वोऽस्य पृषदश्वः, पृषन्त्यम्बुकणाः सन्त्यश्वा अस्येत्यके । गन्धस्य वहः । अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो (भवति) विप्रतिषेधेन (वा०) इत्यस्य प्रायिकत्वात्पक्षे कर्मण्यण् (सू०) गन्धवाहः । अनन्त्यनेनानिलः, न निलति वा, णिल गहने । समीरयतीत्याद्ये चत्वारः शब्दाः पचादित्वादच् (सू०) युचि च समीरसमीरणौ, समेति समि(मी)र इत्यप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । म्रियन्तेऽनेन मरुत् । मरुदेव मारुतः, स्वार्थे अण् ॥ ६२ ॥ नभोऽस्यास्तीति नभस्वान्, तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्, मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः (सू०) इति वत्वम् । पवते पवनः, युच् । तथा पवमानः, पूङ्यजोः शानन् (सू०) । प्रभनक्ति प्रभञ्जनः । प्रकम्पनो महाबलश्च । वृष्ट्याकुलभञ्झस्तु झञ्झामरुत् । प्रसरणेन-अपसरणेन-आसमन्तात्-ऊर्ध्वं-व्याप्त्या च-अनिलनेनेति, घञ् । आनयतेर्डान्तस्यैतानि रूपाणीति योगशास्त्रम् । एते शरीरे व्यापका अपि नियतस्थानस्थाः, यदाहुः- हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥ ६३ ॥ वायोर्धर्मानाह । रंहत्यनेन रंहः । तरन्त्यनेन तरः, असुन् । रिणाति रयते वानेन रयः, अच् । स्यन्दतेऽनेन स्यदः, स्यदो जवे इति (सू०) साधुः । जवनं जवः, जुङ् गतौ, ऋदोरप् (सू०) । वाजोऽपि । वेगो नानार्थे । शिङ्घति व्याप्नोति शीघ्रम् । त्वरते स्म त्वरितं तूर्णं च, विभाषा भावादिकर्मणोः (सू०) इतीट्, ज्वरत्वरेति (सू०) उपधाया ऊठ् । लङ्घ्यते लघु । क्षिपति क्षिप्रम् । अरमव्ययं, ऋतेररचि वा नामेत्यन्ये, यच्छाश्वतः- अरमङ्गेऽप्याह्वसय शीघ्रशीघ्रयोरपि । द्रवति स्म द्रुतम् ॥ ६४ ॥ सह त्वरया वर्तते सत्वरम् । न विलम्बते स्माविलम्बितम् । अश्नुते आशु, कृवापाजीत्युण् (उ०) । सर्वे गतिवचना अतः धर्मवचनास्तु शीघ्रादय इति-अयं भेदः । सदागतिप्रस्तावादाह । संतन्यते स्म सततं, समो वाहिततयोरिति (का०) पक्षे मलुक् । आरतविरतावरतशब्दा विरामार्थकास्ततो नञ्समासः । न श्राम्यति स्माश्रान्तम् । अविद्यमाना निशा नानिशम्, सा हि विरतिस्थानम् ॥ ६५ ॥

नित्यामवरताजस्रमप्यथातिशयो भर ।
अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥ ६६ ॥
तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च ।
क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वेस्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥ ६७ ॥
कुवे वे रस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड्गुह्यकेश्वर
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिप ॥ ६८ ॥
किंनरेशो वैश्रवण पौलस्त्यो नरवाहनः ।
यक्षैकपिङ्गैडविडश्रीदपुण्यजनेश्वरा ॥ ६९ ॥
अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबर ।
कैलास स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥
स्यात्किंनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयु ।
निधिर्ना शेवधिर्भेदा पद्मशंखादयो निधेः ॥ ७१ ॥

इति स्वर्वर्ग । १ ।

नियत भव नित्यम् । न जस्यति तच्छीलमजस्र, नमिकम्पीति (सू०) र । [ससक्तमासक्त च ।] अतिशेते जयत्यनेनातिशय । भर पूर्णता, भृ भरणे, ऋदोरप् (सू०)। अतिक्रान्त वेलामर्थ मात्रां च । बिभर्ति भृशम् । उद्गाहते स्मोद्गाढम् । नि शेषेण भरोत्र निर्भरम् ॥ ६६ ॥ तीवति तीव्र, तीव स्थौल्ये, रक् । एको निश्चितोन्तोत्रैकान्तम् नितान्यति स्म नितान्तम् । बाहते बाढम्, क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति (सू०) बाढ भृशे साधु । दृढ स्थूलबलयोरिति (सू०) दृढ बलवति साधु । अतिमर्यादं दर च । सततमविच्छेद प्रकर्षस्त्वतिशय इत्यर्थभेद । असत्त्व गुणक्रियाविशेषणत्वाद्द्रव्यवृत्ति वे सति शीघ्र या नपुसके, यथा – भृश मूर्ख, भृश याति । एतन्मध्याद्यत्सत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति तत्त्रिलिङ्ग, यथा– शीघ्रा स्त्री, शीघ्रोश्व, शीघ्र कुलम् । सत्त्वगामीति किं— भरोय, गुणातिशयोयम् ॥ ६७ ॥ कुत्सित बेरं देहोस्येति कुवे-वेर, कुष्ठित्वात् । त्र्यम्बकस्य सखा त्र्यम्बकसख, राजाह ससिभ्यष्टच्(सू०)। मनुष्यस्येव धर्म श्मश्रुलत्वादिरस्य मनुष्यधर्मा, धर्मादनिच्केवलात्(सू०)। धन दयते रक्षति धनद, एव श्रीद । राज्ञा यक्षाणां राजा राजराज ॥ ६८ ॥ विश्रवसोपत्य वैश्रवण, विश्रवसा विप्रहो विश्रवणेन वृत्तिरात्रिरविकन्यायो, शिवादिभ्योऽण (सू०)। पुलस्तेरपत्य गोत्र पौलस्त्य । नरो वाहनमस्य नरवाहन, वाहनमाहितात् (सू०) इत्यनेन नरस्यानाहितवाचित्वाद्-णत्व नास्ति, पूर्वपदात्संज्ञायां (सू०) इत्यपि नास्ति क्षुभ्नादित्वात् (सू०)। किंनरादिस्वाम्येपि जात्या यक्ष, यजेर्यक्षेत्वां रूपम् । एकपिङ्गः पिङ्गलैकनेत्रत्वात अतो भागुरिणा हर्यक्ष उक्त । इडविडा मातास्येति, ऐलविलोपि डलयोरेकत्वस्मरणात् ॥ ६९ ॥ अस्येति प्रत्येक सबध्यते । उद्यान्त्यस्मिन्नुद्यानम् । चित्ररथेन गन्धर्वराजेन निर्वृत्त चैत्ररथम् । नड कूवर स्यावयवोस्य नडकूवर । केल्योर्जलभूम्योरास्ते, के (जले) लसनमस्य वा केलासः स्फाटिकस्तस्याय स्फाटिकोऽद्रि (कैलास)। अलत्यलका, अल भूषणे, क्षिपकादित्वात् (वा०) इत्वाभाव । पुष्पमिव पुष्पकम्, इवेप्रतिकृतौ (सू०) कन् ॥ ७० ॥ किंचिन्नरोऽश्वमुखत्वात्किंनर, कुत्सितो नरो वा, किंक्षेपे (सू०) इति समास । मयते मयु । नियत धीयते निधि, कि । शेव्यते शेव स्याप्यधन धीयतेस्मिञ्शेवधि । ना पुलिङ्ग इति काकाक्षिवत् । उक्त च– महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥ ७१ ॥ इति स्वर्वर्ग । १ ।

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।
दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥ २ ॥
प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥
उत्तरा दिगुदीची स्याद्दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥ ३ ॥
इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ।
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ ४ ॥
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ५ ॥
क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।
अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ॥ ६ ॥
अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ।
धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत् ॥ ७ ॥

न भ्राजतेऽभ्रम्, ड. । व्ययति व्योम, व्यन्तरसिन्यवीनि (सू०) अन्वम् । पुष्क वारि राति (व्ययति) पुष्करम् । अम्बते शब्दायतेऽम्बरम् । न भमस्ति भाति नभः । अन्तर्ऋक्षाण्यस्यान्तरिक्षम्, पृषोदरादित्वात् (सू०) ह्रस्वम्, द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते वा, छान्दसमित्वम् । गच्छन्त्यनेन गगन [ग-मेर्विकारो घमेर्गश्चेति (उ०) गः] । नास्त्यन्तोऽस्यानन्तम् । खन्यते खम् ॥ १ ॥ वियच्छति विरमति वियत् । विष्णोः पद क्रमोत्र विष्णुपदम् । आकाशन्ते सूर्यादयोऽत्राकाशम्, न काशते वा, छान्दसो दीर्घ. । विजहाति सर्व विहाय. । तारापथो मेघाध्वा च । महाविल देवाम् । दिशत्यवकाश दिक्, ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगिति (सू०) साधु । कं स्कुभ्नाति विस्तारयति ककुप् । काशते काष्ठा । अश्नुते आशा । हरन्त्यनया हरित् ॥ २ ॥ प्रयासत्त्वेन प्राची पूर्वा, अवाची दक्षिणा, प्रतीची पश्चिमा, सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पूर्वपदस्यपुंवद्भावः (वा०) । प्राग्मध्ये पश्चाच्चार्कोऽवलस्याम्, अञ्चो मध्यार्थे । अपाचीनि कात्यः, अपादित्वात्तसे वत्त च । भवार्थे प्राचीनादयः । उत्तरत्यतिशयेनोच्चैर्वा– उत्तरा । उत्तरमञ्चत्यर्कोऽस्यामुदीची । (दिश्यं) दिगादिभ्योयत् (सू०) ॥३॥ विदिगपि प्रसिद्धा दिक् । [एते क्रमसूर्यादीना दिशा विदिशा च पतयः] । रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः । बुधो बृहस्पतिश्चैव दिशामीशास्तथा ग्रहाः ॥ ४ ॥ दिशां धारका गजा दिग्गजाः क्रमात्, ऐरावतः पुण्डरीक. कुमुदोऽञ्जनवामना इति भागुरिः क्रम व्यत्यस्तवान् । मालापि– ऐरावत. सुप्रतीक इति । पुण्डरीकादिस्वप्रकृतिभ्या सदृ एताः । शोभनानि प्रतीकान्यङ्गान्यस्य सुप्रतीकः । करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना [वामना] चाञ्जनावती ॥५॥ दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव., अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य. (सू०) समासान्त., अव्ययीभावश्च (सू०) इति नपुंसकाव्ययत्वे । विदिशा दिग्विदिक्, उभयत्वादेशात्, यदाहु:– यान्यासामन्तराणि विदिश प्रदिशश्च ता: (अमरमाला) । अन्तामवकाशम लात्यन्तरालम् । चक्राकारेण वल्ने चक्रवाल, वाडते वा, वाडृ आप्लाव्ये । मण्ड[न्दय]ते मण्डलम् । सुत्रद्वये दिशामर्थानुवर्तयन्ति प्रसङ्गात्सामान्येनेति सम्यः ॥ ६ ॥ अप्रलपो राति वाभ्रम्, अभ्र गत्यर्थे, न भ्रश्यन्त्यापोऽस्मादित्येके, यदुक्त– न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यत (पुराण) । मेहति सिञ्चति मेघ, न्यङ्क्वादित्वाद् (सू०) घ. । (स्तनयित्नुः) स्तनेश्चौरादिकात् स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्योणेरित्नुच् (उ०) । बलाकाभिर्ह्रियते बलाहक, वारिवाहको वा ॥ ७ ॥ हन्यते वायुना घनः, मूर्तौ घनः (सू०)

घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः ।
कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥ ८ ॥
स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ।
शंपाशतह्रदाह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥ ९ ॥
तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपलापि च ।
स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरंमदः ॥ १० ॥
इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम् ।
वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥ ११ ॥
धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ।
वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् ॥ १२ ॥
अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ।
अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥ १३ ॥
हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ।
विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ॥ १४ ॥

इति साधु. । जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धो जीमूतः । मोदन्तेऽनेन मुदिरः । धूमो योनिरस्य धूमयोनि. । क्रमाददते कादम्बा मेघास्ते सन्त्यस्याः कादम्बिनी, कदम्बे विकाशो वास्त्यस्याम् । मेघिका देश्याम् । (अभ्रिय) समुद्राभ्राद्घः (सू०), छान्दसत्वमतन्त्रम् ॥ ८ ॥ आदिशब्दाद् ध्वनितगर्जादि । श पिबति शम्पा, शम्बेति प्राच्याः- शम्ब(य)ति नायन तेज इति व्याख्यन् । शतह्रदोर्मिर्विद्यतेस्याः शतह्रदा, वाडवज्योतिष्वात् । ऐरावतोऽभ्रगो नागस्तस्य स्त्री- ऐरावती । क्षणप्रभा- अचिरद्युतिः ॥ ९ ॥ ताडयति तडित्, ताडेर्णिलुक्च (उ०) । सुदाम्नाद्रिणैकदिक्सौदामनी, तेनैकदिक् (सू०) इत्यण् । विद्योतते विद्युत् । सद्रूला [वज्रज्वाला च] देश्याम् । स्फूर्जन स्फूर्जथुः, द्वितोऽथुच् (सू०) । निर्घोषः सशब्दोऽस्य शब्दः, अशन्याघात इत्येके । एतेन वज्राशन्योस्तडिद्भेद[द्रव]श्च मन्यते । इरयाम्भसा माद्यति- इरम्मदः, उग्रपश्येरम्मदेति (सू०) साधुः । [धूमज्योतिःसलिलमरुतां सघ एव मेघस्तत्रत्यं ज्योतिराविर्भवन्मेघज्योतिरित्युच्यते । विद्युदाख्यं वडवानलज्योतिरेव न मेघज्योतिस्तेन शम्पा शतह्रदेत्यादिशब्दा अभिलषिता इति] ॥ १० ॥ मेघप्रतिफलिता हि सूर्यरश्मयो धनुराकारेण दृश्यन्ते तदेवेन्द्रधनुरुत्पाते ऋज्ववक्रं रोहितम्, रोहः संजातोऽस्येति, लोहितवाद्वा, ऋत्यकः (सू०) इति प्रकृतिभावः । वर्षम्, अज्विधौ भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् (वा०) । तद्विघाते तस्य वर्षस्य विघाते निरोधे (अवग्राहः, अवग्रहः), अवग्रहो वर्षप्रतिबन्ध इति (सू०) घञ् (विभाषा) ॥ ११ ॥ बद्धधाराणां संततं पतनं धारासंपातः । आसरणमासारः, स्थिरे (सू०) इति घञ् भावे । शीकते सिञ्चति शीकरः । सता वातेरिताः, यत्कात्यः- आसारो वेगवद्वर्षे वातास्त वारि शीकरः । कृणोति हिनस्ति कीर्यते वा करका, क्षिपकादिः (वा०), कमण्डलौ च करक इति पुंस्यपि वक्ष्यति । अहरहर्निशोपलक्षणम् । अह्नि मेघेन च्छन्नमाच्छादनमिति व्यधिकरणे सप्तमी वा, यद्भागुरिः- दुर्दिनं त्वन्धकारे स्यात्' । बार्दल देश्याम् ॥ १२ ॥ अन्तर्धानमन्तर्धा, अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वात् (वा०), आतश्चोपसर्गे (सू०) इत्यङ् । (अन्तर्धिः) उपसर्गे घोः किः (सू०) । वष्टिभागुरिरल्लोपमिति (का०) पक्षे पिधानम् । तिरोऽन्तर्धाविति (सू०) गतिवात्समासः ॥ १३ ॥ आह्लादनाच्चन्द्रः सो मिमीते कालमस्यति परिणमन्ते वा माश्च चन्द्रमाः । मा अप्युच्यते सत्यभामाभामेतिवत् । उनत्तीन्दुः, उन्देरिच्चादेः (उ०) । विध्यन्त्यनेन सुरा विधुः, धेट् पाने । शुभ्रांशुः सितकरः । ओषधीरीट आप्यायकत्वादोषधीशः ॥ १४ ॥ अद्भ्यो जातोऽब्जः । जीवयति जैवातृकः, जीवेरातृकन् (उ०) । सूते मृतं

अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ।
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥ १५ ॥
कला तु षोडशो भागो बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ।
भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके ॥ १६ ॥
चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ।
कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥ १७ ॥
सुषमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १८ ॥
अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।
प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १९ ॥
शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीम(पी)मः शिशिरो जडः ।
तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ २० ॥
ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ।
मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २१ ॥

सोमः, सूयते वा, नवो नवो भवति जायमान इति श्रुतेः । ग्लायति क्षीयते ग्लौः, ग्लानुदिभ्यां डौः (उ०)। (द्विजराजः) यतः सोमो राजा द्विजातीनाम् । क्षपां करोत्युद्योतयति क्षपाकरः । सुधामूर्तिः [सुधाभृतिः] आत्रेयो रोहिणीश [सख] श्च । अमृतनिर्गमः, समुद्रनवनीत देश्याम् ॥ १५ ॥ चन्द्रस्येति शेषः । षड्भिरधिका दश षोडश, षषउत्वंदतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वंच (वा०), षोडशाना पूरणः, तस्यपूरणेडट् (सू०)। कलयति सख्याति कला । बिम्बति भाति बिम्बमाभोगः, सौत्रोयम् । भिद्यते स्म भीत्तं शकले साधुः (भित्तशकलं) । शक्यते भेत्तुं शकलं शकलो वा । खण्डयते खण्डं खण्डो वा । खण्डलं भागच्छेदा च । ऋध्नोति अर्धो भागो निर्देशात्पुंसि, वाच्यलिङ्ग इत्येके, वर्द्धाका– खण्डमात्रवृत्तितायामभिधेयलिङ्ग इति । समप्रविभागे त्वर्धं नपुंसकम् । [सामि] दल नेमोपि ॥ १६ ॥ चन्द्रोस्त्यस्यां चन्द्रिका । कुमुदानामिय विकाशहेतुत्वात्कौमुदी । ज्योतिरस्त्यस्या ज्योत्स्ना, ज्योत्स्नातमिस्रेति (सू०) साधुः । प्रसादो नैर्मल्यम् । कल्यते लक्ष्यतेनेन कलङ्कः । अकि लक्षणे (अङ्क्यतेनेनाङ्कः) । (लाञ्छनं) लाछि लक्षणे । चहयति चिह्नं, चह परिकल्कने । लाञ्छनसाहचर्याच्चिह्नादि क्लीबे । अभिज्ञान च ॥ १७ ॥ प्रकृष्टा कान्तिः सुषमा, सुषु समेति, सुषामादित्वात् (सू०) षत्वम् । काम्यते कान्तिः । छ्यति छिनत्त्यसार छविः ॥ १८ ॥ अवश्यायतेऽवश्यायः, श्याद्व्यधेतिणः (सू०)। निह्रियते नीहारः । तुष्यन्त्यनेन तुषारः । तोहत्यर्दयति तुहिनं, तुहिरर्दने । हिनोति वर्धते जलमनेनेति हिमम् । प्रलयादागतं प्रालेयं, केकयमित्रयुप्रलयानांयादेरियः (सू०)। मेहति मिहिका नीहारः, [महिकापि]। नीहारराद्या त्वन्या धूममहिषी । धूमिका च देश्याम् । (हिमानी) हिमारण्ययोर्महत्त्वे (वा०) ङीपानुक् च ॥ १९ ॥ गुणे जाड्ये शीत क्लीबे, श्यैङो भावेक्तः (सू०), द्रवमूर्तिस्पर्शयोःश्यइति (सू०) सप्रसारण, संप्रसारणस्येति (सू०) दीर्घः । तद्वदर्थाः शीतवत्पर्याया अभिधेयलिङ्गाः । सुषु श्यायते सुषीमः । शिनोत्यर्थं श्यायते वा शिशिरः । जलति जडः, जल जाड्ये । शीतं लाति शीतलः । (हिमः) हिमादेः– अर्शआदित्वादच् (सू०) ॥ २० ॥ चन्द्रप्रसङ्गादागतमुक्त्वा प्रस्तुतमाह । ध्रुवति ध्रुवः, कः । उत्तानपादस्यापत्यं, ऋषित्वाद् ऋष्यन्धकेति (सू०) अणि प्राप्ते, बाह्वादित्वादिञ् (सू०)। अगं स्त्यायति स्तम्भितवानगस्त्यः । मित्रावरुणयोरपत्यं मैत्रावरुणिः, ऋषिसमुदायस्यानृषित्वादिञ्, देवताद्वन्द्वेचानङ् (सू०) । पतिशुश्रूषालोपेप्यमुद्रा, न मुद राति, लोपामुद्रा । समानो धर्मोस्त्यस्याः सधर्मिणी पत्नी ॥ २१ ॥ न क्षरति नक्षत्रं, क्षर गतिहिंसनयोः, नक्षा-

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।
दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २२ ॥
राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया ।
समा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियाम् ॥ २३ ॥
मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।
इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २४ ॥
बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः ।
जीव आङ्गीरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ २५ ॥
शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।
अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २६ ॥
रोहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ ।
तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः ॥ २७ ॥

ण्नपादिति (सू०) नन् प्रकृत्या । ऋषति गच्छति, ऋक्षणोति तमो वा- ऋक्षम् । भा विद्यतेस्य भम् । तरन्त्यनया तारा । (तारका) स्वार्थे कन्, तारकाज्योतिषीति (वा०) इत्वाभाव, क्लीबेपि यच्छाश्वत - नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारक तारकापि च, लक्ष्य च- द्विनेत्र्योर्मि पुराणमौक्तिकघन(मणि)-च्छाये. स्थित तारके (विद्धशाल०)। अवतेरुडु, उड गतौ वा। दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा सप्तविंशतिर्भानि। दक्षस्यापत्य दाक्षायणी, अतइन् (सू०) अनन्तरापत्येपि द्वैपायनवत्, यञिञोश्चेति (सू०) फक्, यद्वा- इतोमनुष्यजाते (सू०) इत्यत्र- इञ उपसंख्यानाद् ङीप्, कौरव्यमाण्डूकाभ्याच (सू०) इति चकारादासुरायणवत् ष्फ - तद्धित । अश्वान् युङ्क्तेऽश्वयुक्, अश्वकर्मण्याम्नानात् ॥ २२ ॥ राध्नोति कार्यं राधा । विशाखति व्याप्नोति विशाखा, शाखृ व्याप्तौ । पुष्यसिध्यौनक्षत्रे (सू०) साधू, पुष्णात्यर्थान्पुष्य, सिध्यन्त्यनेनार्थां सिध्य । त्वेषति तिष्य, त्विष दीप्तौ, अघ्न्यादि (उ०) । श्रूयते शुभकर्मणि श्रविष्ठा । दधाति धन करोति धनिष्ठा, श्रविधनिभ्यामिष्ठन् (सू०)। प्रोष्ठो सारौ पदावस्या प्रोष्ठपदा, अर्थग्रहणाद् भद्रपदा, सुप्रात सुश्वेति (सू०) साधु, फल्गुनीप्रोष्ठपदानाचनक्षत्रे (सू०) इति वा बहुत्वम् ॥ २३ ॥ मृगस्येव शार्षं शिरोस्य, ये ताराणा तथावस्थानात्, शार्षं प्रकृत्यन्तरम् । अग्रे हायनोस्या आग्रहायणी, मार्गशीर्षादारभ्य सवत्सरप्रवृत्ते, आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक (सू०) इति निर्देशादण् । इन्वका इति पञ्च तारा, इ वन्ति प्रीणन्तीन्वका, मरुतो देवता इन्वका नक्षत्रमिति श्रुते । इल्वलास्तारका इल्वलोसुर इति- उणादौ श्रीभोजदेवो व्याकरोत् ॥ २४ ॥ [बृहता पतिर्बृहस्पति] तद्बृहतो करपत्योश्चोरदेवतयोरिति (वा०) सुट्तलोपौ । गीर्पति - गीष्पति, अहरादीनापत्यादिषु (वा०) इति वा रेफ, पक्षे कस्कादिदर्शनात् (सू०) षत्वम् । धिषणास्यास्तीति धिषण । गृणात्युपादिशति गुरु:, कृग्रोरुच (उ०)। जीव्यतेनेन मृतसंजीवनीशक्त्याजीव । अङ्गिरसोपत्यत्वादाङ्गिरस । चित्रशिखण्डिज. सप्तर्षिज, समुदायेषु हि वृत्ता. शब्दा (अवयवेषु वर्तन्ते) इति । वाचस्पति, अलुकि षष्ठया पतिपुत्रेति (सू०) सत्वम् ॥ २५ ॥ शुक्रो रुद्रस्य शुक्रद्वारेण निर्गतत्वात् । कवेरपत्य काव्य, कुर्वादिभ्योण्य (सू), कविस्तत्रभेदाद्यथा- जमदग्निर्व पचममन्त्रदानमवावदत्, चतुर्वर्ण्यादित्ष्यञ (चतुर्वर्णादीनास्वार्थेउपसंख्यानम्) इत्येके । वष्टीत्युशना, ऋदुशनदति (सू०) साधनङ् । भृगारपत्य भार्गव । अङ्गतीत्यङ्गति पीनत्वादङ्गारक:, आरस्तु भीमवत् । कौ जायते कुज । भूमेरपत्य भौम, शिवादित्वादण् (सू०) । वक्रोपि ॥२६॥ रोहिण्या अपत्यम् । सोमः पितापि देवतास्येति, सोमाट्ट्यण् (सू०) । इश्चान्द्रमसायनिश्च । सूरस्यार्कस्यापत्य सौरि, सौरस्तु तस्येदम् (सू०) इत्यणि । शनिमन्दौपङ्गुकाली छायापुत्रोसितश्च स ।

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।
राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ॥ २८ ॥
सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २९ ॥
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ ३० ॥
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।
विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३१ ॥
भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।
माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ॥ ३२ ॥
सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ।
परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३३ ॥

तमस्त्वरिवातम, सान्तःवार्के वे। रहयति मुक्त्वा चन्द्रार्कौ राहुः। स्वर्भाति स्वर्भानुः, पूर्वपदात्संज्ञायां (सू०) न णत्वम्। सिंहिकाया अपत्यं सैंहिकेयः। विधुं तुदति विधुंतुदः, विध्वरुषोस्तुदः (सू०) इति खश्। अभ्रपिशाचो महकल्लोलश्च देहयाम्। केतुः शिखीति वाच्यम् ॥ २७ ॥ सप्त च ते ऋषयश्च, दिक्संख्ये संज्ञायामिति (सू०) द्विगुः। मुखशब्दात्क्रतुरङ्गिरोवसिष्ठपुलस्त्यपुलहाः। चित्रं शिखण्डकूडास्त्येषाम्। सप्तर्षिरियेकत्र स्यः। (त राशयः) मेषो वृषोथ मिथुनं कर्कटं सिंहकन्यके। तुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ ॥ २८ ॥ सुवति सूरः। सूयते सूर्यः, राजसूयसूर्येति (सू०) साधुः। इयर्ति अर्यमा। आदितेरपत्यमादित्यः। द्वादशात्मानो रूपाण्यस्य (द्वादशात्मा)। दिवा दिनं करोति दिवाकरः, दिवाविभाप्रभृति(सू०)ट। भास्कराहस्करौ कस्कादित्वात्(सू०) ब्रध्यते ब्रध्नः। भासः सन्त्यस्य भास्वान् ॥ २९ ॥ विवस्वते विवस्वान्, तसौ मत्वर्थे इति (सू०) भसंज्ञाया पदकार्यं रुत्वं नास्ति। हरितो नीला अश्वा अस्य (हरिदश्वः)। विकृन्तत्यन्धकारं विकर्तनः, अश्मेन तेन शातनात्। अर्क्यते तपत्यर्कः, अर्च्यते वा। मृतण्डस्यापत्यं मार्तण्डः, मृताण्डमनायंयेति मार्तण्डो वा। मेहति मिहिरः, आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतिः (मनु०)। अरुणोस्त्यस्यारुणः, वर्णेन वा। पूषति पर्वं (वर्धे)न पूषा, इन्हन्पूषार्यम्णाशौ (सू०), सौ च (सू०) इति नियमाद्दीर्घाभावः ॥ ३० ॥ दिवि मणिरिव द्युमणिः, अत एवाम्बरमणिर्गगनमणिस्त्यादयोऽपि। तरत्यनेन तमस्तरणिः। मेद्यति मित्रः। विरोचते विरोचनः, अनुदात्तेतश्च (सू०) इति युच्। विभा दीप्तिर्वसु धनमस्य विभावसुः। अह्नः पतिरहर्पतिः, अहरादीनां पत्यादिषु (सू०) इति वा रेफः ॥ ३१ ॥ भाति भानुः। हन्ति तमो हंसः। सूयत सविता। रूयते स्तूयते रविः। कर्मसाक्षी जगच्चक्षुरंशुमाली [लोकबन्धुः] त्रयीतनुः। [इनो भगो] धामनिधिः [अब्जिनीपतिरिति ज्ञेयम्]। प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः। शूरोंऽशुस्तमः प्रोक्तः पद्मिनीकान्त इष्यते। मठरस्यापत्यं माठरः। दण्डोऽस्यास्तीति दण्डः। इन्द्राद्या ह्यष्टादश नामान्तरेणार्कपरिचारकाः सन्तीति (तन्त्र)म् – तत्र शक्रः वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः। वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनः [नामतः] स्मृतः। यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया। एवमन्ययाप्यन्या (पाताला) [गुहहरादिश्वराद्यः। तेषु प्रधानत्वात्त्रय एवोक्ताः]। परितः पार्श्वे वर्तन्ते पारिपार्श्विकाः, परिमुखं च (सू०) इति चकारात्ठक् ॥ ३२ ॥ सूरस्य सारथिः। (कश्यपस्य पत्न काश्यपिः) ऋष्यन्धकेत्यण् (सू०), काश्यप इति सभ्यः पाठः, बाह्वादित्वादिञ् (सू०)। परितः (विष्यते) व्याप्यतेऽनेन परिवेषः। परितो धीयते परिधिः। समीपे सूर्यस्य प्रतिकृतिरुपसूर्यकम्, मण्डलं च ॥ ३३ ॥ कीर्यते किरणः। वस

किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिपृश्न(रश्म)य ।
भानु करो मरीचि: स्त्रीपुंसयोर्दीधिति. स्त्रियाम् ॥ ३४ ॥
स्यु प्रभा रुग्रुचिस्त्विड् भा भाश्छविद्युतिदीप्तय ।
रोचि. शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतप ॥ ३५ ॥
कोष्णं कवोष्ण मन्दोष्णं कदुष्ण त्रिषु तद्वति ।
तिग्मं तीक्ष्ण खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३६ ॥
इति व्योमदिग्वर्ग । २ ।

कालो दिष्टोप्यनेहापि समयोप्यथ पक्षति ।
प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयो: ॥ १ ॥
घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ।
प्रत्यूषोहर्मुखं काल्यमुष प्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥
प्रभात च दिनान्ते तु साय सध्या पितृप्रसू ।
प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥

न्यास्मिन् रमा उस्र । मिनाति क्षिपति तमा मयूख । अश्नुते– अंशु । गा बभस्ति दीपयति गभस्ति, पृषोदरादि (म०)। जिघर्ति घृणि । पिपर्ति स्पृशति वा क्ष्मा पृश्नि, भुज वृष्ट्यै प[व]र्षति सिञ्चति वृ[वृ]ष्णिरित्येके । कायते कर । म्रियतेऽस्मिन्नमो मरीचि । दीधीते दीप्यते दीधिति ॥ ३४॥ प्रभाद नामादि अरश्मितजाभाय पृथक्त्वाय यतिच्छन्दोरिन्दुप्रस्तावाच्चे पुनरिहोपादान सामान्यार्थम् । दीप्यातपादयो ह्यसाधारणा अपि कविभि साधारणीकृता, यथा मुखद्युति, चन्द्रातप । रोचन रुक् । भ भागौ धातुभेदान् । शोचिर्मल्यार्थोऽत्र ॥ ३५ ॥ कवचोष्णे (सू०) इति का–कव–क समुदायात् त्रैरूप्यम् । एषा धर्मेषु त्रैक्लीबत्व, धर्मिवृत्तित्वेऽभिधेयलिङ्गत्वम् । तेजनात्तिग्मतीक्ष्णे । ख राति खरति वा खरम् । तद्वदिति ध क्लीब च धर्मिणि त्रिष्विति दिश्यते । अत्युष्णार्थ चैतत्, यदाहु – तिग्म तीक्ष्ण कटु च स्यात् । अन्यत्र तूपचारात्– तीक्ष्ण मि । मृगाणा तृष्णास्याम् (मृगतृष्णा) । मरीचिप्रतिकृतिर्मरीचिका । ग्रीष्म मिक्तनाम्नर्करा प्रतिफलिता जलत्वेनाभान्ति, अत एव मरुमरीचिकोच्यते ॥ ३६॥ इति व्योमदिग्वर्ग । २ ।

कलयति कालयति वा सर्वं काल । दिश्यत स्म दिष्ट । न– ईहतेऽत्रानेहा, असुन्, ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसाच (सू०) इति सावनङ् । समेति समय । पक्षस्य मूल प्रारम्भदिन पक्षति । प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया प्रतिपत् । सा प्रतिपदाद्या यासा ता, तन्वादे तिथि द्व्युलिङ्ग ॥ १ ॥ घसति तमो घस्यते (अत्ते)स्मिन् वा घस्र । द्यति तमः दिनम् । न जहाति कालमह, नाञिजहाते (उ०) इति कनिन् । दीव्यन्ति दिवसम् । वसन्त्यस्मिन् वासरम् । प्रत्यूषति निशा प्रतिरुणति, प्रतिगता– उषा यस्मिन् प्रत्यूष । काले साधु काल्य, शाश्वत चान्यमप्याह– प्रभात सज्ञ च कल्यो नीरोगदक्षयो । उष(ओष)त्यत्र तमः, असुन् । एव प्रत्युष ॥ २ ॥ भातु प्रवृत्त प्रभात, आदिकर्मणि क्त (सू०)। विभात व्युष्ट च । गोगणा देवाम् । प्रात प्रगे ययम् । सायमव्ययम् । सायाह्ना ददर्शनात्, द्वयेति(सू०)णात्तोपि, स्यति दिन साय , सायमोह्न मले पथति भाव्यं त्वनिष्टनिवृत्त्यर्थम् । सध्याय सम्यक् ध्यायन्ति अहोरात्री वास्या सध्या । पितृन प्रसूते पितृप्रसू , ब्रह्मणो ह्येषा पितृप्रसविनी तनु । प्राश्चापरश्च मध्य चाह्न, राजाह सखिभ्यष्टच् (सू०), अह्नोह्नएतेभ्य (सू०) । तिस्र सध्या समाहृत त्रिसन्ध्यम् । आबन्तोवा(वा०) इति प क्षे स्त्रीत्व नष्ट, यन्माला– त्रिसध्य तु नपुसकम् । शृणाति चेष्टा शर्वरी ॥ ३ ॥ श्यति तनूकरोति चेष्टा निशा, आतश्चोपसर्गे । (सू०) इति क्त

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।
विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।
आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥
गणरात्रं निशा बह्वयः प्रदोषो रजनीमुखम् ।
अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥
स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।
पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥
कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ।
अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥
सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः ।
उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥
सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ।
एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

निशीथोऽस्त्यस्या निशीथिनी, महानिशाख्या । राति सुखं रात्रिः । आद्यन्तयोरर्धयामयोर्दिनव्यवहारात्त्रियामा । क्षणमवसरं ददाति क्षणदा विश्रान्तिप्रदेत्यर्थः । क्षप्यते क्षपा, भिदादिः (सू०) । विभाति विभावरी, क्वनिप्, वनोरच (सू०) इति ङीप्-रश्च । रञ्जयति तमसा रजनी । यामाः सन्त्यस्या यामिनी । ताम्यन्त्यस्यां तमी । (के भूषयन्ति स्तनमण्डलानि कीदृग्युगा चन्द्रमसः पुनः श्रीः । किमाह सीता दशवक्त्रनीता) हारा महादेवरता तमीतः (विदग्ध०) इति तमापि । वासतेयी मालायाम् ॥ ४ ॥ रात्रिः काकाक्षिवत् । तमोऽस्त्यस्यां तमिस्रा, ज्योत्स्नातमिस्रेति (सू०) साधुः । ज्यौत्स्नी तामसी न्यण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं (वा०), शाश्वतस्तु-ज्योत्स्ना ज्योतिष्मती रात्रिर्ज्योत्स्ना चन्द्रमसः प्रभेति । पूर्वापराह्णयोः पक्षयोरिव मध्ये वर्तमानत्वात्, वर्तमानाह्नो यदीया निशा-निशामध्येपि दिवस-पक्षिणीत्याहुः ॥ ५ ॥ गणानां रात्रीणां समाहारः, अहःसर्वैकदेशेति (सू०) संख्यात्वाद्च् समासान्तः, रात्राह्नाहाः पुंसीति (सू०) असमाहारे हि पुंस्त्वम् यन्माला-गणरात्रं नपुंसकम् । प्रारब्धा दोषा यस्मिन् (प्रदोषः) । समाविशेव । अर्धं रात्रेरर्धरात्रः, अर्धं नपुंसकमिति (सू०) तत्पुरुषः । नियतं शेरतेऽस्मिन् भूतानि निशीथः, अत एव कात्यो निशीथं सुमजनमाह । याति यामः । प्रह्रियतेऽस्मिन् प्रहरः, पुंसि संज्ञायां घः (सू०) ॥ ६ ॥ स सन्धिः पर्वेति संबन्धः, दुर्गोऽपि-प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु सन्धिः पर्व प्राहिक् ककुप् । प्राच्यास्तु पर्वसन्ध्याव्यमाल्यन्, रूपभेदाक्कीने । पक्षान्त इति योगकालसंज्ञा । पूर्णो माश्चन्द्रः पूर्णमास्तत्र भवा पौर्णमासी पूर्णो मासो वर्तते यस्या, पूर्णमासादण् । पूरण पूर्णिः, ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् (वा०) इति नत्वं, पूर्णिं मिमीते पूर्णिमा, कः ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहीने निशाकरे, अनुमन्यतेऽनुमतिः । पूर्णे, राति सुखं राका । (अमावास्या) अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ । (अमावस्या) अमावस्यदन्यतरस्याम् (सू०) इति ण्यति पक्षे वृद्ध्यभावो निपात्यते । दृश्यते याज्ञिकैर्दर्शः, न दृश्यते चन्द्रोऽस्मिन् विपरीतलक्षणया । ८ ॥ सिनी सिता वाला कलाऽस्याम् । कुहूर्विस्मापिनीत्यर्थः, कु हन्ति तमसा वा । उपरज्यते छाद्यतेऽनेनोपरागः । ग्रहण ग्रहः, ग्रहवृद० (सू०) इत्यप् ॥ ९ ॥ इन्दू राहुग्रस्तः सोपप्लव उपरक्तश्च । एवं पूषापि । अभिव्यक्त उपसर्गः, उप-आसनमहितत्वस्योपाहितः, धूमकेत्वादय उत्पात इत्येके । एकयोक्त्या-अपृथग्वचनेन रोदसीवत्, न तु पुष्पवानिन्दुः सूर्यो वोच्यते, पुष्पं विकाशः प्रकाश इत्यर्थः ॥ १० ॥ निमेषोऽक्षिस्पन्दकालः । काशते काष्ठा । ताः काष्ठास्त्रिंशत्कलयति कालं कला । ताः कलास्त्रिंशत्क्षणनात्क्षणः,

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।
तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥
ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ।
पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥
द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ।
अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥
समरात्रिंदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।
मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥
पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघेथ फाल्गुने ।
स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥
वैशाखे माधवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ।
आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥
स्युर्नभस्यप्रोष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।
स्यादाश्विन इषोप्याश्वयुजोपि स्यात्तु कार्त्तिके ॥ १७ ॥
बाहुलोर्जौ कार्त्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ।
वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

क्षणु हिंसायाम् । ते क्षणा द्वादश, मुहुरियर्ति मुहूर्तो द्विघटिकम् ॥ ११ ॥ ते मुहूर्तास्त्रिंशदह्ना सहिता रात्रिरहोरात्रः, अह सर्वैकदेशेत्यच् (सू०), द्वन्द्वे त्वहोरात्रावित्रिमो पुंस्त्वम् । तेहोरात्रा पञ्चदश, पचति भूतानीति पक्षः, पक्ष परिग्रहे वा । शुक्लो मासस्य पूर्वपक्षः कृष्णस्त्वपरः, यतश्चैनसितादा मासः । तौ पक्षौ मासः चन्द्रस्तस्यायं मास इति निर्वचनेन चान्द्रेण मानेनायम् । सौरसावननाक्षत्रमानैस्त्वन्यथा, मस्यति मिमीते वा (मास) ॥१२॥ इयर्ति ऋतु । माघाद्युपक्रमस्तत्तोयनारम्भात् । यदाह तैर्ऋतुभिस्त्रिभि, अयतेर्येनेनायनम् । उत्तरा दक्षिणा च यार्कस्य गति, ते द्वे अयने मिलिते वत्सरो वर्षम् ॥१३॥ समौ रात्रिंदिवौ यत्र, अचतुर- (सू०) इत्यादिना साधु । विषु साम्येव्ययम्, तद्विद्यतेस्य विषुवत्, विषुव च, वो मत्वर्थे लिङ्गात् (अन्येभ्योपि दृश्यते) । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धे (वा०) इति हि विषुव(ण)शब्दो युक्त । मृगशीर्षेण युक्ता मार्गशीर्षी पौर्णमास्यस्मिन्, सास्मिन्पौर्णमासी (सू०) इत्यण् । सहोस्त्यस्मिन् सहा, मत्वर्थे मासतन्वोरिति (सू०) यत्, तस्य लुगकारेकारेफाश्चेति (वा०) पक्ष लुक्, पुनः लोकात्, सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू इति छान्दसम् । ... तथा - नभा । भीमसेन्मृगशीर्षस्य मृगत्वात् ... । आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन्नाग्रहायणिकः, आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् (सू०) ॥ १४ ॥ (पौष - तैष) प्राग्वदण् - द्वयम् । तथा च - पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे - इति ... । सहे स्यास्तीति सहस्य, मत्वर्थेमासतन्वोरिति (सू०) यत् । एव तपस्यनभस्यौ । तपोस्यास्तीति तपा । (फाल्गुनिक) विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यष्ठक् (सू०) मधुरसन्तोस्यास्तीति मधु, मधोर्ञ च (सू०) इति सस्य वा लुक् ॥ १५ ॥ राधया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् राध । शुचिर्योगेन शुक्र', शुक्र ... (वा०) इति रेफ । शुचियोगेस्य शुचि, इकार । न भास्य ... नभ ॥ १६ ॥ प्रोष्ठपद्(या) युक्ता भद्री पौर्णमास्यस्मिन् भाद्र । इषो - इष्य (?) ... इष, अश्व ॥१७॥ बहुलाभियुक्ता बाहुली पौर्णमास्यस्मिन् बाहुल । ऊर्ज - अन्न बलं वास्त्यस्मिन्निति - ऊर्ज । हिमान्तोस्य हैमन्त, पृषोदरादि (सू०) । (शिशिर) शिनोत्यर्थे शिशिर, शिङ् निशाने । वसन्त्यस्मिन् सुख, वसते भुव वा वसन्तः, ... । सुर

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः।
स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥
षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात्।
संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनः स्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥
मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः।
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥
मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः।
संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥
अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्।
कलुषं वृजिनैनोघमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

रमते सुरभाति वा सुरभिः। फल्गुर्देश्याम्। गिरन्त्यम्तु ग्रीष्मः। ऊष्मप्रतिकृतिरुष्मकः ॥१८॥ निदह्यतेऽस्मिन् निदाघः, घञ्, न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् (सू०)। उष (ओष)ति- उष्णः। तपति तपः, अच्, यल्लक्ष्यम्- तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः (शिशु०)। प्रवर्षति प्रावृट्, नहिवृतिवृषीति (सू०) दीर्घः। भूम्नि बहुत्वे, वर्षमस्त्यासां वर्षन्ति वा वर्षाः। शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः शरत् ॥ १९ ॥ यत्कात्यः— आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतुः स्मृतः। हेमन्ताद्धि वत्सरस्यारम्भः। ऋतुः पुलिङ्ग.। संवसन्ति ऋतवोऽस्मिन् संवत्सरः, ऋतुपरिवर्तात्मा ह्यसौ, यद्भागुरिः— सर्वर्तुपरिवर्तस्तु स्मृतः संवत्सरो बुधैः। परिवत्सरोऽपि। इदावत्सर इद्वत्सरोऽनुवत्सरश्च ज्योतिषे। आप्यतेऽब्दः। जहाति-ऋतून् हायनः, हश्वनीहिकाल्योः (सू०) इति ण्युट्। समन्ति समाः, सह मान्ति वर्तन्ते ऋतवो यासां वा, प्रायेण बहुत्वेयं यथा-- जीव्यात्सहस्रं समाः। समांसमाविजायते (सू०) इत्येकत्वेऽपि दृश्यते ॥ २० ॥ मासेन पौरुषेणेति शेषः। पितॄणामयं पैत्रः, देवतार्थे पित्र्यः स्यात्। तत्र कृष्णः पक्षोऽहः शुक्लो रात्रिः। वर्षेण पौरुषेणेति शेषः।[देवतानामयं दैवतोऽहोरात्रः] तत्रोत्तरायणमहः— दक्षिणायनं रात्रिः। [ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मः] अहोरात्र इत्येव। दैवैर्हि सषष्टैः (षष्ट्यधिकैः) त्रिभिरहोरात्रशतैर्दिव्यं वर्षं, तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्लौकिकं चतुर्युगं, तच्च देवानामेकं युगं, तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थितिकालः, तावत्येव रात्रिर्भूतानां प्रलयकालः। [यन्मनु.]— चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु। एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम्। एतद् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ [दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया। ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरुच्यते ॥] ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ नृणां कल्पौ, सर्वनाम्नां विधीयमानानूद्यमानलिङ्गग्रहणे कामचारः। एकः स्थितिं कल्पयति, द्वितीयः क्षयं कल्पयति (अतः कल्प इत्युच्यते) ॥२१॥ मनूनां स्वायम्भुव[स्वारोचिषोत्तमितामसिरैवत]चाक्षुषवैवस्वतादीनां प्रजापतीनामन्तरमवकाशोऽवधिर्वा। तैर्हि चतुर्दशभिर्मन्वन्तरैर्ब्रह्मणो दिनम्। संवर्तते प्रलीयते कल्पते क्षीयतेऽस्मिन् वा जगत्। कल्पस्यान्तोऽवधिः कल्पान्तः। एकः कल्पोऽत्र क्षयार्थोऽन्यो ब्रह्मदिनार्थः, यच्छाश्वतः— कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने। संहारो युगात्ययः परिवर्तश्च ॥ २२ ॥ क्षयहेतुं पापमाह। पच्यते पङ्कः। पात्यस्मात्पाप्मा पापं च। केलयति किल्बिषम्, कलयति कल्मषं कलुषं च। वर्ज्यते वृजिनम्। एत्येनः। न जहात्यघम्। अंहत्यंहः। दुरेति दुरितम्। दुष्क्रियते स्म दुष्कृतम्। एनोंऽहश्च सान्तौ। मालायां किल्विषम्। मलोनेकार्थेषु ॥ २३ ॥ धारणाद्धर्मः,

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।
मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च ।
श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥
मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ ।
प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥
दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः
हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥
क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।
विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥
जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।
प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

यागाङ्गे नपुंसक– तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (श्रुति). फले तु पुमान्– एष धर्मः सनातनः (मनु०) इति विशेषोऽस्य नेष्ट । लोकधर्मो नाट्यधर्मेति पारिभाषिको धर्मशब्दोऽप्यस्ति । पुनाति पुण्यं पुण्यकर्मणि शुभे च । अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । ईयसुनि प्रशस्यस्य श्रः (सू०) । सुक्रियते स्म सुकृतम् । वर्षति वृषः, कः । प्रमदसंमदौ हर्षे (सू०) साधू ॥ २४ ॥ आनन्दनमानन्दथु, ट्वितोऽथुच् (सू०) । शृणाति क्लेशं शर्म । श्यति दुःखं शातं, शो तनूकरणे, तन् । शोभनानि खानीन्द्रियाण्यस्मिन् सुखयति वा सुखम् । श्व आगामि श्रेयोऽत्र श्वःश्रेयसं, श्वोवसीय च, श्वसोवसीय श्रेयसः (सू०) इत्यच् । भन्दते भद्रं, भदि कल्याणे । कल्यं नीरुजत्वमणति कल्याणम् । मङ्ग्यते मङ्गलम् । शोभते शुभम् ॥ २५ ॥ भवनशीलं भावुकं, (लषपतपद)स्थाभूवृषेति (सू०) उकञ् । प्रशस्तो भवोऽस्यास्ति भविकम् । भवनार्हं भव्यं, भव्यगेयेति (सू०) साधु । कुशान्– लाति कुत्सितं श्यति वा कुशलम् । क्षिणोति क्लेशान् क्षेमः । शस्यते स्म शस्तम् । प्रशस्तं च । निःश्रेयसं मालायाम् । सुकृतं काव्ये । द्रव्य इति विशेष्यलिङ्गतायामभिधेयलिङ्गम् । आदिशब्दात्कलुषश्रेयःशिवभद्रादयः ॥ २६ ॥ नियतावयवा एवैते प्रशंसार्थाः, अत एव प्रशंसावचनैश्च (सू०) इति नित्यसमासः । प्रशस्ता गौर्गोमतल्लिका, ब्राह्मणमचर्चिका, गोप्रकाण्डम्, कटोद्घ, कुमारतल्लजः, तल्लजक इति तु लक्ष्यम् । सघोद्घौ गणप्रशंसयोरिति (सू०) उद्घोऽप्यसमासेऽपि । एतत्. ॥ २७ ॥ देवस्यात्मन इदं दैवं पूर्वकर्म । दिश्यते स्म दिष्टम् । भगस्यैश्वर्यादेरिदं भागं, भागमेव भागधेयम्, भागरूपनामभ्यो धेयः (वा०) । भागाद्यच (सू०) भाग्यम् । नियम्यतेऽनया नियतिः । विधीयतेऽनेन विधिः । भविष्यद् भवितव्यता च । हिनोति हेतुः । कार्यतेऽनेन कारणम् । बीज्यतेऽनेन वेति वा बीजम् । निदीयते जन्यतेऽनेन निदानम् । आदावारम्भे कारणमुपादानकारणम्, सहकारिकारणमन्यत् ॥ २८ ॥ (क्षेत्र) देहमात्रं चेतयते क्षेत्रज्ञः । अतति सञ्चरत्यात्मा । पुरि शयनात्पूरणाद्वा पुरुषः । प्रधत्ते सर्वं प्रधानम् । प्रारम्भः क्रियतेऽनया प्रकृतिः, सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था– अव्यक्ताख्या । कालकृतो देहादेर्भेदोऽवस्था– अन्यथास्थितिर्यौवनादिः । गुणाः प्रकृतेर्धर्माः । सत्त्वं साधुत्वप्रकाशकं ज्ञानसुखहेतुः । रजो रागात्मकं दुःखहेतुः । ताम्यत्यनेन तम आवरकं मोहहेतुः ॥ २९ ॥ जननं जनुः, जनेरुसि (उ०) । उत्पत्तिसाहचर्याज्जनिः स्त्री, इञ् (पु) । जन्मो, औणादिकत्वात् (सू०) । जायते जन्युः ॥ ३० ॥ (व्यक्ति.) विशेषाख्या । चेतति चित्तं, क,

जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।
चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गः । ३ ।

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥
धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ।
चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥
अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ।
संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥
मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।
समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ ४ ॥
संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ।
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

अमुनि चेतः । ह्रियते विषयैर्हृदयम् । स्वनति स्वान्तं, क्षुब्धस्वान्तेति (सू०) साधुः । ह्रियते हृद् दान्त प्रकृत्यन्तरमस्ति, तदाधारोऽपि हृत्पुण्डरीकम् । मन्यते मनः मन । एव मानसम्, स्वार्थेऽण् ॥ ३१ ॥
इति कालवर्गः । ३ ।

मन्यते मनीषा, मनस एव– ईषा वा । दे(दि)धेष्टि धिषणा, धिष शब्दे । ध्यायति धीयते वास्यां धीः । शेते शेः– मोहस्त मुष्णाति शेमुषी, शमेः क्वसौ केवाभ्यासलोपे डीब्वा । उपलब्धिर्वा– हुल्कास्मितन्, षिद्भिदादिङ तूपलम्भा स्यात् । प्रतिपत्तिः प्रतिपत्, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः । ज्ञप्तिः, कथ-चित्तोपणार्थे, मिताह्रस्वः (सू०) । सांख्ये बुद्धिधर्मस्यैते पर्यायाः, वैशेषिकादौ चतुर्दशापि बुध्यर्थाः ॥ १ ॥ मेधते सपच्छतेस्या मेधा । मनसो व्यापारः सकल्पः । विकल्पोऽपि । पूर्वोक्तस्य चित्तस्य सतानद्वारेण स्थै[धै]र्यमाभोग इति वौद्धाः । पुनःपुनर्मनसि करणं मनस्कारः, अतः-कृकमीति (सू०) सत्वम् । समाधानमवधान प्रणिधान च । चर्चन सख्यान विचारश्च । विमर्शो वासना भावना, संस्कारोऽनुभूतार्थविस्मृतिरिति वक्तव्यम् ॥ २ ॥ अध्याहरणमपूर्वोत्प्रेक्षणम् । तर्क्यतेऽनेन संशयविपर्ययौ तर्कः, तर्कण वा, तर्क भाषार्थः । उभयकोटिस्पृग्ज्ञानं विचिकित्सा– एकत्रानारूढः, कितः संशये सन् । शीङ्दिहोर्नानार्थयोः सशब्देनैपोर्थो द्योत्यते, उपसर्गस्य वा सोऽर्थो धातूपाधिवशात्प्रकाशते । एव सर्वत्र । द्वौ पक्षौ परौ यत्र द्वापरः, पृषोदरादित्वात् (सू०) आत्वम् ॥ ३ ॥
मिथ्यादृष्टिः परलोकाभावबुद्धिः । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य, अस्तिनास्तिदिष्टमतिः (सू०) इति ठक् । व्यापादनं व्यापादः, ण्यन्तादच् । राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्य राद्धान्तः । मिथ्यामतिरतस्मिंस्तदिति ज्ञानम् ॥ ४ ॥ पक्षोक्तिः प्रथिताङ्गीकारश्चेत्युभयीह प्रतिज्ञा । संविज्ज्ञान, यथा– सत्सक्रिन्करणानीता, नियमोऽपि, यथा– संविद लङ्घयेत्त सः । धातूनामनेकार्थत्वादुपसर्गवशाद्वा तत्तदर्थत्वम् । आगमनमागूः, क्रमेश्च हूः (उ०) इति चकाराद् हूः ॥ ५ ॥ मोक्षविषया मोक्षफला वा धीः (ज्ञानम्)। मोक्ष [प्रतिपादक]शास्त्रादन्यत्र शिल्पे चित्रादौ शास्त्रे च धीर्विज्ञानम् । मोचनं मुक्ति-र्मोक्षः पाशेभ्य आत्मनः पृथग्भावः । अत एव कैवल्याख्या । निर्वासस्मिन्निति निर्वाणं, निर्वाणोऽवात इति (सू०) साधुः, पैओवै शोषणे । अतिशयेन प्रशस्य श्रेयः । निश्चित श्रेयो निःश्रेयसम्, अचतुरेति

मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।
मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।
रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।
कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥
तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ।
तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥
विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।
आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥
समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।
इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥
पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं स्यादामगन्धि यत् ।
शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

(सू०) साधुः । अविद्यमानं मृतमस्मिन्नमृतम् ॥ ६ ॥ भवेभ्योऽपवर्जनमपवर्गः । महानन्दोऽपुनर्भवश्च । विरुद्धं वेदनमविद्या, अधर्मानर्थवद् विपर्यये नञ्, यदाह— अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या । अहमित्यस्य मननमहंमतिः, अनात्मन्यात्माभिमानात्, अहमिति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः । रूपाद्याः पञ्च, विसिन्वन्ति बध्नान्ति विषयाः, पचाद्यच् (सू०), परिनिविभ्यः सेवसितसयेति (सू०) षत्वम् ॥ ७ ॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु गोचराः, गोचरसञ्चरेति (सू०) साधुः । इन्द्रियैरर्थ्यन्त इन्द्रियार्थाः । अर्थाश्च । हृष्यत्यनेन हृषीकम् । विषयोऽस्यास्तीति विषयि । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं, इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं (सू०) इति साधु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यं वचनादानगत्युत्सर्गानन्दरूपकर्मसाधनमिन्द्रियम् । मनःषष्ठानि नेत्रजिह्वाघ्राणत्वक्श्रोत्राणि धीहेतवो बुद्धीन्द्रियाणीत्यर्थः ॥ ८ ॥ तु इति सौत्रादावरणार्थादौणादिको वरच् । कषति कण्ठं कषायः । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधुरः, ऊषसुषीति (सू०) रः । लुनाति जाड्यं लवणः, नन्द्यादित्वात् (सू०) ल्युः, णत्वं च । कटत्यावृणोति कटुः । तेजति स्म तिक्तः । अम्यत्यम्लः, अमेर्लः इत्येके— अम्लमाहुः । तुवराद्याः षट्, रस्यन्त इति रसाः । गुणमात्रे रसः पुंसि, गुणवद्वृत्तित्वे तेऽभिधेयलिङ्गाः ॥ ९ ॥ सुरभिमाल्यगन्धादिपरिमर्दनोत्पन्नो हृद्यो गन्धः परिमलः । स गन्धोऽतिदूरव्यापी मनोहारी वा, समन्तान्मोदन्तेऽनेनामोदः । वाच्यलिङ्गत्वमागुणात्— अधिकारोऽयम्, (अधिकारार्थः) गुणाः शुक्लादय इत्येतस्मात्प्रागभिधेयलिङ्गा. ॥ १० ॥ अत्र यो यं प्रति प्रसिद्धस्तदनुवादे नान्यविधिः । निर्हरत्यवश्यं निर्हारी । सुष्ठु रभते सुरभिः । शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः, गन्धस्येदुत्पूतीति (सू०) इत् । मुखं वासयत्यनुलिम्पति मुखवासनः, मुखवासोऽपि इत्येके, मुखवासन्यगुरुवासन इति भागुरिः, यतः—आमोदो नित्योऽस्यास्ति अन्ये द्वौ द्वौ भिन्नावाहुः ॥ ११ ॥ पूयी विश(श)रणे दुर्गन्धे च, पूतिर्विशः पूतेरिव वा गन्धोऽस्य । विस्यति विस्रं, विस उत्सर्गे । आमोपमो गन्धोऽस्यामगन्धि, उपमानाच्च (सू०) इतीत् । शोकति मनोऽस्मिञ्छुक्लः, शुक गतौ । शोभते शुभ्रः । शुच्यति शुचिः । श्विता वर्णे, श्वेतते श्वेतः । विशीयते विशदः, विशति चित्ते वा । श्यायते श्येतः । पण्डते याति मनोऽस्मिन्पाण्डरः— उणादौ (अरः) ॥ १२ ॥ अवदायते शोधयतेऽवदातः । सिनोति मनः सितः, षिञ् बन्धने । गौ(गु)रते मनोऽस्मिन्गौरः, गुरी उद्यमे,

अवदातः सितो गौरोऽवलक्षो धवलोऽर्जुन ।
हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसर ॥ १३ ॥
कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।
पीतो गौरो हरिद्राभ पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥
लोहितो रोहितो रक्तः शोण कोकनदच्छविः ।
अव्यक्तरागस्त्वरुण श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
श्याव स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।
कडार कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥
चित्र किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।
गुणे शुक्लादय पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

इति धीवर्ग. । ४ ।

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ।
व्याहार उक्तिर्लपित भाषित वचनं वच. ॥ १ ॥

गौर एव गौर । अवलक्ष्यतेऽवलक्ष । धूयते मलोऽस्य धवल, धावेर्वृद्धश्चेति श्रीभोजः । अर्ज्यतेऽर्जुन । हरति हरिण । पाण्डु पाण्डुत्वमस्यास्तीति पाण्डुर, नगपांसुपाण्डुभ्योर (वा०)। ईषदव्यक्त पाण्डु, धूनोति चेतो धूसर ॥ १३ ॥ वर्णान् कर्षतीति कृष्ण । नील वर्ण, क । सितविरुद्धोऽसित । श्यायते श्याम । श्याम श्यामत्व लाति श्यामल । कालयति मन काल । मेचयति (मचति) मिश्रीभवति मेचक, मेचक शिखिकण्ठाभ इति दुर्गः । पीयते वर्णात् पीत । पलाशस्य वर्णस्याय पालाश . पीतरक्तकृष्ण, शाश्वत. पलाश इत्याह– राक्षसे किंशुके पर्णे पलाशस्त्व हरित्यपि । हरति हरित ॥ १४ ॥ रोहति रोहित, रलयोरेकत्वम् । शोणति शोण, शोणृ वर्णे । कोकनदच्छवि पद्माभ । पीतरक्तस्तु पिञ्जर । रागान लोहितम् । इयर्त्यरुण । पाटलवर्ण (पाटल), पाटेरलच्चा ॥ १५ ॥ श्यायते श्यावो धूम्रारुण । कर्मेकर्त्रस्येव वर्णोऽस्त्यस्य कपिश, लोमादित्वात् (सू०) श । धूनोति धूम्र राति वा धूम्र । धूमवर्ण लाति धूमल । कडति कडार । कपिवर्ण लाति कपिल । पिञ्जति पिङ्गल । पिंशति पिशङ्ग । कन्दते कद्रु । पिङ्ग लाति पिङ्गल । बभ्रुरनेकार्थे । पिशङ्गो रोचनापाण्डुरिति कात्य ॥ १६ ॥ चीयते चित्रम् । कीर्यते किर्मीर । कलयति वर्णान् कल्माष । शवति याति वर्णान्तर शबल । एति वर्णान्तर एत । क्रियन वर्णे कर्बुर, कर्बति वा । गुणमात्रे वर्तमाना शुक्ला पुंसि, पटस्य शुक्ल । गुणवद्वृत्तितया त्वभिधेयलिङ्गा, शुक्ल पट, शुक्ला शाटी, शुक्ल वस्त्रम् । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न (सू०) इति श्येनी श्येता, लोहिनी लोहिता ॥ १७ ॥ इति धीवर्ग । ४ ।

रूपभेदानुक्त्वा शब्दभेदानाह ब्राह्मीत्यादि । ब्रह्मण इयं ब्राह्मी, ब्राह्मोऽजाताविति (सू०) साधु । अत एव शब्दब्रह्मणोऽधिगन्त्र्याः पर्याया एते । व्याहारादयस्त्वाधिक्ष्येया । बिभर्ति भारती । भाष्यते भाषा । गृणाति गी । उच्यते वाक्, क्विब्वचिप्रच्छीति (वा०) क्विप्, दीर्घोऽसम्प्रसारण च । वाण्यते शब्द्यते वाणी । सर प्रसरणमस्त्यस्या सरस्वती । उच्यते वच, असुन् ॥ १ ॥ संस्कृतादपभ्रश्यत इत्यपभ्रंशः । अपभ्रष्ट. शब्दोऽपशब्दः, गावी गोणी गोपोतलिकादि । शास्त्रे व्याकरणतर्कशास्त्रादौ यो वाचक स शब्द, लोके समुद्रघोषादिरपि । वक्तव्य वाक्य, चजो कुघिण्यतो (सू०), वचोऽशब्दसंज्ञाया (सू०) इत्यन्यत्र वाच्यम् । तिङन्तसमूहो यथा– पचति भवति– पाको भवतीत्यर्थः. । सुबन्तचयो यथा– प्रकृतिसि

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकम् ।
तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥
श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ।
स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥
शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोङ्कारप्रणवौ समौ ।
इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥
आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।
आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥
प्रबन्धकल्पना कथा प्रवह्लिका प्रहेलिका ।
स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

इमिदं हि महात्मनाम् (भर्तृ०), भवत्यध्याहारस्त्वत्र हि वाचकमानम् । कारकैरन्विता सम्बद्धार्था वा क्रिया वाक्यम्– देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन । सर्वत्र काङ्क्षायोग्यतावशादन्वितत्वं लक्षणम्, यज्जैमिनि — अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् । भट्टोऽपि— साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् । कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते ॥ एकः शब्दात्मनेत्यदर्थात्मकस्य वाक्यस्य लक्ष्मेत्येके ॥ २ ॥ श्रूयते श्रुतिः । विदन्त्यनेन धर्मं वेदः । आम्नायते पारम्पर्येणाम्नायः । त्रयोऽवयवास्त्रयी, अथर्वणस्त्वप्युद्धारः । त्र्यन्तवादाच्छुल्लादिविधिरिति लिङ्गमकरन्दे पो नोऽन्यभवनाय । निगमोऽनेनार्थे । वैदिको विधिः – चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः, यद् गौतमः — श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः । स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूलत्वात्स्मृतेः । तद्विधिरिष्टापूर्तयोर्धर्मोऽन्यः पूर्तोऽन्य इत्येके । ऋच्यते स्तूयतेऽनया ऋक् । स्यति पापं साम । इज्यतेऽनेन यजुः ॥ ३ ॥ अङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनाङ्गमुपकारकम्, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते । (ओङ्कारः) स्वार्थे कारः, वर्णात्कारः (वा०) इत्यत्र निर्णीतत्वात् । प्रणूयते प्रणवः । इति ह आसीदनेनेतीतिहासः, इतिर्विमर्शे, ह किलार्थे । पुरावृत्तं पूर्वचरितम् । उदात्तानुदात्तस्वरिताः, ऊर्ध्वमादीयत इत्युदात्तः । एकश्रुतिस्तु स्वराविभागः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य पश्चादीक्षणमन्वीक्षा, सा प्रयोजनं यस्याः सान्वीक्षिकी तर्कविद्या । दम्यतेऽनेन दमनं वा दण्डः, स नीयते दम्यं प्रति प्राप्यते यया सा दण्डनीतिरर्थशास्त्रम् । वार्ता वैश्यवर्गे वक्ष्यते । आचष्टे–आख्यायिका वृत्तार्थकथनाद्धर्षचरितादि । पुरापि नवं (भवं) पुराणं यतः – सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् (विष्णुपु०) ॥ ५ ॥ प्रबन्धस्य कल्पना कथा कादम्बर्यादिरूपायत्वात् । प्रवहते प्राधान्यं भजते प्रवह्लिका । प्रहेलयत्यभिप्रायं सूचयति प्रहेलिका, हिल हावकरणे । शाब्दी प्रहेलिका यथा– पानाय पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने । यदि दास्यसि नेच्छामि नो चेद् दास्यसि देहि मे ॥ आर्थी यथा– जइ सा सुआइ भणिआ पद्मावमदरम्मि (?) देमु । ता की समुद्दऊ[अ]मुद्दी दिअअम्मि णिवेभा[अ]दि (दि)म्मि ॥ (यदि भणिता पतिव्रतदे दीपकं देहि । तत् किं समुद्र[द्र]मुखो हृदये निरंशयाति रविम् ॥)

नवेभ्यो ह्यधिगतानां मन्वादिभिः स्मरणं स्मृतिः । धर्मः संधीयतेऽस्यां धर्मसंहिता । समाहरणं ॥ ६ ॥ धातूर्णचाद्विक्षम[द्विक्षिन] गमस्यते संक्षिप्यतेऽनया संग्रहः, संज्ञायांसमजेति (सू०) … गत्यप्, ऋदुपोश्चेति (सू०) वा, संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः, समायचि सर्वप्रातिपदिकेभ्य… •) पुन इत्येके, तत अत्त्वयात् (सू०), यथ– दामोदरकराघात विह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥ किं वदन्ति किंवदन्ती लोकप्रवादः । वृत्तिर्जनकाकुस्थ विद्यतेऽस्यां …), अस्मयवर्णांतिन्योण (सू०)। वृत्तस्य चरितस्यानां वृत्तान्तः । उपने– उदन्त, वदेर्सङ् (सू०)।

समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ।
वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥
आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।
हूतिराकारणाह्वानं संहूतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥
विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।
उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥
प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ।
मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥
अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।
यशः कीर्तिः समा(म)ज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥
आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।
काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥
अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।
उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥
पारुष्यमतिवादः स्याद् भर्त्सनं त्वपकारगीः ।
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥
तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।
स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

आहूयतेऽनेनाह्वयः, बाहुलकाद् घः ॥ ७ ॥ नमत्यनेन नाम । (नामधेय) भागरूपनामभ्यो धेयः (वा०) स्वार्थे । आकारणमाकारणा, युच्, ल्युडन्तेन समाहारो वा । बहुभिः कृता या हूतिः सा संहूतिः, संह्वाह्वय इति भागुरिः ॥८॥ विविधो वादः (विवादः) । ऋणादानादिर्व्यवहारः, यत्स्मृतिः (याज्ञ०)—वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते। नानासंदेहहरणाद् व्यवहारः प्रकीर्तितः॥ वाचो मुखमारम्भः। उप समीपे उद्धृत्य हन्यत उपोद्घातः, यदाहुः—चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते। उद्धृत्याह्रियत उदाहारः । वाचा शरीरस्पर्शनं (शपनं) । शापोऽपीत्यमरमाला ॥ ९ ॥ प्रच्छनं प्रश्नः, यजयाचेति (सू०) नङ्, च्छ्वोः शूडिति (सू०) शः । अनुयोगः पर्यनुयोगः । पृच्छा भिदादौ (षिद्भिदादीति) । उत्तरत्यनेनोत्तरं, उदो वा तरप् । मिथ्याभियोगोऽसत्याक्षेपः । मिथ्यादूषणमभिशाप इत्येके ॥ १० ॥ प्रणदनं शब्दः प्रसिद्धः (प्रणाद), यत्कात्यः—शब्दो गुणानुरागोत्थः प्रणादः । यातवस्तुने वा दिशो यशः । कृतियूतीति (सू०) कीर्तिः साधुः । समाज्ञायतेऽनया समाज्ञा । श्लोकाभिख्ये अनेकार्थे ॥ ११ ॥ (आम्रेडित) द्विर्भूते पूर्वाचार्यसंज्ञेयं, अतश्च म्रेड् उन्मादः इति पेठुः । द्वौ वारौ त्रीन् वारान्वेति, द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् (सू०) । विशब्दनाविवक्षातो घुषिरविशब्दने (सू०) इति नेट् । (घोषणा) ण्यासश्रन्थोयुच् (सू०) । कायति काकुः । आदिशब्दात्कामादिः ॥ १२ ॥ अवर्णो विपरीतवर्णनम् । निष्क्रान्तो वादान्निर्वादः । उपक्रोशवदवर्णादयः पुंसीति वाच्ये प्रौढिम्नान्यथोक्तिः ॥ १३ ॥ (पारुष्य) भैव कृथाः (इति) वाच्यनेऽलर्थः ॥ १४ ॥ मैथुनमुद्दिश्य गाली इत्यर्थं, दूषणमित्येके। आक्षारणापि, क्षारणाक्षारणाक्रोशाः साभिशापाभिमैथुना इति दुर्गः ॥ १५ ॥ (अनुलाप) पौनःपुन्येनोक्तिः । (विलापः) अनुशोचनमित्यर्थः । (विप्रलाप) विरुद्धं प्रलपनम् । मिथोऽन्योन्यमुक्तिप्रत्युक्ती संलापः ।

अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ।
विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥
सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नवः ।
संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥
रुष(श)ती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।
अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥
निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूनृतं प्रिये ।
सत्यथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ।
अम्बूकृतं सनिष्ठेवमबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ।
अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥
सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ॥ २२ ॥
शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ।
स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ॥ २३ ॥
आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ।
स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥ २४ ॥

सकथापि ॥ १६ ॥ चोदमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा । अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्या विकत्थनम्- इति वक्तव्यम् । दुरेषणा दुराभिध्यानम् । (चाटु, चटु) प्रेम्णा श्लाघनं, चटतीति चटेः ञुण, उन् च । क, चाटुकम् । असत्या तु श्लाघा विरुद्धं कत्थनं (विकत्थनम्) । केशादिना धिगतेर्थे मुखरस्वरुप वाचकः, वाचोव्याहृतार्थायाम् (सू०) इति ठक् । उत्तरे वक्ष्यमाणाः, यथा- रुषती वाक्, रुषञ्शब्दः, रुषद्वच ॥ १७ ॥ (रुषती) हिंसेत्यर्थं, न तां वदेद्रुषतीं (गां) पापलोक्याम् । अत उषतीत्य सभ्य पाठः । कलासु साधु कल्या, कान्येति कात्यायः । सान्त्वयत्यनेनेति सान्त्वं, सामयतेर्वा-औणादिकस्त्वत् । (हृदयंगमं) गमेः सुपत्युपसंख्यानात् (वा०) खच् ॥ १८ ॥ निश्चितं तिष्ठति निष्ठुरम् । विकुटं च । ग्रामे भवं ग्राम्यं, ग्रामाद्यखञौ (सू०) । असभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलं- अश्लीलं भाण्डादि । प्रियं सत्यं वचनं सूनृतं, सुष्ठु ऊयते सूनं सूत्रं तदृतं च सूनृतम् । अन्योन्यविरुद्धं संकुलं क्लिष्टं च, यथा- अधो मणिमुखाविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् । तमग्रीव प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयत् ॥ १९ ॥ (ग्रस्तं) असम्पूर्णोच्चारितम् । अनम्बुनेऽम्बुनः करणमम्बूकृतं, च्वौ च (सू०) इति दीर्घः । निष्ठेवस्थूत्कारः, ष्ठिवुक्लमुचमां ष्ठिवादाष (चान्द्रसू०) पक्षे सनिष्ठीवनम् । असम्बद्धं दशदाडिमादि वाक्यं समुदायार्थशून्यम् ॥ २० ॥ (अनक्षरं) विरोधे नञ् । (आहतं) यथा- एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः । मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ॥ सोऽहमत्र तु सोऽत्राह भणितं रतकूजितम् । अन्यद्धृदयं मनोहारि विस्पष्टमव्यक्तोदितमिति वाचस्पतिः । म्लेच्छे म्लष्ट, क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति (सू०) साधु । विगतं तथा सत्यं यत्र वितथम् ॥ २१ ॥ सति साधु सत्यम् । तथा साधु तथ्यम् । समञ्चति सम्यक्, तदेव समीचीनं, समीची समीचीना वाक्, समः समि (सू०) इत्यञ्चतावप्रत्यये सामि, नामैतत्, सम्यक्त्वव्ययम् । वाग्भेदास्त्रिषूक्ताः, (यथा) सत्यावाक्, सत्यः शब्दः सत्यं वचः । यदा तु सत्यवाक्यवादिना तद्वति वर्तन्ते तदापि त्रिषु यथा सत्यं कुलं, सत्या स्त्री, सत्यः पुमान् । एवं ग्राम्यनिष्ठुरादयः ॥ २२ ॥ (निनाद इ०) नौ गदनदात (सू०) वा, स्वनहसोर्वा (सू०), विभाषा टेरणे (सू०), उपसर्गेऽव (सू०) इति च यथास्वं घञपौ ॥ २३ ॥ मर्मरेति शब्दानुकरणम् । स्वनितं इत्येव (भूषणानाम्), शिञ्जापि ॥ २४ ॥

निक्काणो निक्कणः क्काणः क्कणः क्कणनमित्यपि।
वीणायाः क्कणिते प्रादेः प्रक्काणप्रक्कणादयः ॥ २५ ॥
कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम्।
स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः। ५।

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥
काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे।
कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥
समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु वल्लकी।
विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥
ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्।
वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

एते क्कणितमात्रे वीणायामवीणायां च, क्वणो वीणायां च (सू०) इति चकारेण नावित्यनुपसर्गे इति (च) सामान्येनानुकर्षणात्। उपसर्गात्क्वणो वीणायामेव घञो विकल्पात्सोपसर्गार्थं हि तत्र वीणाग्रहणम्। एवं प्रक्काणप्रक्वणादि ॥ २५ ॥ कोलान् सूकरानाहलते त्रासयति कोलाहलः। कले ताव्यक्ते, आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः। रुतमनूद्य वाशि-शि-तविधिः, तिर्यञ्चो मृगपक्ष्यादयः, तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवतीति। प्रतीपं श्रूयते प्रतिश्रुत्। पदस्वरतालावधानात्मकं गान्धर्वरागगीत्यादिकं गीतं, प्रावेशिक्यादि ध्रुवाङ्कं गानमिति भरताद्युक्तो विशेषो नाश्रितः ॥ २६ ॥ इति शब्दादिवर्गः। ५।

निषीदन्त्यस्मिन् रागो निषादः, निषदोऽपि। ऋषभो गोरुतसंवादित्वात्, यदाहुः—षड्जं मयूरा ब्रुवते गावस्त्वृषभभाषिणः। अजाविकं तु गान्धारं क्रौञ्चः क्वणति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम्। धैवतं हेषते वाजी निषादं बृंहते गजः ॥ गां धमति [गां वाचं धारयति] इति गान्धारः। षड्भ्यो जातः षड्जः, यदाहु—नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन्। षड्भ्यः सञ्जायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः। धीवतामयं धैवतः। दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वराश्रये, वंशमुरजादयोऽनुकरणमात्रेणेति नोक्ताः ॥ १ ॥ ध्वनावित्येव, मधुरेऽल्पे शब्दे काकली, ईषत्कलोऽस्याम्। कलति कलयतीति वा कलः। मन्दते मन्द्रः, मद्रोऽपि। ध्वनावित्येव, तारयति स्वनः स्थानेभ्यस्तारः; यद्दन्तिलः—नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः। स एव कण्ठे मध्यः स्यात्तारः शिरसि गीयते ॥ कलमन्द्रतारा गुणिलिङ्गाः ॥ २ ॥ समन्वितोऽनुगतो लयो द्रुतादिर्यत्र, एकः समस्तालो मानमस्यैकतालः, अभिव्यक्तास्मान इत्यर्थः। एकं तननमस्यैकतानो वा, एकतानमनाकुलमिति दुर्गः। वेति जायते स्वरोऽस्या वीणा। वल्ते (वलते) स्वरोऽस्या वल्लकी, वलति (वलि) गौरो वा इत्यर्थः। विपञ्च्यन्ते स्वरैः स्या विपञ्ची। घोषवती च। (परिवादिनी) परिवदत्यवश्यं सप्तस्वरत्वात् ॥ ३ ॥ तन्त्र्याततननात्ततम्। आदिशब्दात्सैरन्ध्रीरावणहस्तकिन्नर्यादि। आनह्यते स्म चर्मणानद्धम्। अवनद्धं च। आदिशब्दाद् दर्दुरकरटादि। सुषिं छिद्रं विद्यतेऽस्य सुषिरम्, शुषिरमिति प्राच्याः, ऊषसुषीति (सू०) र। कांस्यमयस्तालो वादित्रम्। आदिशब्दाच्छम्यादि। हन्यते घनः, मूर्तौ घनः (सू०) ॥ ४ ॥ वाद्यते (वाद्यं, वादित्रं), आतुद्यते च, यद्भरतः—ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च। चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥ मृद्यन्ते मृदङ्गाः, मृद्—अङ्गं येषाम्। मुरात्प्रवेष्टनाज्जाता मुरजाः। भेदा एषां विशेषाः। अङ्क्यास्यालिङ्ग्यो [ऊर्ध्व]

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।
मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्यू-र्ध्यो-र्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥
स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ।
आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥
वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ।
कोलम्बकस्तु कायोस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥
वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः ।
मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥
विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।
तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥
ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं-त्तं च नर्तनं ।
तौर्यत्रिकं नृत्य-त्त-गीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

उत्सङ्गस्थत्वात् । आलिङ्गोऽस्यास्त्यालिङ्गी[ग्यः] आलिङ्ग्य वादनात् । ऊर्ध्वीकृत्यैकेन मुखेन वादनादूर्ध्वं कायति- ऊर्ध्वक आभोगिकाख्यः, आहुश्च- हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः ॥ नाट्ये चैतत् ॥ ५ ॥ यन्नादो यशोर्थे पटहो हन्यते स यशःपटहः । ढगित्यव्यक्तं कायति ढक्का । बिभ्यत्यस्या रणे भेरी । भम्भापि । दुन्दुशब्देन भाति भाययति वा दुन्दुभिः । आ-अनित्यानकः । द्वौ द्वौ भिन्नार्थावाहुः । कुणत्यनेन कोणो वादनकाष्ठ ढक्काद्युपयोगी, कुण शब्दे । शततन्त्रीरप्यनेन वाद्यते, अत एव कोणो वादित्रवादनमित्याहुः ॥ ६ ॥ कुब्जवीणादण्डः प्रवालः, ज्वलादित्वाण्णः (ज्वलितिकसन्तेभ्योणः), यच्छाश्वत - प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे नवपल्लवे । कङ्कते ककुभः, दण्डाधः शब्दगम्भीरार्थं दारुमय भाण्ड यद् भल्लयाच्छाद्यते । केवलम्बन्ते तन्त्र्योऽत्रेत्यपभ्रंशे कोलम्बकः. कुल संस्त्याने इत्यस्माद्वा-अम्बच् । येन चर्मणा (1) उपनह्यते (उपनाहः), यत्र तन्त्र्यो निबध्यन्ते च (निबन्धनम्) ॥ ७ ॥ डमित्यव्यक्त शब्दमियर्ति डमरुः । मड्डु कायति मड्डूच्चारणात्, मड्डुक जलवाद्यमाहुः । डिण्डिमझर्झरौ शब्दानुकारात् । झर्झरः करटेत्येके । मर्द्यते मर्दलः, मर्दं लाति मर्दल इति तु कवयः । पणाय्यत्यन्तस्तन्त्रीक. पणवः । अन्ये हुडुक्कागोमुखादयः । नृत्यति नर्तकी, शिल्पिनिष्वुन् (सू०), नृतिखनिरञ्जिभ्य परिगणनं (वा०) । लसति संनमति लासिका ॥ ८ ॥ विलम्बितादीनां लयानां तत्त्वाद्याः पर्याया इत्यभिधानकारः, नाट्ये तु विलम्बितानुसारेण क्रमात्तत्त्वाद्या वाद्यप्रकाराः । कालस्य क्रियया- आवापनिष्क्रमादिक्रिया मान परिच्छेदक प्रतिष्ठाहेतुस्तालः- बद्ध्वा द्रुतादि (?), मे[गे]याया मा[गा]नक्रियायाः कालनियमहेतुरित्येके, यद् दन्तिलः- तत्र ज्ञेयाः कलापाता. पादभागा[पादमान]स्तथैव च । मात्रा च परिवर्तश्च वस्तु चैव विशेषतः ॥ मा[गा]नमे[गे]ययोरन्यूनाधिक्ये श्लिष्टता लयो द्रुतादिः, वाद्यादीनामन्योन्य समत्वमिदि यावत् । तालविशेषस्तु लयोऽन्य ॥ ९ ॥ [नाट्यशास्त्रे प्रत्येक भेदोऽस्ति । तत्रोद्धतकरणाङ्गहारनिर्वर्त्यमारभटीवृत्तिप्रधान गीतकानुसारित्वादादौ तण्डु(मुनि)ना प्रणीतं ताण्डवम् । ललिताङ्गहाराभिनर्यं कैशिकीवृत्तिप्रधान वासकसज्जादिनायिकाचरित डोचिलि[क्ि]कादिनिबद्धं श्लिष्टत्वाल्लास्यम् । नृत्यं[त्तं] त्वङ्गविक्षेपमात्र विवाहाभ्युदयादौ ।] नाट्य तु सर्वरसं पञ्चसंधि चतुर्वृत्ति दशरूपकाश्रय नटकर्म, तदाह- नृत्या[त्ता]दि त्रय समुदितं- तूर्यस्येदं त्रिप्रमाण तौर्यत्रिकं नाट्यं च । आभ्यामन्यल्लुठनमात्रम् ॥ १० ॥ भ्रुवः कुसन भासनमस्य, इकोहस्वोङ्यो गालवस्य (सू०)

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः।
स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥
भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः।
जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥
राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका।
देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥
अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजश्यालस्तु राष्ट्रियः।
अम्बा माताथ बाला स्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥
अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे।
हण्डे हञ्जे हलाह्वान नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ।
निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥
शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः।
बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

इति ह्रस्वः, अभ्रुकुंसादीना (वा०) इति न पक्षे– अत्वम्। एवं भ्रुकुट्यादि। गणयतीश्वरान्– ईश्वरो गणः पेन्कोऽस्यस्या वा गणिका वारमुख्या। अज्जुका– असत्प्रकृतिप्रत्ययविभागा देशीयपदप्राया। नाट्योक्तौ नाट्यविषयायां नाट्यमित्यधिकारः ॥ ११ ॥ भावयति भाव इत्ययमभावात्पादन्यत्राप्येषा प्रयोगे न दोषः, यद्रुद्रटः– मान्ये भावोऽपि वक्तव्यः किञ्चिदूनेषु मारिषः ॥१२॥ (देवी) श्रीमहादेव्या वासवदत्तादौ। अकृताभिषेकराज्ञीमध्यादेकैका भट्टिनी पद्मावत्यादिः ॥ १३ ॥ यथानर्हस्य ब्राह्मणस्य पूत्करणे, न ब्रह्मणि साधु (अब्रह्मण्य), साध्वर्थे यत् (तत्रसाधुः)। नाट्यादन्यत्र राष्ट्राधिकृतो राष्ट्रियः, राष्ट्रावारपारेतिघः (सू०)। अम्ब्यते शब्द्यते बालैः, लोकेऽप्यम्बा ह्रस्वविधे (अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः)। वास्यते प्रीत्या वासूः। आरात्पापकेभ्यः कर्मभ्यो जात आर्यो रणीयोऽभिगम्यो वा। मर्षणात्सहनान्मारिषः। मार्षोऽपि यथा परिषत्सपर्षत् ॥ १४ ॥ अत्ता मातेवात्तिका। नियत स्थाने निष्ठा। निःशेषेण वहन समाप्तिर्निर्वहणम्। मुखप्रतिमुखगर्भावमर्षनिर्वहणाख्या हि पञ्च सन्धयः। नाट्योक्तौ नीचां प्रति हण्डे आह्वान, चेटीं प्रति हञ्जे, सखीं प्रति हला ॥ १५ ॥ अङ्गस्य स्थानात्स्थानान्तरानयनमङ्गहारः स्थिरहस्तादिद्वात्रिंशद्वा। व्यनक्ति व्यञ्जकः। आभिमुख्य नीयतेऽर्थोऽनेनाभिनयः, वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकाख्यो भावसूचकः। अङ्गेन यन्निर्वृत्तं तत् (आङ्गिक), तत्र भवस्तेनेति– अध्यात्मादित्वात् (वा०) ठञ्, निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः (सू०) इति योगविभागाट्ठग्वा। सत्त्वं मनो गुणो वा तेन निर्वृत्तः सात्त्विक, यदाह– सत्त्वोत्कृष्टे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति, समाहितमनस्कत्वादनुकर्तुर्जायन्ते ॥ १६ ॥ रत्यादयो भावा अनुक्रियमाणाः सामाजिकैः– रस्यन्त इति रसाः, यदाहुः— विभावैरनुभावैश्च युक्तोऽथ व्यभिचारिभिः। आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्थाय्येव तु रसीभवेत् ॥ वत्सलः पुत्रादिस्नेहात्मा रतिभेद एव। शान्तस्त्वलौकिकत्वाभोक्तः, चशब्दात्संगृहीतो वा। शृङ्गमुत्तमत्वमियर्ति शृङ्गारः। उत्तमयुवप्रकृतित्वेन जुगुप्सादिरहितत्वाच्छुचिः (शुद्ध)। उज्ज्वलो वेषेणौचित्येन च। लक्षणमेतच्च स्वेती शृङ्गारपर्यायौ ॥ १७ ॥ उत्साहो हि वीररसस्य स्थायी भावः, एव स्थायी भावः रसीततयैवास्वाद्यत इति सर्वरसलक्षण कटाक्षितम्। शोकस्थायिप्रभव. करुणो रसो धर्मद्वारेणोक्त.। [घृण्यतेनया] घृणा। दयन्तेनया दया, दय रक्षणे, भिदाद्यङ्

उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ।
कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥
हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।
विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥
दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।
भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ॥ २० ॥
चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।
विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥
गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ।
अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥
रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्षणम् ।
मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

(षिद्भिदादिभ्योऽङ्)। कृपे कृपा, भिदादित्वादङ् (सू०)। अनुक्रोशन्ति समदु खा भवन्त्यनेनानुक्रोश ॥१८॥ स्य ग्येव तु रसीभवेदिति भावरसयो पर्यायत्वेन ध्वनति । (हस, हास) स्वनहसोर्वा (सू०)। हसनीय हासे साधु वा हास्यम् । बधेर्निन्दायां सन्, बीभत्सास्य बीभत्स , अप्रत्ययात् (सू०), अर्श आदभ्याच् (सू०)। जुगुप्साप्रभवत्वाद्विकृत , यदाह– विष्ठाकृमिज उद्वेगी क्षाभणो रुधिरादिभि । बीभत्सा द्विविध इति, रसे तु पुमान्– तद्वति त्रिलिङ्ग । (बीभत्स, विकृत) द्वयमित्यनयो पर्यायतामाह। भावरसयो पर्यायत्वम् अद्भुतस्य विस्मयस्थायिभावात्मकत्वात्, विपूर्वं स्मिङ् अद्भुत र्थ । अत्– आश्चर्यार्थेऽव्ययम्, तस्य भवनमद्भुतम्, अदिभवे डुतच् (उ०)। आचरणाय, आश्चर्यमनित्ये (सू०) इति साधु । चित्र कदाचिद्दर्शने, घञ् ॥ १९ ॥ भीरोरय त्रासनकृद् भैरव । दारयति चित्तं दारुण । भापयते भीषण । बिभ्यत्यस्माद् भीष्म । (भीम) भीमादयोपादाने (सू०)। (घोर) घुर भीमार्थे । बिभ्यत्यस्माद्भयानक, आनक शीङ्भिय (उ०)। भय करोति भयंकर, मेघर्तिभयेषु कृञ (सू०) खच् । प्रतिगत भयेन प्रतिभयम्, कुगतिप्रादय (सू०) इति समास । रुद्रस्याय रौद्र क्रोधात्मा । अमी अद्भुताद्य उग्रान्ता रसेषु पुल्लिङ्गास्तद्वति त्रिलिङ्गा । रौद्रादिक तु रस नपुंसकमिति **नारायण** ॥ २० ॥ रसानुक्त्वोच्चावचभावानाह दरेति । दीर्यन्तेऽस्माद्दर, लिङ्गभेदेऽर्थभेदात् द्विलिङ्ग, दरी गुहा । साधूनस्यति साध्वसम् । भय भी, सम्पदादिभ्य क्विप् (वा०) । भीतिभय, अज्विधौ– भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् (वा०)। चेतसा भाव्यते सुखादि स्वकारणाद्भवति वा चित्तवृत्तिविशेषा भाव , भावयति करोति रसं न्वा, यद्भरत– नानाभिनयसम्बद्धान्भावयन्ति रसानिमान् । यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभि ॥ ते च– रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भय तथा । जुगुप्सा विस्मयशम स्थायि भावा रसोद्भवा ॥ भाव योऽनुभावयति मुखरागादि, यदुक्त– अनुभावस्त्वभिनय पश्चादर्थप्रकाशनम् ॥ २१ ॥ व्यभिचार्यादीनाह । मत्समो नास्तीति मनन मान । ममत्व इता दर्पोऽवलेपोऽपि । (परिभव इत्यादि) परौभुवोऽवज्ञाने (सू०) इति वा घञ् । (तिरस्क्रिया) तिरोऽन्तर्धौ (सू०) गति-, परिभवेऽन्तर्ध्युपचारात् अत –तिरसोगतावििति (चान्द्रसू०) सत्वम् ॥२२॥ रिह कत्थनादौ, रेहण रीढा, क्त , होढ (सू०), ढ्लोपेपूर्वस्यदीर्घोण (सू०)। अवहेलनमवहेल, हेड अनादरे, डलयोरैक्यम् ।अवहेलापि । न सुष्ठु– लक्षणमसूक्षणमिति लक्षणयावज्ञा गम्यते, यत्कौटिल्य – अयमुच्चै सिञ्चतीति दार्घश्चारायण प्राव्राजीत् । असूर्क्षणमित्येके, सूर्क्ष्यते – यरयद्ल (सू०) इति यत्वपात् । निकारोऽभिभव पराभवो ऽयकारश्च ।

क्षान्तिस्तितिक्षाभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।
अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥
वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।
पश्चात्तापोनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥
कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियाम् ।
शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥
प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोथ दोहदम् ।
इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥
कामोभिलाषस्तर्षश्च सोत्यर्थे लालसा द्वयोः ।
उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥
स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ।
उत्साहोध्यवसायः स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥
कपटोस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ।
कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोनवधानता ॥ ३० ॥

मन्दमक्षि यत्र तन्मन्दाक्षम् । व्रीडावनम्रवक्त्रेन्दुरीति स्त्रोत्यलज्जावशाद्विवक्षुरवनमति मुखमिति मन्दास्य- मित्येके । (व्रीडा) व्रीडादसु देवमुदीक्ष्येति पुंस्यपि । सा लज्जा परस्मात्क्लमावहे जा(य)तेपत्रपा ॥ २३ ॥ (क्षान्तिः) बाहुलकात्क्तिन् । (तितिक्षा) गुप्तिज्किद्भ्यः- (सू०), निन्दाक्षमाव्याधि- प्रतीकारेष्विति (वा०) सन् । क्षमा मर्षः सहनं च । अभिचारेण ध्यानमभिध्या, परस्वविषयस्पृहेत्येके, दोषचिन्तापूर्वं परस्वे लिप्सेत्यर्थं , यत्काव्य.- विषयप्रार्थनाभिध्या । भार्यादेः परदर्शनासहने रूढाऽक्षा- न्तिरीर्ष्या, अत्र तु परोत्कर्षासहनं मात्सर्यमर्ष्यां मन्यते य ईर्ष्युः परवित्तेष्विति वत् । (असूया) असूञ् कण्ड्वादिः ॥ २४ ॥ वीरस्य कर्म वैरं, द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः (सू०) इति लिङ्गादण् । इत्यमीर्ष्यो- सूयाद्वेषाणां भेदाद्- द्वेषो ना स्यादसूयेर्ष्येति मालाकारो भ्रान्त. । मन्यते मन्युर्दैन्यमिह, यच्छा- श्वतः- निगदन्ति क्रुधं मन्युं मन्युर्ध्वदैन्ययोः । शोचनं शुक् । (विप्रतीसार.) उपसर्गस्यघञ्यम- नुष्येबहुल (सू०) इति दीर्घः, पक्षे विप्रतिसार. । अनुशयो वक्ष्यते ॥ २५ ॥ प्रतिहन्यतेनेन प्रतिघ', करणेहनः (सू०), परोघः (सू०) इति बाहुलकाद् परव घ । शुचौ शुद्धे, तृतीयादिषुभाषितपुंस्कात् (सू०) वाला पुम् । (शील) शील समाधाने । चर्यतेनेन चरितम् । चरित्रं च । (उन्मादः) चित्त- नवस्थितिर्भूताद्यावेशात् ॥ २६ ॥ प्रियस्य भाव. प्रेमा, प्रियस्थिरेति (सू०) प्रादेशः । हृदयस्य कर्म हार्दम्, युवादित्वादण् (हायनान्तयुवादिभ्योण्), हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेषु (सू०) । प्रीतिः प्रेम, प्रीञो मनिन् (अन्येभ्योपिदृश्यन्ते) । दोहमाकर्षं ददाति दोहदम् । मन एव रथो दूरगामि यत्र मनो- रथः । मनोगवी च ॥ २७ ॥ सातिशयेनेच्छ भृशं लसनं लालसा, लल इच्छाया वा । उप समीपे- आधिरस्य, उपपन्न आधिर्वा- उपाधि. । आधीयते चिन्तानेनेत्याधि. ॥ २८ ॥ (आध्यान) ध्यै चिन्ता- याम् । चिन्ति (त्ति)श्च । स्त्रीत्वेनापि साम्य (उत्कण्ठोत्कलिकयोः), आध्यानमेह सबध्नन्ति, यत्का- शिका- आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । उद्यमोद्योगौ च (अध्यवसायार्थौ) । उत्साहः सातिशयो वीर्यं, वीरस्य कर्म, वीरवीर्यौ च (सू०) इति गण-(सूत्र-)पाठात्साधु ॥२९॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छा दकः कपट । उपधीयते स्फटिकस्येव सिन्दूरमुपधिः । छाद्यतेनेन रूप छद्म, इरमन्प्रन्त्विषुचेति (सू०) ह्रस्व । कितवस्य कर्म कैतवम् । कुत्सिता सृतेर्हिंसार्थे कुसृतिः, पूर्वत्र तु वञ्चना फलम् । निकृष्टा कृतिर्निकृतिः । शठस्य कर्म शाठ्यम् । अनवहितत्वं कार्येवलेप. ॥ ३० ॥ कर्मभिस्तूयतेनेन कुत्सित

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥ ३१ ॥
स्त्रीणां विलासविब्बोकविभ्रमा ललितं तथा ।
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥ ३२ ॥
द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा ली(खे)ला च नर्म च ।
व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडाखेला च कूर्दनम् ॥ ३३ ॥
घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ।
अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ॥ ३४ ॥
स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ।
मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ॥ ३५ ॥

तन्यते वा (कुतुक), प्रज्ञादित्वात् (सू०) स्वार्थे वाण्, तुलौकिको वा ॥३१॥ शृङ्गारभावेभ्यो रत्यादिभ्यो मनोविकारेभ्यो जाता क्रियाश्चेष्टा अलङ्काराख्या लीलादय (हावा), ह्वयन्त्यनेनेति हाव, यदाह– स्याद् भावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनम् । हिल हावकरणे, हेलृ अनादरे वा । इतिशब्दादलङ्कारार्थो- त्किलकिञ्चितादयोऽपि । अत्र भरत.– अलङ्कारास्तु नाट्यज्ञैर्ज्ञेया भावरसाश्रया । यौवनेऽभ्यधिका स्त्रीणा विकारा वक्त्रगात्रजा । देहात्मक भवेत्सत्त्व सत्त्वाद्भाव' समुत्थित । भावात्समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता ॥ तथा– हाव शृङ्गारभावाप्तो रम्योक्तिस्मितवीक्षितम् । शृङ्गारप्रौढिमा हेला हेवाको यौवने हि य ॥ किं च– लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रम स्किलकिञ्चितम् । मोट्टायित कुट्टमित विब्बोको ललित तथा । विहृत चेति मन्तव्या दश स्त्रीणा स्वभावजा' ॥ प्रियस्यानुकृतिर्लीला श्लिष्टा वागवेषचेष्टितै, लीङ् श्लेषणे । विलासोऽङ्गे विशेषो य प्रियाप्तावासनादिषु, लस श्लेषणे । मण्डनानादर- न्यासो विच्छित्ती रूपदर्पत, विशिष्टा छित्तिर्भङ्गिरित्यर्थ. । चित्तवृत्त्यनवस्थान शृङ्गाराद्विभ्रमो मत । हर्षाद्रुदितगीतादिव्यामिश्र किल[लि]किञ्चित, अलीक किञ्चितमित्यर्थ, किलीति कण्ठकूजित वा, यथा किलिकिलाराव । मोट्टायित प्रिय स्मृत्वा साङ्गभङ्गविजृम्भणम्, मुट प्रमर्दने । दु खोपचार सौख्येपि हर्षात्कुट्टमितं मतम्, कुट्ट च्छेदनादौ, तेन मित, इत्व लक्ष्यात् । विब्बोकोऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादर, विवु क्षेपे, विपूर्वस्य वुक्कतेर्वोपभ्रंशो विब्बोक । अनाचार्योपदिष्ट स्याल्ललित रतिचेष्टितम् । यत्काव्याभाषण व्याजाद्विहृत दर्शितेङ्गितम्, अवसरागत वचन व्याजादिना हृत विहृतम् ॥ ३२ ॥ द्रवति हृदयमनेन द्रव । किलन्त्यनेन कलि, किल क्रीडाया, केलृ चलने वा । नृणाति नर्म । वर्करोऽपि । व्यज्यत इति व्याजोऽन्न स्वरूपाच्छादन, यथा– ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम् (नागा०) । अपदिश्यतेऽपदेश, अतद्रूपस्य ताद्रूप्य क्रीडार्थं वचनेयम् । स इव लक्ष्यते लक्ष्यम् । निभच्छलच्छद्मादयोऽप्युपचारात् । एते केलिपरिच्छिन्ने रूढा, क्रीडया खेलन, लुक्का(वालुका ?)मणिकादीत्येके । (कूर्दन) कुर्दनमित्येके, कुर्द क्रीडाया, उपधायाश्च (सू०) इति दीर्घाभावश्चिन्त्य ॥ ३३ ॥ जिघर्त्यनेनाङ्गं घर्म । निदह्यतेऽनेन निदाघ, न्यङ्क्वादि (सू०) । प्रलीयते क्रियास्मिन् प्रलय सात्त्विको भाव', मूर्च्छेत्यर्थ, यदाहुः– स्तम्भे विचेतनत्व प्रलये गतचेतनत्वमत एव । सहसैव निपतन भुवि भवति महाभूतशैथिल्यात् ॥ (अवहित्था) अङ्गवैकृतस्य रोमाञ्चादेश्छादनाद्बहिःस्थितत्वम्, अवहित्थमित्येके । (संवेग) भयादिना कर्मस्वावेग ॥ ३४ ॥ उत्प्रास्यते सामर्थ्योन्य. क्रियतेऽनेन, सोपहास इत्यर्थ । आच्छुरण परच्छेदनम्, अवच्छुरितमिति कात्यः । स हास ईषत्स्मिताख्य । रोम्णामञ्चनं रोमाञ्च । रोमाणि हृष्यन्त्यनेन रोमहर्षणम् । पुलको रोमविक्रियापि ॥ ३५ ॥ (क्रन्दित) भावे क्त (नपुंसके भावे क्त) । (जृम्भ) मुखादिविकास, घञि पुमान्, अप्रलये (सू०) स्त्री, ङीषत्व त्वचिन्त्यो भयादिष्व,

क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ।
विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समे ॥ ३६ ॥
स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ।
तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भृकुटिः स्त्रियाम् ॥ ३७ ॥
अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्ष्णि संसिद्धिप्रकृती त्विमे ।
स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥ ३८ ॥
कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३९ ॥

इति नाट्यवर्गः । ६ ।

अधोभुवनपातालबलिसद्मरसातलम् ।
नागलोकोऽथ कुहरं सु(शु)षिरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥
छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सु(शु)षिः ।
गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे सु(शु)षिरं त्रिषु ॥ २ ॥
अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।
ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ॥ ३ ॥

दर्शनान्निष्टम् । अङ्गीकृतासंपादनं (विसंवादः) । स्वधर्मादेः स्खलनं (रिङ्खणं), रिखिलोकिकः, रिङ्गणमित्येके ॥ ३६ ॥ नितरां द्रात्येतस्यां निद्रा । संविशन्तीन्द्रियाण्यत्र संवेशः । स्वपनं स्वप्नः, स्वपेर्नन् (सू०) । इन्द्रियाणां तननं द्रान्त्यस्यां तन्द्री, निद्रा तन्द्रेत्यावन्त्योऽपि । प्रमीलन्तीन्द्रियाण्यस्यां प्रमीला । भ्रूकौटिल्ये भ्रकुटित्रयमेकरूप्यम् । अन्ये त्वदृष्टिरित्यनेन संबध्नन्ति, यदाहुः– भ्रुकुटिर्दृगसौम्या स्यात् ॥ ३७ ॥ सोमदेवताकत्वेन लक्षणयाविकृतं सौम्यं, सोमाट्ट्यण् (सू०), शाखादित्वात् (सू०) सौम्य इत्याहुः । असौम्ये विरुद्धे दर्शने इत्यर्थः । इमे द्वे स्त्रियौ स्वरूपादेः पर्यायौ ॥ ३८ ॥ (वेपथुः) ट्वितोऽथुच् (सू०) । क्षणुते दुःखं क्षणः । महः– अकारान्तः, सान्तस्तु तेजोर्थे क्लीबे । उद्धनाति दुःखमुद्धवः । उत्सूते सुखमुत्सवः । उद्धर्षणमुद्धर्षः नैश्चिन्त्यं निर्वृतिः । प्रयोगार्थं संगीतकं गुणनिका । प्राङ् नाट्यात्पूर्वरङ्गः स्यात् । नाट्यार्थोपक्षेपः पूर्वं प्रस्तावना मुखं च स्यात् ॥ ३९ ॥ इति नाट्यवर्गः । ६ ।

पतन्त्यस्मिन् पातालम् । रसाया अतलमधः, रसा भूतलं पृष्ठं वास्य । कुत्सितं कृत्वा हरति विस्मापकं वा कुहरम् । सुषिर्मर्ममात्रेऽपि मन्युवत्, कपसुषीनिः (सू०) । शाश्वतस्तु निरस्तावयवौ सुषिर-सुषी मन्यते, यदाहुः– गर्ते गर्तान्विते वाद्यविशेषे सुषिरं त्रिषु । विव्रियते विवरम् । बिलति बिलं, बिल भेदने ॥ १ ॥ छिद्य(द्र)ते छिद्रम् । निर्व्यथ्यतेऽनेन निर्व्यथनम् । रोचते प्रकाशतेऽनेन रौति वा रोकम् । रमन्ति रन्ध्रम् । श्वभ्रेर्गतौ [श्वभ्र] श्वभ्रम् । उप्यतेऽस्यां वपा, भिदादित्वादङ् (सू०) । सुषु स्यति सुषिः । गिरति गर्तः, गर्तोऽपि । अवत्यस्मादवटः । सिद्धश्वानुवादाच्छ्वभ्रं भूरन्ध्रमेव, यत्कात्यः– श्वभ्र-गर्तावटाबाधा भुवो विवरवाचकाः ॥ २ ॥ अन्धं करोत्यन्धकारः । क्षुब्धस्वान्तेति (सू०) ध्वान्तं साधुः । तमोऽस्यास्तीति तमिस्रं, ज्योत्स्नातमिस्रेति (सू०) साधु, क्लीबमतन्त्रम् । तिम्यतीव तिमिरम् । ताम्यत्यनेन तमः, असुन् । भ्रमिच्छायं च । अन्धयत्यन्धं च तत्तमश्चान्धतमसम्, अवसमन्धे-भ्यस्तमसः (सू०) इत्यच् । क्षीणे ध्वान्तेऽवहीनं च तत्तमश्चावतमसम् ॥ ३ ॥ (संतमसम्) समन्तात्तमः । न–अगा नागाः, नभ्राडिति (सू०) नञ् प्रकृत्या । कद्र्वा अपत्यानि काद्रवेयाः, शुभ्रादित्वात् (सू०) ढक्, न तु– स्त्रीभ्यो ढक् (सू०) कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दस्यूङ्विधेः (सू०), सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयो ।

तिष्वक्संतमस नागा काद्रवेयास्तदीश्वर ।
शेपानन्तो वासुकिस्तु सर्पराजेथ गोनसे ॥ ४ ॥
तिलित्स स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।
अलगर्दो जलव्याल समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥
मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।
सर्प पृदाकुर्भुजगो भुजगोहिर्भुजगम ॥ ६ ॥
आशीविपो विपधरश्चक्री व्याल सरीसृप ।
कुण्डली गूढपाच्चक्षुश्रवा काकोदर फणी ॥ ७ ॥
दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलशय ।
उरग पन्नगो भोगी जिह्मग पवनाशन ॥ ८ ॥
त्रिष्वाहेय विपास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयो ।
समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरल विषम् ॥ ९ ॥

(शप) शेते हरिरस्मिन् शिष्यते वा । वसुकस्यापत्य वासुकि । गोरिव नासिकास्य, अनुनासिकाया सञ्ज्ञायानसच स्थूलात् (सू०), गोनासाय नियेनितागदरजा (विद्धशाल०) इति गोनासोपि ॥ ४ ॥ (तिलित्स) तिल गतौ । चरान्द्रोपि । अजा गिरत्यजगर अजो नित्यो गरोस्य वा । शतेत्यर्थे शयु । वाह गतिं स्यति वाहस – अचल । चक्रमण्डली च । न लगमर्दयति निर्विषत्वात्, अलीव गर्दस्यालिगर्द इत्यक । राजिं देहे लाति राजिल । डुण्डति डुण्डुभ, डुडि हुडि निमज्जन, डुण्डु[डु] भापते डुण्डु[डु]भ इत्यके, निर्विषो द्विमुखोहि, लक्ष्य च– किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुड प्रवर्तते (रघु०) ॥ ५ ॥ मालुर्मातुलाख्यौषधिस्तत्र धानमस्य मालुधान । सर्पभेदा एते । (मुक्त-कञ्चुक) सर्प इति शेप । सर्पति सर्प । प्रियते व्याप्नच्छति पृदाकु । भुजेन कौटिल्येन गच्छति, गमे सुपि (वा०), खचडिद्वा (वा०), गमश्च (सू०) इति ड खच एव त्रैरूप्यम् । अहत्यहि ॥ ६ ॥ आस्या विपमस्य, आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति, पृषोदरादित्वात् (सू०) रेफलोपे आशी शब्दोयमिति सभ्या । चक्र मण्डलाकारतास्यास्ति चक्री । व्याडन हनुमुखमेस्यास्ति व्याल, अड उद्यमे । कुटिल सर्पति सरीसृप, नित्यकौटिल्येगतौ (सू०) इति यङ, (यङाचिचेति) लुक्, पचाद्यच् (नन्दिग्रहिपचादीति), रीङ्कृत (सू०) । गूढा पादा अस्य गूढपात् । चक्षुषी श्रवसी अस्य चक्षुश्रवा, अत एव गोकर्ण । काकस्येवोदरमस्य काकोदर काकोल विषमुदरेस्य वा ॥ ७ ॥ दर्वीरूप फण एव करोस्य प्रहारादौ दर्वीकर । गर्हित दशति दन्दशूक, लुपसदचरेति (सू०) यङ्, यजजपदशायङ (सू०) इत्यूक, जपजभदहेति (सू०) अनुस्वार । बिले शेत बिलशय, शयवास वासिष्वकालात् (सू०) इति सप्तम्या अलुक् । उरसा गच्छत्युरग, उरसोलोपश्च (वा०) इति ड । पद्भ्यां न गच्छति (पन्नग), नभ्राणनपाद्– (सू०) इत्यस्यापलक्षणत्वान्नञ् प्रकृत्या । भोग सर्पदेह कुटिला गतिर्वास्यास्ति भोगी । जिह्म वक्रं गच्छति जिह्मग । कुम्भीनस कञ्चुकी लेलिहानश्च । राज-सर्पा भुजगभुक् ॥ ८ ॥ अहौ भवमाहेय दृतिकुक्षीति (सू०) ढञ् । स्फटन्ति विशीर्यन्तेनया स्फटा, द्वये वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयो, फटेत्यके । फण गतौ (फणा) । दर्वि कफेलुश्च । कञ्चुकमिव कञ्चते बध्यतेनेन (कञ्चुक) । निर्मुच्यते निर्मोकोहिल्वक । निर्ल्वयनी च । क्ष्वेडत मोहयति क्ष्वेड । गिरति जीव गर, गर लाति गरल श्यामश्यामलवत् ॥ ९ ॥ नवामी विषप्रकारा । काकमेचक काकोल, ईपत्कोलति सस्त्यायति वा । कालस्य वर्णस्य कूटोत्र कालकूट, मृत्युसबन्धा व्याजो वा । हलति विलि-खति जन्तून विलिखति च हलाहल, हालेव हलतीति लक्ष्ये हालाहलो हालहलश्च, यथा– स्निग्ध भत्र-

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।
सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥
दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ।
विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालग्राह्यहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः । ७ ।

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।
तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥
संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ।
प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥
विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।
पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥ ४ ॥

इति नरकवर्गः । ८ ।

त्यमृततुल्यमहो कलत्र हालाहलं विषमिवाप्रगुण तदेव, यथा– काममपाथि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृत-हालहलं घः, यथा वा– मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहल महाविषम् (भर्तृ॰शृङ्गा॰) । सुराष्ट्र-शुल्किकदरदेषु देशेषु भवाः सौराष्ट्रिकादयः । ब्रह्मणः पुत्रः [यद् याज्ञवल्क्यः– स्व निप ब्रह्मणः पुत्रः यद्ये धर्मे व्यवस्थितः] ॥ १० ॥ वत्सस्येव नाभिरस्य वत्सनाभः । (जाङ्गुलिकः) वसन्तादित्वात् (सू॰) ठक्, जाङ्गुलिको विषभिषगिति मागुरिः । अहितुण्डेन दीव्यति (आहितुण्डिक.) ॥ ११ ॥ इति पातालभोगिवर्गः । ७ ।

नराः कायन्त्यस्मिन् नरकः । (नारकः) अन्येषामपि (अन्येभ्योऽपि दृश्यते) इति बाहुलकाद्वा दीर्घः । निष्क्रान्तः–अयान्निरयः, अयोऽनुकूलं दैवम् । तपति सन्तापयति तपनः, तरन्त्यनेन वा । अवन्त्य-स्मादवीचिः, विरुद्धा वीचयोऽत्र वा, क्लिश्नाति । रुरवोऽस्मिः क्रन्दश्च तत्र भवो रौरवः ॥ १ ॥ संह्रियन्तेऽत्र संहारः, संघात इत्येके । कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र कालसूत्रम् । आद्यशब्दात्ता-मिस्रान्धतामिस्रादयः । सत्त्वाः प्राणिनः, सीदन्तीति । प्रकर्षेणेताः प्रेताः । परेता अतिवाहिका(ता)-श्च । नारकी नदी, विगततरणो व्यर्के पाताले भवा वैतरणी, विगततरणिर्विनौका वा । निष्क्रान्ता ऋतेः स-न्मार्गान्निर्ऋतिः ॥२॥ विशति क्लेशं विष्टिर्नरके हठात्क्षेपः । आजवते–आजूः, क्विब्विप्रच्छीति (वा॰) क्विब्दीर्घौ, आ– अज्यते वा, आजूर्वेतनयोर्विष्टिः कर्मकरकर्मणोरपीति शाश्वतः । (कारणा) कृञ् हिंसायां, णिच् । यत निकारादौ, णिच्, यातयति यातना नारकदण्ड । दुष्टानि खान्यस्मिन् दुःखम् । प्रसूतेर्जात दुःख, (आमनस्यं) अमनसो भावः, वैमनस्यमित्यर्थः । षडपि मनःपीडार्था इति सभ्याः, यन्माला– दुःख प्रसूतिजे क्लीबे पीडा बाधा च वेदना, दुःसमाधिः प्रसूतिजमिति कात्यः ॥ ३ ॥ कषिष्यति कष्टं । कष्टभविष्यतीत्याहुः (का॰), कृच्छ्रगहनयोःकषः (सू॰) इति नेट् । कर्षति कृन्तति वा कृच्छ्रम्, आसमन्ताद्भियं लातीति- आभीलम् । एतानि शरीरपीडार्थानि, लक्ष्ये तु नवाप्येकार्थाः । एषां दुःखादीनां मध्यादिष्वेष्वनिष्टा दुःखकष्टकृच्छ्रास्त्रिलिङ्गाः, यथा— सेयं दुःखा च दुरुपपादा च, दुःखः सुतो निर्गुणः, सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥ ४ ॥ इति नरकवर्गः । ८ ।

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥
रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ।
तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥
आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥
कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।
अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुश(स)म्बरम् ॥ ४ ॥
मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।
भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥
महत्सूल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ।
पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥
चक्राणि पुटभेदाश्च भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।
कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

समुनत्ति समुद्र । अपू- उदक धीयतेऽस्मिन्नब्धिरुदधिश्च, कर्मण्यधिकरणे च (सू०) इति किः, पेषवासवाहनधिषु च (सू०) इत्युदकस्योद । न कुं पृणाति मर्यादापालनादकूपार । पारमावृणोति पारावार, पारमिवावारमस्य वा दुरु रत्वत् । उदकमस्त्यस्योदन्वान्, उदन्वानुदधौ च (सू०) इति साधु । स्यन्दते सिन्धु । सरांसि सन्त्यस्य सरस्वान् । सगरैः खात सागर । अर्णोस्यास्त्यर्णवः, अर्णसोलोपश्च (वा०) इति व सलोपश्च ॥ १ ॥ यादांसि पाति यादःपति, पाथ पतिरित्येके । सुगममेव हि मध्यमपाते – इति दर्शनात्समासे षष्ठ्या अलुक् । वीचिमाली सर[शर]ध्वजोऽवारपारश्च । (क्षारोद) उदकस्योद सञ्ज्ञायाम् (स०) । अपरे दध्युदघृतोदसुरोदेक्षूदस्वादूदा ॥२॥ आप्नुवन्त्यापः स्त्रिया बहुत्वे । वृणोति वार्वारि च । सरति सलिल, रलयोरैक्यम् । काम्यते कमलम् । जडति जलम् । पयते पीयते वा पय, पय गतौ, पीङ् पाने । कीला ज्वाला अलति वारयति कीलालम् । भवन्त्यस्मात्सर्वे भुवनम् ॥ ३ ॥ क बध्नाति कबन्ध, यच्छाश्वत — कबन्ध सलिले रुण्डे । कमन्धमिति द्वे नाम्नी इत्येके । उनत्त्युदकम् । पीयते पाति वा पाथ । पुष्णाति पुष्करम् । सर्वतोमुख सर्वदिग्गते । अमत्यम्भ । ऋणोत्यर्ण । तुदति तौति वा तोय, तु. सेन आवरणार्थो वा । नयति नीरम् । [घस्यते क्षियति वा क्षीरम्] । अम्बति(ते) अम्बु । शं वृणोति शवरम् ॥ ४ ॥ मेघानां पुष्प प्रसव । दक जीवनीय च, यथा दकलावणिका । (अपां विकारोऽम्मयम्) एकाचोनित्य (वा०) इति मयट् । आप्य तु लक्ष्यात्, अत एव आप्यवेति चान्द्र सूत्रम् । (भङ्ग इ०) भज्यते तरत्यूर्मीति श्रेति शास्त्राणि, ऊर्मिर्वा स्त्रियामिति कात्याश्चिवन् । वीची तु नित्य स्त्री ॥ ५ ॥ ऊर्ध्वं लोल [लोलयति] उल्लोल । कल्लन्तेनेन नय इति कल्लोल, कुत्सितो लोल इत्येके । लहरी- ओघश्च । आवर्तते मण्डलेन भ्रमत्यावर्त । पर्षति सिञ्चति पृषन्, रूपभेदा क्लीबे । बिन्दति बिन्दु, बिदि अवयवे । विगत प्रोषो दाहोस्या विप्रुट् ॥ ६ ॥ चक्राकारेण यान्त्यध (चक्राणि) । पुट भित्त्वा निर्यान्तीत्युपध्यायोत्प्रेक्षा । वक्राणीति माला । नदीपूरकाख्या इति च गौडो भ्रान्त । तेनानोऽन्ये भ्रमा प्रणाल्याद्या जलपथा । कूलति कूल, कूल आवरणे । रुणद्ध्यम्भो रोध । तरन्त्यस्मात्तीरम् । तीरप्रतारे दीपप्रदीपवत् । तट्यत आहन्यतेऽम्भसा तटम् ॥ ७ ॥ (नद्या) परे पार्श्वे कूल पार, पार्यत समाप्यतेऽस्मिन्निति वा । अर्वाक् पार्श्वे कूलमवारम्, यदाह– अर्वाक्

पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ।
द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥
तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।
निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ९ ॥
जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।
नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः-रिः ॥ १० ॥
उडुपस्तु(पं तु) प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।
आतरस्तरपण्यं स्याद् द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥
सांयात्रिकः पोतवणिक्कर्णधारस्तु नाविकः ।
नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥
नौकादण्डः क्षे(क्षि)पणी स्यादरित्रं केनिपातकः ।
अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

कुल्यमवारं स्यात् । परावाची इत्येके, अर्वाक्शब्दस्याव्ययत्वात् । न वार्यते तेऽस्या नार न त्रियते वा । तयोः कूलयोर्मध्यं, पीयते पात्रं प्रवाहः । द्विधा गता आपोऽत्र द्वीपम् । अन्तरपामन्तरीपं, द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् (सू०), ऋक्पूरब्धूरिति (सू०) अः समासान्तः ॥ ८ ॥ तत्तट तोयान्मध्येनोत्थितं पुलिनं, पुलो महत्त्वमस्यास्तीति, तद् द्वीपमिति माला– वा ना द्वीप च पुलिनम् । तदेव मृत्त पुलिन, सिकतास्यास्ति सैकत, देशे लुबि-लचौ च (सू०) इत्यण् । [निषीदन्त्यस्मिन् निषीदन्तं दृणोति वा निषद्वरः । जमति प्रसते जम्बालः । पच्यते पङ्कः । शीयन्तेऽस्मिञ्छादः । कृणाति कर्दमः] । चिक्खल्ल ॥ ९ ॥ जल मर्यादमुच्छ्वसिति परिवहति यैर्निर्गममार्गैस्ते परीवाहाः, यदुक्तम्– उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् (पञ्चतन्त्र) (चाणक्यश०) ॥ परिवाहोऽपि । कूपप्रतिकृतिः कूपकः, शुष्कनद्यादौ जलार्थं गर्ताः क्रियन्ते, यत्कात्यः– विवरान् कूपकानाहुः । विदारयति क्ष्मां विदारकः, मालाच– चुण्डी (ण्डा) त्रिवगे साध कूपकाः । (नाव्य) नौवयोधर्मेति (सू०) यत् । नुद्यते नौः, ग्लानुदिभ्यां डौः (उ०) । तरन्त्यनया तरणिस्तरीश्च ॥ १० ॥ उडुप्यते– उडुपस्तृणस्तृः । कवन्तेनेन कोलः, कोलति संस्त्यायति वा कोलः, यच्छाश्वतः– पेन्यप्लवयोः कोल कोलं तु बदरीफलम् । स्वतोऽक्तिमम् । आतरन्त्यनेनातरः, आताप इत्येके । पण्यतेनेन पणः, पणे साधु पण्यं मूल्य, साधौ (तत्र साधु) यत् । काष्ठमुत्लक्षणं, काष्ठाम्लादिनी जलधारिणी द्रोणी, द्रवन्त्यम्भोऽस्याम्, द्रोणिका लम्बुवाहिनीत्येके पेटुः ॥ ११ ॥ समुदितानां यानं संयानं, तत् प्रयोजनमस्य (प्रयोजनम्) सांयात्रिकः । पतन्ति वातेन पोतो वहनम् । कर्णोऽरित्रं, कर्णः श्रोत्रमरित्रं चेति दुर्गः । नावा तरति नाविकः, नौद्व्यच-ष्ठन् (सू०) । नियन्तु शक्ता नियामकाः । निया(यो)नाव । गुणवृक्षो यत्र नौरज्जुर्बध्यते, पोते ध्वजस्याधार इत्येके । कूपे– आधारगर्ते कायति कूपकः, गौडस्तु जलान्तःस्तम्भकूपकमाह ॥ १२ ॥ येन नौर्नीयतेऽसौ नौकादण्डः । क्षिप्यतेऽनया क्षेपणी, ओलम्बनाख्य', जित्युपाध्यायः । के जले नावो येन निपातयन्ति स केनिपातः, हलदन्तादिति (सू०) अलुक् । इयर्त्यनेनारित्रम्, इत्यादि कोटिपात्र वा । न विभर्त्यभ्रिः । काष्ठे कुद्दालः काष्ठमयो वा, येन निखन्यते भग पोतादिकं कुथेन पूर्यते । (सेचन) येन नावो जलमुद्धियते ॥ १३ ॥ क्वचित्– यानपात्रं तु पोतोऽब्धिभवे त्रिषु समुद्रियम् । सामुद्रिको मनुष्योऽब्धिजातादौ नौः समुद्रिका [जाता सामुद्रिका च नौ-] ॥ अर्धं नावोर्धनाव, नावो द्विगोः (सू०), अर्धाच्च (सू०) इति टच् । नावमतिक्रान्तमतिनु जलम्, अतिनौः पुमान् स्त्री वा । त्रिभागावार-

क्लीवे वर्धनाय नायोर्ध्वेतीतनोकेतिनु त्रिपु ।
त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छ कलुषोनच्छ आविल ॥ १४ ॥
निम्न गभीर गम्भीरमुत्तान तद्विपर्यय ।
अगाधमतलस्पर्शी केवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥
आनाय पुंसि जाल स्याच्छणसूत्र पवित्रकम् ।
मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्बडिश मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥
पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीना वैसारिणोण्डज ।
विसारः शकली चाथ गडक शकुलार्भक ॥ १७ ॥
सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुक समौ ।
नलमीनश्चिलिचिम प्रोष्ठी तु शफरी द्वयो ॥ १८ ॥
क्षुद्राण्डमत्स्यसघात· पोताधानमथा झषा· ।
रोहितो मद्गुरः शाला राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
तिमिंगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तव ।
तद्भेदा शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ॥ २० ॥

अधिकारोयम्, अभिविधावाङ् । अच्छयते न च्छाद्यते वाच्छ । क लुषति हिनस्ति कलुष । आ–अव– एलयत्याविल , आविल्यत– आभिद्यते वा, विल भेदन ॥ १४ ॥ नमति निमनति वा निम्न, म्ना अभ्यासे । गमे भिय राति गभीर गभार वा । ऊर्ध्व तन्यते– उत्तान गभीरादन्यत् । नास्ति गाध· प्रतिष्ठास्यागाधम् । नास्त तलेध स्पर्शोस्यातलस्पर्शम् । के(जले) वर्तते केवर्तो मत्स्यादिस्तस्य य (घातक) । दाति दशति दास्नोति वा मत्स्यान्दाश । धीयत– आध्रियते धीवर ॥१५॥ कुत्सित वेण्न्ले-स्यां मत्स्या कुवेणी, वेणृ गतौ, मत्स्यबन्धनीत्यर्थ । मत्स्यकरण्डिका च । बलिन (मत्स्यान्) श्यति बलिशम् । विध्यतेनेन वेधन, विध विधान इत्यस्मात्, व्यधर्व्यधनमिति स्यात् ॥ १६ ॥ रोम पक्षोत्र । झषति झषः । माद्यति मत्स्य , मच्छोपि । मानाति मीन । मह्यादौ (नन्दिग्रहोति) विसारी, ततो वैसारिण , विसारिणोमत्स्ये (सू०) इति स्वार्थेऽण् । सृस्थिरे (सू०), व्याधिमत्स्य-बलेषु (वा०) इति कर्तरि विसार । शकलानि पृष्ठे सन्त्यस्य शकली, सशल्क इत्यर्थ । शल्की च । गडति पुच्छाच्छोम्नासिच्यते गडक. । शकुलोत्र मत्स्यमाते ॥ १७ ॥ विशेषा नाह । सहस्रदंष्ट्रो वादालो नाम मत्स्यः । पाठीनश्चित्रवल्लि , बहुदंष्ट्रत्वात्पाम्यतीति, भक्ष्यत्वेन पठ्यते वा । एतौ सहस्रद्यात्पर्यायौ । शिशुमारप्रतिकृति (शिशुक)। उलुपीमन्त , उलूम्पतीति । सुषिर-तृणान्तश्चारी नलमीन नडाभो वा । चीयते मीयते च चिलिचिम, चिलिचिमश्चिदोपङ्क्तिति वैद्या. । प्रोषति पित्तकारित्वात्प्रोष्ठी । शफान् राति शीघ्रगत्वाच्छफरी ॥ १८ ॥ सूक्ष्माश्चाण्डाश्च सृताश्च मत्स्या क्षुद्राण्डमत्स्या । पोता आधीयतेत्र पोताधानम् । झषा मत्स्यविशेषा अमी । रोहितो रक्तत्वात् । मज्जति मद्गुर । शलति शाल्यते वा शाल । राज्य सन्त्यस्य राजीवो वज्राभ । शक्नोति गन्तु शकुल । तिम्यति तिमि ॥१९॥ तिमिं गिलति तिमिंगिल , गिलेऽगिलस्य (वा०) इति मुम् । आदिशब्दात्तिमिंगिल-गिलनन्द्यावर्ता(न्दी)वर्तादय । याति याद । जलजन्तुर्जलचर. । उनायुद । शङ्कतेस्माच्छङ्कु । मा कुर्या-द्विविदिति प्ररयन्त्यस्मान्मकर । आदिशब्दाज्जलहस्तिग्राहादयः ॥ २० ॥ के क्षीयते कुलीर , कुलिन-मीरयति वा, जनकभक्षकत्वात्, यत्कौटिल्य·– कर्कटसधर्माणो हि राजपुत्रा जनकभक्षा । कृणोति कर्कटक । कुवति कुमूर्ति वा कूर्म । काम्यते महार्थ के मटति वा कमठ । कटेन पिबति कच्छप ।

स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ।
ग्राहोवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोथ महीलता ॥ २१ ॥
गण्डूपदः किंचुलुको निहाका गोधिका समे ।
रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥ २२ ॥
मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात्कम्बुरस्त्रियाम् ।
क्षुद्रशंखाः शंखनखाः(काः) शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥
भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ।
शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ॥ २४ ॥
मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ।
जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥
आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।
पुंस्येवान्धु प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥
नेमिस्त्रिकास्य वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।
पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

गृह्णाति ग्राहस्तन्तुनागाख्यः, विभाषाग्रहः (सू०) इति णः । अवह्रियतेऽनेनेति, गोचरादिसूत्रेऽवहारोपीष्युपसंख्यानात् (वा०) घञ्, पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेण (सू०), अवहरति वा, श्याद्व्यधेति (सू०) णः । न क्रामति नक्रः । कुम्भिनमीरयति कुम्भीरः । (महीलता) भूमिसूर्नाम कृमिः ॥ २१ ॥ गण्डुर्वो ग्रन्थयः पदान्यस्य गण्डूपदः । किंचिच्चुलुम्पति किंचुलुकः, लकान्तो वा । निजहाति गुध्यति च (निहाका, इ०), बिलेशयादन्योयं जलचरः प्राणी । टकः (गापोष्टक्) पिबते:सुराशीध्वोरिति (वा०) नियमदरक्तपा, टक्, क इत्येके । क्षा— उच्यते, ओकउच के (सू०), उणादौ सान्तोन्यः । श लूकादिवज्जलूकेति श्रीभोजः ॥ २२ ॥ मुक्ता स्फुटन्त्यस्मान्मुक्तास्फोटः । शोकति शुक्तिः, शुक गतौ, क्तिच् । शं खनति शाम्यति वा शङ्खः । काम्यते कम्बुः । सूक्ष्मनखादिजाः कृमयः, शङ्खनका इत्यसत् । क्षुद्रकाश्च । शं वान्ति शंबूका जलमात्रजाः ॥ २३ ॥ बिभेति भेकः । मण्डति मण्डते वा स्वरो मण्डूकः । वर्षासु भवति वर्षाभूः । शलति शाल्लते वा शालूरः, सालूर इत्येके । प्लवते प्लवः । दृणाति शब्दैः कर्णौ दर्दुरः । शिनोति शिलति वा शिली । गण्डूपदाज्जातौ पुंयोगे वा ङीष् । (वर्षाभ्वी) भुवश्चेति (उ०) छान्दसो ङीप् । दोलयति डुलिः । कूर्मी च ॥ २४ ॥ मद्गुराख्यो मत्स्यः । शृणाति शृङ्गी, सादृश्यायोग्यतया प्रिया । जलूकाकारेयं दीर्घकोशत्वात्, दुष्टो नामो नमनमस्या दुर्नामा, दुःसंज्ञेत्येके । जलमाशयो हृदयमस्य जलाशयः, जलमाशेतेत्र वा । साम न्येनोपक्रमेयम् तत्र जलाशयेष्वमी विशेषाः संगमान्ताः । (ह्रदः) ह्रादो ह्रस्वः ॥ २५ ॥ नियतं पिबन्त्यत्र निपानम् । आहूयन्तेस्मिन्गाव आहावः, निपानमाहावः (सू०) इति साधु, कूपसमीपे शिलादिनिबद्धं पशुपानार्थं कूपोद्धृताम्बुस्थानम् । अनन्त्यनेनान्धयति वान्धुः । प्रजहात्यम्बु प्रहिः । कुत्सिताः कोर्दा— आपोत्र कूपः । उदकं पीयतेस्मिन्नुदपानम् ॥२६॥ अस्य कूपस्यान्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दारुयन्त्रं ग्वंश त्रिका । कूपस्योर्ध्वे इष्टिकाभिर्विनह्यते वीनाहो नान्दीपट्टाख्यः । पुष्करादिभ्योदेशे (सू०) इतीनिः । नागादिकुण्डमकृत्रिममखातमित्येके ॥ २७ ॥ (तडागः) तड आघाते, तडाक इत्येके, तगान्यकति तगाकमित्यन्ये । पद्माकरो योग्यत्वात् । कमासारत्यत्र कासारः, कासमृच्छति वा न्द्यकाम्बुत्वात् । महत्सरः सरसी, गौरादित्वाद्ङीष् (पिप्पल्यादिभ्यश्च) । विशन्ति मज्जन्त्यस्मिन्नेवेशन्तः, झच् । पल्वते पल्वलः, पल गतौ । उप्यतेस्या वापी । दीर्घैव दीर्घिका, संज्ञायां कन् (सू०)

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ।
वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥
खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।
स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित् ॥ २९ ॥
तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ।
स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥
गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।
भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥
कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।
रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥
करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ।
शुतुद्रिस्तु शतद्रुः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥
शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।
शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा(गी) सरस्वती ॥ ३४ ॥
कावेरी सरितोऽन्याश्च संभेदः सिन्धुसंगमः ।
द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

॥ २८ ॥ (खेय) ईचखन (सू०) इति यत्, दुर्गवेष्टनखातिका । परिखन्यते परिखा, ड । (आधार) क्षेत्रादिसेकार्थं यत्र संचीयतेऽम्भः । वृक्षसेकार्थं तले द्रवतोऽम्भसः स्थानं, यदाहुः – आलवालं विदुर्धीरा धारणं द्रवतोऽम्भसः, मुनिश्च – अपां धारणमाधारस्तदन्यत्र चालवालकम्, आलूयते लून्यते– आलवालम् । आवलते बहिर्निर्गमादम्भोऽत्रावालम् । आ– उप्यतेऽम्भोऽत्रावापः ॥ २९ ॥ नदट् पचादि, ङीप् । सरति सरित् । ह्रादोऽस्त्यस्या, ह्रादिनीत्येके । धुनोति धुनी । आ– अपगच्छति, अप्समन्धिना वेगे(गे)नापेन च गच्छति वापगा । कूलङ्कषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती च ॥ ३० ॥ गां गाते गच्छति गङ्गा, क्षम गच्छति वा । विष्णुपदार्थोऽथा विष्णुपदी, कुम्भपदीषु (सू०) इति साधु । जह्नुना पीता पश्चात् त्यक्तेति जाह्नवी । भगीरथावतारिता भागीरथी ॥ ३१ ॥ (कालिन्दी) कलिन्ददेशजा । यमेन समजा यमुना, यमी च । (रेवा) रेवृ प्लवगतौ । नर्म धत्ते सोमवंश्येन पुरूरवसावतारिता (नर्मदा) । मेकलोऽद्रिः प्रभवोऽस्याः ॥ ३२ ॥ गौरीविवाहे हस्तप्रदानतोयाज्जाता (करतोया) । सितैव सैती (वाहिनी), यन्माला– मन्तव्या बाहुदार्जुनी । बाहुर्भिद्यते छीर्यते बाहुदा, बहुदेन कार्तवीर्यार्जुनेन वा सारितेत्यागमः । शुः पूजितमाशु या द्रवति शुतुद्रिः, एतदयुष्यमाना शितद्रुः शितद्रुरित्याहुः, इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रीति हि श्रुतिः । वशिष्ठशापभयाच्छतधा द्रुता शतद्रुः । वशिष्ठं विपाशितवती विपाट् ॥ ३३ ॥ (शोण) नदोऽयम्, शोणृ वर्णगत्योः । हिरण्यं वहति (हिरण्यवाहः) । कृत्रिमाल्पा च देशभेदेकर्णा कुल्या, कुले कुटुम्बे साध्वी, यदाहुः – कुल्याधीनं कुलं विद्यादिया– (?) व्यवस्थिता । दीर्घस्य कुल्यानिदर्शे कुलं वा द्रवमुच्यते ॥ साध्वी च । शरादीनां च (सू०) इति दीर्घे शरावती । (चन्द्रभागा) चन्द्रभागाख्यौ गिरी भवतः, चन्द्रभागान्नदीभिति (ग०) साधु, चन्द्रेण भागतोऽस्याः चन्द्रभागेत्येके । सरांसि सन्त्यस्यां सरस्वती ॥ ३४ ॥ कवेरस्य जन्मदेहस्येव कावेरी । सरिद्विशेषा एता, अन्या रथपूर्वविपाशे इत्यादिप्रन्था । अन्यो भिन्नो संभेदो नदीयः । प्रणाडलम्भोऽस्या प्रणाली अन्ये निर्गमनमार्गो मयूरकादि, (अन्ये) दीर्घामुखम्चेत्याहुः ॥ ३५ ॥ तत्रभव (सू०) इत्यण्, वैरिभ्यः पतरे ते (सू०) अण्वम्, दासिनामने च (सू०) यात् साधु । गुणं पि(ग्ध)प्रयोजन

देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ ।
सौगन्धिकं तु कह्लारं हल्लक रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥
स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ।
इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन् सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥
शालूकमेषां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका ।
जलनीली तु शैवालं शैवलोऽथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥
कुमुदिन्यां नलिन्यां तु वि वि-सिनी पद्मिनीमुखाः ।
वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥
सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।
पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥
वि-वि-सप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।
पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥
रक्तोत्पलं कोकनदं नाला नालमथास्त्रियाम् ।
मृणालं वि-वि-समव्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
करहाट शिफा कन्द किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।
संवर्तिका नवदलं बीजकोशो(षो) वराटक. ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्ग. । ९ ।

सौगन्धिकाख्यम् । के ह्लादते कह्लार, शारद शुक्र चैतत् । हल्गति घूर्णते हल्लकम् । रक्तान् संधीनकृति रक्तसध्यक, रक्त सध्येव वा, रक्तोत्पल चैतत् ॥ ३६ ॥ उत्पाल्यते उत्पलति वा उत्पलम् । कौ वलते प्राणिति कुवलयम्, कुत्सितो वहिर्वलय पत्रवेष्टनमस्येति श्रीभोजः । विशेषानस्याह । इन्दतीन्दीवर कुवलयदलनीलेति सामान्यस्य विशेषवृत्ते । अस्मिन् सिते, कौ मोदते कुमुद, कः । के रौति केरवो हसस्तस्येद प्रिय कैरवम् ॥ ३७ ॥ शालते शालूक, कन्दो मूलमेषामुत्पलादीनाम् । ।(वारिपर्णी) वारि पिपर्ति, फड्गा नाम शाक, शत्रुरित्येके । कुम्भोरत्यस्या कुम्भिका, कुम्भीको वारिपर्णे स्यादित्येके । नीलिकाख्या जलशूकोपि, शेते जले शेवल शेवाल च, शीङो–वलञ्वलञ्वालन' (उ०), शैवलं शैवालमिति तु द्रविडा । कुमुदिन्या (लताया) कुमुद्वती, कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप् (सू०)॥३८॥ नडाः सन्त्यस्या नलिनी, पुष्करादिभ्योदेशे (सू०) इतीनि । मुखशब्दात्पुटकिन्यब्जिन्यम्भोजिन्याद्या । पद्यते लक्ष्मीरत्र पद्मम् । नला सन्त्यस्य नलिनम् । अरान् राजाविन्दत्यरविन्दम्, अनुपसर्गाल्लिम्पविन्देति (सू०) श ॥ ३९ ॥ शतसहस्रे बहूपलक्षणम् । कमम्भोऽलति भूषयति कमलम्, केन मल्यते वा कमलम् । कुशे जले शेते कुशेशयम् । ताम मरपो रसोस्य तामरसम्, ताम प्रकर्षार्थस्तारतम्यवत्, ताम्यद्भी रस्यते वा ॥ ४० ॥ राज्य सन्त्यस्य राजीवम् । पुष्णाति पुष्करम् । नालीक च । पुणति मङ्गल्यत्वात्पुण्डरीकम् ॥ ४१ ॥ कोकाश्चक्राह्वा नदन्त्यस्मिन्, आहुश्च– रक्ताब्जे रक्तकुमुदे बुधे कोकनद स्मृतम् । पद्मादिवृन्तस्य द्विलिङ्गायंपाठ, (नाला) णल बन्धे । मृद्यतेऽद्यते मृणालम् । विस्यते–उत्कृष्यते विसम् । षणोतेर्डे षण्ड , सत्वाभावोबाहुलकात् ॥ ४२ ॥ क रहयतीति, करहान् कूलोत्थान् पद्मादीनटति करहाट । शिनोति दारयति क्ष्मा शिफा । कन्यति कन्द पद्मादिमूल, कन्यतेऽन्विष्यते वा, कन्दोऽस्त्री । किंचिज्जलति जडीभवति किञ्जल्क । के सरति केसरम् । संवर्तयति वेष्टयति संवर्तिका, पद्मादीनां नवोद्भिन्न दल शरच्चन्द्रिकाख्यम् । बीजाना पद्माक्षाणा कोशो बीजकोश । वरमटति वराटक, कर्णिकेत्यर्थ , यच्छाश्वत– बीजकोशो सरोजस्य कपर्दे च वराटक ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः । ९ ।

उक्त स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादि सनाट्यकम् ।
पातालभोगि नरक वारि चैषा च सगतम् ॥ १ ॥

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गा पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभि ।
नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रै साङ्गोपाङ्गैरिहोदिता ॥ १ ॥
भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वभरा स्थिरा ।
धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षिति ॥ २ ॥
सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुधरा ।
गोत्रा कु पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥
मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ।
उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूष क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥
ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थल स्थली ।
समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

अथाक्ता वर्गान् सग्रहेणोपसहरति । एषां स्वर्गादीनां सगत प्रसक्तानुप्रसक्तिक्रयानुगत देवासुरमेघादिक चोक्तम् । शब्द इति रसगन्धादिग्रहणम् ॥१॥ [इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने । स्वरादिकाण्ड प्रथम साङ्ग एव समर्थित ॥] इति श्रीभट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितेमरकोशोद्घाटने स्वर्गादि काण्ड प्रथम सपूर्णम् ।

श्रीगणेशाय नम । अथ द्वितीयकाण्डे वर्गान् संगृह्णाति । अङ्गैर्मृदादिभिरुपाङ्गैश्च खिलादिभि सह वर्तमाने पृथ्व्यादिभि सपादिता वर्गा इह वक्ष्यमाणे काण्डे वदितुमारब्धा उदिता, आदिकर्मणि क्त (सू०) अशासायाभूतवच्च (सू०) इति क्त ॥१॥ भवत्यस्मात्सर्वं भू, रेफान्त स्वव्यय, यथा भूर्भुव स्व । रसा स यस्या रस्यते वा रसा । विश्व बिभर्ति विश्वभरा सज्ञायाभृतॄवृजीति (सू०) खच । क्षीयते भू(रू)प क्षोणी । जिनाति जायते वा ज्या इज्येति मूर्धन्याख्या, यच्छाश्वत – ज्या मौर्वी ज्या वसुधरा, ज्येति निघण्टु । कश्यपस्येय काश्यपी, भार्गवेण जित्वा ह्यस्मै दत्ता । क्षियन्त्येता क्षिति, क्षि निवासे ॥ २ ॥ वसु धन धत्ते वसुधा । उर्वी विस्तीर्णत्वात् । वसु धारयति वसुधरा । गोत्रा शैला सन्त्यस्या गोत्रा, गात्रायते वा । कायति कूयते वा कु । प्रथते पृथुनावनारिता वा पृथिवी, प्रथ षिवन्सप्रसारण च (उ०) । पृथ्वीति, वोतोगुणवचनात् (सू०) ङीष् । क्षमते भार क्ष्मा । अवति प्रजा अव्यते वा नृपैरवनि । दैत्यमेदायोगान्मेदिनी । महति मही । भूधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा च, रत्नवतीति भागुरि । क्षमा, इला च नानार्थे ॥ ३ ॥ मृद्यते मृत् । (मृत्तिका) मृद-स्तिकन् (सू०) स्वार्थे । (मृत्सा, इ०) स्वार्थे सस्नौ प्रशसायाम् (सू०) । कृष्णभूम कृष्णमृत्तिको-दग्भूम उदङ्मृदि । पाण्डुभूम पाण्डुमृच्च, कृष्णोदक्पाण्डुपर्ष्यपूर्वाया भूमेरच् (वा०) । उर्वंति क्षुधमुर्मिर्यति वा (उर्वरा) । (ऊष) ऊष रुजायाम् ॥ ४ ॥ (ऊषर) ऊषसुषीति र (सू०) । स्थलति (स्थलम्) । स्थल्यकृत्रिमा चेत्, जानपदकुण्डगोणस्थलेति (सू०) ङीष्, कृत्रिमा तु स्थला । म्रियन्ते तृषार्ता अस्मिन् मरु । दधति धन्वति वा धन्वा । खिल शून्य लाति खिलम् । न प्रहन्यते हलादिभिरप्रहतमकृष्ट क्षेत्रादि ॥५॥ चङ्क्रम्यते जगत्, वर्तमाने पृषन्बृहदिति (उ०) साधु, शनन्तत्वात् ङीप् । विशन्त्यस्मिन् विष्टपति वा विष्टपम्, ष्टपस्तप प्रतिघाते । अथ जम्बुद्वीपनवभागो भरतस्य क्षत्रियस्येद

त्रिपथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।
लोकोयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योवधेः ॥ ६ ॥
देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥
आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।
नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥
त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि ।
कुमुद्वान्कुमुदप्राये वेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥
शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ।
जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥
स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ।
देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥
देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ।
स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

भारत नाम (वर्षं) भूम्येकदेशः, वृष्यते सिच्यते वर्षम्, तथा च– हिमवान्हेमकूटश्च निषधो मेरुरन्तरे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गीवान् गन्धमादनमष्टममिति सीमाविच्छिन्नान्यस्यानीलावृतादीन्यष्टौ वर्षाणि । शरावत्या नद्या मर्यादायाः प्राक्सहचरितो दक्षिणो देशः प्राच्यः ॥ ६ ॥ शरावत्या अवधेः पश्चिमेन सहचरित उत्तरो देशः (उदीच्यः), यदाह–प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषा शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती (काशिका)॥ प्रतिगतोन्तमुत्पानधे सुप्तादिदेशः (?) प्रत्यन्तः । (मध्यमः) यन्मनुः– हिमवद्विन्ध्ययोरन्तर्यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तित ॥ ७ ॥ आर्या आवर्तन्तेस्मिन्नार्यावर्तः, यन्मनुः– आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ नियतं वर्ततेस्मिन् नीवृत्, नहिवृतिवृषीति (सू०) दीर्घः । जनाना पद जनपदः,पुस्त्वं लोकवत्, जनैर्वास्यमानो राष्ट्राख्योयम् । दिश्यते देशः स्थानमात्रम् । विषिणोति विषयः । उपवर्ततेस्मिन्नुपवर्तन, उपावर्तनमिति कात्यः । पर्वकार्यान हु ॥ ८ ॥ गोष्ठसशब्दनात्प्रागत्राच्यलिङ्गाः । तदस्मिन्नस्तीतिदेशेतन्नाम्नि (सू०), कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप् (सू०), नडशादाड्ड्वलच् (सू०) ॥ ९ ॥ शादेन शष्पेण नीलः, यच्छाम्बवः– शष्पकर्दमयोः शादः । शीयते स्मिन् शादः, शादोस्त्यस्मिञ्शाद्वलो देशः, ड्वलच्, यथा– न हि कोटरसस्थोग्नौ तरुर्भवति शाद्वल, शाद्वला दूर्वेति च नीलत्वोपचारात् । पङ्कोस्यास्ति पङ्किलः, पिच्छादित्वादिलच् (लोमादियामादीति) । अनुगता आपोत्रानूपम्, ऊदनोर्देशे (सू०) आकारस्य–ऊकारः, ततो दीर्घः, अप्रत्ययश्च । कपन्त्यापो य स कच्छः, तथाविधोनूपप्रायः, कच्छमिति माला ॥ १० ॥ देशेलुचिलचौच (सू०), सिकताशर्कराभ्याच (सू०) इत्यण्मतुपौ तु सार्वत्रिकौ । तदाह– मध्यान्मः (सू०) इत्यनादेरित्युपसंख्यानात् (आदेर्थेतिवक्तव्यम्) आदिमौ शर्करशर्करिलौ देशे नियमात् । शर्करास्मप्राया मृत् । सिकतासिकतिलौ देशे, सर्वत्र तु सैकत सिकतावांश्च ॥ ११ ॥ नद्यम्बुजातसस्यमवर्धितो नदीमातृक । वर्षजव्रीहिवर्धितश्च देशो देवमातृकः, देवोभ्र मातास्येति ॥ १२ ॥ नपूजनात् (सू०) इति सुराक्षीति समासान्ताभावः, राजन्वान्सौराज्ये (सू०) इति साधुः । देशो विषयोपलक्षणम्, यथा– राजन्वाँल्लोक उच्यते । राजमान्युक्ते देशे (राजवान्) । गावस्त्रिष्ठन्त्यत्र गोष्ठ, घञर्थेकविधानम् (वा०), अम्बाम्बगो-

सुराष्ट्रे देशे राजन्वान्स्यात्ततोन्यत्र राजवान् ।
गोष्ठ गोस्थानक तत्तु गौष्ठीन भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥
पर्यन्तभू परिसर सेतुराली स्त्रिया पुमान् ।
वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीक पुनपुंसकम् ॥ १४ ॥
अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृति ।
सरणि पद्धति. पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥
अतिपन्था सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेध्वनि ।
व्यध्वो दुरध्वो विपथ. कदध्वा कापथः समा. ॥ १६ ॥
अपन्थास्त्वपथ तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ।
प्रान्तर दूरशून्योध्वा कान्तार वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥
गव्यूति स्त्री क्रोशयुग नल्व. किष्कुचतु शतम् ।
घण्टापथ ससरण तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

इति भूमिवर्गः । १ ।

पू स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।
स्थानीय निगमोन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

सुर्मात्यादिना (सू०) पत्वम् । यत्र गाव प्रागासन् (गौष्ठीन), गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे (सू०) इति खञ् ॥१३॥ परित सरन्त्यस्मिन्नरिसरो प्रामादे परिच्छदभू । सन्वन्ति बध्नन्ति त सतु पुलिङ्ग । आलय(त्य)- तेम्भोत्रालि स्त्रीलिङ्ग, सत्यार्थं जलाधारणेऽथम् । सङ्क्रमस्तु तरणार्थो यन्माला— सङ्क्रमो दुर्गसचर । वाम लूयते वार्मिर्वा वामलूर । न–श्वन्ति नाकु । वलन्ते प्राणिनोत्र वल्मीकम् ॥ १४ ॥ [अयन्ते] वर्तन्त मार्गन्ति– अतन्ति पद्यन्ते सरन्ति वानेनति वाक्यानि । पद्भ्यां हन्यते पद्धति, हिमकापिहतिषुच (सू०) इति पत । पदमस्मिन्दृश्य (सू०) इति यति पद्या, पद्यत्यतदर्थे (सू०) । एके पादा अस्यामेकपदी, कुम्भपद्यादौ (कुम्भपदीषुच) साधु ॥ १५ ॥ (अतिपन्था, इ०) नपूजनात् (सू०) इत्यल स्वातिग्रहणाद्, ऋक्पूरब्धूरिति (सू०) समासान्ता न भवति । सश्चासौ पन्थाश्च सत्पथ, समासान्तोऽच् । विरुद्धोध्वा व्यध्व, उपसर्गादध्वन (सू०) इत्यच् । विरुद्ध पन्था विपथ । कुत्सितोध्वा पन्थाश्च (कदध्वा, इ०), को कत्तत्पुरुषेचि (सू०), कापथ्यक्षयो (सू०) । विपथ कापथ च क्लीबमाहु, यद्वामनः– (पथ सङ्ख्याव्ययादे) सङ्ख्याव्ययपूर्वकस्य पथ (क्लीबता) इति ॥ १६ ॥ (अपन्था) पथाविभाषा (सू०) इत्यच्, अपथनपुसकम् (सू०) । शृङ्गैरटन्ति– अस्मिञ्शृङ्गाटकम् । सस्थानक (सस्थान) चत्वर च । प्रगता अन्तरेस्मात्प्रान्तर दूरशून्यो मार्ग । कस्याम्भसान्तमृच्छति कान्तारम् । कान्तार- प्रान्तरे एकार्थ आहु ॥ १७ ॥ (गव्यूति) गोर्यूतौ छन्दस्युपसङ्ख्यान (वा०), अध्वपरिमाणेच (वा०) इत्यवादेश । (नल्व) णल गन्ध (बन्धे), किष्कुहस्तस्तेषां चतु शती नल्वमिति माला, कात्यस्तु नल्व [विंश]हस्तशतमाह । घण्टारलक्षितानां हस्तिनां पन्था घण्टापथ, चाणक्योक्तोऽष्टदण्ड । सम्यक्सरन्त्यनेन ससरण, यद्दुर्गे –बुधे ससरण वर्त्म गजादीनामसकुलम् । पुरोपान्तकर चोक्तम्– तत्ससरण पुर राजधानी तस्या उपनिष्कराख्यमुपनिष्क्रीयन्तेत्र सैन्यमिति ॥ १८ ॥ द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी । दिवस्पृथिव्यौ गञ्जा तु [दिव पृथिव्या सञ्ज्ञेय] रुमा स्याल्लवणाकर ॥ इति भूमिवर्ग । १ ।

। पक्षे तु पुर नगर च वाशब्दात्पत्तनसाहचर्यं क्लीबे । पूर्यते पू । नगा सन्त्यस्य नगर, नगपांसु- पाण्डुभ्योर (वा०) । पतन्त्यस्मिन्पत्तनम् । पुटा भाण्डवासनानि भिद्यन्तेस्मिन् पुटभेदनम् । तिष्ठन्त्य

तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रय ।
आपणस्तु निषद्यायां विपणि पण्यवीथिका ॥ २ ॥
रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।
प्राकारो वरणः साल प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः ॥ ३ ॥
भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।
गृहं गेहोदवसित वेश्म सद्म निकेतनम् ॥ ४ ॥
निशान्तप(व)स्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।
गृहा पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालया ॥ ५ ॥
वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवन त्विदम् ।
चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोस्त्रियाम् ॥ ६ ॥
चैत्यमायतन तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ।
आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

स्मिन्निल्यष्टशतग्राममिध्ये स्थानीयम् । नियत गच्छन्त्यस्मि निगम', गोचरसचरेति (सू०) साधु । नानार्थीधष्ठान, दुर्गकोष्ठी राजधानी च । मूलनगर राजधानी ततोन्यत्समुदायस्थान (शाखानगर), शाखेत्युपाङ्गोपलक्षणम् ॥ १ ॥ [स्यात्साकेतमयोध्याया विदेहा मिथिला पुरी । महोदया कन्यकुब्जा कन्यकुब्ज महोदयम् ॥ काशी वाराणस्यवन्ती विदिशा चोज्जयिन्यपि । प्राग्ज्योतिष कामरूप द्वारका द्वारवत्यपि ॥] विशन्त्यस्मिन्कामुका वेश । आपणन्तेऽस्मिन्नापण, गोचरसचरेति (सू०) साधु । निषीदन्त्यस्या निषद्या, सज्ञायामसमजनिषदेति (सू०) क्यप् । विपण्यन्तेऽस्या विपणिर्पणिर्वीथी । आयौ वणिक्स्थानेन्यौ हट्टमन्यामाहु , यच्छाश्वत.– आपण पण्यवीथी च द्वय विपणिसज्ञकम् ॥ २ ॥ रथ वहति रथ्या, तद्वहतिरथयुगेति (सू०) यत् । प्रतोल्यते प्रतोली । विगतशिखा मुण्डितेव समन्ताद्दृश्यते जनसमर्देन वा विशिखा । विपण्यादीन्यैकार्थानाहु , यत्कौटिल्य – विशिखाया सौवर्णिकप्रचार । चीयत चय प्राकाराधार । उप्यतास्मिन्वप्र । प्रकियते प्राकार, सादकारयो कृत्रिमइति (वा०) दीर्घः । वृणोति वरण । स्यति पर्यन्त करोति साल । प्रागञ्च प्राचीन विभाषाखेरदिक्स्त्रियाम् (सू०) इति खः, प्र चारमित्येके । व्रियतेनया वृति । वाटो वाटी– आवेष्टकोपि ॥ ३ ॥ भिद्यते भित्ति । कुड्या साधु कुड्य, पृषोदरादित्वात् (सू०) इत्वम् । तत्कुड्यमन्तर्न्यस्तास्थि, एडयत एडूकम् । गृह्णाति गृह, गेहेक (सू०) । उदवसितोति स्मोर्ध्वमवसीयते वोदवसितम् । विशन्त्यस्मिन् वेश्म । सीदन्त्यस्मिन्सद्म सदनम् । निकेत्यतेऽस्मिन्निकेतनम् ॥ ४ ॥ निशाम्यन्त्यस्मिन् निशान्त, निशाया अन्तोनेत्येके । अनस्त्यायाति सघातीभवति पदत्रम् । भवन्त्यस्मिन् भवनम् । अग्यतेऽस्मिन्नगार, अगान्वृक्षान्नियति वा । मन्यते सुप्यतेत्र मन्दिरम् । (गृहा) भूम्नि बहुत्वे, गृहाणीत्यप्याहु । निचीयते निकाय्य, पाय्यसान्नाय्यनिकाय्येति (सू०) साधु । निलीयन्तेऽस्मिन्निलय । आलीयन्तेऽस्मिन्नालय, पुसिसज्ञायाघ (सू०) ॥ ५ ॥ उष्यतेऽस्मिन्वास । कुट्यतेस्या कुटी । शा(श)लन्त्यस्या शाला, शालते वा । सह मान्त्यस्या सभा । वसतिर्वासतेयी निवेशनमावसथ सस्त्यायोपि । सजन्ति सजवन्ते वास्मिन्सजवनम् । चतस्र शाला समाहृताश्चतु शालम् । इद गृह मुनिसबन्धि पर्णशालाख्यम् । उटैर्देस्या तृणपर्णैर्जायत उटजम् ॥ ६ ॥ चित्याया इद चैत्य देवकुले[ल]महावृक्षोध्वगा[वृक्षाद्युपा]श्रय । आयतन्तेऽस्मिन्नायतनम् । मन्दन्तेत्र मन्दुरा । आविशन्त्यावेशन गृहादन्यत्कारुणा कर्मस्थान, तेन शिल्पशालेति सभ्यः पाठ । प्रपिबन्त्यस्या प्रपा, घञर्थेकविधानम्(वा०) ॥ ७ ॥ मठ्यतेऽस्मिन्मठ, मठ निवासे । छात्रशाला

मठश्छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मदिरागृहम् ।
गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
वातायनं गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।
हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥
सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।
स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥
विच्छर्दकप्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ।
स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम् ।
प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
गृहावग्रहणी देहल्यङ्गनं चत्वराजिरे ।
अधस्ताद्दारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकः ।
वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

विद्यार्थिनश्छात्राः, छत्रेण गुरुरेवा लक्ष्यते, छत्रादिभ्यो णः (सू०)। सत्रशाला प्रतिश्रयश्च । बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री । गञ्जन्ति रटन्त्यस्यां क्षीबा गञ्जा । वसाय वासमध्ये वा गृहम्, अपवरकं कोष्ठम् । [कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्]। न रिष्यते हिंस्रैः क्रूरक्ष्यादरिष्टम् ॥ ८ ॥ गवामिवाक्षीणि यत्रेति गवाक्षः, इन्द्राक्षयोः समासेऽचेत्यस्त्र् (?)। इन्द्रकोशो मत्तद्रुकः, [मत्तलम्बोऽपाश्रयः स्यात्प्रग्रीवो मत्तवारणः]। मण्ड्यते नानालोकैर्मण्डपः । हरति मनो हर्म्यम् । आदिशब्दाद्वासगृहादि । वासः इत्येन, प्रसीदन्त्यस्मिन्प्रासादः, सादकारयोः कृत्रिमइति (वा०) दीर्घः ॥ ९ ॥ सुधाशुभ्रं सौधम् । उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनम् । स्वस्ति कायति स्वस्तिकः । नन्दी– आवर्तोऽत्र नन्द्यावर्तः। आदिशब्दाद्रुचकवर्धमानाद्याः ॥१०॥ विच्छर्दकप्रभेदाः रचनाविशेषाः, उच्छृदिर्दीप्तौ, विशिष्टेच्छानिर्मितो विच्छन्दक इत्येके । स्त्रीणामगारं, अवरुध्यन्तेऽस्मिन्नवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धाः सुरक्षा अन्ता अत्र शुद्धान्तः । एते महिष्यामपि तात्स्थ्याद्वर्तन्ते । अट्टन्त्यट्टः[इयने]त्र वाट्टोऽट्टालकः, अट्ट अतिक्रमहिंसयोः, प्राकाराग्रे रणगृहाणीति कौटिल्यः । (क्षौमः) क्षुवन्ति शब्दायन्ते योधाः (अत्र), अतः क्षौमः प्राकारधारणार्थोऽभ्यन्तरः क्षौमाख्य इत्येके । प्रहण्यते प्रघणः प्रघाणः, अगारैकदेशेप्रघणःप्रघाणश्च (सू०)। अल्यते भूष्यतेऽलिन्दः । द्वारप्रकोष्ठद्वहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्किकान्ते– उपालिन्दकाख्या ॥ १२ ॥ द्वाराग्रं गृह्यते यया, वीथ्यापीत्येके, वुध्नोदुम्बरमिति सम्योर्थः । अवगृह्यते द्वारशाखानयावग्रहणी । दिह्यते देहली । अङ्गलक्षाङ्गनम् । चत्यते चत्वरम् । अजन्यनाजिरम् । स्तम्भादीनामाधारदारु शिलाख्यं, स्तम्भोर्ध्वे दार्वन्तरस्थापनार्थं यदासज्यते सा शिलेति गौडः । स्तम्भदेशेस्थर्यं, द्वारशाखाधऊर्ध्वेदारुणी शिलानासे इति माला, यदाह– नासा दारूपरि द्वारस्याधो दारु शिला स्त्रियाम् । ऊर्ध्वोदुम्बरमुत्तराङ्गमधउदुम्बर देहलीत्याचार्याः ॥ १३ ॥ (प्रच्छन्न) खडक्किकाख्यम् । पार्श्वद्वारमेकमतदिति कात्यः, यदाह– प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं यत्पक्षद्वारं तदुच्यते । छादनान्तो वलीकाख्यः, वलति संवृणोतीति, कुन्याद्बहिर्वीथी येन चड्यते । नियतामिन्द्धः नीयते वाम्भोनेन नीध्रम् । पटं लाति पटलम् । छाद्यतेऽनेनेति छदिः, इसन्तः क्लीबे, इस्मन्त्रन्क्विषु च (सू०) इति ह्रस्वः ॥ १४ ॥ गोपायति गोपानसी । पटलाधारो वंशपञ्जरो वलभी वलभ्याथूडा वा, वल संवरणे । विशिष्टं टङ्क्यते विटङ्कः, पक्षिवि-

गोपानसी तु वलभीछादने वक्रदारुणि ।
कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम् ॥ १५ ॥
स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।
तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥
कूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ।
कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥
आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।
संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥
क्षिप्ते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणः ।
समौ संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥
ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ।
घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः । २ ।

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ।
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

धामार्थे बहिर्निर्गमितं दारु, वक्रदार्वाधारः, पक्षिगड्कर्हि तन्त्रेत्कीर्यते ॥१५॥ प्रतिह्रियन्ते प्रतिरुध्यन्तेऽनेन प्रतीहारः । नानार्थे वलजम् । दारुपरिष्कृता चतुरस्रा विश्रान्तिभूः, विगत तर्दनं यत्रेति वितर्दिः । विदन्त्यस्यां वेदी । मङ्गलार्थं तुरन्त्यत्र तोरण द्वाराग्रे स्तम्भोपरि रचितं सिंहद्वाराख्यम् । मङ्गलस्रक्तोरणेऽर्ध्वे भवेद्वन्दनमालिका । गोप्यते गोपुरं प्रतोली ॥ १६ ॥ दुर्गद्वारावतरणार्थः क्रमनिम्नो हस्तिनखाभो मृत्कूटः— अपसोपानाख्यः (कूटम्), बहिरतटमन्तःसोपानयुक्तं युद्धार्थमित्येके । कं शिरः पाटयति प्रविशतां कपाटो द्वारपट्टः, अर्धर्चादित्वाद्द्वित्वम् (ग०)। इयर्त्यररं, अररि च । विष्कम्भो बन्धनिमित्तं, विष्कम्नात्यवरुम्नात्यवश्यम् । विष्कम्भमित्येके पेठुः । अरेणाकर्षणेन गलत्यर्गल दारुमयो लौहो वा दण्डः । न ना पुमान भवति । परिघश्च ॥ १७ ॥ आरुह्यतेऽवरुह्यते वानेनारोहणम् । सहोपानमस्त्यस्मिन् सोपानम् । निश्रयति भित्तिं नियता श्रेणिः सोपानपङ्क्तिर्वात्र निश्रेणिः । अधिरोहन्त्यवरोहन्ति च यया दारुमय्या साधिरोहणी । बहुलाख्या रजोत्तारणी, मार्जन्या पूतं हि बहुलीकृतं धान्याद्याहुः । समूहनी पवनीति स्म र्ताः । बहुकरी वर्धनी च । (क्षिप्ते) धूल्यादाविति शेषः । अवकीर्यतेऽवकरः ॥ १८ ॥ गृहादेर्निःस्रियते प्रविश्यते च येन तन्मुखं, यत्कौटिल्यः— मुखसमः संक्रमो मुखानुवादेन निःसरणविधिर्वा । समन्तान्निविशन्त्येत्र संनिवेशः पुरादेर्बहिर्विहरणभूः । निवृत्त कर्षणमत्र निकर्षणः । संवसन्त्यत्र संवसथः । ग्रस्यते भोगिभिर्ग्रामः । द्रगं ग्रामधानं खेटक च । वसन्त्यस्मिन्वास्तुः, वसेस्तुन् णवेणिच्च (उ०) ॥ १० ॥ अन्ते चिह्नार्थे शल्यप्रक्षेपादुपशल्य, उपशालने समीपभ्रमणे साधु वा । सीयते बध्यते सीमा, [मनः] (सू०) डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (सू०) । सीम्न्याघाटमर्यादे (?) मालकोऽस्त्री ग्रामान्तराटवी । घोषन्ति गावोऽत्र घोषः । आभिमुख्येनाभित ईरयन्ति वा गा आभीरा गोपाः । पल्यते पल्लिः— गृहालिः, कुटीग्रामकयोः पल्लिरिति तु शाश्वतः । पच्यतेऽस्मिन् पक्कणः । शवन्ति भ्रमन्ति शबरा आरण्यचाण्डालाः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः । २ ।

मही धरयति महीध्रः, मूलविभुजादित्वात्कः (कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्)। हर्तुमशक्यो-ऽहार्यः । ध्रियते धरः । पर्वाणि सन्त्यस्य पर्वतः, तपर्वमरुद्भ्याम् (वा०) । अद्यतेऽद्रिः । गां त्रायते गोत्रः । गीर्यते गिरिः । शिलानामयं शैलः, मत्वर्थेऽण् (अणच) ॥ १ ॥ अत्र लक्ष्यते वस्थ न लो-

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ।
अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥
हिमवान् निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रि(त्र)कः ।
गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥
पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।
कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥
कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।
उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहे निर्झरो झरः ॥ ५ ॥
दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ।
गह्वरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥
खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।
उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

क्यते न लोक्यते वा लोकालोकः । चक्राकारेण वलते वाडते वा चक्रवाडः, वाड आप्लाव्ये, आवेष्ट्य द्वीपान् स्थितो ऽसौ । त्रिककुत्पर्वते (सू०) इति साधु । अस्यत्यर्कादीनस्यते वाऽस्तः । चरन्त्यत्र चरमः पश्चिमो मन्दराख्यः । उदयन्त्यस्माद् ग्रहा उदयः ॥२॥ नियतं सीदन्त्यस्मिन् निषधः । विन्ध्यते विन्ध्यः, अघ्न्यादिः (उ०) । माल्याकारतास्यास्ति माल्यवान् । परियात्राभवः पारियात्रिकः रक्षरोहवत् । गन्धेन मादयति गन्धमादनम्, [प्रयोगे च पुलिङ्गता दृश्यते, सुगन्धिर्गन्धमादन इति कालिदासः] । आदिशब्दान्म- लयमन्दराद्याः । हिमाचलोऽद्रिराजः स्यान्मलयश्चन्दनाचलः ॥ ३ ॥ पिनष्टि, प्रस्तृणाति, गिरति, उपलाति, अश्नाति, शिनोति, दृणातीति वाक्यानि । कूट(य)ति कूटः, कूट्यते वाऽर्कादावाभ्याम्, कूट दाहे । शिखाऽस्यास्ति शिखरं, शिखाया ह्रस्वत्वं च नरः (वा०) । शृणाति शृङ्गम् । प्रपतत्यस्मात्प्रपातः । तस्मा- न्योन्नतः । प्रपातस्तु तटे भृगुरिति पाठे प्रपतन्त्यस्मात् प्रपातस्तटस्य भृगुः । बिभर्ति भृज्ज्यते वा भृगुः ॥ ४ ॥ कटत्यावृणोति कटको मध्यभागो मेखलाख्यः । स्नौत्यम्भः स्नुः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्समभूभागत्वात्प्रस्थः, घञर्थे कविधानम् (वा०) । सनोति ददाति सुखं सानुः । द्विर्नाम्न्योरस्त्री । उनत्त्यम्भसा—उत्सः । प्रस्रवत्य- स्मात्प्रस्रवणम् । निर्झीर्यते निर्झरः । झरात्यम्बु [-नि] र्झीर्यते निर्झरस्तत्र इत्येके ॥५॥ दीर्यते दरी, पचादित्वाद्ङीष् (नन्दिग्रहीति) । कुत्सितं दीर्यते कं दृणाति वा कन्दरा, पक्षे स्वार्थाणमात् कन्दरोऽपि । सम इत्यर्थः, देवखातमकृत्रिमं, (बिल) बिल भेदने । गूहति गुहा । अगं हरति गमने वा गह्वरम् । अकृत्रिम- बिलविषये गुहा गह्वरं च येके पूर्वेण सह सम्बध्नन्ति, यत्काव्य—देवखाते बिले गुहा, शाश्वतोऽप्याह— गह्वरं बिलदम्भयोः । गण्डाः शैला इव स्थूलत्वाद् गण्डशैलाः, (च्युताः) भूकम्पादिना गलिताः ॥६॥ [इन्द्रकायास्तु पर्वतनिर्यत्प्रदेशाभिधिर्गता गिरेः] । खन्यन्ते लोहादयोऽस्याः खनिः खानिश्च । आक्रीयन्ते धातवोऽस्मिन्नाकरः । प्रस्थापि, यदुक्तं शाश्वत — भाण्डागारे त्रिषु गंज स्त्रीगञ्जा सुरागृहे । मुख्यपर्वतान्ते क्षुद्र- पर्वता पादा इवाथ स्पशावरणात् । अद्रेर्भूमिरित्येव, उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः (सू०), नयाम्बयोः (सू०) इत्यत्र ख्वक.—(लक्षणविशेष) उपसंख्यानादित्वाभाव ॥७॥ धत्ते धातुः । आदिशब्दा- द्गैरिकादि, यदाहुः— सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला ॥ गैरिकाञ्जनकासीसलोहसीसाः सहिङ्गु- लाः ॥ गन्धकोऽभ्रमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ॥ विशेषेण धातुधातुशब्देनैव प्रसिद्धं, गैरिकं हेम-

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः ।
निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः । ३ ।

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।
महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥
आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।
अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥
पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।
स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥
वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ।
वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥
वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।
अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ॥ ५ ॥
वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।
ओषधिः फलपाकान्ता स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

त्येके, गिरौ भवामिति गिरिणा विग्रहो गिरिकादण् । स्थान इति शेष. । कुञ्जिरावरणार्थो लोकात् । व्यधिकरणे सप्तम्यौ ॥ ८ ॥ इति शैलवर्गः । ३ ।

अटन्त्यस्यामटवी । ऋच्छति भ्राम्यन्त्यत्रारण्यम् । वेपन्ते भयेनात्र विपिनं, वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च (उ०) इतीनन् । गाह्यते गहनम् । कन्यते गम्यतेऽस्मिन्काननम् । वन्यते सेव्यते वनं वृक्षबहुलं स्थानम् । पूर्वैः सद्वानयोरैक्यमाहुः । सत्त्रं नानार्थे । हिमारण्ययोर्महत्त्वे ङीषानुकौ (वा०) । कुटाद् गृहान्निष्क्रान्ता निष्कुटाः ॥ १ ॥ आरमन्त्यस्मिन्नारामः । करणेन निर्वृत्तः कृत्रिमो वृक्षसमूहः । समीपं वनस्योपवनम्, तुल्यत्वेन नैकत्वात् । अमात्यगणिकयोरुपलक्षणार्थत्वात्सार्थवाहादीनामपि ॥ २ ॥ आक्रीडन्त्यस्मिन्नाक्रीडः । उद्यान्त्यस्मिन्नुद्यानम् । साधारणं राज्ञीभिः सह । प्रमदार्थं वनं प्रमदानां वा प्रमदवनम्, इयापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् (सू०) इति ह्रस्वः । अन्तःपुरं तत्स्था देव्यः ॥ ३ ॥ वियन्त्यनया वीथिः । आलात्यालिः । आवलत्यावलिः । पच्यते पङ्क्तिः । श्रीयते श्रेणिः । सान्तरा पङ्क्तिर्निरन्तरा लेखा, यदाह मूले– लेखास्तु राजय इति । लिख्यन्ते लेखा. । राजन्ते राजय., पङ्क्त्यपङ्क्तिसाधारणाः । (वन्या) पाशादिभ्यो यः (सू०) । अङ्क्यतेऽङ्कुरः, अकि लक्षणे । उद्भिद्यत उद्भित् । प्ररोहोऽपि ॥ ४ ॥ वृश्च्यते छिद्यते वृक्षः, वृक्षति वृणोति वा । शाखी, व्रीह्यादौ (व्रीह्यादिभ्यश्च) । पादैर्मूलैः पिबति पादप., एवमङ्घ्रिपः [चरणपश्च प्रसिद्धः] । [तरन्त्यनेनातपं तरुः । अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति– अनोकहो निर्वचनात्] । द्रुर्वृक्षैकदेशोऽस्यास्ति द्रुमः, द्युद्रुभ्यामः (सू०) । द्रुशब्दोऽपि, अवयवेषु हि वृत्ताः शब्दाः समुदायेष्वपि वर्तन्त इति । न गच्छत्यगम. । अगनगौ नानार्थे । कुजोऽगच्छोऽपि ॥ ५ ॥ वनस्यपतिर्वनस्पतिः, पारस्करादित्वात् (सू०) सुट्, भवेऽर्थे दित्यदित्येति (सू०) ण्यः । पुष्पेभ्यो जातैः फलैर्हेतुभिः (वानस्पत्यः) । पुष्पं विना तैः फलै. (वनस्पति.) । ओषं दाहं धयत्योषधिः, फलपाक एवान्तो यस्याः । फलानि गृह्णातीति, फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च (सू०) इति साधुः ॥ ६ ॥ बध्नाति फलं बन्ध्यः । अवके शून्ये– ईष्टेवकेशी । फलं वहत्यस्यातीति, फलबर्हाभ्यामिनच् (वा०) । प्रफलति स्म प्रफुल्लः, निफला विशरणे, क्तै– उत्परस्यातः (सू०) इत्युत्वम् (तिचेत्युत्वम्) । अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबेति

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली ।
प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।
स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥
अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ।
लता प्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥
नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।
अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥ १० ॥
समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ।
शाखाशिफावरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥
शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ।
सारो मज्जा नरि त्वक्स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

(सू०) फुल्लः साधु । उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् (वा०), प्रफुल्लेति पाठे फुल्ल विकसने, अच् । विगत आकोशः संकोचोऽस्य व्याकोशः । विशेषेण कचति विकच । स्फुटति स्फुटः ॥ ७ ॥ (त्रिषु) वाच्यलिङ्गत्वात् । (स्थाणुः, इ०) तिष्ठति ध्रुवति शङ्कतेऽस्मात् । ह्रस्वाः शाखाः शिफामूलानि चास्य, क्षुप्यते क्षुपः सूक्ष्मलतादिप्रतानः ॥ ८ ॥ प्रकाण्डो गण्डस्तद्रहिते, उद्भिद्विशेषः स्तम्बस्तृणसंघातो वा, तिष्ठतीति स्थः, स्थ स्तोऽम्यजबकौ (उ०) । गुडति गुल्मः । नानार्थे विटपः । वलते वेष्टते वल्ली गुड्च्यादिर्मधव्यादिश्च । वृक्षशाखापि (लता), यच्छाश्वतः– लता प्रततिराख्याता लता शाखा च शाखिनाम् । प्रकृष्टा ततिरस्याः प्रततिर्व्रतती च, जपादित्वाद्वत्वं (ग०) । लाति (लतति) लता । लतानां प्रतानोऽस्त्यस्याः प्रतानिनी या लता विरुत्, यत्कात्यः– वीरुत्स्तपर्णजटिला प्रतानव्रततगामिनी । विरोहति[चते] वीरुत्, वीरुदिति निपातनादुपसर्गस्य दीर्घः, नहिवृतीति (सू०) दीर्घः, न्यङ्क्वादित्वाद्धत्वम् (सू०) । विरुणद्धि वा, (वीरुत्), अन्येषामपि दृश्यते (सू०) इति दीर्घः । उलप्यते उलपः, उलः सौत्रो दीप्त्यर्थः आवरणार्थो वा, उलप्यते वा (उलपः) ॥ ९ ॥ आरुह्यते आरोह औन्नत्यम् । उच्छ्रयणमुच्छ्रायः, उदिश्रयतियौतीति (सू०) अनित्यो घञ्, यल्लक्ष्यं– पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । उत्सेध उन्नतिः, यच्छाश्वतः– उत्सेधो वपुरुन्नतिः । प्रकाम्यते प्रकाण्डो वृक्षजङ्घा । स्कन्यत आरुह्यते स्कन्धः ॥ १० ॥ (शाखा) शाखृ व्याप्तौ, श्यत्येना वा । शिखापि । समे इत्येव । शालति शाला शायते वा, यच्छाश्वतः– शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवननिष्यते । शिनोति शेते वा शिफा । जगति जटनं वा जटा वृक्षादिमूलं, जट संघाते, भिदाद्यङ् (षिद्भिदादिभ्योऽङ्) । एवं शिफालतयोः पर्यायानुक्त्वा स्वरूपमाह । अधो रोहन्ति शाख(याः)शिफाः, शिफारूपा शाखावरोहोऽश्वत्थादेरित्युपाध्यायः । बुध्नादूर्ध्वं गता लता(पि), यदाह मूले– मूलाच्चाग्रं गता लतेति ॥११॥ वृक्षादेर्मूर्धोऽग्राख्यः । शिखरं तु वा ना पक्षे पुमान्, रूपान्तरे क्लीबे । (मूलं) मूल रोहणे । बुध्यतेनेन बुध्नो वृक्षादेः पादपर्यायः । सरति सार, सस्थिरे (सू०) इति घञ् । मज्जति मज्जा, [नरि पुंसि] । त्वच संवरणे । वल्यते छाद्यतेऽनेन वल्कं, वल संवरणे । वल्कं लाति वल्कलं, श्यामलवत् ॥ १२ ॥ काश्यते काष्ठम् । दीर्यते दारु । विशेषमाह– इन्धनं त्विति । इन्द्धेऽनेनाग्निरिन्धनमिध्मं च, इषियुधीन्धीति (उ०) मक् । आद्यमेध एधेरसुनि दारुदार्वर्थे, अपर एधः– अनोदैधोद्येति (सू०) इन्धेर्घञि साधुः । होमार्थे समिध्यतेऽनया समित् । निष्कुष्यते निष्कुह्यते वा निष्कुहः, निष्कुट श्लेषे । कुहति कोटरो

काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ।
निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मञ्जरी स्त्रियौ ॥ १३ ॥
पत्त्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।
पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥
वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।
आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५ ॥
क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ।
स्याद्गुच्छ(त्स)कस्तु स्तवकः कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥
स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं स(सु)मम् ।
मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥
द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।
आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फले ॥ १८ ॥

वृक्षगर्तः, ना पुमान्, स्यात्पक्षे क्लीबे । वल्लते वल्लरिः । मन्यते मञ्जरी चूतादेर्नवोद्गित् ॥ १३ ॥ पतति पत्त्रम् । अपलक्ष्यते शाल्यते पलाशम् । छाद्यतेनेन छदनं छदश्च छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य (सू०) इति ह्रस्वः । दलति दलम् । पिपर्ति पर्णम् । मादिः पत्त्रशिरा । पलति पल्लवः । किंचित्सरति किसलयम्, विकसति लीयमानं वा । नवपत्त्रं प्रवालाख्यम् । शाखादेर्विस्तृतिर्विस्तारः, प्रथनेवावशब्दे (सू०) इति घञ् । विटान्पाति विटपः, यत्कात्यः– स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः, विटन्त्याक्रोशन्त्यस्माद्वा ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि सबध्नन्ति । वृणोति वृन्तम् । प्रसवः पुष्पादिः, यत्कात्यः– बन्धनं पुष्पफलयोर्वृन्तमाहुः । शलति शलाटुः । फल इत्येव, (वानं) पैओवै शोषणे, ओदितश्च (सू०) इति निष्ठा नत्वम् । शलाटुवाने अभिधेयलिङ्गे ॥ १५ ॥ क्षरति प्रसूनानि क्षारकः । जालमिव जालकं नवकलिकावृन्दम् । सूक्ष्मा कलिः कलिका, कल्यते शब्द्यते कलिका । कुर्यते (शब्द्यते) कोरकः । पुष्पसंघातो रम्यत्वाद् गूयते गुच्छः, गुङ् शब्दे । स्तूयते स्तवकः । गुलुच्छोऽपि । ईषद्विकसिता कलिका, कुटति कुड्मलः । [मुञ्चति कलिकात्वं मुकुलः] । दुर्गाचार्यास्त्ववान्तरभेदं न मन्यन्ते– मुकुलाख्या तु कलिका कुड्मलं जालकं तथा ॥ १६ ॥ सुष्ठु मन्यते सुमनसः, स्त्रीत्वाद्बहुत्वम् । पुष्यति पुष्पम् । प्रसूयते प्रसूनम् । कुस्यति कुसुमम् । मध्वाख्यः, मङ्क्यते मञ्च्यतेनेन पुष्पं मकरन्दः । परागच्छति परागः पुष्पधूलिः ॥ १७ ॥ वक्ष्यमाणं बदर्यश्वत्थादि वृक्षलतौषधिजातीयं स्त्रीपुंसादिलिङ्गमपि प्रसूयमाने पुष्पे फले मूले च वर्तमानं द्वाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गं ज्ञेयमित्यर्थः । अवयवेचप्राण्योषधिवृक्षेभ्यः (सू०) इति विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप्प्रकरणे पुष्पमूलेषुबहुलं (वा०) इति लुप् । क्वचिद् अनुदात्तादेश्च (सू०) इत्यञो लुप् । कदम्बस्य विकारः कदम्बं पुष्पमशोकं करवीरं, बदर्याः फलं बदरं कोलं नालिकेरमाम्रं फलमामलकमिति वृक्षलक्षणस्य मयटः फलेलुक् (सू०) । सूरणस्यावयवः सूरणः कन्दः लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने (सू०) इति स्त्रीपुंसौ प्राप्तौ । हरीतक्याः फलं हरीतकी, अवयवेच प्राण्योषधीति (सू०) अण्.– अनुदात्तादेश्च (सू०) इत्यञ्च हरीतक्यादिभ्यश्च (सू०) इति लुप्, लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने (सू०) इत्यत्र च हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति युक्तवद्भावात्स्त्रीत्वम् । आदिशब्दात्कोशातकीद्राक्षाबदर्यादिः । अश्वत्थादेः प्लक्षादिभ्योऽण् (सू०) इति पुनर्विधिः फले लुकानि । वेणोः बिल्वादिभ्योऽण् (सू०) । नैयग्रोधमिति, न्यग्रोधस्य चकेवलस्य (सू०) इत्यैजागम ॥ १८ ॥ बृहत्याः फलं बार्हतम् । फलति फलं, फल निष्पत्तौ । जम्ब्वावा (सू०) इत्यणि जाम्बवम्, पक्षे ओरञ् (सू०) तस्य लुकि फलं जम्बु (फलेलुक्), लुप्च (सू०) इति जम्बूः– लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचनत्वात् (सू०)

बार्हतं च फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।
पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥
विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ।
बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥
अश्वत्थोऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।
तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥
उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

स्त्रीत्वम् । पुष्पविकाशो जातर्लतायाः पुष्पं जातिर्मलती शेफालिका यूथिका, चम्पकं बकुलं शिरीषं, अनुदात्तेतश्च (सू०) इत्यनेनाञ्च पुष्पमूलेषुबहुलं (वा०) इत्येभ्यः पुष्प एव लुप् । व्रीहीणां फलं एव, तदाह– व्रीहयः फले स्वलिङ्गा इत्येव, व्रीणाति व्रीहिः, व्री भी भरणे । यवानां फलं यवाः, माषा मुद्रास्तिलाः, व्रीहिमुद्गाभ्यां बिल्वादिभ्योऽण् (सू०), अन्यत्र अवयवेचप्राण्योषधीत्यण् (सू०), तस्य फलपाकशुषां (वा०) इति लुप्, युक्तिवद्भावः, स्वलिङ्गा इत्येव ॥१९॥ (विदार्याद्यास्तु मूले) स्वलिङ्गा इत्येव । विदार्यं भुज्यते (विदारी), विदार्या मूलं विदारी, मूलं प्रतिष्ठायाम् । (पाटला) अनुदात्तादेश्च (सू०) इत्यञ्, पुष्पमूलेषुबहुलं (वा०) इति लुप्, लुपि युक्तिवत्त्वम् । आद्यशब्दाद्गम्भारीबृहत्यश्वगन्धाद्याः । पाटलायाः पुष्पं पाटलं अत्रापि बहुलकवचनाभावः, यच्छाश्वतः – पाटलं कुसुमे वर्णेप्याशुव्रीहिश्च पाटलः । अपिशब्दात्पाटला, त्रिलिङ्गाद्यणा पाटलीत्यपि । पुष्प इति किं पाटलो नाम व्रीहिः । बोधिद्रुमो बोधिसत्त्वाख्यः सर्वोपकारित्वात् । तनुवृन्तत्वाद् गुरुपर्णत्वात्स्वल्पेपि वाते चलदलः । पिप्पलानि देश्यानि पत्राणि, तानि सन्त्यस्य, अर्शआदित्वादच् (सू०) अपठन् इति नैरुक्ताः । एवमाद्याः प्राकृता अपीति धन्वन्तरिः, यदाह –प्रायो जना सन्ति वनेचराद्या गोपादयः प्राकृतनामतज्ज्ञाः । प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्येतस्ततः प्राकृत इत्यदोषः ॥ किं च– रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात्पुष्पात्फलाद्दलात् । आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेत् ॥२०॥ अश्वेषु तिष्ठत्यश्वत्थो श्वाश्रयः पृषोदरादित्वात् (सू०) सस्य तत्वम् । आह धन्वन्तरिः – पिप्पली केशवावासश्चलपत्रः पवित्रकः । मङ्गल्यः श्यामलोश्वत्थो बोधिसत्त्वो गजाशनः ॥ केशवावासमङ्गल्यादयोऽल्पप्रयोगत्वान्नोक्ताः । एवमुत्तरत्र । कपिषु तिष्ठति कपित्थः कपिप्रियत्वात् । दध्नि तिष्ठति दधित्थो दधिफलत्वात् । ग्राही विष्टम्भकारित्वात् । मन्मथो मदनाख्यः पर्यायेणोक्तः । दन्तेषु शठोम्लत्वात् । आह च– कपित्थोथ दधित्थस्तु ग्राही फलसुगन्धकः । अक्षस्यदो दधिफलश्चिरपाकी कपिप्रियः ॥ द्व्यर्थे पुष्पफलः कूष्माण्डः कपित्थश्च, तथा दन्तशठो जम्भारः कपित्थश्च । त्र्यर्थे मदनः पिण्डीतकः कपित्थो धत्तूरकश्च ॥ २१ ॥ उल्लङ्घिताम्बर उदुम्बरः, उत्वं लक्ष्यात् । मशकगर्भाणि फलान्यस्य जन्तुफलः, कृमिफलः पर्यायेणोक्तः । आह च– क्षीरवृक्षे हेमदुग्ध उदुम्बरसदाफलौ । अपुष्पफलसम्बद्धो यज्ञाङ्गो श्वेतवल्कलः ॥ आहेन्दुः – उदुम्बरस्तु यज्ञाङ्गः सुचक्षुः श्वेतवल्कलः । हेमदुग्धः कृमिफलः क्षीरवृक्षः स काञ्चनः ॥ कोर्भूमेर्विदारणात्कोविदारः, अत एव कुद्दालः । चमरोस्यास्ति चमरिकः । आह च– कोविदारोथ कुद्दालः कुदारः कुण्डली कुली । ताम्रपुष्पश्चमरिको महायमलपत्रकः ॥ युगपत्रकः इति यमलपत्रपर्यायेणोक्तः ॥ २२ ॥ शरदि पुष्यति शारदः, शारदीयके । आह च– सप्तपर्णः शक्तिपर्णस्त्रिपर्णस्तु सुपर्णकः । सप्तच्छदो गुल्मपुष्पस्तथा शाल्मलिपर्णकः ॥ आहुश्च–सप्तपर्णो बृहत्त्वक्कः ससाह्वो गुच्छपुष्पकः । सप्तच्छदः सप्तपत्रो युग्मपत्रो बहुच्छदः ॥ आसमन्ताद्ग्वधो रुजां यथोत्तारग्वधः, आरग्वधः जयन्त्यारजो मलास्तेषां वधोऽनेनेति वा । राजा चासौ वृक्षश्च, रोगराजं वृश्चति वा राजवृक्षः । शमीं शिम्बमकति श-

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।
आरग्वधे राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।
स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥
वरणे वरुणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।
पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥
पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।
तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।
आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥
वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजेऽत्र मधूलकः ।
पीलौ गुडफलः स्रंसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

म्याकः । चतुरङ्गुलपर्वा ॥२३॥ रेवती रोगदेवता, अरेवत्या भव आरेवतः, आरेवते ज्वरोऽनेन वा, रेवृ प्लवगतौ । कृता मालास्य कृतमालः, उत्तम्भित इव सकर्णिकत्वात् । आह च– कर्णिकारो राजवृक्षः प्रग्रहः कृतमालकः । आरोग्यशिम्बी शम्याको व्याधिघातोपघातकः ॥ आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातश्चतुरङ्गुलः । आरेवतस्तथा कर्णी कर्णिवान् स च रेवतः ॥ जम्भमर्[र्मि]इत्यर्थस्यैतानि रूपाणि । दन्तशठोऽम्लत्वात् । आह च– जम्भीरो जम्भलो जम्भः प्रोक्तो दन्तशठस्तथा । गम्भीरो वक्त्रशोधी(धी) च रोचनो दन्तहर्षणः ॥ २४ ॥ वृणोति वरुणो वरणश्च परिक्षुद्रत्वात् । अत एव पर्यन्ते रक्षाहेतुत्वात्सेतुः । तिक्तरसः शाकश्च, शाकमध्ये पाठात् । कुमारको नित्यतरुणः । आह च– वरुणः श्वेतपुष्पश्च तिक्तशाकः कुमारकः । सेतुद्रुमः साधुवृक्षस्तमाख्यो मारुतापहः ॥ पूजितः पुमान् पुन्नागः स इव प्राधान्यात् । प्रशस्ताः केसरा अस्य केसरः । आहेन्दुः– तुङ्गः पुरुषसंज्ञः स्यात्पुंनामा रक्तकेसरः । पुंनागः पुरुषाह्वश्च केषाञ्चित्पद्मकेसरः ॥ २५ ॥ पारि पारं प्राप्तं भद्रमस्य पारिभद्रः । नियमनान्निम्बः । आह च– निम्बो नियमनो नेता पिचुमन्दः सुतिक्तकः । लिम्बोऽथ सर्वतोभद्रः प्रभद्रः पारिभद्रकः ॥ स्वर्थे पारिभद्रः कोलिः पारिजातो देवदारुश्च । अतिक्रान्तो निशास्तिनिशः, चिरकालित्वात् । स्यन्दनः स्यन्दने पटुः, रथोपयोगित्वात् । रथचक्रान्ते नयति नेमिः । अतिमुक्तो विस्तीर्णत्वात् ॥ २६ ॥ वन्यते प्रयते वञ्जुलः । चित्रकृल्लघुत्वेऽपि दार्ढ्यदैर्घ्याभ्यामाश्चर्यकारी । आहुश्च– तिनिशश्चित्रकृन्नेमिः स्यन्दनो रथसाधकः । तथारण्ये रथद्रुश्चाप्यतिमुक्तक इत्यपि ॥ स्वर्थे वञ्जुलो वेतसः स्यन्दनोऽशोकश्च । पीतीक्रियतेऽनेन पीतनः । कपींस्तनोति कपीतनः कपिप्रियत्वात् । आम्रमत्त्याम्रातकः कपिचूतत्वात् । आह च– आम्रातकः पीतनकः कपिचूतोऽम्लवातकः । शृङ्गी कपिरसाढ्यश्च (?) नदः कीरः कपिप्रियः ॥ स्वर्थे कपीतन आम्रातकः प्लक्षः शिरीषश्च । कपीतनशब्दस्य पीतनोऽपभ्रंश इत्येके । गुडवन्मधुराणि पुष्पाण्यस्य गुडपुष्पः । मधुरप्रधानो द्रुमो मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थः स्थलजत्वात् । मधु ष्ठीवति मधुष्ठीलः, मधु माधुर्यमष्ठीले गर्भेऽस्य मध्वष्ठीलो वा । यदाह– मधूको मधुवृक्षश्च मध्वष्ठीलो मधुस्रवः । गुडपुष्पो रोध्रपुष्पो वानप्रस्थोऽथ माधवः ॥ अत्र मधूके, यदाह– मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः । ह्रस्वपुष्पः फलस्वादुर्गैरिकाख्यो मधूलकः ॥ पीयते मधुरत्वात्पीलुः पीड्यते वा । स्रंसते स्रंसयति वा स्रंसी । आह च– पीलुः शीतफलः स्रंसी धारी गुडफलोऽपि च ॥ २८ ॥ अक्ष्णोत्यक्षोटः । कन्दरास्यास्तीति कन्दरावेष्टनात्कन्दरालः, कर्परालं इत्येके । आह च– अक्षोटः पर्वतीयश्च फलस्नेहो गुडाशयः । कीरेष्टः कन्दरालश्च स्वादुमज्जा मृदुच्छदः ॥ अङ्क्यते कीलकैरङ्कोटः, अङ्कोलोऽपि, प्राकृतेऽङ्कोलः । निकुच्यतेऽस्मा-

अक्षोटकन्दरालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचक ।
पलाशे किंशुक पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुला ।
द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

सौ(शो)भाञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचका ।
रक्तासौ मधुशिग्रु स्यादरिष्ट फेनिल समौ ॥ ३१ ॥

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।
प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वट ॥ ३२ ॥

स्कष्टकित्वान्निकोचक । आह च– अङ्कोटाङ्कोलकौ रेचो निर्दिष्टो दीर्घकीलक । पीतसारस्ताम्रफलो गन्धपुष्पो निकोचक ॥ प्रशस्तानि पलाशानि सन्त्यस्य पलाश , पलमश्नुत रक्तपुष्पत्वाद्वा । किंचिच्छुको नील किंशुक । वात पोथयति वातपोथ । चन्द्रोत्र– पलाश किंशुक पर्णो याज्ञिया रक्तपुष्पक । क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्ष समिद्वर ॥२९॥ वेत्यम्भोनुवतते वितस्यत वा वेतस । रमन्तेऽस्मिन्रथ । अभ्राणीव पुष्पाण्यस्याभ्रपुष्प । विदाल्यत वेगेन विदुल । शातो वीर्येण शैत्याद्वा शमनात् । वनति भजत्यम्बु वानीरा वञ्जुलश्च । परिविध्यतम्भसा परिव्याध । नद्या भवा नादेया, निल स्त्री, वेतसी तु द्वयो । त्रिष्वर्थेष्वित्यन्दुर्नादेयी तकारी जलवेतसी भूमिजम्बूश्च । चन्द्राद्या विभागेनाहु – वेतसो विदुलो नम्रो वञ्जुलो दीर्घपत्रक । नादेयी गन्धपत्रश्च जलौका सभृतस्तथा ॥ नदीकूलप्रियस्त्वन्य सुशीतो घन पुष्पक । जलजातस्तोयकामो विदुलो जलवेतस । निचुलो वेतसादन्यो वक्ष्यते (स्थलवेतस) ॥३०॥ सुष्ठु भनक्ति मुख सौभाञ्जन । शिनोति तैक्ष्ण्या च्छिग्रु । न क्षीवन्त्यनेन कृष्य [क्ष]त्वादक्षीव । मुष्णाति गन्ध म चक । आहुश्च– शिग्रु स्याच्चूतमरिच मुखभङ्ग तितीक्ष्णक । सौभाञ्जनस्तीक्ष्णगन्धः सुनिश्गो घनपल्लव ॥ शिग्रुर्हरितशाके यो मनो मूलकपल्लव । घनच्छदस्तीक्ष्णगन्धो मु[म]रङ्गी दंशनक्षम ॥ तृतीया मधुशिग्रु स्यात्– । स्वर्थे मोचक कदली शाल्मलि सौभाञ्जनश्च । चतुर्ष्वर्थेष्विन्दुरक्षीव समुद्रलवण नाली महानिम्ब सौभाञ्जनश्च । मधुप्रधान शिग्रु (मधुशिग्रु)। न रिष्यत्यनेनारिष्टो रक्षाहेतु । फेना सन्त्यस्य फेनिल । चन्द्रात्र– अरिष्टस्तु सुमङ्गल्य कृष्णबीजोऽर्थसाधन । रक्षाबीज शीतफल फनिलो गर्भपातन ॥ ३१ ॥ बिलति भिनत्ति बिल्व । शाण्डिल्यपैत्र शिलूराज इत्यागमायमणौ, शाण्डिल्य इव ब्राह्मणमयत्वात्, शैलूष इव नानारूपपरिवर्तनाद्वा । मलते मलामालूर , मा लक्ष्मीं लाति वा । श्रीप्रदानि फलान्यस्य श्रीफल । आह च– बिल्व शलाटु शाण्डिल्या हृद्यगन्ध सदाफल । शैलूष श्रीफलश्चाह्व कङ्कट पूतिमारुत ॥ प्लक्षत्यधो गच्छति मूले प्लक्ष दृश्यते (प्रक्ष्यते) वा । जटा सन्त्यस्य जटी । अत एव पृच्यत पर्कटी, इत्यन्त्योष्ठ, ईदन्तोऽप्यस्ति, यच्छाश्वत– निग्या पर्कटी प्लक्ष प्लक्ष पिप्पलपादप । न्यक् तिर्यग्रुणद्धि मार्गं मूलैर्यमोहति वा न्यग्रोध , न्यङ्कादित्वात् (सू०) घञम् । बहव पादा मूलान्यस्य बहुपात्, सङ्ख्यासुपूर्वस्यति (सू०) अन्तलोप । व[ट]ति वेष्टयति मूलैर्वट । आह च– वट रक्तफल शृङ्गी न्यग्रोध स्कन्दजो ध्रुव । क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्पति ॥ ३२ ॥ आद्यो श्वेतलोध्र तिरीटाद्या रक्तलोध्रे । गालयति सावयपक्षि गालव । शावर शावरवृक्ष । रुणद्धि भग रोध्र , रलयोरैक्यात् लोध्रोऽपि । तिरयति रोगं तिरीट । तिरति छिद्यन्त्यङ्गमनेन तिल्व । मार्ष्टि मृद्नात्यङ्ग मार्जन , अत एवा त्मा(स्ता)दन । आह च– लोध्रो रोध्र शावरकस्तिरीटस्तिल्वकस्तर । तिरीट काण्डीनश्च त्रिशी शावरपादप ॥ द्वितीय पाट्टिकालोध्र गालव स्थूलवल्कल । जीर्णबुध्न बृहद्वल्क पट्टी लाक्षाप्रसादन ॥ इन्दुश्च– रोध्र

गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ।
आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ।
कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥ ३४ ॥
शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ।
राजादनं पियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥ ३५ ॥
गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ।
श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ॥ ३६ ॥
कर्कन्धु(न्धू)र्बदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिले ।
सौवीरं बदरं कोलमथ स्यात्स्वादुकण्टकः ॥ ३७ ॥

कषायकृद्ग्रन्थिलको मधुपुष्पकः । व्रणोपधः कालहीनो हिमपुष्पोऽक्षिभेषजम् ॥ उत्पादनो घनत्वक्कस्तरः शबरपादपः । रोध्रः शावरकः श्वेतत्वगतीसारभेषजम् ॥ द्वितीयः पट्टिकारोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः । उत्तालकस्तिल्वकश्च पञ्च लाक्षाप्रसादनः ॥ अम्यते भिलष्यत आम्रः, अमिनम्योर्दीर्घश्च (उ०) इति रक् । च्यवन्ति रसं चूतः, चूष्यत इति **श्रीभोजो** निरवोचत् । रसमलति रसालः । सहकारयति मेलयति भ्रमरान् सहकारः, सुरासखत्वाद्वा । यदाह– आम्रश्चूतो रसालश्च सर्वेष्टो मदिरासखः । कामाङ्गः सहकारश्च परपुष्टमहोत्सवः ॥ ३३ ॥ कुम्भोलूखलाकाराद् वृक्षकोशान्निर्याति कुम्भोलूखलकम् । कोशे भवः कौशिकः, उलूकस्येव नक्तंचरत्वात् । गुडति रक्षति वातरोगाद् गुग्गुलुः । पिपर्ति पुरः, इगुपधेति (सू०) कः, उदोष्ठ्यपूर्वस्य (सू०) इत्युत् । आह च– गुग्गुलुः कालनिर्यासो जटायुः कौशिकः पुरः । नक्तंचरः शिवो दुर्गो महिषाक्षः प(प)लंकषः ॥ ३४ ॥ शिलति शिनाति रोगान्वा शेलुः शेलुकश्च । श्लेष्माणमतति शीतवीर्यत्वाच्छ्लेष्मातकः, अत एव शीतः । उद्दालयत्यङ्गमुद्दालः स्पर्शेन स्फोटकारित्वात् । बहु वृणोति स्रोतांसि बहुवारः । आहेन्दुः– शेलुः श्लेष्मातकः शीतो वसन्तकुसुमस्तथा । उद्दालकः कर्बुरश्च शेलुको भूतवृक्षकः ॥ पिच्छिलः शापितः शेलुस्तथा सद्योऽतिकुसुमितः ॥ लेखवारो बहुवार इति । राज्ञा मदनं मिष्टत्वात् । पिबति सरलं वा पियालः, रि पि गतौ, अपियालेऽके । सन्नकः खरोऽद्रुः स्कन्धोऽस्य सन्नकद्रुः । धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य धनुःपटः, धनुरुकारान्तो व्यस्त इति **गौडो** भ्रान्तः, यदाह– पियालोऽथ खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः । सन्नकद्रुश्चापपटो स्नेहस्त[ल]न्तापसप्रियः ॥ द्वयं राजादनं पियालः क्षीरिका च ॥ ३५ ॥ गभे सरसत्वाद् भारोऽस्या गम्भारी । कृश्यति तनूकरोति काश्मरी काश्मर्यश्च । मधूनि मिष्टानि पर्णान्यस्या मधुपर्णी, पाककर्णपर्णेति (सू०) ङीष् । आह च– काश्मर्यः काश्मरी हीरा कस्मरी मधुरस्यापि । श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गम्भारी कृष्णवृन्तिका ॥ ३६ ॥ कर्को लोहितोऽन्धुः कर्कन्धुः, शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् (वा०) । बदति बदरी, बद स्थैर्ये । कोलि, कुल संस्त्याने, कुल(ट) वात्र्यस्माद्वा । घुणाति वक्र[त]त्वाद् भ्रमति घोण्टा । कौ भूमौ वलति कुवलम् । फेनिलं कफवर्धनात् । सुवीरदेशे भवं सौवीरम् । अत्र द्वयो वृक्षार्थौ, अन्ये फलार्थाः, घोण्टा तूभयस्पृक्, यथेन्दुः– बदरी स्निग्धपत्रा च राष्ट्रवृद्धिकरी तथा । फलं तस्याः स्मृतं कोलं कोकिलं फेनिलं कुहम् ॥ लोलं सूक्ष्मफलं तत्तु ज्ञेयं कर्कन्धु कन्दुकम् । स्वादु कटु सिचतिका तच्च कोलफलं मतम् ॥ **धन्वन्तरिः** सामान्यमाह– बदरं कोकिलं कोलं सौवीरं फेनिलं कुलम् । कर्कन्धु कन्दुकं स्वादु कटु सिचतिका गुडा ॥ द्वयं कुवलं नीलाञ्जनं बदरं च । कामिफलत्वात्कोलिकमिति च सभ्य पाठः, कोकिलमिति तु **वैद्याः** । **चन्द्रो**ऽपि– बदरी गोरघोण्टा च घोण्टा शुण्ठा च कोकिला । स्निग्धच्छदा कोलफला राष्ट्रवृद्धिकरी तथा ॥ ३७ ॥ विकङ्कते प्रसरति विकङ्कतः, कण्टकिगत्यर्थः । स्रुवा स्रुक्, सा हि वैकङ्कती

विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ।
ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ॥ ३८ ॥
तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ।
काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥ ३९ ॥
गोलीढो झाटलो घण्टा पाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ।
तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ॥ ४० ॥
श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैड(ट)र्यकट्फलौ ।
क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥ ४१ ॥
तू(नू)दस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ।
तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ॥ ४२ ॥

आम्नाता । आह च– विकङ्कत पृथुफलो ग्रन्थिल स्वादुकण्टक । गोपकण्ट काकपादो व्याघ्रपादोथ किङ्करी ॥ इरावत्या विद्युत इवाय रक्तत्वादैरावत । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोस्य नागरङ्ग , नागच्छ ति सहसा रङ्गोस्य वा । आह च– नागरङ्गस्त्वरसुगन्धो नागरङ्गो मुखप्रिय । स चैरावतक प्रोक्तः सुधान्काधिवासन ॥ न देयी नदीजाता । भूमौ जम्यतेद्यत भूमिजम्बू । चत्वारो नागरङ्गार्था इति गौडः । आह च– जम्बू सुरभिपत्ना च राजजम्बूर्महाफला । काकजम्बूर्भेधवर्णा नादेयी चेदिशो-ल्यक (?) ॥ ३८ ॥ तिम्यति तिन्दुक । शिति काल सारो मज्जास्य शितिसार । आह च– तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्धासिमसद । स्फूर्जक स्फूर्जशब्दोपोति । काकवर्णस्तिन्दु काकेन्दु । कुत्सितैर्लक्यते कुलक , लक आस्वादने । धर्षे कुलक काकतिन्दुक पर्योगोपि । आह च– तिन्दुकोन्यो द्वितीयस्तु स्फूर्जक. काकतिन्दुक । काकेन्दुश्च विख्यात कुपीलु काकपीलुक. ॥ मर्कट-तिन्दाख्य ॥३९॥ गोभिर्लिह्यते गोलिह , गोलीढोपि । झाट संघात लाति झाटल. । हन्यते घण्टा । पाट विस्तारं लाति पाटलि । मोक्षति सहते मोक्ष । मुष्णाति रोगान् क्ष रकत्वान्मुष्कक । आह च– मुष्कको मोक्षको घण्टा मूषको रञ्जकस्तथा । क्षारश्रेष्ठो गोलहश्च द्विविध श्वेतकृष्णत ॥ तिल भरुष्यास्तिलक । क्षुरति परुषत्वात्क्षुरक । आह च– तिलक पुरुष श्रीमान् क्षुरकश्छत्रपुष्पक । पिचु तूल लाति पिचुल । झायतेर्झावुकापभ्रष्ट ॥४०॥ श्रीपर्णी सुपर्णत्वात्, पाककर्णपर्णात (सू०) ङीप् । [कुमुदप्रातकाति कुमुदिका, को मोदते वा] । कुम्भा रसाधारत्वात् । क रसमाट्टे केडय , अविभाक्तिप्रकृतिप्रत्ययार्थोय वा । कट्वाकृणा-ति कषायत्वात्फलमस्य कट्फल । आह च– कट्फल सोमवल्कश्च श्रीपर्णी कुमुदा तथा । महाकुम्भी च कम्भा च भद्रा भद्रवतीति च ॥ द्वयर्थे केडर्ये कट्फलो मदनफल च । क्रामति क्रमुक । पट्टोस्यास्ति पट्टी पाट्टका, रोध्रे यम् । लाक्षां प्रसादयति, रोध्रप्रस्तावे व्याख्यातमेतत् ॥४१॥ तुद्यते तूद । यूपप्रतिकृतित्वाद्यूप । ब्रह्मणि वेदे के न धुर्ब्रह्मण्य , अत एव ब्रह्मदारु । तूल्यते तूल, तूलीति गौडः तूल निष्कर्षे । आह च– तूल तूद च यूप च क्रमुक ब्रह्मकाष्ठकम् । ब्रह्मदारु ब्रह्मनिष्ठ ब्रह्मण्य ब्रह्मचारि च ॥ नयात सुख नीप । प्रीणाति प्रियक । के दाम्यति कदम्ब । हलिन प्रिय सुराधिवासात् । धाराकदम्बो राजकदम्बश्च सौ, धूलीकदम्बोन्य । आह च– पर कदम्ब प्रावृषेण्य कादम्बर्यो हलिप्रिय । नीपो धूलिकदम्बोन्य सुवासावृत्त[त]पुष्पक: ॥ ४२ ॥ विशेषेणेरयति वीरणां धा वृक्षो द्रु स्पर्शत्वात् । अरूंषि स्फोटैर्व्रणान् करोति– अरुष्कर., दिवाविभाति (सू०) ट । अग्निरन्मुखमस्या दाहकत्वादग्निमुखी । भल्ल इवालाति दृणाति (भल्लातक) । आह च– भल्लातक स्मृतो दुःखो दहनस्तपनोग्निक । अरुष्करो वारतरुर्भल्लो चाग्निमुखी धनु ॥ गर्दभ इवाण्डमस्य गर्दभाण्ड , गर्द

वीरवृक्षोरुष्करोग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ।
गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥ ४३ ॥

प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चाम्लिकाथो पीतसालके ।
सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥ ४४ ॥

साले तु सर्जकार्श्या(र्ष्या)श्वकर्णकाः सस्यसंवरः ।
नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोर्जुनः ॥ ४५ ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ।
इङ्गुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ॥ ४६ ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ।
पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ॥ ४७ ॥

सशब्दं भाण्डमस्येति युक्तं कन्दरालत्वात् । कं पीतयति कपीतनः, कपीते[ने]ति वा । आह च– प्लक्षः कपीतनः शु(शृ)ङ्गी सुपार्श्वश्चारुदर्शनः । प्लक्षो गर्दभाण्डश्च स्मगङ्ग परः प्लवः ॥ ४३ ॥ तिम्यति तिन्तिडी । चिञ्चिमायतेऽम्लत्वं मुखं यया सौ चिञ्चा, फलत्वक्छुक्रिका । आह च(चन्द्र)– आम्लिका चुक्रिका चुका साम्ला शुक्ता च शुक्रिका । अम्लिका चाम्लि[म्बि]का चिञ्चा तिन्तिडीकं च तिन्तिडी ॥ पीतवर्णः सालः (पीतसालः) । सृजति निर्यासं सर्जः । अस्यत्यसनः । बन्धुमिव रक्तानि पुष्पाण्यस्य बन्धूकपुष्पः । काम्यत्वात्प्रियत्वात्प्रियकः । जीवयति जीवकः । बीजक इति तु निघण्टुः, सत्रया बीजको ज्ञेयो बीजपूरस्तथा सनः । आहुश्च– बीजकस्त्वसनः काम्यः सौरिः कृष्णोलव[क]प्रियः । तिष्यपुष्पः पीतसालः प्रियकः प्रियसालकः ॥ सुगन्धिनीलनिर्यासस्तथा बन्धूकपुष्पकः । स स्यात्प्रियकसालश्च महासर्जश्च नामतः ॥४४॥ स्यति सालः । कृस्यति कार्श्यः । अश्वकर्णाभपत्रः (अश्वकर्णकः) । सस्यं फलं संवृणाति सस्यसंवरः । आह च– सर्जस्त्वाश्वकर्णश्च कषायी दीर्घपत्रकः । सस्यसंवरणः शूरः सर्जकः सालः उच्यते ॥ वीरतरुरर्जुननामसाम्यात् । ककुभः सन्नस्य दिग्व्यापकत्वात्ककुभः, कस्तुम्भातीत्यहृद्या व्याख्या । अर्जुनः शौक्ल्यात्, इन्द्रप्रियत्वादिन्द्रद्रुके । आहेन्दुः – ककुभस्त्वर्जुनः पार्थो नदीसर्जो धनंजयः । अथापरश्चिन्नयोगी वीरो वीरान्तकस्तथा ॥ अपर्थे– इन्द्रद्रुः कुरनोर्जुनो देवदारु च । ४५ ॥ क्षीरिका, क्षीरस्रावत्वात्, आद्ये तु मिष्टामलत्वाभामनी । आह च– क्षीरिकोक्ता च राजन्यः क्षारी मृसूप[प]को नृपः । राजादनो दृढस्कन्धः कपीष्टः प्रियदर्शनः ॥ इङ्गतीङ्गुदः । तापसा ह्यरण्येस्याः स्नेहमुपभु(यु)ञ्जते । भृणाति भूर्जः, भूर्जतो वा । आहुश्च– भूर्जो भृजो बहुपटो बहुत्वक्को मृदुच्छदः ॥ ४६ ॥ पिच्छास्त्यस्याः पिच्छिला । पूरयति पूरणी । मुञ्चति रसं मोचा । स्थिरायुः कालसहत्वात् । शाल्मले दैर्ष्याच्छलति वा शाल्मली शाल्मलिश्च । आह च– शाल्मली रक्तपुष्पा च कुकुटी स्थिरजीविता । पिच्छिला तूलिनी मोचा कण्टकारी च पूरणी ॥ मोचनीति च । पिच्छेव पिच्छा, आचामवद्द्रुगुलिरोगित्वात् । शाल्मल्या वेष्टे निर्यासः । आह च– शाल्मलीवेष्टकः पिच्छा निर्यासः स च शाल्मलः । मोचसारो मोचरसो मोचनिर्यासकस्तथा ॥ रोचते रोचनः शाल्मलिविशेषः । कूटेन कुत्सितत्वं योदयते, दुर्गादिर्हि परसैन्यदलनार्थं सा क्षिप्यते । आह च– कुशाल्मलिः शाल्मलिको रोचनः कूटशाल्मलिः ॥ ४७ ॥ चिरिण बिल्वति भिनत्ति चिरिबिल्वः । नक्तं रात्रिकालमस्मान्नक्तमालो भूताश्रयत्वात्, रक्तमाल इत्येके । कं रञ्जयति करञ्जः (करञ्जः) । प्रकीर्यते प्रकार्यः । पूतिको दुर्गन्धः । कलेर्मारकः कलहहन्, यदिन्दुः – करञ्जो रक्तमालश्च पूतिकश्चिरिबिल्वकः । घृतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्यो गौर एव च ॥ पूतिकरञ्जः सुमनास्तथा कलहनाशनः ॥

चिरि(र)विल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ।
प्रकीर्यः पूतिकरज पूतिकः कलिमारकः ॥ ४८ ॥
करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ।
रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥ ४९ ॥
गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावन ।
अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ॥ ५० ॥
सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ।
एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च स ॥ ५१ ॥
चञ्चः पञ्चाङ्गुलामण्डवर्धमानव्यडम्बराः ।
अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा ॥ ५२ ॥
पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ।
शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ॥ ५३ ॥

द्वयर्थे करज काञ्जो नखश्च ॥ ४८ ॥ षड् ग्रन्थयोऽस्य हस्तिवारणाख्य । मर्चलड्गपाटनान्मर्कटी वल्लीकरञ्ज । अङ्गारा इव वल्लर्योऽस्या अङ्गारवल्लरी । आह च– उदकीर्यस्तृतीयोऽन्य षड्ग्रन्थो हस्तिवारणी । अङ्गारवल्ली शादस्था काकघ्नी करभालिका ॥ द्वयर्थे मर्कटी– आरमगुप्तापामार्गो वल्लीकरञ्जश्च । रोहयति रोहित, रोहनीत्येके छिन्नरूढत्वात् । चन्द्रश्च– रोहितको रोचनक प्लीहघ्नो रक्तपुष्पक । रक्ताघ्नो रोहितो रक्तो रोही दाडिमपुष्पक ॥ ४९ ॥ गायतो विप्रास्त्रायतेऽवश्य गायत्री । बालपत्रो यवासः खदिरश्चेति द्वयर्थेषु धन्वन्तरिपाठमदृष्ट्वा बालपुत्रभ्रान्त्या ग्रन्थकृद्बालतनयमाह । सूक्ष्मपर्णोऽप्यसौ । खदति खदिर, खद स्थैर्ये । आह च– खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावन. । कण्टकी बालपत्रश्च जिह्मशल्यः क्षितिक्षम ॥ अरिर्दु सहो मेद सारो[स्रावो]स्यारिमेद । विड्गन्धि खदिरः पूतिखदिराख्य । आह च– परिमेदोऽरिमेदश्च गोधास्कन्धोऽरिमेदकः । अहिमेदोऽहिमारश्च रिम पूत्यरिमेदकः ॥ क दृणाति कफघ्नत्वात्कदर ॥ ५० ॥ सोमवल्कोऽकण्टकित्वात्– शुक्लत्वाद्वा । आह च– कदरः श्वेतसारोऽन्य. सोमवल्क पथिद्रम । त्र्यर्थे सोमवल्क खदिर कट्फला करञ्जश्च । व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य व्याघ्रपुच्छः । गन्धर्वस्य भूतविशेषस्येव मृगविशेषस्येव वा हस्तोऽस्य गन्धर्वहस्त पञ्चाङ्गुलिपर्णत्वात् । एरयति वायुमेरण्ड । उरु वात्युरुबूक । रोचते रुचक ॥ ५१ ॥ चञ्चति चञ्च, चञ्चुरित्येके । पञ्चाङ्गुलयोऽस्य पञ्चाङ्गुल । आमण्डयतीत्यामण्ड, आदण्ड इत्येके दीर्घदण्डत्वात् । व्यडति व्यडम्बर, अड उद्यमे, व्यडम्बक[न]इत्येके । आह च– एरण्डस्तरुण शुक्लश्चित्रा गन्धर्वहस्तक । पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आमण्डा दीर्घदण्डक ॥ रक्तोऽपरो हस्तिकर्णो व्याघ्रो व्याघ्रतलो रुबु[बु]। उरुबूको हस्तिपर्णश्चञ्चुरुत्तानपत्रक ॥ अल्पार्थे, कुटीशमीशुण्डाभ्योर (सू०)। शमयति दोषाञ्शमी शिवात्वात् । सक्तव इव फलान्यस्याः । आह च– शमी सक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्रिफला शिवा ॥५२॥ पिण्डीमित पिण्डीतक । म्रियन्तेनेन विषपुष्पत्वान्मरुवक, मरो वाति वा । श्वसन्त्यनेन श्वसन । कर हन्ति दु स्पर्शत्वात्क रहयति वा करहाटक । शल्यमस्यास्ति शल्य । मदयति मदन । आह च– मदन शल्यको राढ [वाथ] पिण्डी पिण्डीतकस्तथा । तस्कर करहाटश्च श्वसनो विषपुष्पक ॥ द्वयर्थे मरुवको जम्भीरो मदनश्च, यच्छाश्वत – पिण्डीतके पन्नगन्दे करहाटपद विदु । पारि निष्ठाप्राप्त भद्रमस्य पारिभद्रक ॥५३॥ द्वौ स्कन्धे किलिम निर्यासास्य द्वाकिलिमम् । पूतिकमगन्ध काष्ठमस्य पूतिकाष्ठम् । सप्तम्यद्वय द्रुकिलिमस्यैकार्थे, यदाह– देवदारु स्मृत दारु सुराह्व किलिम च तत् । स्नेहविद्ध महादारु भद्रदार्विन्द्रदारु च ॥

भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ।
पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ॥ ५४ ॥
पाटलिः पाटलामोघा काला स्थाली फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ॥ ५५ ॥
लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ।
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ॥ ५६ ॥
मण्डूकपर्णपत्त्रोर्णनटकट्वङ्गटुन्टु(टुण्टु)काः ।
स्योनाकः शुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ॥ ५७ ॥
शोनकश्चारली तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ।
अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु बिभीतकः ॥ ५८ ॥

देवकाष्ठं भद्रकाष्ठं पूतिकाष्ठं च दारु च । सुरदारुर्विन्द्रवृक्षश्च तथैवामरदारु च ॥ त्र्यर्थे पारिभद्रः कोलिः पारिजातो देवदारु च, तथा पीतदारुर्दारुहरिद्रा देवदारु पूतिकाष्ठं च । किलिम च तादीति पर्दैकदेशत्वा- द्भीमवत् ॥ ५४ ॥ पाटला ताम्रपुष्पत्वात् । अमोघा बहुफलत्वात् । काला कालवृन्तत्वात् । स्थाली रसा- धारः कुम्भीत्वात् । काचस्थालीत्येके । फले रोहति (फलेरुहा) साङ्कुरफलत्वात् । कुबेराक्षी यक्षाक्षि- तुल्यपुष्पत्वात् । आह च– पाटलोक्ता तु कुम्भीका ताम्रपुष्पाम्बुवासिनी । स्थाली वसन्तदूती स्यादमो- घा कालवृन्तिका ॥ द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला । सा चैव श्वेतकुम्भी स्यात्कुबेराक्षी फले- रुहा ॥ पाटली कृष्णवृन्तेति नो[नि] मिः । पाटला पाटलिर्वा नेति माला । श्यामा श्यामगौरवर्णात् । महिलाह्वया वनितापर्याया श्याम(मा)त्वात् ॥ ५५ ॥ गवि मूत्रे वन्दते गोवन्दनी । गुधते क्रीडयते गुन्द्रा । प्रीणाति प्रियङ्गुः । फलति विशीर्यते फली । विष्वक् सिनोति सर्वतो बध्नाति विष्वक्सेना । ईषदम्भाकारा कारम्भा । आह च– प्रियङ्गुः प्रियवल्ली च फलिनी कुञ्जिनी (?) प्रिया । वृत्ता गोव- न्दनी श्यामा कारम्भा वर्णभेदिनी ॥ इन्दुर्गौर्वन्दनीति भिनत्ति, यदाह– वन्दनी पुष्पशो- भना । गन्धप्रियङ्गुः कारम्भा लता गौर्वर्णभेदिनीति ॥ त्र्यर्थे गुन्द्रा– एरका प्रियङ्गुः श[स]रा च, तथा पियकोसनः प्रियङ्गुः कदम्बश्चेति । द्व्यर्थे गन्धफलिनी प्रियङ्गुश्चम्पककलिका च ॥ ५६ ॥ मण्डूक इव पर्णान्यस्य(मण्डूकपर्णः) । पत्त्रैः पूर्णोऽस्य पत्त्रोर्णः । नटति वातेन नटः । कटून्यङ्गान्यस्य रौक्ष्यात्कट्- वङ्गः । टुन्टुरिति शिम्बिभिः कायति टुन्टुकः । स्योनमुखमत्कति स्योनाकः । शुकनासेव पुष्पाण्यस्य (शुकनासः) । ऋक्ष्णोति हिनस्ति ऋक्षः, अत एव भल्लूकः । कुटन्नकीभवन् नटति स्पन्दते कुटन्नटः ॥ ५७ ॥ शवति शोनकः, गौडाः शोणकमाहुः, शोणृ वर्णे । इयर्त्यरलुः । आह च– स्योनाकः शुक- नासश्च कट्वङ्गोथ कटम्भरः । मयूरजङ्घोरलुकः प्रियजीवः कुटन्नटः ॥ पत्रेचकः पृथुशिम्बिश्च टुन्टुको दीर्घवृन्तकः । भल्लूकः शल्लकोऽप्यथ वृन्तको जम्बुको नटः ॥ तिष्य मङ्गल्यं फलमस्यास्तिष्यफला, तिष्यममलके लक्ष्मीरिति । आमलते गुणानामलकी, अमला च । अमृता वयस्था च रसायनत्वात् । धात्री नानार्थे । आह च– वयस्थामलकं तिष्यं जातीफलरसं शिवम् । धात्रीफलं श्रीफलं च तथामृतफलं स्मृतम् ॥ बिभेत्यस्माद् बिभीतकः ॥ ५८ ॥ अक्ष्णोति व्याप्नोत्यक्षः, ना पुमान्– फले पुंलिङ्गः । पु(तु)ष्यति तुषः, इति निघण्टुषु न सनादस्तेषु तु मूलवर्गपाठान् । कर्षफलोऽक्षमामन्यन्, कर्षो बिभीतके पलचतुर्भागे च वर्तते । भूतानामावासः । कलेराश्रयो द्रुमः । आह च– बिभीतकः कर्षफलो भूत- वासः कलिद्रुमः । संवर्तको भूतवासः कर्षोऽक्षाख्यो बिभीतकः ॥ इन्दुश्च– आ(अ)क्षयं बहुवीर्यं च तुमुलं च बिभेदकम् । नास्ति भयमस्या अभया । न व्यथयत्यव्यथा । पथि साधु पथ्या, हितत्वात् । कायं तिष्ठति निष्फला न भवति कायस्था, वयस्थेत्येके । पूतं करोति पूतना विरेचकत्वात्, पूतनेत्येके

नाक्षस्तुष कर्षफलो भूतावास. कलिद्रुम ।
अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता ॥ ५९ ॥
हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ।
पीतद्रु सरल पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पल. ॥ ६० ॥
कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिकुचो डहुः ।
पनस कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोम्बुजः ॥ ६१ ॥
काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ।
अरिष्ट सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालका. ॥ ६२ ॥
पिचुमर्दश्च निम्बेथ पिच्छिलागुरुशिंशपा ।
कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतन. ॥ ६३ ॥
भण्डिलोप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ।
एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ॥ ६४ ॥

॥ ५९ ॥ हरति रोगान् हरीतकी । चयतेनया यान गुदेवेनकी । आह च- हरीतक्यभया पथ्या प्रपथ्या पूतनामृता । जयाव्यथ हैमवती कायस्था चेतकीति च ॥ इयर्थं श्रेयसी रास्ना हरीतकी हस्तिपिप्पली च। शिवाव्यथा पूतनेति चन्द्र. । सरल, ऋजुत्वात्, आह च- सरल पूतिकाष्ठ च चित्रा पीतद्रुदच्छित. । द्रुमोत्पलानीव पुष्पाण्यस्य । द्रुमोत्पल, सुरभत्र यम्, अन्यो निर्गन्ध ॥ ६० ॥ कर्णिकामियर्ति कर्णिकार । द्वयर्थे परि०व्याधो जलवेतस कणिकारश्च । लकयत अस्य यने लकुच । दयते डहु । पन्यते स्तूयते पनस, पणस इति दुर्ग । लोकोक्त्या कण्टकयुक्तफल । महागणौति । निचोल्यतेम्बुना निचोलः (निचुल)। हितजलस्य पर्यायो हिज्जलोम्बुवेतस विशेषत्वात् ॥ ६१ ॥ काकप्रियोदुम्बरी । फलति फल्गु । मल श्रिर्न पावयति मलयु छिन्नभेदजम्, (मल्यू) यु जुगुप्सायाम् । जघने सूक्ष्मे फला न्यस्या जघनफला, आह च- काकोदुम्बरिका फल्गुराजी फल्गुवाटिका । फल्गुन फलभारी च मलयू भिन्नभेदजम् ॥ हिङ्गुवन्निर्यासोस्य । मालयत वेष्टयते क केसोलक, शुक्लमालकेत्येकेशब्दमम् ॥ ६२॥ पिचुं मर्दयति पिचुमर्द, अरोगत्वात्, पिचुमन्द इत्येके । पचनेष्वपीति सौश्रुताः। शाश्वतस्तु- हिङ्गुनिर्यासशब्दोयं निम्ब हिङ्गुरसेपि च । चन्द्रनन्दनस्तु शुक्लमालकमाह । अगुरुतुल्यसारा शिशपा अगुरुशिंशपा, यदाह- शिंशपा तु महाश्यामा कृष्णसार स्मृतोऽगुरु । अगुरुर्दुमस्य शिंशपासारं चाहु। द्वयर्थे पिच्छिला शाल्मलि शिंशपा च, यदाह- कपिलशिंशपाख्या कपिला भस्मगर्भा च सादिनी । शिरसीष्यते शिरीष, ईषयते वा शे कुसुमत्वात् ॥ ६३ ॥ भण्डयत भण्डिल, भण्डिलोपि, आह च- शिरीषो मृदुपुष्पश्च भण्डिलः शुकपुष्पक । कपीतन मक्षक श्यामलक शुकप्रिय ॥ भण्डीरपके । चम्पदेशे भवश्चाम्पेय । चम्पनाचेति भिन्नमरु, चाम्पकेति । आह च- चम्पक सुकुमारश्च सुरभि शीतलश्च स । चाम्पेयो हेमपुष्पश्च काञ्चन पद्मदारिपि ॥ गन्धः फलस्या गन्धफली । प्रियङ्गुश्चम्पककलिकाचेति द्वयर्थे ग. न्धफली। के माति केसरा चन्दनस्य वा केसर ॥ ६४ ॥ उरयते बकुल. । आह च- बकुल सीधुगन्धश्च मदगन्धेष शारद । मधुगन्धो मृदुपुष्प सिन्धी केसरवल्लभा ॥ अस्तुनेऽशोक, शोकनाशकत्वाद्वा । यदाह- अशोक शोकनाशश्च विचित्र कर्णपूरक । इयर्थे वञ्जुलो वेतस स्यन्दोऽशोकश्च । तिरति कण्टकैरिक । दलयते दाडिम । आह च- दाडिमो दाडिम स्या कुट्टिम फलषा(डा)डव । स्वाद्वम्लो रक्तबीजश्च करक शुकवल्लभ ॥ नागविन्दु केसरवाति पुष्पकेसर नागकेसर । आह च- न गपुष्पो

च-व-कुलो वञ्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ।
चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ॥ ६५ ॥
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ।
श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥ ६६ ॥
जयोऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ।
एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ॥ ६७ ॥
कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ।
कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुकः ॥ ६८ ॥
सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ।
वेणी ग(ख)रागरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥ ६९ ॥
श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं(न्यं) तु मल्लिका ।
भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोता वनोद्भवा ॥ ७० ॥

मनो नागः केसरोः नागकेसरः । चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कनकं हेम काञ्चनम् ॥ ६५॥ जयतीति जया । तर्कमियर्ति तर्कारी केतुत्वात् । अग्निं मथ्नाति दीपनत्वादग्निमन्थः, अत एवारणिः । कणाः सन्त्यस्याः कणिका । गणिकासमूहमियर्ति गणिकारी, स्वार्थेकन्, गणिं तर्कं करोतिवा । अयें नादेयी जलजम्बूर्जलवेतसलकौरी च । लिङ्गसांकर्यान्वियेत्यर्थेन जयन्तं(न्तीं) श्रीपर्णमिति चार्धेन जयपर्यायमाहुः, तन्न, वनौषधिवर्गे तस्यानादृतत्वात्, यदिन्दुः– अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कायरणिको जरः । अरणिः कणिका सैव तपनो वैजयन्तिकः ॥ चन्द्रनन्दनस्त्वाह– अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कारी वैजयन्तिका । वह्निमन्थोऽरणिः केतुर्जयः पावकमन्थनः ॥ तर्कारी वैजयन्ती च वह्निनिर्मथनी जया । अरणिका जयन्ती च विजया च जयावहा ॥ ६६ ॥ कुटिलो (कुटे) जायते कुटजः । शक्र इन्द्रवृक्षः । वत्ते त्वचं वत्सकः । आह च– कुटजः कौटजः कौटी वत्सको गिरिमल्लिका । कलिङ्गो मल्लिकापुष्प इन्द्रवृक्षोऽथ वृक्षकः ॥ कलिं गायति कलिंगं, कलिङ्गदेशजं वा, अत एव कालिङ्गं कालिङ्गी च । इन्द्रयवं कुटजफलं, भद्रयवं तु कुटजबीजं, यदाह– फलानि तस्येन्द्रयवा बीजं भद्रयवास्तथा ॥ ६७ ॥ कृष्णः पाके फलमस्य । आविग्नते स्माविग्नः । सुषेणकपिमुखाभः । करेण मृद्यते करमर्दः, कराम्लोऽपि । आह च– करमर्दकनाविग्न सुषेण पाणिमर्दकम् । कराम्लं करमर्दं च– ॥ [कालः स्कन्धः प्रकाण्डोऽस्य] । अयें कालस्कन्धस्तिन्दुकः श्यामसारदिरस्तमालस्य । ताम्यति तमालः । तापिनश्छादयति तापिच्छः ॥६८॥ स्यन्दते सिन्दुकः । स्यन्द वृणोति सिन्दुवारः । इन्द्रस्य सुरसो यस्मिन्, दिव्य इत्यर्थः । अत एवेन्द्राणी । निष्कृन्ता गुडाह्वयनाम्निर्गुंडी निर्गुण्डी च । आह च– सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः । नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्दुकः । वेणीव वेणी । गरमागिरति गरागरी मूषिकाविषघ्नत्वात् । कर्णौ ताडयति ताडः, कुटन्नद्रे– घनाद्यौ राजनारवत् । जीमूतो ह्लादकत्वात् । आह च– जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरागरी । प्रोक्ता– मुनिसहा वेणी देवताली च ताडकः ॥ ६९ ॥ भुवि रोहति भूरुण्डी । हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेषः । हस्ती धत्ते पुष्पाणि । तृणशून्ये गुल्मे साधु तृणशून्यम् । मल्यते मूर्धि मल्लिका । भुवि पद्यमस्या भूपदी । शीतभीरुर्ग्रीष्मकरत्वात् । आह च– मल्लिका शीतभीरुश्च मदयन्ती प्रमोदनी । मदनीया गवाक्षी च भूपदी तथा ॥ दिवृताग्नेः विचकिलन्– । आस्फुटत्यस्फोता गिरिमल्लिका ॥७०॥ वेष्टने दासा अल-

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ।
सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ॥ ७१ ॥
गणिका यूथिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका ।
अतिमुक्त पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ॥ ७२ ॥
सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ।
माध्य कुन्द रक्तकस्तु बन्धुको बन्धुजीवक ॥ ७३ ॥
सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ।
तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ॥ ७४ ॥
नीला झिण्टी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ।
सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात्तस्मिन्कुरवकोरुणे ॥ ७५ ॥
पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयो ।
ओड्रपुष्पं जपा(वा) पुष्प वज्रपुष्प तिलस्य यत् ॥ ७६ ॥

घोस्यां शेफालिका । सुष्ठ वहत्यामोद सुवहा । नीलवर्णा (नीलिका) । आह च– शेफालिका तु निर्गुण्डी यमको नालमञ्जरी । त्र्यर्थे सुवहा रास्ना शेफालिका गन्धनाकुली च । भूतानि विशत्याक्र्दयति भूतवेशी । मगधदेशे भवा मागधी ॥७१॥ गणिका चित्ताकर्षणात् । यूथो जालकमस्या यूथिका । अम्बे शब्दे तिष्ठत्यम्बष्ठा । आह च– यूथिका बालपुष्पा च पुण्यगन्धा गुणोज्ज्वला । गणिकाचारमोगा च शिखण्डी श्वेतयूथिका ॥ आह च– सुवर्णपुष्पा हरिणी पीतका पीतयूथिका । त्र्यर्थे हेमपुष्पा बिम्बी तु स्पर्शा पीतयूथिका च । अतिक्रान्तो मुक्तान्विरक्तानतिमुक्त । पुण्ड्रदेशे भव पुण्ड्रक, मण्डकायमिति **निघण्टुः** । मधौ वसन्ते भवा माधवी । आह च– अतिमुक्ता माधवी च सुवसन्तो वनाश्रय । अतिमुक्त कामुकश्च मण्डकौ भ्रमरोत्सव ॥७२॥ सुष्ठ मन्यते सुमना मनोज्ञत्वात् । मालयत्यामोदैर्मालती । जायतेनया प्रीतिर्जातिः । आह च– जातिर्मनोज्ञा सुमना राजपुत्री प्रियवदा । मालती हृद्यगन्धा च वेदिका (?) तैलभागि(वि)नी । सप्त मनोज्ञत्य तानीन्द्रियाणि लाति सप्तला, सपति समवैति वा । नवा स्तुत्या मालास्या नवमालिका । माघे मासि भव माघ्यम् । कुन्दति कु द, कुन्द इति **माला** । बध्नाति चित्त बन्धूक । बन्धुर्जीवाना बन्धुजीवक ॥७३॥ सहते परिमल सहा । कु भूमिष्ठा मारयति कुमारी, कुत्सितो मारोस्या इति वा, जरा न यातीत्येके । तरत्यनया[दु ख]तरणि, यच्चन्द्रनन्दन – कुर्यैकस्तरणिर्वल्ली कुमार्यैलिकुलप्रिया । त्र्यर्थे सहा मुद्गपर्णी बला(चा) तरणी च । कुरण्टको हि म्लानिं न गच्छति तेनाम्लान, **वात्स्यायनोत** एव कूर्चकस्थाने कुरण्टकमालाश्चेत्याह । वर्णपुष्पोपि । महतो विमर्दस्य सहा महासहा, आवन्त, यन्माला– गम्लानस्तु कुरण्टक । तत्राम्लाने, शोणे रक्तवर्णे कुरवक । कौ रम्यते कुरण्टक, कुरण्डकोपि । आह च– अविम्लानोऽपरिम्लानस्तथैवाम्लानक स्मृत । रक्तपुष्प कुरबक पीतपुष्प कुरण्टक ॥ किंकिरातोसौ ॥ ७४ ॥ या नीलपुष्पा झिण्टी, शुष्का झिं रटतीति । बाणा हि द्विलिङ्ग, वण शब्दे । दस्यति क्षीयते दासी । आर्तं क्षीणो गलत्यार्तगल । सीर भवा सैरेयाख्या झिण्टी– अरुणपुष्पा चेत्कुरवकोसौ ॥ ७५ ॥ सहचाराख्या झिण्टी पीतपुष्पा चेत्कुरण्टकोसौ । आह च– सैरेयक सहचर सैरेयश्च सहाचर । पीतो रक्तोथ नीलश्च कुसुमैस्त विभावयेत् ॥ पीत कुरण्टको ज्ञेयो रक्त कुरवक स्मृत । नील आर्तगलो दासी बाण श्चादनाशयति ॥ ओड्रदेशाद्भव पुष्प, जपतीति जपा । वज्रमिव दारक वज्रपुष्पम् ॥ ७६ ॥ प्रतीपो-

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ।
करवीरे करीरे तु ककरग्रन्थिलावुभौ ॥ ७७ ॥
उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः काञ्चनाह्वयः ।
मातुलो मदनश्चास्यफले मातुलपुत्रकः ॥ ७८ ॥
फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ।
समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः ॥ ७९ ॥
जम्बीरोऽप्यथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ।
सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥ ८० ॥
अर्काह्ववसुकास्फोट(त)गणरूपविकीरणाः ।
मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ॥ ८१ ॥

अनन्वादहासो विकासोऽस्य प्रतिहासः । शतं बहूनि प्रासाः कुन्ता इव पुष्पाण्यस्य शतप्रासः, श्वेतश्चासौ । चण्डय(प्त)ति दीप्तत्वाच्चण्डातः, रक्तोऽसौ । करवीर इव मारकत्वात्करः कर्तारो वीरा अत्रेति । आह च– शतकुन्तः श्वेतपुष्पः प्रतिहासोऽश्वरोहकः । द्वितीयो रक्तपुष्पस्तु चण्डातो लगुडस्तथा ॥ चण्डातरो गुल्मकश्च प्रचण्डः करवीरकः । करिण ईरयति कण्टकैः करीरो मरुवृक्षः । केति करोति ककरः, तीक्ष्णत्वात् । आह च– करीर गूढपत्रं च शाकपत्रं मृदूफलम् । ग्रन्थिलं तीक्ष्णसार च ककर तीक्ष्णकण्टकम् ॥ ७७ ॥ उन्मत्त उन्मादकत्वात् । धूर्वति हिनस्ति धूर्तः, अत एव कितवः । धरति धावन् धत्तूरः (धस्तूरः), धत्तूरमिति प्राच्याः । काञ्चनाह्वो भुक्तेऽस्मिन् हेमवर्णपृथ्वीदर्शनात्, यदिन्दुः– संज्ञेयो हेमनामभिः । नास्ति तुलास्य मातुलः, अमानोना. प्रतिषेधे । मदयति मदनः । आह च– धत्तूरकः स्मृतो धूर्तो देविला कितवः शठः । उन्मत्तको मदनकस्तूरी चलतलस्तथा ॥ यतो धन्वन्तरिर्मातुलं धत्तूर मातुलपुत्रक तत्फलमाह ॥ ७८ ॥ रोचयति रुचकः । आह च– फलपूरो बीजपूरः केसरी बीजपूरकः । बीजकः केसराम्लश्च मातुलुङ्गस्तु पूरकः ॥ **अनेकार्थे–** सौवर्चलं मातुलुङ्गं शिला चन्द्रनपंपणी । ग्रीवाभरणके चेषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम् । समीरयत्यामोदं समीरणः । मरौ वाति मरुवकः । प्रस्थे सानौ पुष्पति जाङ्गलत्वात्प्रस्थपुष्पः । खरत्वेन फणाभपत्रत्वाद्दृश्यः फणिज्झकः ॥७९॥ जम्यते जम्बीरः, जम्भीरोऽपि । आह च– जम्बीरः खरपत्रश्च फणी चोक्तः फणिज्झकः । मरुतको मरुवको मदन्मारिचकस्तथा ॥ पर्णान्यस्यति पर्णासः । कठिनं जरयति कठिञ्जरः । कुष्णाति कुठेरकः कृष्णार्जकाह्वयः । (शुक्लः कुठेरोऽर्जकः), अर्जयतीति । आह च– कुठेरकस्तु वैकुण्ठः क्षुद्रपत्रोऽर्जकः सितः । प(व)टपत्रः कुठेरोऽन्यः पर्णासो बिल्वगन्धकः । पाठोस्यातीति पाठी । चेतति चित् चितो जन्तुस्त्रायते चित्रकः, नानारूपो वा । वह्निपर्यायो दीपनत्वात् । आह च– चित्रको दहनो व्यालः पाठीनो दारुणोऽग्निकः । ज्योतिष्को वह्नी वह्निः पाटी पाली कुटः शिखी ॥ ८० ॥ अर्काह्वोऽर्कपर्यायः । वसन्त्यस्मिंस्तेजो वसुकः । आस्फुटत्यास्फोटः । गणा बहवः (बहूनि) रूपाण्यस्य गणरूपः । विकिरति पुष्पाणि विकीरणः । मन्दानियर्ति मन्दारकः, मन्दा आरा अस्य वा । अर्काभानि पर्णान्यस्यार्कपर्णः । शुक्लोऽर्कोऽलर्कः, अलति भूषयतीति । प्रताप स्यति प्रतापसः, प्रकृष्टास्तापसा येन वा । आह च– अर्कः सूर्याह्वयः पुष्पी विदुरश्च विकीरणः । जम्भलः क्षीरपर्णः स्यादास्फोतो भास्करो रविः ॥ राजार्को वसुको व्यर्को मन्दारो गणरूपकः । एकाष्ठीलः सदापुष्पी स चालर्कः प्रतापसः ॥ ८१ ॥ शिवप्रिया

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ।
वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ॥ ८२ ॥
वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ।
जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥ ८३ ॥
मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥ ८४ ॥
पाठाम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ।
एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥ ८५ ॥
कटुः कटंभ(व)राशोकरोहिणी कटुरोहिणी ।
मत्स्यपित्ता कृष्णभेदा चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ ८६ ॥

मल्लिका शिवमल्ली, उक्तं च– बुकं बिल्वं सधत्तूरं सुमना पाटला तथा । पद्ममुत्पलगोसूर्यमष्टौ पुष्पाणि शंकरे ॥ पशुपतेरयं प्रियो वा पाशुपतः । एकोऽष्ठीलो मज्जास्त्यस्य । वाति बुकः, बक इति प्राच्याः । वस्ते छादयति वसुः । आह च– वसुर्वसुक इत्युक्तः शिवार्क[इक] शिवशेखरः । महापाशुपतश्चैव सुव्रतः शिवमल्लिका ॥ [जन्मवृक्षमत्ति नाशयति वृक्षादनी । वृक्षे रोहति वृक्षरुहा, वृक्षरोहेति वनेचराः] । आह च– वन्दाकः स्याद्वृक्षरुहा शेखरी कामवृक्षकः । वृक्षादनी नगरुहा कामिन्यङ्घ्रिपरोहिणी ॥ त्र्यर्थे जीवन्ती गुडूची वृक्षरुहा शाकविशेषश्च ॥ ८२ ॥ वत्सानामदनं वत्सादनी । छिन्ना रोहति छिन्नरुहा । गुडति रक्षति गुडूची । तन्त्र्यते धारयत्यायुस्तन्त्रिका । जीवयति जीवन्तिका । सोमवल्ल्यमृतत्वात् । मधूनि पर्णान्यस्या मधुपर्णी । आह च– गुडूच्यमृतवल्ली च छिन्ना छिन्नरुहामृता । छिन्नोद्भवामृतलता वरा वत्सादनी स्मृता ॥ सैवोक्ता सोमवल्ली च कुण्डली चक्रलक्षणा । जीवन्ती मधुपर्णी च तन्त्रिका देवनिर्मिता ॥ त्र्यर्थे विशल्या लाङ्गली दन्ती गुडूची च ॥ ८३ ॥ मूर्वति बध्नाति मूर्वा, अत एवास्या विकारो मौर्वी । मधुरो रसोऽस्या मधुरसा । मुरति संवेष्टयति मोरटा । तेजयत्यग्निं तेजनी । स्रवति रसं स्रवा, सुवेत्येके । मधूलिका माधुर्यात् । मधुनः श्रेणी पङ्क्तिर्मधुश्रेणी । गोकर्णी गोकर्णाभपत्त्रा, पाककर्णपर्णेति (सू०) ङीष् । पीलोरिव पर्णान्यस्याः पीलुपर्णी । आह च– मूर्वा मधुरसा देवी पृथुत्वक् पीलुपर्ण्यपि । स्व(मधु)श्रेणी स्वादुरसा स्निग्धपर्णी च मोरटा ॥ द्व्यर्थे तेजनी तेजोवती मूर्वा च । आहेन्दुः– स्निग्धच्छदा मधुश्रेणी पृथुत्वक्प्रसवाहिनी । स्वश्रेणी मधुमती सुरङ्गी द्विजमेखला ॥ आलोलनी योगवहा मोरटा च मधुस्रवा । सुयो[रो]पिता स्निग्धपर्णी गोकर्णी सा मधूलिका ॥ पीलुपर्णी कर्मकरी प्रमथा मधुमतीति च ॥ ८४ ॥ [पठ्यते पाठा] । विद्धौ कर्णौ यया विद्धकर्णी, शास्त्रे श्रूयमाणत्वात् । स्थापनी वस्तिकर्मोपयोगात् । रस्यते रसा । पापचेली पृथुलत्वात् । प्राचीभवा प्राचीना । वने तिक्तरसा वनतिक्ता । आह च– पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका । वृकतिक्ता वनेतिक्ता पापिका स्थापनी वृकी ॥ त्र्यर्थे रसा रास्ना सल्लकी पाठा च ॥ ८५ ॥ कटत्यावृणोति गलं कटम्भरा । शोकदन्तान् रोहत्यस्मात् शोकरोहिणी । कटुकरसत्वात् कटुका, मत्स्यानां पित्तं जीवनं वा । कृष्णो भेदश्छेदोऽस्याः कृष्णभेदा । शकुलानामदनं शकुलादनं शकुलादनी वा । आह च(निघण्टु)– कटुका मत्स्यशकुला मत्स्यपित्ता च रोहिणी । कृष्णभेदा काण्डरुहा रास्ना कटुकरोहिणी । अशोकरोहिणी तिक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी । कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तरोहिणी ॥ द्व्यर्थे कटम्भरा कटुका कटुकी च ॥ ८६ ॥ आमना गुमा स्पर्शविषयत्वात् । न जहाति सङ्गानजहा । न विगताङ्गाव्यङ्गा । कण्डू

आत्मगुप्ताजहाव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ।
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छूश्च मर्कटी ॥ ८७ ॥
चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंबरी वृषा ।
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी चण्डा मूषिकपर्ण्यपि ॥ ८८ ॥
अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ।
प्रत्यक्पर्णी के(की)शपर्णी किणिही खरमञ्जरी ॥ ८९ ॥
हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ।
अङ्गारवल्ली बालेयशाकबर्बरवर्धकाः ॥ ९० ॥
मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषि(षी)का ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥ ९१ ॥

राति कण्डूरा । प्रावृषि भवा प्रावृषायणी । ऋष्यैर्मृगैः प्रोक्ता दर्शिता ऋष्यप्रोक्ता, ऋषिभिरप्रोक्ता इत्य-न्यादिलेके । शूकप्रधाना सकण्टका शिम्बिरस्याः शूकशिम्बिः । कपीन् कषति कपिकच्छूः । मर्कटी कपिरोमफलत्वात् । आहेन्दुः– ऋष्यप्रोक्ता स्वयगुप्ता कपिकच्छूश्च कण्डुरा । आत्मगुप्ता दुरालम्भा जाङ्गलिर्दुरभिग्रहा ॥ अव्यण्डा वृषभी शुना कण्डूरा शूकशिम्बिका । कपिरोमफला चैव सनाना प्रावृषायणी ॥ ज्ञेया जाङ्गलिका चैव साजहा प्रावृषायणी ॥ ८७ ॥ चित्रानेकवर्णपत्त्रा । न्यग्रोहति रुणद्धि वा बहुमूलत्वान्न्यग्रोधी । द्रवति द्रवन्ती । शं वृणोति शंबरी । वर्षति वृणोति वा वृषा । प्रतीची श्रेण्यस्याः प्रत्यक्श्रेणी । सुताना मूलाना श्रेण्यस्याः सुतश्रेणी । चण्ड्यते चण्डा । मूषिकपर्णी– आखु-कर्णीमपत्त्रा । आह च (निघण्टु)– द्रवन्ती शंबरी चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया । प्रत्यक्श्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका ॥ द्रव्यर्थे– उपचित्रा दन्ती पृश्निपर्णी चेति, दन्त्या द्रवन्तीभ्रान्त्या मन्यद्रुप-चित्रामाह ॥८८॥ अपकृष्ट (आ)समन्तान्मार्गोऽस्यापामार्गः, अप शुध्य(ध्या)त्यत्वाद् । शिखरे भवः शैखरिकः । अधमं मार्ग वाति धामार्गवः, धाम अर्जति वा । मयूरप्रतिकृतिर्मयूरकः । प्रत्यञ्चि पर्णान्यस्याः प्रत्यक्पर्णी । केशपर्णी कपिलैनत्वात्, अत एव केशवल्लीत्येके । किणिनो जिहीते याति किणिही, सर्वाङ्किणोत्पादनात् । आह च– अपामार्गस्तु शिखरी प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः । अथ-शल्याय किणिही दुर्ग्रहः खरमञ्जरी ॥ स एवोक्त शैखरिको मर्कटी दुरभिग्रह । पत्त्रपर्णी च शिखर कूटो मर्कटपिप्पली ॥ द्रव्यर्थे धामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च ॥ ८९ ॥ हन्ति रोग हञ्जी । ब्राह्मणी पवित्र-त्वात् । पद्मा पद्मामपुष्पा । भृज्जति भार्गी, भृगुजेत्येके, अत एव भार्द्वी । अङ्गाराभा वल्ल्यस्याः अङ्गारवल्ली । बालेयशाको गर्दभभोग्यत्वात् । वृणोति बर्बरः बर्बरश्च, बर्बरकृतिश्चो वा । आह च– भार्गी गर्दभशाकश्च पद्मा ब्राह्मणयष्टिका । अङ्गारवल्ली हञ्जी च वर्चो बर्बरकस्तथा ॥ द्रव्यर्थे ब्राह्मी सूक्ष्मा भार्गी च । आहेन्दुः– ब्रह्मरीतिस्तया सूक्ष्मा भार्गी च ब्राह्मणी मता ॥९०॥ मञ्जौ मनोज्ञे वर्णे तिष्ठति मञ्जिष्ठा, अम्बाम्बगोभूमीति (सू०) षत्वम् । विकसति दूर विकसा । जिङ्गति प्रसरति जिङ्गी । समन्ततोऽङ्गति समङ्गा । काले भिष्य(ष्य)ते शष्यते कालमेषी(षी) । मण्ड्यते मण्डीरी मण्डा च । योजनवल्ली दूरसरा । आह च (निघण्टु)– मञ्जिष्ठा कालमेषी च समङ्गा विकसारुणा । मण्डूकी रक्तयष्टिश्च मण्डी योजनवल्ल्यपि ॥ आ-हेन्दुः– विकषा कालमेषी तु कालगोष्ठी च जिङ्गिका । रक्ता भण्डीरिका चेति– ॥९१॥ याति प्रसराति

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥ ९२ ॥
पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ॥ ९३ ॥
निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ।
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥ ९४ ॥
नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ।
रञ्जनी श्रीफला तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ॥ ९५ ॥
अवल्गुज सोमराजी सुवल्लि सोमवल्लिका ।
कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ॥ ९६ ॥

यास । यौति यवास । दुःस्पर्शः कण्टकित्वात् । धन्वयासो मरुद्भवत्वात् । कुं नाशयति कण्टकित्वात्कुनाश । रोदयति खेदयति रोदनी, चोदनीति सभ्या । कच्छूं रोगं राति कच्छुरा । अनन्ता समुद्रान्ता च दुरन्यासे । कृच्छ्रेण लभ्यते दृश्यते दुरालभा । आह च- यासो यवासकोनन्ता बालपत्रो विरञ्जक । चीरमूल समुद्रान्तो दीर्घमूलो मरुद्भव ॥ धन्वयासो दुरालम्भ ताम्रमूली च कच्छुरा । दुरालभा च दुःस्पर्शा यासो धन्वयासक ॥ ९२ ॥ पृश्नि चित्रगर्भेव पर्णं यस्याः पृश्निपर्णी, सश्मपर्णी वा, यदाह पृश्निरल्पतनौ । अङ्घ्रेर्बुध्नादारभ्य पर्णं यस्या अङ्घ्रिपर्णी । क्रोष्टुर्निर्विन्ना दत्तव, क्रोष्टुपुच्छीत्वात् । सिंहस्येव पुच्छमस्य सिंहपुच्छ शाकोरया सिंहपुच्छक । कलशिर्गौरी पृथुलत्वात् । धावति प्रसरति धावनि । गूहति रसं गुहा । आह च- पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी कलशिर्धावनी गुहा । शृगालविन्नापृ(ङ्घ्रि)तिलपर्णी क्रोष्टुकपुच्छिका ॥ ९३ ॥ निदिह्यते निदिग्धिका । स्पृशति कण्टकै रुपतपति स्पृशी । व्याघ्री हिंस्रत्वात् । कण्टकबहुलत्वाद् बृहती । कण्टकानियर्ति कण्टकारी । प्रचोदयति कण्टकै प्रेरयति प्रचोदनी । कलति कुली । क्षुणत्ति क्षुद्रा हिंसा, क्षुद्रतानयेरदेशो वा । राष्ट्रमस्त्यस्या राष्ट्रिका । बहती तु निदिग्धिकेति भागुरिविश्वयद्रव्यकृद भ्रान्त यतोनयोर्नेह भेद । आह च- कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टालिका कण्टकारी धावनी द्रव्यपंगति ॥ यथा- बृहता सिंहमाकान्ता वार्ताकी राष्ट्रिका कुली । विशदा स्थूलभण्टाका महती तु महोटिका ॥ भागुरिर्हि द्वयार्थे हती रमन्यत यच्छाश्वत - क्षुद्रया क्षुद्रवार्ताक्या बृहती छन्दसि क्वचित् । द्वयर्थे प्रचोदनी कण्टकारिका दुरालभा च ॥ ९४ ॥ नीली काला च वर्णे, नीलाद्याप्योषध्यादिषु (वा०) । क्लीतक निमिमयोस्तस्या क्लीतकिका । ग्रामे भवा ग्रामीणा । रञ्जयति नालं करोति रञ्जनी । श्रीफला रम्यफला । तुथते तुत्था । द्रवत्यस्या स्पर्शाज्जनो द्रोणी, तणीत्येके । दोल्यते दोला भेकेत्यन्ये । नीलोऽस्त्यस्या नीलिनी । आह च- नीलिनी नीलिका काला ग्राम्या तूणी विशोधनी । तुत्था श्रीफलिका मेला सारवाही च रञ्जनी ॥ त्र्यथ मधुपर्णी गुडूची कश्मरी नलिका चेति, द्वयर्थे क्लीतकिका मधुयष्टी नीलिका च ॥ ९५ ॥ अवगोरम्याज्जातावल्गुज । सोमेन छन्दनेन राजते सोमराजी । कालेन मिष्यते शब्दयते कालमेषी कृष्णफलत्वात् । वातं सङ्केचयतीति विचनाद्वाकुची । पूति फलमस्या पूतिफली, पाककृणोति (सू०) ईप् । त्र्यर्थे कालमषी मञ्जिष्ठा बृहती वाकुचिका च ॥ ९६ ॥ कर्षति कृष्णा, श्यामलत्वाद्वा ।

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ।
ऊपणा पिप्पली शौण्डी कोलाथ करिपिप्पली ॥ ९७ ॥
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ।
चव्यं तु चविका काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ॥ ९८ ॥
पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥ ९९ ॥
विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ।
शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥ १०० ॥
शतमूली बहुसुताभीरुरिन्दीवरी वरा(री) ।
ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ॥ १०१ ॥

उपकोलति सस्त्याभत्युपकुल्या । विदेहदेशे भवा वैदेही । मगधभवत्वान्मागधी । चपति चपला । कणाः सन्त्यस्या कणा । ऊपत्यूपणा, ऊप रुजायाम् । उपणापि, उप दाहे, तीक्ष्णतण्डुलत्वात् । पिपर्ति पिप्पली । शौण्डी शक्तत्वात् । कोला, कुल संस्याने । आह च– पिप्पली मागधी कृष्णा चपला तीक्ष्णतण्डुला । उपकुल्या कणा श्यामा कोला शौण्डी तयोपणा ॥ इन्दुश्च– पिप्पली तण्डुलफला वैदेही कृष्णतण्डुला । करिपिप्पली बृहत्त्वाद् गजयोग्या वा ॥९७॥ कपिवल्ली मर्कटरोमत्वात् । एवं कोलवल्ली । वस्यते छाद्यते रोमभिर्वशिरः । चव्यं, फल चैतत्, चव्यते चव्यं च्यवते वा । आह च– चविका कोलवल्ली तु चव्यं चवनमेव च ॥ तस्याः फल विनिर्दिष्टं श्रेयसी हस्तिपिप्पली ॥ **चन्द्रनन्दनः** सामान्येनाह चव्या कोला च चविका श्रेयसी गजपिप्पली । चवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली । त्र्यर्थे मर्कटवल्ली– अपामार्गो हस्तिपिप्पली स्वयंगुप्ता चेति, तथा वशिरोऽपामार्ग समुद्रलवण हस्तिपिप्पली चेति । काकवर्णा चिञ्ची प्रान्तोऽस्याः काकचिञ्ची । गुञ्जति शिम्ब्या गुञ्जा । कृष्ण प्रान्त लाति कृष्णला । रक्तिकापि ॥ ९८ ॥ पलं मांसं कषति पलंकषा । इक्षोरिव गन्धोऽस्याः स्वादुकण्टकत्वादिक्षुगन्धा । शुनो दंष्ट्रेव हिंस्रत्वाच्छ्वदंष्ट्रा । गवा कण्टको वेधको गोकण्टको गोक्षुरत्वात् । गौर्महीनि तु युक्त, अत एव वनशृङ्गाटो भूक्षुरश्चायम् । आह च– गोक्षुर स्याद गोक्षुरको भक्षकः स्वादुकण्टकः । गोकण्टको भक्षक[ट]कः पडङ्ग क्षुरकः क्षुरः ॥ गोकण्टो गोक्षुरः कण्टी षडङ्गस्त्रिकगस्त्रिक । त्रिकण्टकः कष्टफलः श्वदंष्ट्रव्यालदंष्ट्रकः ॥ त्र्यर्थे पलंकषो लाक्षा गोक्षुरो गुग्गुलुश्च, तथा– इक्षुगन्धा विदारी कोकिलो गोक्षुरश्च ॥९९॥ विशत्यन्तर्विश्वा । वेवेष्टि विषा । प्रतीपा विषस्य प्रतिविषा, अगदत्वात् । शृङ्गयुक्तत्वाच्छृङ्गी । आह च– अतिविषा शुक्लकन्दा ज्ञेया विश्वा च मङ्गुरा । श्यामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी चोपविषा विषा[तथा] ॥ महौषधं तु विषं नातिविषा । त्र्यर्थे तु हि महौषध (विषं) शुण्ठी लशुन चेति विषा(प)शब्द शुद्ध भ्रान्तोऽयम् । क्षीरमवति क्षीरावी । दुग्धमस्त्यस्या दुग्धिका क्षीरकाकोलीयम् । आह च– द्वितीया क्षीरकाकोली क्षीरशुक्ला पयस्विनी । पयस्या [वयस्था] क्षीरमधुरा वीरा क्षीरविकारिका । अत्र क्षीरावी विकारिकेति च भ्रन्यक्रन्मन्यते, क्षीरेति विकारिकेति तु वैद्याः ॥ १०० ॥ शतं बहूनि मूलान्यस्याः शतमूली । बहुधा सुवति बहुसुता । अभीरुः स्थिरपत्रा रसायनत्वाद्वा । इन्दीवर्युत्पलपुष्पा । वृणोति वरा । ऋष्यै प्रोक्ताश्रिता द्वीपिशत्रुत्वात् । नारायणी विष्णुजाता । शतेन वृणोति शतावरी । न हि नीलहेतु, अभीरोरपभ्रंशोऽयं वा । हरमेखलो निघण्टौ दृष्ट, यदाह– सहस्रमूली सहस्रावरी– अहेरुरिति । आह च– शतवीर्या शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी । सहस्रवीर्याऽभीरुश्च तुङ्गिनी बहुपत्रिका ॥ ऋष्यप्रोक्ता द्वीपिशत्रुर्दी[द्वी]पिका वरकण्टक. । मता पुष्पदन्ता च शतावर्यूर्ध्वकण्टकः ॥ १०१ ॥ कालयति दोषान्कालीयकः ।

अहेदरथ पीतद्रुकाली(ले)यकहरिद्रवः ।
दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥ १०२ ॥
वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ।
शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका ॥ १०३ ॥
वृषोटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ।
आस्फोता गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्तापराजिता ॥ १०४ ॥
इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ।
शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥ १०५ ॥
मिश्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः स्नुक् स्त्री स्नुही गुडा ।
समन्तदुग्धाथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥ १०६ ॥
तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ।
व-च-ला वात्यालको घण्टारवा तु शणपुष्पिका ॥ १०७ ॥

हरिः पीतो द्रुः स्कन्धोऽस्य हरिद्रुः । दार्वी दारुहरिद्रा च पिण्डहरिद्रातोऽन्या । अत्यर्थं पचति पचंपचा । पिपर्ति रोगेभ्यः पर्जनी । आह च– हरिद्रा पीतिका पिण्डा रजनी रञ्जनी निशा । गौरी वर्णवती पीता हरिता[द्रा] वरवर्णिनी ॥ अन्या दारुहरिद्रापि हरिद्रुः पीतचन्दनम् । निर्दिष्टा वै कटङ्किनी स च कालेयकः स्मृतः ॥ कालीयको दारुनिशा दार्वीपीतद्रुपीतकाः । कटङ्कटेरी पर्जन्या पीतदारु पचंपचा ॥ १०२ ॥ वक्त्यनया वचा, वाक्पाटवकृत् । षड् ग्रन्थयः पर्वाण्यस्याः षड्ग्रन्था । गोरिव लोमान्यस्या लोमशत्वाद् गोलोमी । शुक्ला कृष्णा च द्विधा, यदाह– वचोग्रगन्धा गोलोमी जटिलोग्रा च लोमशा । अन्या श्वेतवचा मेध्या षड्ग्रन्था हैमवत्यपि ॥ द्व्यर्थे शतपर्वा दूर्वा वशा वचा च । वैद्यानां मातेव रोगजित्त्वात् । हिनस्ति रोगान् सिंही । उश्यते काम्यते वाशिका ॥ १०३ ॥ वर्षति मधु वृषः । अटान् गच्छतो रूपस्यटरूपः । सिंहास्याकारपुष्पत्वात्सिंहास्यः । वाजिदन्ता इव केसराण्यस्य वाजिदन्तकः । आह च– वासकः सिंहपर्णी च वृषो वासोथ सिंहिका । अटरूपः सिंहमुखी भिषङ्मातारूपकः ॥ आस्फुटत्यास्फोता । गिरि(रे)रश्मवत्कर्णिकास्य(स्या) गिरिकर्णी । विष्णुनाक्रान्ता । अत एव रक्षाहेतुत्वान्न पराजिता । आह च– अश्वक्षुरा श्वेतपुष्पा श्वेता च गिरिकर्णिका । कटभी श्वेतसारा च श्वेताख्या चापराजिता ॥ द्व्यर्थे आस्फोता सारिवा गिरिकर्णिका च ॥ १०४ ॥ इक्षोरिव गन्धोऽस्याः, स्वाद्वीत्यर्थः । इक्षुसदृक्काण्डत्वात् (काण्डेक्षु) । कोकिलस्येवाक्षिण्यस्य कोकिलाक्षः । इक्षु रातीक्षुरः । स एव लोकोक्त्या क्षुरः, पारुष्याद्वा । आह च– तथान्य इक्षुगन्धः स्यादिक्षुरः कोकिलाक्षकः । कामः[सः] काण्डेक्षुरुद्दिष्टः कांकेक्षुर्वायसेक्षुकः ॥ शालायां भवः शालेयः, गुप्तत्वात्, अत एव शालीनः । शीतः शिवश्च । (छत्रा) छत्रातपत्रा । मस्यति परिणमति मिसिः । आह च– मिश्रेया तालपत्री च तालपर्णी मिसिस्तथा । शालेयः स च शालीनो नाम्ना शीतशिवो मतः ॥ १०५ ॥ सीहुण्डः सिंहतुण्डापभ्रंशः, यन्मेखलाकुलिशतरू सीहुण्डो । वज्रो भेदकत्वात् । स्नौ(स्नुह्य)ति क्षीरं स्नुक् स्नुही च, स्नुहेति वैद्याः । गुडा वृत्तत्वात्, गुहेत्यपपाठः, यच्छाश्वत– गुडो गोलेक्षुविकृती स्नुही गुडिकयोर्गुडा । सुधापि । आह च– स्नुक् सुधा च महावृक्षो गुडा निस्त्रिंशपत्रकः । समन्तदुग्धा गण्डीरा सीहुण्डो वज्रकण्टकः ॥ वज्रद्रु. स्नुक् स्नुहीत्येके पेठुः । वेल्लति वेल्लम् ॥ १०६ ॥ बिलति भिनत्ति विडङ्ग विलङ्गति वा । आह च– विडङ्गा जन्तुहन्त्री च कृमिघ्नी चित्रतण्डुला । तण्डुलः कृमिहामोघा केश[केस]ला मृगगामिनी ॥ बलन्त्यनया बला, बलकृद्वा । वदति वात्यालकः । चन्द्रनन्दनो बला भद्रौदनी ह्या तथा वात्यालक इत्याह । घण्टेवारौति घण्टारवा । शणस्येव पुष्पाण्यस्याः शणपुष्पी, पाककर्णपर्णेति (सू०) ङीप् । आह च– शणपुष्पी बृहत्पुष्पी स चोक्तः शणघण्टकः ॥ १०७ ॥ मृद्वीका सौकुमार्यात् । गोस्तनामा

मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ।
सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ॥ १०८ ॥

त्रिभण्डी रोचनी श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ।
काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ॥ १०९ ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ।
विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री तु या सिता ॥ ११० ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्ष्य(र्क्ष)गन्धिका ।
लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ॥ १११ ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ।
गोपी श्यामा शारिवा स्याच्चन्दनोत्पलशारिवा ॥ ११२ ॥

गोस्तनीति विशेषोपि सामान्यवृत्तिः । द्राति सरसत्वाद् द्राक्षा । आह च– द्राक्षा नाडफला कृष्णा पियाला कालमेषिका । स्वाद्वी गुडा मधुरसा मृद्वीका गोस्तनी स्मृता ॥ हारहूरा च । सर्वो अनुभूनयोस्याः सर्वानुभूतिः, नानारसेत्यर्थः । सरति सरला विरेचनीत्वात्, सरलेत्येके । त्रयः पुटाश्छादका अस्यास्त्रिपुटा, त्रिपुटी च, त्र्यस्रेत्येके । त्रिभिर्विवने त्रिभिर्वर्त्यते छाद्यते वा त्रिवृता त्रिवृत्, त्रिपुटात्वाद्वा ॥ १०८ ॥ त्रिभिर्भण्डयत उद्भाव्यते त्रिभण्डी । रोचनी रुचिकर्त्री, रेचनीत्येके । शुक्लेयं, कृष्णामाह । पालयति पालिन्दी । सुपिप्पोनि सुषेणी । आह च– श्यामा त्रिवृन्मालविका मसूरविदला च सा । कालार्धचन्द्रा पालिन्दी सुषेणी कालमेष्यपि ॥ शुक्ला चापि त्रिभण्डास्यात्काकक्षी सरला त्रिवृत् । सर्वानुभूतिस्त्रिपुटा श्वसा कूरवृंहिणी ॥ आम्मसी रेचनी चैव कण्टविक्षोभणी तथा ॥ १०९ ॥ यष्टीरूपं मधुकं यष्टीमधुकम् । एकदेशान्मधुरम् । क्लीबत्व तकति प्रतिहन्ति वृष्यत्वात्क्लीतकं, क्लीतसंज्ञं वा । आह च– मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधु मधुस्रवा । यष्टीमधुक मधुक यष्ट्याह्व मधुयष्टिका ॥ तल्लक्षण क्लीतक च– इति । विदार्य भक्ष्यते विदारी । क्षारेण शुक्ला । इक्षुगन्धा माधुर्यात्, क्षीरविदारीम कृष्णो भूकूष्माण्डोयं वा [प्राक्षु देशेषु] । शुक्ले भूकूष्माण्डः सृमाली, रस सृजतीति, क्रोष्टी तु लक्षणया । आह च– विदारिका मता शुक्ला स्वादुकन्दा सृगालिका । कृष्णगन्धा विदारी न कृष्यवल्ली विदारिका ॥ स्पर्शे– इक्षुगन्धा विदारी कोकिलाक्षको गोक्षुरश्च ॥ ११० ॥ ऋष्यान्गन्धमपस्पर्दयति ऋष्यगन्धा । आह च– अन्या क्षीरविदारी स्यादिक्षुगन्धेक्षुगन्ध्यपि । क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा क्षीरशुक्ला पयस्विनी ॥ स्पर्शे महाश्वेता नीलस्यन्दा यवशर्करा क्षीरविदारी च, तथा ऋष्यगन्धा मूलक रक्त लुक क्षीरविदारी च, तथा क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी क्षीरकाकोली नीलस्यन्दा च । लाङ्गली हलाकारा । शकुलादनी मत्स्यभक्षणात् । आह च– जलपिप्पल्यभिहिता शारदी तोयपिप्पली । मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी ॥ १११ ॥ खरमश्नुते खराश्वा । कारोरियं कारवी कर्मण्येत्यर्थः । दाप्योमदीपन । मीनात्यग्निमान्द्यं मयूरः । लोच्यते लुच्यते वा मस्तकोस्य दर्वीकारत्वाल्लोचमस्तक, लोचमर्कट इत्येके । आह च– अजमोदा वस्तमोदा दीप्यको लोचमस्तक । खराश्वा कारवी वल्ली मोचा हस्तिमयूरकः ॥ स्पर्शे मयूरकोरामार्गोजमोदा तु वक्त्रम् । गोपायति गोपी । (श्या.मा)श्यामवर्णा । यच्छाश्वत – शारिवायां निशि श्यामा श्यामौ च हरितासितौ । शीर्यमनेनया दोषा शारिवा । चन्दनाच्छादनत्वात्, अनन्तेत्येके । उत्पलाभपन्नोत्पलशारिवा । आहुश्च– शारिवा फणिजिह्वा च गोप्यास्फोता च चन्दना ॥ ११२ ॥ योजनीय योगे साधु वा योग्यम् । ऋध्नोति ऋद्धि । वृद्धेरोषधिविशेषस्यापि योग्यादीनि नामानि । आह च– ऋद्धिर्वृद्धि सुखं सिद्धी श्याद्गां मङ्गल वसु । ऋद्धियुग्मं [सृष्टा] युगं योग्य लक्ष्मी- सर्वजनप्रिया ॥ केन वायुना दश्यते कदली । वारणानां वुरोघात, वारणा(वु)सेत्येके । रम-

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ।
कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ॥ ११३ ॥
काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ।
वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ॥ ११४ ॥
नाकुली सुरसा नाग(रास्ना)सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥ ११५ ॥
विदारिगन्धांशुमती शा(सा)लपर्णी स्थिरा ध्रुवा ।
तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कर्पासी बदरेति च ॥ ११६ ॥
भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु वृ-ऋ-षभो वृषः ।
गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वा गवेधुका ॥ ११७ ॥
धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ।
ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ॥ ११८ ॥

तेस्या रम्भा । मुञ्चति रस मोचा । अंशुमानिव फलान्यस्या अंशुमत्फला, भानुफलाख्या ॥११३॥ ईषदष्ठीलमस्याः काष्ठीला, काष्ठी[ष्ठी]रस इत्येके । आह च (धन्वन्तरिः)– कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता । क ष्णी[ष्ठी]रसश्च नि.सारा मोचा हस्तिवि(षु)षा तथा ॥ सहा क्षुद्रा, सहाख्यात्र । त्र्यर्थे हि सहा मुद्गपर्णी बला नाकुली च, यतो महासहा माषपर्ण्युच्यते । वार्ताकं देश्याम् । भण्टाकी कण्टकार्या अन्येयमित्यत्र मन्यते, वैद्यास्त्वभिन्ना प्राहुः, यदाह– हिङ्गुली बृहतीति च ॥ ११४ ॥ नकुलानां प्रिया नाकुली । नागसुगन्धा सर्पसुगन्धत्वात् । छत्राकी छत्राभपर्णी । सुष्ठु वहत्यामोदं सुवहा । अर्धेन रास्नार्धेन सर्पाक्षीति गौडाः, वैद्यास्तु नाकुलीगन्धनाकुल्यौ विदारीक्षीरविदारीवद् भिन्ने मन्यन्ते । आह च– नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा भोगिगन्धिका । सैव सर्पसुगन्धेति– । तथा– अन्या महासुगन्धा च सुवहा गन्धनाकुली । सर्पाक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमर्दनी ॥ ११५ ॥ विदार्या गन्धोस्या विदारिगन्धा । अंशवः सन्त्यस्या अंशुमती दीर्घमूलत्वात् । शालस्येव पर्णान्यस्याः शालपर्णी । आह च– शालपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्ण्यतिगुहा ध्रुवा । विदारिगन्धांशुमती दीर्घमूला च पीतनी ॥ तुण्डिकान् गन्धादीनीरयति कम्प्राक्रिवातुण्डिकेरी । समुद्र. कम्प्रके कृतरक्षोन्ते स्याः समुद्रान्ता, दूरप्रसरत्वाद्वा । कल्पते कर्पासी । बदराणीव फलानि सन्त्यस्या बदरा, यन्माला– कर्पासो बदरः प्रोक्तो बादरः पिचवश्च ह । त्र्यर्थे तुण्डिकेरी चिवा कर्पासो च, त्र्यर्थे समुद्रान्ता कर्पासी यवासकः स्पृक्का च ॥ ११६ ॥ वने भवा वन्या । सा कर्पासी । (भारद्वाजी)भरद्वाजसंज्ञेत्यागम. । भद्रापि । शृङ्गाणि सन्त्यस्य शृङ्गी । अत एव वृषाख्यः । आह च– ऋषभो धूर्वहो धो[धी]रो म तृको वृषभो वृषः । विताना ककुदिन्द्राक्षो बन्धुरो गोपति स्मृतः ॥ गाङ्गमीरयति पवित्रत्वात् गाङ्गेरुकी । नागानां बलं यस्या नागबला । झषति हिनस्ति गन्धेन झषा । गवि जले–इन्द्धे (एधते) गवेधुका । आह च– गाङ्गेरुकी नागबला खरगन्धनिका झषा । विश्वदेवा तथारिष्टा ग[च]ण्डा ह्रस्वा गवेधुका ॥ ११७ ॥ धामार्जीति धामार्गवः । घोषति शब्दायते घोषक । स धामार्गवः पीतपुष्पो महाजाली, जाल वितानः । आह च– धामार्गवः कोशातकी राजकोशातकी फला । कर्कोटकी पीतपुष्पा महाजाली तथोच्यते ॥ ज्योत्स्ना रात्रौ भासनात् । पटति विस्तीर्यते पटोली । जाली सवितानाः । ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुकेत्युक्तत्वापि भ्रान्त्या प्रोक्ता ॥ ११८ ॥ लाङ्गलवद् भेदनाल्लाङ्गली । अग्निशिखा इस्तुभावयत्वात्, अग्निमुखीत्येके । आह च– कलिकारी तु फलिनी विशल्या गर्भपातनी । लाङ्गल्यग्निमुखी गौरी दीप्तानन्तेन्द्रपुष्पपि ॥ द्व्यर्थे– अग्निमुखी भल्लातकी लाङ्गली च । काकस्येवाङ्गं नासाग्रं फलमस्याः काकाङ्गी, काकजङ्घेत्येके ।

स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा काकाङ्गी काकनासिका ।
गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥ ११९ ॥
अजशृङ्गी विषाणी स्याद् गोजिह्वादार्विके समे ।
ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा ॥ १२० ॥
हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ।
एला ल-वालुकमलेय सुगन्धि हरिवालुकम् ॥ १२१ ॥
वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू ।
वाल ह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ॥ १२२ ॥
कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ।
शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ॥ १२३ ॥
गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ।
महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ॥ १२४ ॥

आह च– काकनामा ध्वाङ्क्षनामा काकतुण्डफला च सा । गोधाया इव पदान्यस्या गोधापदी, कुम्भपद्यादि (सू०) । हंसपदी च । मुष्णा(स्य)ति खण्डयति दोषान्मुसली । द्वयर्थे तालपत्री मुसली मिश्रेया च ॥ ११९ ॥ अजस्येव शृङ्गाण्यस्या अजशृङ्गी, कर्कटशृङ्गीयर्थ । विषाणी शृङ्गित्वात् । आह च– शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च कुरङ्गी कर्कटाह्वया । कुलीरशृङ्गी वक्रा च महाघोषा नताङ्ग्यपि ॥ गोजिह्वामपत्रा । दारयति रागान् दार्वी, ओषधिविशेष । नागवल्ली फणिलता पातालानीतत्वात् । द्विजं दत्ते द्विजा ॥ १२० ॥ हरति हरेणु । रेणुका भस्मयोगात् । कुन्त्या दुर्वाससा दत्ता कौन्ती । भस्मना धूल्या गन्धयति भस्मगन्धिनी । आह च– रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा । भस्मगर्भा पाण्डुफला भस्मगन्धा हरेणुका ॥ गन्धद्रव्यं चैतत् । एला-ल-वद्वलति– एला-ल-वालुकम् । हरी पिङ्गा वालुक हरिवालुकम् । द्वयर्थे सुरभि सल्लकी मुरा– एलवालुका च ॥ १२१ ॥ पाल्यते पालङ्क्या । मुक्तात्कुन्द इव मुकुन्द, मुचति रस वा । कुन्दयति कुन्दुरु । आह च– कुन्दुरु स्यात्कुन्दुरुक कुन्दयाश्चो विट्[द्]-खदिरम्यपि । मुकुन्दस्तु सुगन्धश्च पालिन्दे (लङ्क्यो)भीषणो वली ॥ वलते वालम् । जिहेति च ह्रीबेरम् । वर्हते वर्धते वर्हिष्ठम् । उदीचीभवमुदीच्यम् । केशपर्याय वालत्वात् । अम्बुनाम तृड्घ्नत्वात् । आह च– वालकं वारि तोय च ह्रीबेर जलमम्बु च । केश वज्रमुदीच्य च पिङ्गामरवचन वचम् ॥ १२२ ॥ कालमनुसरति शीतोष्णाभ्यां कालानुसार्यम् । वृद्ध कालस्थायि । अश्मन पुष्प, अश्मान पुष्णाति वा, तद्रूपं पत्वात् । शीतत्वेन शिव शीतशिवम् । द्वयर्थे शीतशिव सैन्धव मिश्रेया चेत्यदु । तानि तु शैलेय, शिलायां भव शैलेयम् । आह च– शैलेय पलित वृद्ध जीर्ण कालानुसार्यकम् । स्थविरं च शिलादद्रु शिलापुष्प शिलाभवम् ॥ दैत्या सुराभ्यदैत्यनामत्वात् । (मुरा) मुर संवेष्टने । आह च– मुरा गन्धवती दैत्या गन्धकुटी तपस्विनी । सुरभि सुरगन्धा च कुटी गन्धकुटी स्मृता ॥ १२३ ॥ गजैर्भक्ष्यते गजभक्ष्या । सु वहति सुवहा, सुस्रवोति वैद्याः । महद्वेरणमस्या महेरणा । सल्लन्ति लवते स्वादते गजे सल्लकी [शल्लकी] । ह्लादयति ह्लादिनी । आह च– सल्लकी शल्लकी ह्लादा सुरभि सुस्रवा रसा । अश्वमूत्री कुन्दुरुकी गजभक्ष्या महेरणा ॥ १२४ ॥ अग्रेणालिप्त रक्त, मयशाखर्नि वहा । सुभिक्ष सुमत्स्या । धनुरस्या धानुष्की, धनुर्धार्यत्वात् । आह च– धनुर्दा ताम्रपुष्पी च कुष्ठा नदकान्ती । पारिन्दका सुभिक्षा च पटिका च शिखिका । पृथ्वीका बहुफला पलैला । एव बहुग । चाम्पय कपूरक पत्रा सुगन्ध पत्तकाप्र । स्पदते सुगन्धीरम्य दम्येका । निष्कान्ता कुटा कटा निकुटि । आह च– पलेर्वा कुटदेटा च निशिला निशिवेल्लका । स्थूलैला रक्तसुगन्धा च पृथ्वीका चन्द्रकन्दका ॥ निषु(ष्कु)टि स्थूलम् । स्थूले

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ।
पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाथ सा ॥ १२५ ॥
सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रपुटा त्रुटिः ।
व्याधिः कुष्ठं पारिभ(मा)व्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ॥ १२६ ॥
शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः ।
झटामलाज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ॥ १२७ ॥
प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ।
तुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ॥ १२८ ॥
चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पु(ष्प)त्रगणहासकाः ।
व्यालायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ॥ १२९ ॥
सु(शु)षिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ।
धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हट्टविलासिनी ॥ १३० ॥

पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिकोपकुञ्चिका सूक्ष्मैला चन्द्रवालाः । द्वयर्थे तु त्रिपुटा त्रिवृत्सूक्ष्मैला चेति लक्ष्याच्चामेव विनिश्चयः ॥ १२५ ॥ सा- एला सूक्ष्मा, उपकुञ्चत्युपकुञ्चिका । तुत्था चालनात् । कुरति शब्दायते कोरङ्गी । त्रिपुटा त्र्यस्रि । त्रुट्यति त्रुटिः सूक्ष्मत्वाद्वा । आह च- सूक्ष्मैला द्राविडा तुत्था कोरङ्गी बहुला त्रुटिः । एला कपोतवर्णा च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥ द्वयर्थे त्रिपुटा त्रिवृत्सूक्ष्मैला च । व्याधिपर्यायं कुष्ठत्वात् । कौ तिष्ठति कुष्ठम्, अम्बाम्बगोभूमी ति (सू०) षत्वं, कुष्णाति रोगान्वा । पारिषु तोयाशयेषु भवति पारिभव्यं, मन्यगयति (सू०) साधु । वाप्यां भवं वाप्यम्, व्याप्यमित्येके । पाकलं व्याधिन्वात्, पाकं लाति वा । उत्पलं दाहहरत्वादुत्पलपुष्पत्वाद्वा । आह च- कुष्ठं रोगो गदो व्याधिरुत्पलं पाकलं रुजा । वाप्यं वानीरजं राम कौबेरं पारिभव्यकम् ॥ १२६ ॥ शङ्खिनी शौक्ल्यात् । चोरपुष्पी धनहरीत्वात्, रक्तो विकाशाद्वा । कशा सन्त्यस्याः केशिनी । चन्द्रनन्दनोक्त- चण्डा धनहरी चौरी चोरपुष्पा च तस्करी । तथा निशाचरी च स्यात्केशिनी ग्रन्थिकत्यपि ॥ वितुद्यन वितुन्नकः । झटा रुधानास्या झटा । आमला- आमलकीवत् । अजझटार्थमेकाभिधाना, अद् आश्चर्ये द्रुमुतवत् । ताडयति मलास्ताडी(ली) । अमलकं लाञ्छितं । ताम्यति तामलकी । आह च- तामलक्युत्तमा ताली तमल(क)त पुत्रापिनी । वितुन्नकस्तत्वन्यद्य च झटा चामलकीति च ॥ १२७ ॥ प्रकर्षेण पुण्डरीकस्येदं दाहहरत्वात्प्रपौण्डरीकम् । अस्यैकदेशानुकारात्के पुण्डर्यम् । आह च- प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं पौण्डर्यं पुण्डरीयकम् । स्थलपद्ममिति गौडाः । तुद्यते तुन्नः । कुबेरः कुत्सितदेहः । अत एव तुणिस्थाने कुणि पपाः । कच्छय(च्य)ते कच्छः । आह च- तुणिस्तुन्नक आपीतस्तुणिकः कच्छकस्तथा । कुबेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ नन्दकः ॥ अश्वत्थाकारोऽयम् ॥ १२८ ॥ रक्ष्यतस्या राक्षसी । क्षियति वरुणसम नाथ क्षेमकः । दुष्पत्रचोरकत्वात् । गणं हासयति गणहासकः चोहनवत् । आह च- चोरकः शङ्कितश्चण्डा दुष्पुत्रः क्षेमकः रिपुः । गणहासः कोहनः कितवः फलको(चो)रकः ॥ गन्धद्रव्यं चैतत् । व्यालायुधं नखत्वात् । चक्रमलं धूपद्रव्यैः करोति चक्रकारकम् ॥ १२९ ॥ नखीयं, विद्रुमलताभा । कपोताङ्घ्रिर्नीलकाखवत् । नृत्यति वायुना नर्तयन्त्याम्री । धमनी शौषिर्यात् । अञ्जनाभकेशा (अञ्जनकेशी) । आह च- नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नली । शुषिरा धमनी शून्या निर्मध्या नर्तकी नटी ॥ हन्ति हनुस्तीक्ष्णप्रभावान् । हट्टे विलसति हट्टविलासिनी वल्वव वा ॥ १३० ॥ शुक्त्याकृति । अत एव शङ्ख । खुरति विलिखति खुरः, प्राणिशफत्वाद्वा । कालदलं बदरपत्रस्येयेन्दुनोपम् । न खनति नखम् । आह च- नखं करहं पिलीं करजोऽथ खुरः शफः । शुक्तिः शङ्खः ख(च)लः कोशी(ली) हनु-

शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ।
काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ॥ १३१ ॥
कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ।
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ॥ १३२ ॥
ग्रन्थिपर्णं शुकबर्हं पुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ।
मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ॥ १३३ ॥
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ।
तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशामिषी ॥ १३४ ॥
त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ।
कर्चूरको द्राविडकः काल्य(ल्प)को वेधमुख्यकः ॥ १३५ ॥

नागहनुः सहः ॥ आढकीसदृशधान्यत्वा तुवरीत्वात्, तुवरो हि कषायो रसः । कषति काक्षी । प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना, सस्नोप्रशंसायाम् (सू०) । त्रिरत्नेनेन हेम मृतालकम् । सुराष्ट्रदेशे जातम् । आह च- सौराष्ट्री च मृतालङ्गः काक्षी कामी सुराष्ट्रजा । आढकी तुवरी स्नुचा मृत्स्ना मृत्त्रा(त्ला) मृतालकम् ॥ १३१ ॥ कुटन्ती नटति, कुटन्नटानि । दशपुरे भवं दाशपुरं, दाशान्निपर्तते वा, कैवर्तीमुस्तत्वात् । वने जातं वानेयं, नद्यादिभ्योढक् (सू०) । प्लवते लघुत्वात्प्लवः । गाः पिपर्ति गोपुरम् । अत एव गोनर्दम् । आह च- परिपेलवं प्लवं वन्यं गोपुरं स्यात्कुटन्नटम् । सितपुष्पं दाशपुरं गोनर्दं जीर्णबुध्नकम् ॥ १३२ ॥ ग्रन्थिप्रधानानि पर्णान्यस्य ग्रन्थिपर्णं, ग्रन्थीन्वा पिपर्ति ग्रन्थिमत्त्वात् । शुकस्येव बर्हाणि पर्णान्यस्य शुकबर्हं, शुक बर्हमिति पदैकदेशत्वाद्वा द्वे संज्ञे । पुष्प्यति पुष्पं विकचात्मकम् । स्थूणया इव स्तम्बेन स्थौणेयम् । कुकुर भाषते । आह च- स्थौणेयकं बर्हिचूडं शुकपुच्छं शुकच्छदम् । विकच शुकबर्हं च हरितं ग्रन्थिलोमकम् ॥ मरुन्माले मारुतगन्ध्ये द्वे संज्ञे एते, अयं तु तुरुष्कादेका मन्यते, मरुत्स्विता माला वा । पिशुना गन्धसूचकत्वात् । स्पृशति गन्धैः स्पृक्का । देवी देवपुत्रीत्वात् ॥ १३३ ॥ वधूरात्मवधुत्वात् । कोटिभिर्वर्षति मधु कोटिवर्षा । लङ्कायामुत्पन्ने लङ्कोपी, समुद्रान्तत्वात् । इन्द्रादयः- स्पृक्का माला पङ्क्तिरुर्निला देवी लताप्रियः । देवपुत्री च लङ्कोपी शीता पङ्कजमुद्रिका ॥ समाहृता कोटिवर्षा निर्माल्याभावनुः स्मृता । धन्वन्तरिश्च- स्पृक्का समन्तानी देवी लता लङ्कोपिकेत्यपि । पङ्कमुद्रिर्देवपुत्री निर्माल्या पिशुना वधूः । स्वर्णे समुद्रान्ता कर्पासी यदाहुः- स्पृक्का च । जटाः सन्त्यस्या जटा । अत एव तपस्विनी । सजातमांसमांसी । अत एवामिषी । गन्धमांसी चेयम्, यदाह- मांसी कृष्णजटा हिता नल्दा जटिलामिषी । जटा च पिशिता मेषी क्रव्यादा च तपस्विनी ॥ द्वितीया गन्धमास्यन्या भूतकेशी जया स्मृता । पिशाची पूतना केशी भूतकेशी च लोमशा ॥ १३४ ॥ त्वग्रूपत्रकत्वात् । पत्नाति पत्रम् । उत्कटं गन्धकार्यात् । भृङ्गं कार्ष्ण्यैर्भ्रमणात् । चोचमभिचोदकम् । वरमङ्गमस्य वराङ्गकम् । आह च- त्वचं वराङ्गं भृङ्गं स्याच्चोचं शकलमुत्कटम् । कृन्तति त्वग्दोषं कर्चूरः, हरिद्राभः । द्रावयति द्राविडः । कल्यकारी काल्यः । आह च- कर्चूरको गन्धमूलो द्राविडः काल्य एव च । वेधमुख्यो दुर्लभश्च कस्य निस्वमता गती ॥ १३५ ॥ ओषं फलपाकान्ता जातिः । सैवौषध लोमहत् । सर्वमिति से दृष्टवैकात्मप्यौषध, ओषधेर्जातौ (सू०) इत्यण् । तद्विशेषाच्छकादीनाह । शक्यतेऽनेन भोक्तुं स्वति देहं वा शाकम् । पत्त्र निम्बादेः, पुष्पं कोविदारादेः । आदिफलदाडिमप्ल वार्ताकादेः, मूलं मूलकविशादेः, स्कन्दः सूरणादेः, अङ्कुरो वंशादेः । आह च- मूलपत्रकरीरप्रकन्दाग्निस्कन्धकाः । त्वक्पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥ तिलकं तापस्त्रिमत्वेन गलितः, वश तु श्लेष्म(म)- तस्य कण्मूलादेः सेव्यत्वे द्विभलङ्गवर्मिस्तान्मन्यामहे । कलकं छत्रिका । शाकविशेषानाह । तालयति

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ।
शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ॥ १३६ ॥

विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि ।
स्यादृक्षगन्धा छगलाण्ड्या(न्त्या)वेगी वृद्धदारकः ॥ १३७ ॥

जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ।
पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥ १३८ ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ।
तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ॥ १३९ ॥

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ॥ १४० ॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ॥ १४१ ॥

दो गास्तण्डुलायक, लघुतण्डुलाभवीजो वा । अल्प मृप(ष्र)ःयल्पमारिषः । आह च– तण्डुलीयक उद्दिष्ट ख[च]गला (?) तण्डुलेरक । भण्डीरस्तण्डुलीवाजो मेघनादो घनस्वन ॥१३६॥ लाङ्गलिकीयं पूर्वोक्तापि शाकत्वादिहोपात्ता । ऋक्षवद्गन्धयति ऋक्षगन्धा, ऋष्यगन्धा वृक्षगन्धेति च पाठभेद । छगलरेवाण्डान्यस्थीन्यस्याश्छगलाण्डी । आवेगी वृक्षवात्, उद्वेजको वा । वृद्ध वृद्धत्व दारय ति वृद्धदारक, वृद्धं दारकीकुरुते वा । जुङ्गति वृद्धे दोषान्जुङ्ग, जुगि वर्जने । आह च– वृद्धदारक आवेगी जुङ्गको जीर्णवालक । अन्न कोष्क(?)पुष्पा स्यादजान्त्री छगलाण्ड्यपि ॥ द्वयर्थे वृक्षगन्धा वृद्धदारक पिण्डालुक विदारी च ॥ १३७ ॥ ब्राह्मी पावनीत्वात् । मत्स्याक्षी मत्स्यपुष्पा । वयस्था वयस स्थैर्यकृत् । द्वयर्थे सोमवल्ली वाकुची गुडूची ब्राह्मी च । हिमावता हिमजातत्वात् । आह च– क्षीरिणी काञ्चनक्षीरी पटुपर्णी च कर्णिनी । तिक्तदुग्धा हैमवती हेमदुग्धा हिमावती ॥ स्वर्णक्षीरी स्वर्णवती सुवर्णक्षीरिकापि च । द्वयर्थे हैमवती हिमावती हरीतकी श्वेतवचा च ॥ १३८ ॥ हयपुच्छाकृति । कम्बोजदेशे भवा काम्बोजी । महासहेति मुद्गपर्ण्या सहाया भिन्नेयम् । आह च– माषपर्णी तु काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा । आर्द्रमाषा सिंहवृन्ता माष[मास]न सा श्वपुच्छिका ॥ तुण्डिकेरी– ओष्ठोपमफलत्वात् । बिम्बमिव बिम्बिका । आह च– बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा । ओष्ठोपमफला गोह्वा (?) पीलुपर्णी च तुण्डिका ॥ द्वयर्थे तुण्डिकेरी बिम्बी कर्पासी च ॥ १३९ ॥ शाकोऽयम्, वर्वरा कुञ्चितस्त्रकेशाभा, अत एव कबरी । आह च– अजगन्धा खरपुष्पा वस्त्रगन्धाप्यगन्धिका । कवरी वर्दरागन्धा तुङ्गी पीतमयूरक ॥ रस्यते रास्ना । आह च– रास्ना युक्तरसा रस्या श्रेयसी रसनी रसा । सुगन्धमूला सिरसा सैव युक्ताफला मता ॥ द्वयर्थे सुवहा रास्ना शेफालिका नकुली च ॥ १४० ॥ चाङ्गं दन्तपटुत्वमीरयति चाङ्गेरी । चुक्यते व्यथनेऽस्याश्चुक्रिका । अम्बे तिष्ठत्यम्बष्ठा । अम्लेन लुनात्यम्ललोणिका, अथवाष्टोयम् । आह च– क्षुद्राम्लीका तु चाङ्गेरी लोणिका चाम्ललोणिका । द्वयर्थे– अम्बष्ठा पाठा मोचिका चाङ्गेरी च, तथा चुक्रिकाम्लिका चाङ्गेरी भण्डारी च । आह च– अम्लकोऽम्लवेतसो मोगो रसाम्लोऽम्लितवेतस । रक्तसवो वेतसाम्ल शतवेधी च वेधक ॥ द्वयर्थे चुक्रो वृक्षाम्लोऽम्लवेतसश्चक्रश्च, तथा सहस्रवेधी– अम्लवेतसो हिङ्गुलता कस्तूरी च ॥ १४१ ॥ नमस्कारी अञ्जलिकापत्रत्वात् । गण्डेषु ग्रन्थिषु कृष्णा गण्डकाली । समान-ङ्गान्यस्या समाङ्गा । खदिरा कृष्णसूक्ष्मपत्रत्वात् । आह च– रक्तपादी शमीपत्रा समङ्गा खादिरिका । नमस्कारी गण्डकाली रास्ना खादिरकेत्यपि ॥ जीवत्यनया जीवनी ।

नमस्कारी गण्डकाली समा(म)ङ्गा खदिरेत्यपि ।
जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥ १४२ ॥
कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ।
किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ॥ १४३ ॥
विमला शा[सा]तला भूरिफेना चर्मकसेत्यपि ।
वायसोली स्वादुरसा का(व)यस्थाथ मकूलकः ॥ १४४ ॥
निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ।
अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यमा[वा]निका ॥ १४५ ॥
मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ।
अव्यथातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥ १४६ ॥
काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ।
प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥ १४७ ॥

आह च— जीवन्ती जीवनीया च जीवा जीवनवर्धनी । मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा यशस्करी ॥१४२॥ कूर्चः शीर्षेऽस्य कूर्चशीर्षः । शृङ्गः शृङ्गाभः । जीवयति जीवकः, जीवतीति वा दीर्घायुष्ट्वात् । आह च— जीवकः शृङ्गकः सर्जो दीर्घायुः कूर्चशीर्षकः । ह्रस्वाङ्गो मधुरः स्वादुः प्राणदश्चिरजीव्यपि ॥ किरातदेशे भवस्तिक्तः किराततिक्तः । अनार्यः किरातः । आह च— किराततिक्तको हैमकाण्डतिक्तः किराततिक्तः । भूनिम्बोऽनार्यतिक्तश्च कैरातो रामसेनकः ॥ १४३ ॥ सपति समवैति सप्तला । शा[सा]तं सुखं लाति शा[सा]तला । भूयः फेनाभा बिन्दवोऽस्या भूरिफेना । चर्मे कसति वर्धते चर्मकसा, चर्मकषेत्येके । आह च— शातला सप्तला सारा विन्दुला विमलामला । बहुफेना चर्मकसा फेना दीप्ता सगालिका ॥ वायसवद्वलीयते वायसोली काकोल्याख्या । काये तिष्ठति कायस्था, कि ज्ञाने । आह च— काकोली मधुरा शुक्ला क्षीरा(री) ध्वाङ्क्षोलि(लि)का मता । कायस्था स्वादुमांसी च वायसोली च कारि(लि)का॥ ऽपर्थे स्वादुरसा पृथ्वीका शतावरी काकोली(ली) च ॥ १४४ ॥ मकते चिरन्वान्मकूलकः । नियतः कुम्भो निकुम्भः । दन्ताभा दाम्यन्त्यनया दोषा वा दन्ती । आह च— दन्ती शीघ्रा निकुम्भा स्यादुपचित्रा मकूलकः । तथोदुम्बरपर्णी च विशल्या च घुणप्रिया ॥ द्रवर्थे प्रत्यक्श्रेणी द्रवन्ती दन्ती च । अजवन्मोदो गन्धोऽस्या अजमोदा । ब्रह्मदर्भाभा । यच्छत्यामिमान्द्यं यमानी, पूर्वोक्तापोह शास्त्रात् पुनरुक्ता, यवानी मन्दा वा मन्यकृद् भ्रान्तः । आह च— यवानी दीप्यको दीप्यो यवसाह्वयनामकः । यमानिकोग्रगन्धा च दीपनीया च दीपना ॥ पूर्वोक्ता हि खराश्वेवाजमोदा मधुकुशा च । तथा चेन्द्रायाः— अजमोदा मधुकुशा खराश्वा लोचमर्कटः । वल्लीमोदा वस्तमोदा सैव हस्तिमयूरकः ॥ १४५ ॥ पुष्करमूले त्रीणि नामानि । पद्मपत्रमिति ग्रन्थकृद् भ्रान्तः, पद्मवर्णेति लिपिभ्रान्त्या पद्मपर्णमिति बुद्धवान्, यदाह— मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराह्वयम् । काश्मीरं पुष्करजटा धीरं तत्पद्मवर्णकम् ॥ अव्यथं चरति— अतिचरा । पद्माभा । चरति चारटी । आह च— पद्मचारिण्यतिचरा पद्मा पद्मावतीति च । चारटी गन्धमूला च लक्ष्मीः श्रेष्ठा सुपुष्पका ॥ ऽपर्थे— अव्यथा हरीतकी महाश्रमणी पद्मचारिणी च ॥ १४६ ॥ कम्पिलदेशे भवः काम्पिल्यः । चन्द्रोऽह्लादनात्सौम्याद्वा । (रोचनी) रेचनीति सम्यक् पाठः, यदाह— काम्पिल्यकोऽथ रक्ताङ्गो रेचनो रेचकस्तथा । रञ्जनो लोहिताङ्गश्च कर्कशो रक्तचूर्णकः ॥ आहेन्दुः— कर्कशस्तु करंजः[भः] स्वरस काम्पिल्यः पटोलकः । प्रपुनाति प्रपुनति वा प्रपुन्नाडः । एडवन्मेषवद् गन्धोऽस्यैव एडगजः ॥ चक्राणि दद्रुमण्डलानि मृद्नाति चक्रमर्दकः ॥ १४७ ॥ पद्मवद्दर्ति पद्माटः । उरणक-

पश्चाट उरणाक्षश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ।
लतार्कदुर्द्रुमौ तत्र हरितेथ महौषधम् ॥ १४८ ॥
लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ।
पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ॥ १४९ ॥
स्याद्वातकः शीतलोपराजिता शणपर्ण्यपि ।
पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥ १५० ॥
वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ।
विष्वक्सेनप्रिया घृ(गृ)ष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥ १५१ ॥
मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ।
शतपुष्पा सितच्छत्त्रातिच्छत्त्रा मधुरा मिसिः ॥ १५२ ॥

न्मेषवदक्षिण्यस्योरणाक्षः । इन्द्रायाः– चक्रमर्दः स्मृतश्चक्री प्रपुन्नाडश्च नामतः । एकरेतो दद्रुहरो मेषाक्षे-डगजश्च सः ॥ पिबति धातून्पलाण्डुः । तत्र हरिते तत्र नीले पलाण्डौ लतार्को लतर्कादयः । दुष्टो द्रुमो-पवित्रत्वात् । धन्वन्तरिस्त्वभेदेनाह– पलाण्डुर्भे(र्य)वनेष्टश्च मुकुन्दो मुखदूषकः । हरितोऽन्यः पलाण्डुस्तु लतार्को दुर्द्रुमश्च सः ॥ १४८ ॥ सुश्रुतस्त्वाह– लशुनो दीर्घपत्त्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च पलाण्डुश्च लवणकोऽपराजित ॥ गृञ्जन यवनेष्टश्च पलाण्डोर्देश जातयः । महौषधं सर्वरोगजित्त्वात् । लशति छिनत्ति रोगान्– लशुनम् । गृञ्जति कुत्सितं शब्द्यते गृञ्जनः । न रिष्यत्यरिष्टः । रसोनः पञ्चरस-त्वात् । आह च– रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् । महाकन्दो रसाह्वयोऽन्यो गृञ्जनो दीर्घ-पत्त्रकः । महौषधगृञ्जनादीनामाकृतिभेदेऽपि प्रायैक्यादभेदं मन्यते । पुनर्नवेव (छिन्नापि) विशाख-त्वात् । आह च– पुनर्नवो विशाखश्च कठिल्लः स शिलाटकः । वृश्चीवः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्त्रः कठिल्लकः ॥ वितुद्यते वितुन्नकं नाम शाकम् । सुष्ठु निषीदन्त्यस्मिन्गुणा सुनिषण्णकम् । आह च– शितिवा[सा]-रः गुलतुरस्तुल्या(?) च सुनिषण्णकः। शाकभेदोऽयम्, यदाह– पाठा शठी दाडी शाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् । विबन्धघ्नमवसंसि वर्चोभिदि तु वास्तुकम् ॥ १४९ ॥ शीतलवातक इत्येका संज्ञा, यन्धन्वन्तरिः शणपर्णी शीतलवातक इत्याह । द्वयर्थेऽपराजिता शीतलवातको गिरिकर्णिका च । कटत्यावृणोति कटभी । पण्या स्तुत्या । ज्योतिष्मती– अग्न्याभत्वात् । लता दूरप्रसरात् । आह च– ज्योतिष्मती तु कटभी स्या-त्सुवर्णलतेति च । ज्योतिष्का वह्निभासा च लवणोत्का च दुर्दना ॥ द्वयर्थे लता प्रियङ्गुज्योतिष्मती सारिवा च । द्वयर्थे पारावतपदी काकजङ्घा ज्योतिष्मती च ॥ १५० ॥ वर्षासु भवं वार्षिकम् । आह च– त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायन्ती त्रायमाणिका । बलभद्रा बलदेवा वार्षिकं गिरिसानुजम् ॥ वाराही वराहकान्ता, (अत एव विष्णुवल्लभा) । अत एव घृ[गृ]ष्टिर्घ[र्ष]र्षणात् । द्वयर्थे बदरा सुवर्चला अश्वगन्धा वाराही च ॥ १५१ ॥ मर्वति संपृच्यते मार्कवः । भृङ्गवद्राजते रञ्जयति कृष्णी-करोति च भृङ्गराजः, भृङ्गरजोऽपि । आह च– भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च । अङ्गारकः केशरजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥ काकान्मचति(ते) वर्णेन संपृच्यते काकमाची । अत एव वायसी, काचमाच्यपि । आह च– काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा च वायसी । शतपुष्पा बहु-पुष्पा । सितच्छत्त्राभा ॥ १५२ ॥ अत्राऽऽद्यर्धं पुमानि पुष्पाण्यस्या अवाक्पुष्पी ॥ कारोरिव कारवी

अजास्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ।
तस्यां कटंभरा राजवला भद्रवलेति च ॥ १५३ ॥

जनी जतूका जन(रज)नी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ।
संस्पर्शाथ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि ॥ १५४ ॥

कर्चूरोपि पलाशोथ कारवेल्लः कटिल्लकः ।
सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ॥ १५५ ॥

कूष्मांडकस्तु कर्कारुर्(रू)र्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ।
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुम्ब्यलाबूरुभे समे ॥ १५६ ॥

चित्रा गवाक्षी गोतुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ।
अर्शोघ्नः सू(शू)रणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्ठिला ॥ १५७ ॥

कर्मगन्धा । आह च– शतपुष्पा मिसिर्घोषापाचका मासवी शता । अतिच्छत्रा त्ववाक्पुष्पा शताह्वा कारवी स्मृता ॥ सरति वातस्रकाधानिवर्ततेऽङ्गमनया सरणा, सरणा तु युक्त पाठ । कटं बिभर्ति कटंभरा। राजते सुष्ठा बला बलदत्त्वात् । आह च– प्रसारणी तु प्रसरा सरणा सारणा च सा । चारुपर्णी राजबला भद्रपर्णी प्रसारिका ॥ १५३ ॥ जायतेऽस्या जन्तुर्जनी । जतु करोति जतूका । सा तु मर्गोस्या संस्पर्शा । आह च– जतुकरा तु जतुकृज्जतुकारी जनी स्मृता । जनना चैव मक्ष्णा जतूका चक्रवर्तिना ॥ शटति शटी, षड्ग्रन्थ्यैकैकदेश पर्वाणि मूलान्यस्याः ॥ १५४ ॥ पलाशः सन्दरा पलाश । आह च– शटी पलाशः पत्राढ्या शिखा पृथुपलाशिका । सुगन्धमूला गन्धाली षड्ग्रन्था सुरमा वधूः ॥ कम्र चित्तसमा। पत्राणि कर्चूरस्य पत्राणि पथ्या कर्चूरवन्नेतीदं कर्चूरोपाख्यानम् ॥ द्रूपर्णे चाह पर्णी गन्धपलाश कर्चूर-र्थानि । कारेण वेल्लति कारवेल्लः । कटि लाति कटिल्लः, कल्लावृणोति वा । सुष सूयते सुषवी । कोलति सम्लायते कुलक, कुत्सितं लवनं आस्वादनं वा । पटति सरलत्वादगेल । तिक्तः रसेन । पटुदेहपटुत्व-करः, स्वाद्वनुसार इत्येके । आह च– पटोल कुलकस्तिक्त पटुकः कर्कशच्छदः । राजफल पाण्डुफलो राजीमलमताक्षणः ॥ १५५ ॥ कोष्ण्यमासातीति, कुत्सितोष्माण्डेषु बीजान्यस्य वा त्रिसकारिकात्कूष्माण्ड, कुम्भने कशति कृषि वा । कर्कशामारिपर्णि– अरुणैरिवाप्यत्र अरणवाककर्कोंद । आ– ईर्षेन– एर्वारु कटुरिंगी, उर्वारुकमिव वचनादिति श्रुते –उर्वारुक स्वादुर्विस्तिमत्तु । हन कर्के कर्करा, प्रातस्त्य ईं किवष्टप्रत्यय । इष्यत इक्ष्वाकु, क्षतिमथनमाद्वा । कटुका तुम्बी, तुबि अर्दने । आह च–कटुकालाबुनी तुम्बी ल(तु)म्बी पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकु क्षत्रियश्चनस्तिक्तबीजो महाफल ॥ नलम्बनेलाबू, ऊकता लम्बत्, न लाति वन्स्तजलम् । समे इति सा त्रेनापि । अमरेन्द्रया –अलाबूस्तुम्बक प्रोक्ता नलात्वलाबूस्तुम्बुनी । सस्वाम्बुमहातुम्बीति– ॥१५६॥ गोतुम्बा, अक्षयोग्य गवाक्षीत्वात् । आह च– ऐन्द्री चित्रा गवाक्षी इन्द्रवारुणी । गवादनी क्षुद्रफला वृषभाक्षी गवाक्ष्यपि ॥ द्रूपर्थे चित्रा विशाला इत्यन्ये । चैति विशालायाधिका- लिङ्ग भ्रान्तो मन्यन्ते । गवाक्षी विशेषो वा विशालेति न दोष । विशाला महाफलत्वात् । इन्द्रवरो व्रजा- र्ता इन्द्रवारुणी । आह च– इन्द्रवारुणी प्रोक्ता विशाला तु महाफला । आम्रमणा चित्रफला तुरवी मधुपी च सा ॥ सूयते प्रेरेते सूरणः । कन्दनेतिस्थाने कन्दो मूलविशेष । गण्डते गन्धीरमिति गण्डीर, पुंसि । उन्मग्ना गम्भीनेतेति समष्ठिला सम्प्रत्वात्, समष्ठिला नाम शाक, वनमाला–गण्डीरो ना समष्ठिला ॥१५७॥ कल्कमनमा कटम्बी । अर्शसोऽर्शो जगद्नुहाद्, अर्शोदमन्दकर त्रि धन्वन्तरि. ।

पद्मात् उरणाक्षश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ।
लतार्कदुर्द्रुमौ तत्र हरितेथ महौषधम् ॥ १४८ ॥
लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ।
पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ॥ १४९ ॥
स्याद्वातकः शीतलोपराजिता शणपर्ण्यपि ।
पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥ १५० ॥
वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ।
विष्वक्सेनप्रिया घृ(गृ)ष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥ १५१ ॥
मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ।
शतपुष्पा सितच्छत्त्रातिच्छत्त्रा मधुरा मिसिः ॥ १५२ ॥

न्मेषवदक्षिण्यस्योरणाक्ष । इन्द्रायाः – चक्रमर्दः स्मृतश्चक्री प्रपुन्नाडश्च नामतः । एकरेतो दद्रुहरो मेषाक्षि-कुसुमश्च सः ॥ पिपर्ति धातून् पलण्डुः । तत्र हरिते तत्र नीले पलाण्डौ लतार्को लतर्काख्यः । दुष्टो द्रुमो-पवित्रत्वात् । धन्वन्तरिस्त्वभेदेनाह– पलाण्डुर्म(र्य)वनेष्टश्च मुकुन्दो मुखदूषकः । हरितोऽन्यः पलाण्डुस्तु लतार्को दुद्रुमश्च सः ॥ १४८ ॥ सुश्रुतस्त्वाह– लशुनो दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च पलाण्डुश्च स्तवकोऽपराजितः ॥ गृञ्जनो यवनेष्टश्च पलाण्ड्वादेश जातयः । महौषधं सर्वरोगजित्त्वात् । लशति छिनत्ति रोगान्– लशुनम् । गृञ्जति कुत्सितं शब्द्यते गृञ्जनं । न रिष्यत्यरिष्टं । रसोनः पञ्चरस-त्वात् । आह च– रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् । महाकन्दो रसोनश्चोऽन्यो गृञ्जनो दीर्घ-पत्रकः । महौषधगृञ्जनादीनामाकृतिभेदेऽपि रसाद्यैक्यादभेदो मन्यते । पुनर्नवेव (छिन्नापि) विशाख-त्वात् । आह च– पुनर्नवो विशाखश्च कठिल्लः शिलाटकः । वृश्चीवः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः कठिल्लकः ॥ वितुद्यते वितुन्नकं नाम शाकम् । सुष्ठु निषीदन्त्यस्मिन् गुणाः सुनिषण्णकम् । आह च– शितिवा[सा]-रः सूतपुत्रस्तुल्या(?) च सुनिषण्णकः । शाकभेदोऽयम्, यदाह– पाठा शुण्ठी शटी शाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् । विद्धि पथ्यमवस्त्रे सि वर्चोभिदि तु वास्तुकम् ॥ १४९ ॥ शीतलवातकः इत्येका सज्ञा, यद्धन्वन्तरिः शणपर्णी शीतलवातकः इत्याह । द्वयमेकेऽपराजिता शीतलवातको गिरिकर्णिका च । कटत्यावृणोति कटभी । पण्या स्तुत्या । ज्योतिष्मती– अग्न्याभत्वात् । लता दूरप्रसरात् । आह च– ज्योतिष्मती तु कटभी स्यात्सुवर्णलतेति च । ज्योतिष्का च शिभासा च लवणोत्का च दुर्दना ॥ द्व्यर्थे लता प्रियङ्गुर्ज्योतिष्मती सरिवा च । द्व्यर्थे पारावतपदी काकजङ्घा ज्योतिष्मती च ॥ १५० ॥ वर्षासु भवं वार्षिकम् । आह च– त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायन्ती त्रायमाणिका । बलभद्रा बलद्रा वार्षिकं गिरिसानुजम् ॥ वाराही वराहकान्ता, (अत एव विष्णुवल्लभा) । अत एव घृ[गृ]ष्टिः [वं]पणात् । द्व्यर्थे बदरा सुवर्चला अश्वगन्धा वाराही च ॥ १५१ ॥ मवति सपृच्यते मार्कवः । भृङ्गवद्राजते रञ्जयति कृष्णी-करोति च भृङ्गराजः, भृङ्गरजोऽपि । आह च– भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च । अङ्गारकस्त्वेकरजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥ काकवन्मचति(ते) वर्णेन सपृच्यते काकमाची । अत एव वायसी, काचमाच्यपि । आह च– काचमाची ध्वाङ्क्षमाची काकसाह्वा च वायसी । शतपुष्पा बहु-पुष्पा । सितच्छत्त्राभा ॥ १५२ ॥ अग्राच्च्यवमुखानि पुष्पाण्यस्या अवाक्पुष्पी ॥ कारोरिव कारवी

अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ।
तस्यां कटम्भरा राजबला भद्रबलेति च ॥ १५३ ॥

जनी जतूका जन(रज)नी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ।
संस्पर्शाथ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि ॥ १५४ ॥

कर्चूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कटिल्लकः ।
सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ॥ १५५ ॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुर्(रि)र्वारु कर्कटी स्त्रियौ ।
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुम्ब्यलाबूरुभे समे ॥ १५६ ॥

चित्रा गवाक्षी गोतुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ।
अर्शोघ्नः सू(शू)रणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्ठिला ॥ १५७ ॥

कर्मण्या । आह च– शतपुष्पा मिसिर्घोषा माधवी शफा । अतिच्छत्रा त्ववाक्पुष्पी शताह्वा कारवी स्मृता ॥ सरति प्रतानैर्विस्तीर्यते सरणा, सरणा तु युक्तः पाठः । कटं बिभर्ति कटम्भरा । राजसु मुख्या बला राजबला । आह च– प्रसारणी तु प्रसरा सरणा सारणा च सा । चाम्पेया राजबला भद्रपर्णी प्रतानिका ॥ १५३ ॥ जायतेऽस्या जन्तुर्जनी । जतु करोति जतूका । समन्तात् स्पर्शोऽस्याः संस्पर्शा । आह च– जतुकारी तु जतुकृज्जतुकारी जनी स्मृता । जननी चैव संस्पर्शा जतूका चक्रवर्तिनी ॥ शटति शटी, षड्ग्रन्थिकैकदेशे षट्ग्रन्थीति मूर्धन्यादिमिदम् ॥ १५४ ॥ पलं शाकं तद्वत् पलाशः । आह च– शटी पटी पलाशश्च तथा पृथक्पलाशिका । सुगन्धमूला गन्धाली षड्ग्रन्था सुव्रता वधूः ॥ कर्चूरं विलसमना । पलाशानि कर्चूरस्य पर्यायाः पत्त्राणि कर्चूरवत्त्वेतानि कर्चूरोपादानम् ॥ द्व्यर्थे चाह शटी गन्धपलाशं कर्चूरमिति । कारेण वेल्लति कारवेल्लः । कटि लाति कटिल्लः, कटिल्लवृक्ष इति वा । सुष्ठु सूयते सुषवी । कोरति सङ्घीयते कुलकं, कुत्सितं लवणं आस्वाद्यते वा । पटति सरलत्वात् पटोलः । तिक्तरसेन । पटुर्देहपटुत्वकृत्, लवणानुसार इत्येके । आह च– पटोलः कुलकस्तिक्तः पटुकः कर्कशच्छदः । राजीफलः पाण्डुफलो राजिमानमृताफलः ॥ १५५ ॥ कोष्मा ऊष्माणिति, कुत्सिता ऊष्माण्डेषु बीजेष्वस्य वा पित्तकारित्वात्कूष्माण्ड, कुष्यते कणति तृप्तिं वा । कर्कोऽश्वस्तस्य इयर्ति– अश्वाकारस्य धावनं सरणं वा कर्कारुः । आह– ईर्वेण– एर्वारु पटुः स्त्रियां, उर्वारुकमिव बन्धनादिति श्रुतेः –उर्वारुकं स्यात् त्रिधागमत्वात् । हलं कर्कं कर्कटा, प्रानव्यव च किञ्च्यात्ययः । इष्यते इक्ष्वाकु, क्षारद्यवनवाद्वा । कटुका तुम्बी, तुबि अर्दने । आह च– कटुकालाबुनी तुम्बी स(तु)म्बा पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकुः क्षत्रियवरस्तिक्तबीजो महाफलः ॥ न लम्बते लम्बूः, काकतान्, न लाति वान्तत्वम् । समे इति स्त्रीत्वेनापि । अत्रेन्द्रायां –अलाबूस्तुम्बकः प्रोक्ता जलाम्बूरलाम्बुनी । महालाम्बुमहातुम्बीति– ॥१५६॥ गोतुम्बा, अतथ्योय गवाक्षित्वात् । आह च– ऐन्द्री त्विन्द्रवारुणी द्राक्षा इन्द्रैर्वास्युपाद्नी । गवादनी क्षुद्रफला वृषभाक्षी गवाक्ष्यपि ॥ द्व्यर्थे चित्रा विशाला दवन्ती चेति विशालाचित्रात्वात् भ्रान्तो ग्रन्थकृत् । गवाक्षी विशेषो वा विशालेति न दोषः । विशाला महाफलत्वात् । इन्द्रवदर्शनाद्वारुणीन्द्रवारुणी । आह च– अत्रैन्द्रवारुणी प्रोक्ता विशाला तु महाफला । आनरक्षा चित्रफला तुवसी त्रपुषी च सा ॥ सूयते प्रेर्यते सूरणः । कन्दते निर्गच्छते कन्दो मूलं तेऽपि । गण्डीन् ग्रन्थीनीरयति गण्डीरः, पुंसि । समन्ततो मृत्स्ना समष्ठिला सान्द्रत्वात्, समष्ठिला नाम शाकं, रत्नमाला–गण्डीरा ना समष्ठिला ॥१५७॥ कदम्बम्भसा कलम्बी । अगनोदका जगत्प्रत्यात्, अपोदकमस्त्रकमिति धन्वन्तरिः ।

कलम्ब्यपोदकाख्री तु मूलकं हिलमोचिका।
वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ॥ १५८ ॥

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ताथ सा सिता।
गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ॥ १५९ ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम्।
स्याद् भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोचटा ॥ १६० ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः।
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥ १६१ ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः।
ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥ १६२ ॥

नडस्तु धमनः पोटगलोथो काशमस्त्रियाम्।
इक्षुगन्धा पोदगलः पुंभूमनि तु वल्वजाः ॥ १६३ ॥

संज्ञित मूल मूलक ,अवदशतेऽप्यस्य शाकत्वं, यो ह्युभयोर्भवति लभते सोन्यतरतो व्यपदेशमिति। हिला-द्वीर्यान्मोचयति हिलमोचिका। वसन्त्यस्मिन्गुणा वास्तुकं क्षारपत्राख्यम्। कलम्ब्याद्याः पञ्चैते शाकप्रकाराः, शाकाख्यं पुष्पमूला(पत्रपुष्पा)दीस्वन आरभ्य वा(पृ० ७८) यन्माला-मण्डूकपर्णी पालङ्क्या चिञ्चिका चाप्यपोदका। चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातय.॥ दूरं वाति दूर्व्यते वा पशुभिर्दूर्वा ॥१५८॥ भृगोरिय भार्गवी। सहस्रवीर्या बहुपर्वा महाप्रभावा वा। रोहति मूले रुहा। अनन्ता दूरप्रसरणात्, नीलदूर्वेयं, यदाह-नीलदूर्वा स्मृता शष्पं शाद्वल हरिता तथा। शतपर्वा शतवीर्या शतवल्लयसिता लता॥ सहस्रवीर्यानन्ता च दुर्मरा भार्गवी रुहा। गोरिव लोमान्यस्या गोलोमी। आह च- गोलोमी श्वेतदूर्वा च श्वेतगर्भा सिता लता। नीलश्वेतयो पर्यायविपर्यासोन्वेष्य। श्वेतदूर्वाविशेषोयम्। गण्डैर्ग्रन्थिभिरल्यते गण्डाली। मत्स्याक्षितुल्यग्रन्थि (शकुलाक्षक.)। आह च- गण्डदूर्वा तु गण्डाली तीव्रा मत्स्याक्षिकापि च। वह्नि-नाडी कलापश्च वारणी शकुलाक्षक ॥ १५९ ॥ कुरुदेश विन्दति कुरुविन्दः। मेघपर्यायोम्बुधरत्वात्। मुस्यति खण्डयति रोगान् मुस्ता, लक्ष्ये त्रिलिङ्गा। गुन्द्रन्ति रोगा अस्या गुन्द्रा। धन्वन्तरिरभेदेनाह- मुस्तमम्बुधरो मेघो घनो राजकशेरुकः। भद्रमुस्तो वराहोब्दो गाङ्गेय कुरुविन्दकः॥ उच्चटत्युत्फलत्यु-च्चटा, चकाङ्कियम् ॥ १६० ॥ वन्यते वंशः। त्वचि सरति त्वक्सारः, सृस्थिरे (सू०) इति घञ्। (त्वचिसार) तत्पुरुषेकृतिबहुलम् (सू०) इति सप्तम्या अलुक्। कर्म इयर्ति कर्मार। तृणानां ध्वजो मुख्य। यवाभं फलमस्य यवफल। वेणन्ति व(वि)नन्ति वानेन वेणु। मा क्रियतेनेन मस्कर, मस्कर मस्करिणौवेणुपरिव्राजकयो (सू०)। तेजयति तेजन.। द्वयर्थे तेजन. शरो वेणुश्च ॥१६१॥ कीति चकति कीचक ,कीचेति कायति वा। ग्रन्थ्यते ग्रन्थि। पर्वेति पर्व। पिपर्ति परु.। गुन्द्रो दर्भविशेष रुड, यदाहु - दर्भाणा स्थाने शरै प्रस्तरितव्यम्। तेजयति निशिनोति तेजनक। शृणाति पारुष्याच्छर। काशस्त्विषीका न॥१६२॥ नडयत्यर्दयति नड, नल गन्धे। धमनोन्त सुषिरत्वात्, धमिः सौत्र, यथा धान्तो धान्त धावनस्येव राशि। पोटेन स्वच्छेदेन गलति पोटगल। आह च- नलो नटो नडश्चैव स च पोटगल स्मृत.। धमनोनन्तरश्चैव नडस्तु शर उच्यते॥ काशते काश। कोकिलक्षपर्याय इक्षुगन्धेत्येके। द्वयर्थे पोटगल. काशो नडश्च। वल्वन्ते बल्वजास्तृणविशेषा ॥ १६३ ॥ रस्यते रसाल.। इष्यत इक्षु।

रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ।
स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ॥ १६४ ॥
अभयं नलदं सेव्यमभृणालं जलाशयम् ।
लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥ १६५ ॥
नलादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ।
अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम् ॥ १६६ ॥
पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ।
छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणौ ॥ १६७ ॥
शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ।
तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ॥ १६८ ॥

पुण्ड्रदेशजत्वात् (पुण्ड्रः), पौण्ड्रोऽपि । कान्तमुत्समियर्ति कान्तारः, कान्ता अरका भागा अस्य वा । आदिशब्दात्कोशकाराद्याः । आह च– इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणुनिः सृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः सुकुमारकः ॥ अन्यः करङ्कशालिः स्यादिक्षुयोनीक्षुवालिका । समानः इक्षुगन्धा स्यादिक्षुलः कोकिलाक्षकः ॥ वीरयते वीरणं वीरतरं च तृणभेदः । अस्य वीरणस्य मूलं उश्यते काम्यत इत्युशीरम् ॥ १६४ ॥ अभयं रोगहरत्वात् । आह च– उशीरमभृणालं स्यादभयं समगन्धिकम् । रणप्रियं वीरतरं वीरं वीरणमूलिका ॥ नलं याति नलदं अपारूप्यात्, नलति वा । सेवत एतामृणालमर्हितम् । जल आशेते जलाशयं, शीतवीर्यत्वाद्वा । लाति दोषान्–ला, ला मज्जासारोऽस्य लामज्जकम् । लघुगुणेन लीयते लघुलयम् । अवल[दी]यते दाहोऽनेनावदाहम् । इष्टं कापथमस्यावीर्यत्वादिष्टकापथम् । आह च– लामज्जकं सुना[शं] स्यादमृणालं लयं लघु । इष्टकापथकं शीघ्रं दीर्घमूलं जलाशयम् ॥ द्वयर्थेऽमृणालं लामज्जकमुशीरं च, तथा सेव्यं लामज्जकमुशीरं चेति । अवदाहमप्यत्तमाहुस्तच्चोशीरं नलदं, यदिन्दु:– अवदत्तं रणप्रियम् । ग्रन्थकृत्तु सेव्यामृणालयोर्नलदोशीरैकार्थतयाह भ्रान्तः ॥ १६५ ॥ (नलादयः) तृणजातीया इत्यर्थः । तृण्यतेऽदनेऽपशुभिस्तृणम् । गर्मुच्छ्यामाकौ तृणधान्यविशेषौ । गीर्यते गर्मुत् । श्यामं वर्णमकति श्यामाकः । प्रमुखशब्दान्नीवाराद्याः । तृणगर्मुती एकार्थे इत्येके । कौ शेते कुशः । कु(को)थति कुथः । दृणाति पापध्वान्तं दर्भः, दृभ्यते वा । पूयतेऽनेन पवित्रं, पवित्रमपि तु पवित्रकमिति स्मृतिः । कुत्सितं तृणं कत्तृणं, तृणे च जाताविति (सू०) कोः कत् ॥ १६६ ॥ पुरे भवं पौरम् । सुगन्धप्रयोजनं सुरभि (सौगन्धिकम्) । ध्यायते पशुभिर्ध्यामं धूमवर्णं च । देवैर्जग्धमिव जग्धत्वात् । यत्र तत्र रोहति रौहिषं, रुहेर्वृद्धिश्च (उ०) इति टिषच् । आह च– कत्तृणं शकलिर्भूरिमूलकं रौहिषं ततम् । ध्यामकं भूमकं पौरं मुद्गलं देवजग्धकम् ॥ द्वयर्थे सौगन्धिकं नीलपद्मे कत्तृणे गन्धपाषाणे च । छत्राकारस्तृणविशेषश्छत्रा । अतिक्रान्तश्छत्रामतिच्छत्रः, छत्रातिच्छत्रमित्येके । पापध्वान्तं हन्ति पालघ्नः । मालावत्सन्ति तृणान्यस्य मालातृणकः । भुवस्तृणं भूस्तृणः, पारस्करादित्वात् (सू०) सुट्, भूस्तृण वा । आह च– भूस्तृणो रौहिणो भूतिर्भूमिरोहश्च कुटुम्बकः । मालातृणश्च पालघ्नश्छत्रातिच्छत्रकस्तथा ॥ १६७ ॥ शस्यते शष्पं, शसु हिंसायाम् । बालं नवं तृणम् । घस्यतेऽद्यते घासः । यूयते यवसं तृणजातिः । अर्ज्यतेऽर्जुनं, सर्वं च तृणमर्जुनमिति भागुरिः । (तृण्या) पाशादित्वाद्यत् (पाशादिभ्यो यः) । (नड्या) नामतद्वत् ॥ १६८ ॥ तृणाद्याकारवत्त्वादुपमाने गुल्मादयः । एवं तु

ऋक्षाच्छभल्लभाल्लूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ।
लुलायो(पो) महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
सृ(शृ)गालो वञ्चकः क्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।
त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।
वातप्रमीर्वातमृगः कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।
ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।
समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

हिनस्ति भल्लुकः, लक्ष्ये तु (भल्लूकः), दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूनामिति (उ० राम०) । ऋक्षति (ऋष्णोति) ऋक्षः । अच्छ आभिमुख्येन भलति(ते) अच्छभल्लः, अच्छेत्याभिमुख्यार्थेऽव्ययम् । भालयति॰ (ते) भाल्लूकः । भल्लूकोऽपि । गण्डति सहन्यते गण्डकः । खडति भिनत्ति खड्गः । खड्गं शृङ्गमस्यास्तीति खड्गी । वार्ध्रीणसोऽपि । लुलति पङ्के लुलायः । महति मह्यते येन वा महिषः । महोऽपि । वाहं हयसमूहं द्वेष्टि वाहद्विषत्, द्विषोऽमित्रे (सू०) इति शतृप्रत्ययः । वाहद्विषमित्येके । घर्मार्तः कं जलमासरति कासारः, ईषत्सरति वा महाकायत्वात् । सीरिभिर्हलैस्तिभेति सीरिभः कुटुम्बी तस्यायं सैरिभः । रजस्वलोऽपि ॥ ४ ॥ शिनोति शिवा, शकुनावेदिनी वा, शृगालेऽपि स्त्रीलिङ्गः, यच्छाश्वतः– शिवः कीलः शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा । गां मिनोति मीनाति वा गोमायुः । मृगान् धूर्वति मृगधूर्तः । असृगालाति सृगालः, सरति सृजति वा । क्रोशति क्रोष्टा । फे– इत्यव्यक्तं रौति फेरुः फेरवश्च । जमति जम्बुकः सर्वभक्षत्वात् । फेरण्डोऽपि ॥५॥ अवत्याखुभ्य ओतुः । विशन्– आलात्यसून् विडालः, बिलालो वा, बिलान्यरति पर्याप्नोति वा, बिलति भिनत्ति– अ.लून्वा, विड् आक्रमस्यास्त्विन्याद्वा, विड आक्रोश इत्यस्माद्वा । आखुभ्यो गृहं मार्ष्टि मार्जारः । वृषानाखून्दशति वृषदंशः । जलेशयादन्या निलोया गोधेयम्, धद्दगोधायां जातो जात्यन्तरमित्येके । (गौधेर इ०) गोधायाढ्रक् (सू०), आरगुदीचाम् (सू०), शुभ्रादित्वाड्ढक् (सू०) ॥ ६ ॥ श्वानं विध्यतीति श्वावित्, नहिवृतिवृषिव्यधीति (सू०) दीर्घः । शलति शल्यानि किरति वा शल्यको दिरेखयः । शलकोऽ[लो]ऽपि । तस्य लोम्नि शलाकाख्ये, यन्मालाभाविच्छलाकाँ शलली, शल गतौ । वातं प्रमिमीते (वातप्रमीः), वाताभिमुखधावनात् । कोकते गृह्णाति कवते याति वा कोकः । ईहा मृगस्येवास्य ईहामृगः, ईहां मृगयते वा । ईहां वर्क्तेते– ईहावृक एवैकदेशेन वृक इत्युच्यते । आरण्यः श्वेत्येके । वृक वृक आदाने ॥ ७ ॥ मृग्यते व्याधैर्मृगः । कौ रङ्गति कुरङ्गः । वातमयते वातायुः, वातं शुष्कमयते वातायुरित्येके । ह्रियते गीतेन हरिणः । अजिनस्य योनिः । (ऐणेयं) विकारेऽवयवे वा, एण्याढञ् (सू०) । (ऐण) विकारादौ, प्राणिरजतादिभ्योऽञ् (सू०) । ऐणेयमैणं च वाच्यलिङ्गौ ॥ ८ ॥ के दलति कदली, कन्दे लीयते कन्दली, दमन्ती । चिनोतीति चीनः । चमति चमूरुः । प्रीयते प्रियकः । समूरुं(र्व्य)ति समूरुश्चित्रवर्णः । एते चर्मस्तुत्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥ अमी

कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशंवररौहिषाः ।
गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥
गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ।
इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्या पशुजातयः ॥ ११ ॥
उन्दुरुर्मूषिकोप्याखुर्गिरिका बालमूषिका ।
[छुछुन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिका ॥ १२ ॥]
सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ।
लूता स्त्री तन्त्र[न्तु]वायोर्णनाभमर्कटका समाः ॥ १३ ॥
नीला[ल]ङ्गुस्तु कि[कृ]मि कर्णजलौकाः शतपद्युभे ।
वृश्चिक शूककीट स्यादालिद्रुणौ तु वृश्चिके ॥ १४ ॥
पारावतः कलरव कपोतोथ शशादनः ।
पत्त्री श्येन उलूके तु वायसारातिपेचको ॥ १५ ॥

मृगविशेषा । कृष्णेन सार शबल कृष्णसार । रौति रुरु । न्यञ्चति न्यङ्कु, न्यङ्क्वादित्वात् (सू०) कुत्वम् । रमते रम्यते वा रङ्कु । शं वृणोति शवर । रोहिषाख्ये तृणे भवा रौहिष । पृषतो बिन्दुचित्र, मत्वर्थीये— अच् । एणेयग । इयर्ति ऋश्य, ऋशो गत्यादिषु हन्तुरूने(?)... स्यात् । रोहितो रक्तत्वात् । चमति चमर ॥ १० ॥ गन्धयति गन्धर्व । शृणाति शरभ । रमते इति राम । सरति सृमर । गुवति गवते वा गवय । शशति लुत्या गच्छति शश । अदित्यादन्यु[या]दय (?) । मृगेन्द्र वा उक्ता । गवाद्याश्च वक्ष्यमाण पादान्ते पते पशव, तिर्यञ्चेति । श्वपदा हिंस्रपशव ॥ ११ ॥ उनत्त्युन्दुरु, अदन्तोपि । मूषति मूषिक । आखनत्याखु । पुंस्यन्तोपि । खनका गुहाशयो गर्तोन्ध । गृयो नानार्थे । गिरती गिरिका, सर्वोपुरसोन्मूषिकेति दुर्गे. । [न प्राणि विषम्] ॥ १२ ॥ सरति सरट । कृकः शिरोग्रीव लासयति कृकलास, कृकि... (प)शाम् । प्रायेमूर्ध्नं शयानकश्च । जाहको गात्रसंकोची हलाहलेश्च लिकेति व चनम् । मुसति भिनत्ति मुसली मुस खण्डने, मुशलीति गौड । गृहगोधिकेति सभ्य पाठ, यस्या घरगोळीति प्रसिद्धिः । लूयते लूता । तन्त्र तन्तून्वयति तन्तुवाय [तन्तुवाय] । ऊर्णा नाभावस्यागर्णनाभ । मर्कट इव रोहणावरोहण-मर्कटक । जालिको जालकारश्च ॥ १३ ॥ नीलति नील[ल]ङ्गु । कामति कि[कृ]मि, क्रमितमिप्रातिस्तम्भामतइत्व (उ०) । श्रु(पु)लकेपि । शत पदानामस्य: शतपदी, कुम्भपदीयुव (सू०) इति साधु । उभे द्वे स्त्रियाम् । वृश्चति वृश्चिक । शूक कण्टकस्तत्प्रधान कीट (शूककीट), भ्रमरभेदोयम् । आलमनर्थोनस्याली, ज्योतिपेऽली । द्रुणति द्रुण, द्रुण हिंसायां, क:, द्रोण इत्येके, विषकीटोयम् ॥१४॥ पा(प)रापत-स्यायं परावत, जरादित्वात् (ग०) वचनम् । रलखश्च । केन पवने कपोत, कस्य वायो पोत इत्यागमः, आरण्योयं, आद्यस्तु गृहकपोत, अत्र श्मेद मन्यते । पत्त्रीति सामान्य विशेषे वर्तते, यच्छाश्वत - श्येनोऽस्त्री शरा... शशादनौ, माला- श्येनः पत्त्रिशशादनौ । श्यायते श्येन । उलति नेत्रभ्या दह्यते उलूक, ऊर्ध्वं दृश्यते ... निरुक्तम् । पचति पीवते वा पेचक । घूको निशाटश्च ॥ १५ ॥ व्याघ्रेत्रस्यति व्याघ्र । भारद्वाज भरद्वाजोऽस्यास्य वा भारद्वाजश्चारके-

व्याघ्राटस्तु भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ।
लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चाष किकीदिवि(वः) ॥ १६ ॥
कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रक ।
दार्वाघाटोऽथ सा(शा)रङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ॥ १७ ॥
कृकवाकुस्ताम्रचूड कुक्कुटश्चरणायुध ॥ १८ ॥
चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ।
पुमपत्ये चाटकेरः स्त्र्यपत्ये चटकैव सा ॥ १९ ॥
कर्करेटुः करेटुः स्यात्कृकणक्रकरौ समौ ।
वनप्रियः परभृत कोकिलः पिक इत्यपि ॥ २० ॥
काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।
ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २१ ॥
द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूह कालकण्ठक ।
आतापि(यि)चिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २२ ॥

शाम्य । खञ्जतीति खञ्जन । लोहवत् पृष्ठमस्य । कङ्कत कङ्क । चयति चाष । किकीति दीव्यति, वाशने किकीदिविः, द्वे नामनी इत्येके, किकिदीविरित्यन्य ॥ १६ ॥ के लिङ्ग तु॰ास्य कलिङ्ग । भृङ्ग- वत्कृष्णपक्षा (भृङ्ग) । धूमवानिवाटति धूम्याट, धूम्र आटश्च पदैकदेशत्वात् । शतं बहव पत्राणि पक्षा अस्य शतपत्र । दार्वाहन्ति दार्वाघाट, दारुण्याहनोऽणन्यस्य च टः संज्ञा- याम् (वा॰) । सरति सारङ्ग, सङ्- शारङ्ग इति वा यूयक॰(चा)रित्वात् । स्तोकं कायति वाशने याचते वा स्तोकक । चतति याचते चातक । जलयाचिप ॥ १७ ॥ कृकेण शिरोग्रीवेण वक्ति कृकवाकु । कुक्कुवारवेण कुकते कुक्कुट । शिव कालज्ञश्च ॥ १८ ॥ चटति भिनत्ति- आहारं चटक । के शिरो हुनाति चलयति कलविङ्क । (चटका) जातावनट्प् (सू॰), भिक्षादित्वाभाव (क्षिप- कादेर्नाच) । (तयो) चटकस्य चटकायश्चापत्य पुमान्- चाटकेर, चटकाया ऐरक् (सू॰), च- टकेति पुमपत्ये (चटकेति वा यम्) । सा च तदपत्य च तत्, स्त्रियामपत्ये लुगवक्तव्य (वा॰), टाबन्तादितष्टक्‍ (सू॰) इति न्याय । इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् ॥ १९ ॥ कर्कमिति रटति । केति च रटति वाशने (करेटु) । कृ इति कणति कृकण नयति वा कृकण । कमिति करोति वाशते क्रकरः । परभृत कार्यनिष्पत्तान् । कोकते । कल गृह्णाति कोकिल । आरक्षायति पिक । कलकण्ठस्तव्वाग्र ॥ २० ॥ कमव्यक्तं कायति वक्ते वा लैन्यात्काक । कति रटति करट । नास्ति रिष्टं हिंसास्यामृतभुक्त्वादरिष्ट । बलिभि पुष्टो वैश्वदेवभागहर(गृहे)न्वद् बलिपुष्ट । सकृत्प्रजायते सकृत्प्रज, एकगर्भप्रसवत्वात् । ध्वाङ्- क्षति ध्वाङ्क्ष । आत्मन स्वनाम्नो घोषो शब्दोऽस्मदार, कर्केति वाशनात् । परान् पिकान् बिभर्ति परभृत् । बलि एव बलिभुक्, प्रशादिवत्वात् (सू॰), वयते व । एकाक्षि चिरजीवी मौकुलिर्द्विस्टश्च ॥२१॥ (द्रोणकाक) वृद्धकाकादिकाको वा, यदाह – द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रय, हुत हिंसया, द्रोणोऽपि । द्विर्नित्य तृतीय वा रूपं वहति दित्यात्, तन्त्वादय दात्यूह, देविकाशिंशपेत्यत्वम् (सू॰) । कर्म कण्ठेऽस्य कालं कण्ठम् रोमेन्द्रिया यस्य कालकण्ठ कालकण्ठक । जलरशो(यो)पि । गिरि- वर्तोऽपि गनचिह्न । अन्तरावनर्मो । चिल्लति चिल्ल, चिल्ल शैथिल्ये । दक्षते दक्षाय्य, स्वस्थिनृ- दिगृहिभ्यश्च (उ॰), तस्येदम् (तदिदम्) । गृध्यति लाभ गृध्र । कीर्त्युदग्राति कीर । शुको नव्यात्, गर्भवेद । प्रियदर्शनोऽपि ॥ २२ ॥ कुकते कुह । (क्रौञ्च) प्रज्ञादिवत्वात् (सू॰),

कुङ् क्रौ(क्रु)ञ्चोऽथ बकः कह्व पुष्कराह्वस्तु सारसः ।
कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २३ ॥
कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ।
हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २४ ॥
राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।
मलिनैर्मल्लिकाक्षा(ख्या)स्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २५ ॥
शरारिराटिराडि(डि)श्च बलाका बिसकण्ठिका ।
हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २६ ॥
जतुकाजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका ।
वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २७ ॥
पतङ्गिका पुत्तिका स्याद्दंशस्तु वनमक्षिका ।
दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २८ ॥
भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च स्त्रियामिमाः ।
समौ पतङ्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २९ ॥

स्त्रियामजादित्वाट्टाप् क्रौञ्चा । वक्ति बकः, न्यङ्क्वादि (सू०) । बकोटोऽपि । केन के जलं वा ह्वयते कह्वः । सरति मत्रः सारसः लक्ष्मणाह्वयः । विलीनाङ्गो दीर्घजङ्घश्च । कोरते वाशते कोकः । चकते चक्रः । चक्रेति वाक्- आख्यास्य चक्रवाकः । रथाङ्गं चक्रमाह्वयो नाम चास्य रथाङ्गाह्वयो रथाङ्गनामा च ॥ २३ ॥ कदम्बस्याय सघचारित्वात्कादम्बः । कलो मधुरवाग्हंसः (कलहंसः) । उच्चैः क्रोशत्युत्क्रोशः । कुरति कुररः, कुर शब्दे, कुरेति शब्दं राति वा । हन्ति गच्छति हंसः । श्वेता गरुतः पक्षा अस्य श्वेतगरुत् । चञ्चुचक्राकाराङ्गो वृत्तत्वात्, चक्राङ्क इत्येके । मानसाख्ये देवसरस्याकोऽस्य मानसौकाः ॥ २४ ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैरिति लक्षणे तृतीया । मलिनैश्चञ्चुचरणैस्ते सिता मल्लिकाक्षाः, [मल्लिकाकाराक्षाः] शुक्लापाङ्गत्वात् । कृष्णैश्चञ्चुचरणैर्धृतराष्ट्र- अमात्ये भवा धार्तराष्ट्राः, राजहंसेभ्यो न्यूनत्वात् ॥ २५ ॥ शृणन्त्येनां शरारिः । अतत्याटिः । अटत्याडिः । एताः स्त्रियाम्, बलाहकान् कायति बलेनाकति याति वा बलाका । बिसमिव कण्ठोऽस्याः, बिसकण्ठिकेत्येके । शारिका गोराटी पीतपादेति च वाच्यम् । व्रियते वरटा, स्त्रीविषयत्वाज्जातेर्ङीष् नास्ति, वरलापि । याषिदित्येव, लक्ष्मणीत्येके, अत एव लक्ष्मणारयोसौ ॥ २६ ॥ जातुषत्वाज्जातेर्ङीष् नास्ति जतुरिव कृष्णपिङ्गलत्वाज्जतुका । अजिन पत्त्राणि पक्षा अस्या अजिनपत्त्रा चर्मवटकत्वात् । परमुष्णत्वमस्याः शीतापहतत्वात्, परं विरुद्ध वा तेजसोऽन्धकारात् (परोष्णी) । तैलं पिबतीति तैलपायिका, तैलाख्या-'अजिनपक्षत्वात् । मुखविष्ठा वल्गुलिका निशाटनी च । चतु सञ्ज्ञे(ज्ञा)यां, नित्यमात्यत्रिकासात् । वृणोति वर्वणा । मक्षन्ति दुःखयन्त्यस्यै मक्षिका । सरन्ती घातयति सरघा ॥ २७ ॥ पतति-अपतङ्गति वा पतङ्गिका । पुत्कुत्सितं तनोति पुत्तिका, मधुमक्षिकाभेदोऽयं, यन्निमि – माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् । भ्रामरं तु भवेच्छुक्लं क्षौद्रं तु कपिलं भवेत् ॥ दशति दंशः । (दंशी) दंशजातीया, जातेरिति (सू०) ङीष् । गन्धयतेऽर्दयति गन्धोली, गन्धाल्येत्येके । वृणोति वरटा तैलाख्या ॥ २८ ॥ आकृत्या भृङ्गमियर्ति भृङ्गारी । चीति रौति चीरुका । चीति रिणाति चीरी । झिल्ली वाद्यभेदस्तत्तुल्यशब्दा झिल्लिका चकाराद्या, केऽण (सू०) इति ह्रस्वः, झिल्लिकार्ति(झा)रुती-नामिति तु लक्ष्यम् । शलति शमं लभते वाग्नौ शलभः । खे द्योतते खद्योतः । ज्योतिषेङ्गति चलति ज्योतिरिङ्गणः । इन्द्रगोपको ज्योतिर्माली कीटमाणिक्यं च [-माणश्च] ॥ २९ ॥ मधु व्रतयति भुङ्क्ते

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।
द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ ३० ॥
मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।
शिखावल शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३१ ॥
केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ।
शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३२ ॥
खगे विहगविहङ्गविहंगमविहायसः ।
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३३ ॥
पतत्रि(त्रि)पत्रिपतगपतत्पत्त्ररथाण्डजाः ।
नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्त्रयः ॥ ३४ ॥
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।
तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३५ ॥

मधुव्रत । अलसर्ता, अलिश । द्वौ रेफौ नाम्न्यस्य द्विरेफ । भजति बिभर्ति वा भृङ्ग । षट् पदानि चरणा अस्य षट्पद । भ्रमति भ्रमर । चञ्चरीकभसल(ने)न्दिन्दिरोलम्बा देश्याम् ॥ ३० ॥ मीना-स्यहीन् मयूर । बर्हमस्यास्ति (वा०ण), फल्बर्हाभ्यामिनन् (वा०) । शिखास्त्यस्य शिखावल, दन्तशिखात्संज्ञाया (सू०) वलच् । शिखा, व्रीह्यादित्वान् (सू०) । मेघनादमनुलसति नृत्यति— अवश्यं मेघनादानुलासी । चन्द्रकी शुक्लापाङ्गश्च ॥ ३१ ॥ के मूर्ध्नि कायति केका । चन्द्रमतिक्रान्तिश्चन्द्रकः । मेचको मिश्रवर्णत्वात्, यत्कात्य— बर्हिकण्ठसम वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधा । मयूरस्यैवेव, अन्यत्रो-पचारात् । शिखामर्दयतीति शिखण्ड । पिच्छ[य]ति पिच्छम् । बहति नृत्येनोर्ध्वीभवति बर्हम् । प्रच-लाकोपि । कलापो नानार्थ ॥ ३२ ॥ खे गच्छति खग, अन्यत्रापि दृश्यते (वा०) इति ड । विहा-यसा गच्छति, गमे सुपिवाच्यः (वा०) खच्चक्तव्य, विहायसो विहश्चेति (वा०) डे, खच्-डिद्वा (वा०) । क्षिपिहीते विहाया, यच्छाश्वत— विदुर्विहायस व्योम पक्षिणश्च विहायस । शक्नोतीति, शकेरुनोन्तोन्त्युनय (उ०) । पक्षा सन्त्यस्य पक्षी । द्विर्जायत इति द्विज ॥ ३३ ॥ पतत्राणि विद्यन्ते येषु ते पतत्रिण । पतन्त्यनेनेति पत पक्ष, पुंसि संज्ञायां घ (सू०), पतं गच्छति पतग । पतति पतन् । पत्राणि पक्षा रथोस्य पत्ररथ । नग— ओकोस्य नगौकाः । वाजो वेगोस्यास्तीति वाजी । विकिरति भक्ष विकिर— विष्किर, विष्किर शकुनिर्विकिरोवा (सू०) । वाति वयति वा वि, वेनाडित् (उ०) । पतत्राणि सन्त्यस्य पतति वा पतत्री, पतेरत्रिन् (उ०), पतेरत्रिरिति भाष्या पतत्रि प्रत्ययस्येदन्त मन्यते ॥ ३४ ॥ पतितुमिच्छन् पित्सन्, सनिमिमेति (सू०) इस्—इदभ्यासलोपौ । नभसा गच्छति नभसंगम, गमे सुप्युपसंख्यानात् खच् (वा०), वाचंयमपुरंदरौ च (सू०) इति चकारान्मागम, अलविचमितमिरभिलभिनभितपिपनिरनिपणिसहिभ्योऽसजिति (उ०) नभ (भस)नम्दोस्त्रीक्लेके । पतङ्गो नानार्थे । एते पक्षिविशेषाः । हरिते वर्णे मतो हारीत । मज्जति मद्गु-र्जलकाक, भ्रस्जादि (सू०) । काण्डे भव कारण्ड पक्षस्तेन वाति कारण्डव । प्लवते प्लव ॥ ३५ ॥

तित्तिरि कुक्कुभो लावा जीवञ्जीवश्चकारक ।
कायष्टिट्टिभ काक ककरो(वर्तका) वर्त(र्ति)कादय ॥ ३६ ॥
गरुत्पक्षच्छदा पत्त्र पतत्त्र च तनूरुहम् ।
स्त्री पक्षति पक्षमूल चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३७ ॥
प्रडीनोड्डीनसडीनान्यता खगगतिक्रिया ।
पेशीकोशो द्विहीनण्ड कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
पात पाकार्भको डिम्भ पृथुक शावक शिशु ।
स्त्रीपुसौ मिथुन द्वन्द्व युग्म तु युगल युगम् ॥ ३९ ॥
समूहनिवहव्यूहसदोहविसरव्रजा ।
स्तोमाघनिकरव्रातवारसघातसचया ॥ ४० ॥
समुदाय समुदय समवायश्चया गण ।
स्त्रिया तु सहतिर्वृन्द निकुरम्ब कदम्बकम् ॥ ४१ ॥
वृन्दभेदा समर्वर्ग सघसार्थौ तु जन्तुभि ।
सजातीयै कुल यूथ तिरश्चा पुनपुसकम् ॥ ४२ ॥

तित्तिशब्द राति तित्तिरि । कुकशब्द कराति (भ षते) कुक्कुभ । लाति [लावयात] लूयत वा लाव । चावेन सहचरण जीवति जीवञ्जीव बाहुलकात्खच । चकन(ात) ज्योत्स्नया तृप्यति चकार । भाका यजति कायाष्ट शिखरी । टिट्टिशब्द भषत टिट्टिभ । कुकते [काकत] काक । कात कराति ककर । वतत इत (वतक) वतकारकुनौप्र चा (वा०) इति मधु पक्ष वर्तिका । आदिशब्दा त्व पञ्जल दय ॥ ३६ । गिरति स गरुत् । (पक्ष) पच परिग्रह । छद्यतनेनाङ्ग छद, छादर्घे (सू०) इति ह्रस्व । पतत्यनन पत्त्रम् । पतत्त्त्र यत पतत्त्रम । मल पक्षात्त (सू०) । चञ्चति चलति चञ्चु । त्रुट्यति त्रोटि । तुण्ड च ॥ ३७ ॥ प्रकृष्टमूर्ध्व सहत वा डयन स्वान्यओ न्त (ग० सू०) (आदितश्च) इति निष्ठानत्वम् । एना इात दि डानाद्यपलक्षणथ । पर्शीना मासखण्डाना कोश । अमति न सरयस्मादण्डम् । तस्य सञ्ज्ञा इत गौडा । का लीयत कल्यत कुलमति वा कुलाय । निलीयत स्मन् नीड ॥ ३८ ॥ पुनाति पात । प त्यन पवति स्तनौ वा पाक । अर्भ्यत(अर्थ्यते) श्राद्ध प्राप्यतेऽर्भक । डयति(त) डिम्भ । प्रथत वधत पृथु कायत वा पृथुक । श्यात शवति वा शावक । शिनाति स्नहन शत वालर्थं शिशु । स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुमौ अचतुरविचतुरति (सू०) साधु । मथत सगच्छते मिथुनम् मिथृमधृ सगमन । द्वन्द्वमिति द्वन्द्वरहस्यमर्यादात (सू०) साधु, यत्कालिदाम द्वन्द्व नि भ त क्रियया विवतु । युज्यते धामत्र्त्या युगम् । धमवृत्तौ तु युग लाति युगल मत्वथाया वा लच (सि म ादभ्यश्च) । ३९ ॥ समूह्यत टौक्यत समूह । निवहति निवह । व्यूहत व्यूह । सदुह्यत प्रपूयत सदोह । विस्रियत विसर । व्रज्यत व्रज गोचरसचरवहव्रजोत (सू०) साधु । स्तयत स्ताम । आघ्नत ओघ न्यङ्क्वादि (सू०) । निकीर्यत निकर । व्रियते वार । सहन्यत सघात हाहन्तारत (सू०) घ । सचयत सचय ॥ ४० ॥ समुदयन समुदाय अयत घेन । शाद्युन्य एणाइन्न । समवयत समवाय । चायत चय । गण्यत गण । वृणाति वृन्दम् । निकुरति निकुरम्बम् । कदम्बयातक्रात कसरसचया मकवान् (कदम्बकम्), कु रितमम्वते वा ॥ ४१ ॥

पशूनां समजोन्येषां समाजोथ सधर्मिणाम् ।
स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥
कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।
गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४४ ॥

इति सिंहादिवर्गः । ५ ।

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥
स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥
विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

समूहविशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः । सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिश्च समूहो वर्गः, वृज्यते विजातीयेभ्य इति । प्राणिभिः समूहः (संघः), संहन्यते संघः, सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः (सू०) इति साधुः, यथा गोसंघः, मेघसंघाद्युपचारात् । सरति सार्थोश्वगवृन्दम् । जन्तुभिरित्येव, कुल सस्थाने बन्धुषु च, (यथा) विप्रकुलम् । वृन्दमित्येव, यथा मृगयूथः, यु मिश्रणे ॥ ४२ ॥ संवीयते समजः, समुदोरजःपशुष्विति (सू०) अप् । पशुभ्योन्येषां वृन्द (समाजः), यथा श्रोत्रियसमाजः । (सधर्मिणा) समूह इत्येव, यथा श्रमणनिकायः, निचीयते निकायः, निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्विति (सू०) घञ् कत्वं च । धान्यादेरुच्छ्रित वृन्द, पुञ्ज्यते पुञ्जः पूर्यते वा । रश्यते राशिः, रशि सौत्रो दीप्त्यर्थः । उत्कीर्यत उत्करः । कुट्यते कूटः ॥ ४३ ॥ कपोतादिसमूह एतानि वर्तन्ते, अनुदात्तादेरञ् (सू०) । आदिशब्दाल्लावकादि । शाय्यन्ते छेकाः पञ्जरादौ स्थाप्यन्ते । गृह्यन्ते गृह्यकाः, पदास्वैरीति (सू०) क्यप्, स्वार्थे कन् ॥ ४४ ॥

इति सिंहादिवर्गः । ५ ।

मनोरपत्यं मनुष्यो मानुषश्च, मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च (सू०) । म्रियते मर्त्यः, स्वार्थे यत् । मानवः, तस्येदमर्थेऽण्, अपत्यार्थे अञ्यद्भ्यां बाधितत्वात् । नृणाति नरः, नॄ नये । पाति पुमान् । पञ्चभिर्भूतैर्जातः पञ्चजनः । पुरि पुरि शयनात्पूरणाद्वा पुरुषः । (पूरुषः) अन्येषामपीति (सू०) वा दीर्घः । नयति ना, नयतेर्डिच्च (उ०) इति ऋः ॥ १ ॥ स्त्यायत्यस्या गर्भः स्त्री । योति पुंसा (योषति) योषित्, हृसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ०) । युष्यते (योष) त्यन्यं यौति वा योषा । नरीति, नृनरयोर्वृद्धिश्च (ग० सू०) इति शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् । सीमन्तः केशवेशोस्त्यस्याः सीमन्तिनी । उह्यतेसौ भर्त्रा, वध्यतेनया भर्ता वा वधूः । प्रतीपं वक्रं पश्यति, शाङ्गीरवादिङीन् । वामा विपरीतलक्षणया सुन्दरत्वेन वा । वनति भजति वनिता । मह्यते महिला । तथाशब्दान्महेलापि, यद्वचनम्– अजयद् द्विरदः पासनयः पामहेलया । स्वप्नेपि मनसि स्पृशो न यः परमहेलया ॥ २ ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः अङ्गना, अङ्गात्कल्याणे (ग० सू०) इति पामादित्वान्न (लोमादिपामादीति) । बिभेति तच्छीला भीरुः, भियः क्रुक्लुकनौ (सू०) । कामयते कामिनी । वामे चापके लोचने अस्या वामलोचना । प्रकृष्टो मदः कामवेगोस्याः प्रमदा । मानः प्रणयकोपोस्या मानिनी । काम्यते कान्ता । लडति ला-(ल)यते वा ललना, लड विलासे, लल ईप्सायां वा । नितम्बिनी गुरुनितम्बा ॥ ३ ॥ विशेषा

सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ।
वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।
पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥
भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी ।
पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥
कृतसापत्न(त्नि)काध्यूढाधिविन्नाथ स्वयंवरा ।
पतिंवरा च वर्या च कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥
कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकानागतार्तवा ।
स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥
समाः स्नुषा जनी वध्वश्चिरण्टी तु सुवासिनी ।
इच्छावती कामुका स्याद् वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

इत्येव । सुष्ठु– आद्रियते सुन्दरी । रमन्तेऽस्यां रमणी । रमते रामा, ज्वलादित्वाण्ण (सू०) । कुप्यति तच्छीला कोपना, क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (सू०) इति युच् । भामिनी, भाम क्रोधे । उत्तमा स्त्रीपर्याया । आरोहन्तेऽस्मिन्नारोहो नितम्बः, स वरोऽस्या वरारोहा । मत्ता इवेव काशते भाति मत्तकाशिनी, कर्तर्युपमाने (सू०) णिनिः । वरो वर्णोऽस्या वरवर्णिनी ॥ ४ ॥ नृपस्त्रीस्त्वेव । श्रीमहादेवीत्वे कृताभिषेका, यथा वासवदत्ता, मह्यते पूज्यते महिषी । पद्मावत्याद्याः, भोगोऽस्त्यासां भोगिन्यः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (सू०) इति पत्नी । पाणिर्गृहीतोऽस्याः, बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् (सू०) इत्यत्र पाणिगृहीतीत्यादिना (वा०) विशेष इति ङीप् । द्वितीया धर्मसहाया । सह धर्मोऽस्त्यस्याः सहधर्मिणी, यज्ञादौ सहाधिकारात् ॥ ५ ॥ भरणीया भार्या, संज्ञायां भृञः– ऋहलोर्ण्यत् (सू०) । जायतेऽस्यां पतिर्जाया, यन्मनुः– जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः । दारयन्ति दाराः, दारजारौ कर्तरि णिलुक् च (वा०) । अथशब्दात्पुंभूम्नोर्न पूर्वभावत्वम् । सहचरी च । कुटुम्बं पुत्रभृत्याद्यस्त्यस्याः कुटुम्बिनी । पुरं धत्ते पुरंध्री । पतिसेवैव व्रतं यस्याः सा पतिव्रता, यत्स्मृतिः– नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतमिति ॥ ६ ॥ कृतं सापत्नकं सपत्नीभावोऽस्याः (कृतसापत्नका) । अध्युपर्यूह्यते द्वितीया(अन्या)स्त्री अध्यूढा । अधिविन्दत्यस्यामधिविन्ना । स्वयं वृणीते स्वयंवरा, संज्ञायाभृतृवृजि इति (सू०) खच् । पतिं वृणुते पतिंवरा, खच् । व्रियतेऽनया वर्या, अवद्यपण्येति (सू०) साधु, वरमर्हतीति वा । कुलस्य संपादयित्री स्त्री (कुलस्त्री) ॥ ७ ॥ कनति कन्या, कनी दीप्तौ, अघ्न्यादिः (उ०), कन्यायाः कनीन च (सू०) इति लिङ्गाद् ङीप्– नास्ति । कुमारयति क्रीडति कुमारी कुत्सितो मारोऽस्या वा, अनूढत्वात् । अष्टवर्षा भवेद् गौरी दशमे नग्निका भवेदिति स्मार्तो विशेषो नास्ति । गौ(गु)रते गौरी । नजते नग्ना, ओलजी ओलस्जी व्रीडे । स्वार्थे नग्निका । अनागतमार्तवं रजः । (मध्यमा) अजाद्यतष्टाप् (सू०) । (तरुणी) वयसि प्रथमे (सू०) इति ङीप् स्यात्, नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् (वा०) वा ङीप् । (युवतिः) यूनस्तिः (सू०) ॥ ८ ॥ स्नौति स्नुषा । जायतेऽस्यां जनी । वधूरी च ग्रामटिकावत् । चिरिणोति चिरिण्टी, चरति चरण्टीत्येके, वयस्यचरमे (वा०) इति ङीप् । सुष्ठु वसति सुवासिनी, स्ववासिनीति द्रविडाः । (कामुका) लषपतपदेत्युकञ् (सू०) । वृषमिच्छति, सुप आत्मनः क्यच् (सू०), अश्ववृषभयोर्मैथुनेच्छायामिति (वा०) असुक् । आनः, लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् (सू०) इत्यादिना पद्यर्थेऽपि (वा०) । कामुकी ॥ ९ ॥ मञ्जुरतः– हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदनेन

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।
पुंश्चली चर्षणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥
स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ।
अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥
आलिः सखी वयस्या च पतिवत्नी सभर्तृका ।
वृद्धा पलिक्नी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥
शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ।
आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥
अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।
उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥
आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा ।
उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

मदन च । अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥ ण्वुलन्तोऽयं (अभिसारिका) । वासकसज्जा विरहोत्कण्ठिता खण्डिता विप्रलब्धा कलहान्तरिता तथा प्रोषितभर्तृका स्वाधीनपतिकेत्यन्याः सप्तान्वर्थन्वाभ दर्शिताः । पुमांसं चलयति पुंश्चली । चर्षति चेतश्चर्षणी, कृपेरादेश्च (उ०) । बध्नाति बन्धकी । कुलान्यटति कुलटा शकन्ध्वादिः (वा०), कुत्सितं लटतीत्येके । एति तच्छीला– इत्वरी चपला, इण्नश्जिसर्तिभ्यः क्वरप् (सू०) ॥ १० ॥ स्वेनेरितुं तच्छीला स्वैरिणी, स्वादीरेरिणोः (वा०) इति वृद्धिः । पांसुर्मालिन्यहेतुरस्त्यस्याः पांसुला । (अशिश्वी), सख्यशिश्वीति भाषायाम् (सू०) इति साधु । न विद्येते वीरौ पतिपुत्रावस्या अवीरा । विश्वसिति स्म विश्वस्ता । विगतो धवो भर्तास्या विधवा ॥ ११ ॥ अल(आलय)त्यालिः, यच्छब्दाम्भसः– आलि सखी सेतुरालिरालिरावलिरिष्यते । समानं ख्याति सखी । वयसा तुल्या वयस्या, नौवयोधर्मेति (सू०) यत् । सध्रीची च । (पतिवत्नी) अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् (सू०), ङीप् च । (पलिक्नी) असितपलितयोर्न (वा०), छन्दसि क्नमेके (वा०), भाषायामपीष्यत इति ङीप् च । प्रजानातीति प्रज्ञा, इगुपधेति कः (सू०) । (प्राज्ञी) प्रज्ञादिभ्यश्चेति (सू०) स्वार्थेऽण् । प्रज्ञास्त्यस्याः (प्राज्ञा), प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः (सू०) ॥ १२ ॥ (शूद्री) पुंयोगादाख्यायाम् (सू०) इति ङीष् । शूद्रजातीया स्त्री शूद्रा, शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः (वा०) इति– अजादित्वाट्टाप् । आभीरजातीया महाशूद्रस्य स्त्री च, जातिलक्षणे पुंयोगे च ङीष् । वैश्यभेद एवाभीरो गवाद्युपजीवी । अन्यस्तु महती चासौ शूद्रा च महाशूद्रा ॥ १३ ॥ स्वयं पुंयोगं विना । अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे (वा०) इति ङीषानुकौ, पक्षे टाप्, योपधत्वाज्जातिलक्षणो ङीष्– नास्ति । स्वयमित्येव । उपेत्याधीयतेऽस्याः, अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् (वा०) इति घञ् वा च ङीष् । स्वयं मन्त्रव्याख्यात्री आचार्या । स्वतो जातिविरहः, योपधत्वाज्जातेर्ङीष्–नास्ति ॥ १४ ॥ (आचार्यानी) इन्द्रवरुणेति (सू०) ङीषानुकौ आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यम् (वा०) । पुंयोग इत्येव, (उपाध्यायानी) उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति (मातुलोपाध्याययोरानुग्वा) पक्षे ङीषनुकौ । पुं सम्प्रेषमे, उभयव्यञ्जना पोटा नपुंसकाख्या ॥ १५ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ।
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥
स्त्री नग्निका कोटवी स्याद् दूतीसंचारिके समे ।
कात्यायन्यर्धवृद्धा या का(क)षायवसनाधवा ॥ १७ ॥
सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।
असिक्नी स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥
वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ सा जनैः ।
सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शम्भली समे ॥ १९ ॥
विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञाथ रजस्वला ।
स्त्रीधर्मिण्यपि चात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।
श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

(वीरपत्नी) नित्यंसपत्न्यादिषु (सू०) इति नान्तत्वाद्– ऋन्नेभ्योङीप् (सू०)। वीर सूतवती वीरसूः सत्सूद्विषेति (सू०) क्विप् । वीरप्रसूर्जगति भार्गवरेणुकैव (वा० रा०) वीरस्य प्रसूर्मातेत्यर्थः । जीवन्तोका तु जीवसूः । वोढ्र तु कटहारिणी । जनयितुं प्रवृत्ता सा प्रजाता । (प्रसूतिका) सूतकापुत्रिका' वृन्दारकाणावा (वा०) इति पक्षे– इत्वम्, अस्याग्रहणाद्योगेपि ङीप् नास्ति ॥ १६ ॥ विवस्त्रा योषिन्मुक्तकेशीत्यागमः । कोटेन लज्जावशात्कुटिलत्वेन वेति यानि कोटवी । दूयन्तेऽस्या मौस्तर्याद् दूती । संचारयति (संदेश) प्रापयति सचारिका । कतस्यापत्यमिव कात्यायनी, ऋषिपत्न्याकारत्वात् । त्रिलक्षणेयं, कषायेण रक्त वस्त्रं शुद्धत्वादस्या काषायवसना, अथवा– अपुंस्का रण्डेत्यर्थः ॥ १७ ॥ शिल्पं प्रसाधनादि तेन या परवेश्मान्युपजीवति, स्ववशा स्वायत्ता, एकायत्ता न भवतीत्यर्थ' । सह–एर प्रेरण भरते सैरन्ध्री, चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री स्ववशेति चेति कात्यः । असितपलितयो क्नम् ङीप् च । प्रादेपैष्ययोर्वृद्धि' (प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु)। द्वे वाक्ये इत्येके तन्न, यन्मुनि·– असिक्नी स्यादवृद्धा या प्रैष्यान्त पुरयोगिता ॥ १८ ॥ वारे राजदेवादिसेवाक्रमे स्त्री वारस्त्री । गण' पेटकोऽस्त्यस्या', गणपतीश्वरानीश्वरौ वा गणिका । वेशो वेश्यावाटे भवा वेश्या । पण्यस्त्री पणस्त्री च । वारे सेवाक्रमे मुख्या (वारमुख्या)। कुट्टयति कुट्टनी । शं श्रेयो भालयाति शंभ श्रेयोयुक्तं लाति वा शम्भली । चुन्दी देश्याम् ॥ १९ ॥ विप्रश्नो दैवप्रच्छनं शुभाशुभेक्षणं वास्त्यस्याः (विप्रश्निका)। दैव शुभाशुभं कर्म जानाति दैवज्ञा, अन्त पुरस्यापुरप्रवेश्यत्वात् । रजोऽस्त्यस्या रजस्वला, रजःकृष्यासुतीति (सू०) वलच् । स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः स्त्रीधर्मिणी । अत्रेरपत्यमात्रेयी । (मलिनी) मलिनात्वजसिङीप् (वा०), मलादिमन्तत्वा ङीप् ॥ २० ॥ ऋतु रजोऽस्त्यस्या ऋतुमती । उदकात्संज्ञायां यति उदक्या, उदकमेंहतीति । पुष्पितेति माला । पुष्पवत्यपीरिति प्राच्याः पेठु, अव्यने रक्ष्यतेऽन्येभ्योऽसौ', अविनृस्तृतन्त्रिभ्यई: (उ०)। अविरात्रेयीत्येके, यत्कात्यः– अवि स्त्रीधर्मिणी विद्यादिति । पुष्पं मुरफलहेतुत्वाद्रज । ऋतुरेवार्तवम्, ऋतु' स्त्रीरजोऽत्र, ऋतौ गर्भग्रहणकाले भवं वा, ऋतुः प्राप्तोऽस्य वा । (स्पृहिगृहिपतिदयि)निद्रातन्द्राश्रद्धाभ्यआलुच् (सू०) । दोहद गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्या दोहदवती । निष्क्रान्ता कलाभ्योऽशुद्धिभ्यो निष्कला जीर्णा तु ॥ २१ ॥ आपन्नं गृहीतं सत्त्वं गर्भोनयापन्नसत्त्वा । गुर्व-

आपन्नसत्त्वा स्याद् गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।
गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥
पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ।
स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥
कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुत ।
सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥
पैतृष्वसेय स्यात्पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः ।
सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥
अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ।
कौलटेयः कौलटेरो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥
तदा कौलटिनेयोऽस्या कौलटेयोऽपि चात्मजः ।
आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

गर्भोऽस्या गुर्विणी, सौख्यादित्वादिनिः (सू०) । गुर्वीति च भागुरिः । अन्तर्विद्यतेऽस्याः (अन्तर्वत्नी), अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् (सू०) । गणिकानां समूहो गाणिक्यं, गणिकायाश्चेति वक्तव्यं (वा०) इति यञ् गर्भिणीनां समूहो गार्भिणं, इनण्यनपत्ये (सू०) इति प्रकृतिभावः (नस्तद्धिते इति टिलोपे प्राप्ते) । युवतीनां समूहो यौवतं, युवत्या अपुंवदिति गणपाठात् (भिक्षादिषु), भस्याढे तद्धिते (वा०) इति पुंवद्भावो नास्ति ॥ २२ ॥ पुनर्भवति पुनर्भूः । दिधेरिव वाच्या भवति दिधिषूः । द्वौ वारौ द्विरूढा संस्कृता, यदाहुः—अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः (याज्ञ०) । मनुस्त्वन्यथाह— ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता ॥ तस्याः पुनर्भ्वाः पतिः, किं च— पुनर्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषूस्त्वन्येऽप्यूदन्ताः, दिधिषूमिच्छत्यात्मन इति क्यच् (सुप आत्मनः क्यच्), क्विप् (अन्येभ्योऽपि दृश्यते) । अग्रेऽनन्यभार्यमप्रधानं दिधिषूर्यस्य सोऽग्रेदिधिषूः, समासान्तविधिरनित्यः ॥ २३ ॥ (कानीनः) कन्यायाः कनीन चेत्यण् (सू०) । (सौभागिनेयः) कल्याण्यादीनामिनङ् (सू०) इति ढगिनङौ । एवं दौर्भागिनेय इत्यादि, हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च (सू०) इत्युभयपदवृद्धिः, उत्तरपद- अनुशतिकादीनां चेति (सू०) । सुत इत्येव, परस्त्री कल्याण्यादिः ॥ २४ ॥ (पैतृष्वस्रीय.) पितृष्वसुश्छण् (सू०) । (पैतृष्वसेय) ढकि लोपः (सू०) इति ज्ञापकाद्— ढक्— अन्त्यलोपश्च । सुत इत्येव, मातृष्वसुश्च (सू०) इति छणि मातृष्वस्रीयः, ढकि लोपः (सू०) इति ढकि मातृष्वसेयः । विरुद्धाया मातुरपत्यं वैमात्रेयोऽसोदर्यो भ्राता, शुभ्रादित्वात् (सू०) ढक्, स्त्रीभ्यो ढक् (सू०) इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययग्रहणात् । मामातुरस्तुभयमातृकः ॥ २५ ॥ बन्धक्या अपत्यं, कल्याण्यादीनामिनङ् (सू०) इति ढगिनङादेशः । बन्धून्— लाति बन्धुला । कुलटाया अपत्यं, स्त्रीभ्यो ढक् (सू०) । (कौलटेरः) क्षुद्राभ्यो वा (सू०) इति ढ्रक् ॥ २६ ॥ सा हि भिक्षार्थिनी कुलान्यटति, कुलटायां वा (सू०) इति ढगिनङौ, पक्षे ढगेव क्षुद्रत्वाभावात्, अङ्गहीनत्वहीना हि क्षुद्रा । तनोति कुलं तनयः । सूयते सूनुः । सुतिः सुतः । पुन्नाम्नो नरकात् त्रायते पुत्रः, पुनाति वा, पुवो ह्रस्वश्च (उ०) इति क्त्रः । दारकदायादौ च ॥ २७ ॥ आ मत्रादयः स्त्रियां वृत्ताः दुहितृवाचकाः । गौरादौ पुत्री । दोग्धि पितरौ दुहिता । (तयोः

आहुर्दुहितरं सर्वेपत्यं तोकं तयोः समे ।
स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥
जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा ।
ननान्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥
भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।
प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥
पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ।
पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥
श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ ।
स्वस्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥
पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ।
मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥
समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।
सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

समे) पुत्रे दुहितरि च सामान्येन वर्तते । अपतनमपत्यं, अपति माध्यपत्यम् । स्तूयते तोकम् । सततिः सन्तान , नन्दनाद्दुहिता , [तन्तुश्च] । उरसा निर्मिते यचेति- अण्यतौ (उरसोयच्च, उरसोण्च) । तनोति कुलं तात , स्तथऽण् । जनयति जनक । पाति पिता । वप्ता च ॥२८॥ या जनित्री त्रिलोक्या इति स्वन्नर्भावितण्यर्थे चन् । प्रसूयते प्रसू । मान्यस्यां गर्भो माता । भगं कल्याणमस्त्यस्या भगिनी । सुष्ठ्वस्यते स्वसा, सावसेर्ऋन् (उ०), नषट्स्वस्रादिभ्य (सू०) इति ङीप् नास्ति । न नन्दति भ्रातृजाया ननन्दा, नञिचनन्दे (उ०) इति ऋन् । न पतन्त्यनया कुलं नप्त्री । पुत्रस्यापत्यं पौत्री सुतस्यात्मजा ॥ २९ ॥ यतते स्पर्धया याता, यतेर्वृद्धिश्च (उ०) इति ऋन् । (भ्रातृजाया) ऋतोविद्यायोनिसम्बन्धेभ्य (सू०) इति षष्ठ्या अलुगनास्ति, समासासमासात्, यथा- द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् (मेघ०) । (मातुलानी) इन्द्रवरुणेति (सू०) ङीपानुकौ । उपाध्यायमातुलाभ्यां वा (मातुलोपाध्याययोरानुग्वा) इति पक्षे ङीप् ॥३०॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः , पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः, श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च (वा०) इत्यूङ् । तयो पतिपत्न्यो पितान्योन्यं श्वशुर , शु पूजितं कृत्वाश्नुते । (पितृव्यः) पितृव्यमातुलमातामहपितामहा (म०) इति साधु । (मातुल) प्राग्वत् ॥ ३१ ॥ श्यायते श्याल , स्यम वितर्के स्माद्वा (स्याल), पत्युः श्याला इत्यर्थः । स्वामिनः पत्युः भ्राता कनिष्ठः पत्न्या , दीव्यति देवा, दिवेर्ऋ (उ०) । अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चिदित्यर (उ०) देवर । स्वसुरपत्यं स्वस्रीय , स्वसुश्छ (सू०) । जाया मिमीते जामाता ॥ ३२ ॥ प्रगत पितामहात् (प्रपितामह) । मातुः पिता मातामह , [तत्पिता प्रमातामह] । समानः पिण्ड एषां, य स्मृतिः- सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । सप्तमादूर्ध्वं सगोत्रा । समानो नाभिर्मूलमेषां सनाभय , ज्योतिर्जनपदेति (सू०) समानस्य सत्वम् ॥ ३३ ॥ समाने उदरे शयितः समानोदर्य , समानोदरे-शयित (सू०) इति यत् । सोदराद्यः- सोदराद्य (सू०), विभाषोदरे इति (सू०) समानस्य स च वा । समाने गर्भे भवः सगर्भ्य , सगर्भसयूथसनुताद्यन् (सू०), छान्दसोपि लोकेभिधानात्, सह जायते सहजा भ्राता । समानं गोत्रमेषां सगोत्रा , ज्योतिर्जनपदेति (सू०) सत्वम् । ज्ञायते ज्ञाति । बध्नाति बन्धु । (बान्धव) स्वार्थेऽण् । एते स्वो ज्ञातिवचन , अन्य आत्मीयार्थ ॥ ३४ ॥ ज्ञाते-

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद् भावसमूहयोः ।
धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥
अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ।
भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥
मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।
श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥
दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।
गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।
तृतीयाप्रकृतिः शण्ढः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥
शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ।
स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

भावो ज्ञातेयम्, कपिज्ञात्योर्ढक् (सू०) । बन्धूनां समूहो बन्धुता, ग्रामजनबन्धु(सहाये)भ्यस्तल् (सू०), तनि स्त्रीत्वं स्वभावतः । धुनोति धवः । प्रीणाति प्रियः, इगुपधेति (सू०) कः । पाति पतिः, पातेर्डतिः (उ०) । बिभर्ति भर्ता वरयिता वरश्च । जारयति जारः, दारजारौ कर्तरि णिलुक् च (वा०) । उपजारः पतिरुपपतिः ॥ ३५ ॥ भर्तरि जीवति । कुण्ड्यते कुलमनेन कुण्डः, कुडि दाहे । जारज इत्येव । गुह्यते लज्जाकरत्वाद् गोप्यते गोलकः, परदार्यां प्रजायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलक इति स्मृतिः । भ्रातुरपत्यं भ्रात्रीयः, भ्रातुर्व्यच्च (सू०) इति वा छः । भ्रातृव्यो नानार्थे । भ्राता च भगिनी चेति (भ्रातरौ), भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् (सू०) इत्येकशेषः । [एवं पुत्रौ] ॥ ३६ ॥ माता च पिता च मातापितरौ आनङ्ऋतो द्वन्द्वे (सू०) । (पितरौ) पिता मात्रा (सू०) इत्येकशेषो वा । मातरपितरावुदीचाम् (सू०) इति अन्यः साधुः । प्रसूर्माता जनयिता चेति द्वौ नियतौ । (श्वशुरौ) श्वशुरः श्वश्र्वा (सू०) इत्येकशेषो वा । [पुत्रश्च दुहिता च प्रागुक्तम्] ॥३७॥ राजदन्तादिः (सू०) जायाशब्दस्य दम्भावो जंभावो वा निपात्यते, दं भार्येति निघण्टुः । गर्भ आशेतेऽत्र गर्भाशयः । जरामेति जरायुः । उल्यते वृणोति उल्बम् । कलयति के लसति वा कललः शुक्रशोणितसमवायः, प्रसिद्धास्य पर्याया लोके, अशीत्यावयवानामर्थे तु विधिः । उल्बपर्याय कलल इत्येके, यन्मुनिः– तदुल्बं कललं च तत् ॥ ३८ ॥ दशमे मासि सूतव इति श्रुतेः, नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वर इति स्मृतेश्च नवमो दशमो वा मासो, विजनने भवो वैजननः । गीर्यते गर्भः । भ्रियते भ्रूणः कुत्सितः । स्त्रीपुंसाभ्यामन्या तृतीया प्रकृतिः, लिङ्गान्तरत्वात् । शाम्यति शण्ढः, [षण्ढोऽपि] । क्लीबते क्लीबः । पण्डते पण्डः, [पिण्डोऽपि] । न स्त्री पुमान् नपुंसकम्, नभ्राण्नपादिति (सू०) साधु, स नपुंसको भेदिनि स्यात्पुंस्यपि ॥ ३९ ॥ शिशोर्भावः शैशवं, प्राणभृज्जातिवयो (सू०) । यूनो भावो यौवनं, हायनान्तयुवादिभ्योऽण् (सू०) । (वार्धकं) गोत्रे वृद्धस्य (सू०) वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् (वा०) वुञ्, मनोज्ञादित्वात् (द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च) स वर्धकं स्यात्, यथा– वार्धके मुनिवृत्तीनाम् (रघु०) ॥४०॥ पलति शौभ्येन पालितः, पल गतौ ।

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा ।
स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनधयी ॥ ४१ ॥

बालस्तु स्यान्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ।
प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।
जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयो वरजानुजा. ॥ ४३ ॥

अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोंऽसल. ।
तुन्दिलस्तुन्दिभ(क)स्तुन्दी बृहत्कुक्षि. पिच(चि)ण्डिल ॥४४॥

अवटीटोवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।
केशव केशिक. केशी वलिनो वलिभ समौ ॥ ४५ ॥

आदिशब्दाद्रोमादौ च । विस्रसतेनया कचाटन विस्रसा । जीर्यन्त्यनया जरा पिद भिदादिभ्योऽङ (सू०) । उत्ताना शेते-उत्तानशया, अधिकरणेशे (सू०) इत्यच्-उत्त नादिषुक्तषु (वा०) इत्यच । डिम्भेति प्राक् पश्चिक्रमेणोक्त इह मातृपक्रमात् । स्तन पिबति स्तनपा, (सुपस्थ इत्यत्र) सुपीति याग वभग क । स्तन धयति स्तनंधयी, नासिकास्तनयोर्ध्मा धेटो (सू०) इति खश्, धेटष्टित्वाद्ङीप् । स्त्रीलिङ्गेन निर्देश स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थ ॥ ४१ ॥ वलति(ले) प्राणिति बाल, ज्वलादित्वाण्ण (सू०), वाड् आप्रावेस्माद्वा । अरत्ये कुत्सिते मूढे मने रौत्सर्गिक स्मृत । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणव ॥ स्वार्थे कन् (माणवक) । वयसि प्रत्यग्रे तिष्ठति वयस्थ । तरति तरुण । यौति मिश्रीभवति स्त्रिया युवा । प्रगत वयोऽस्य प्रवया । तिष्ठति स्थविर । वर्धते स्म वृद्ध, एतमादौ गड्डरिकाप्रवाहेण भूते क्त वर्तमाने युक्त शीलितादिवत् । जिनाति स्म जीन, ग्रहिज्यावयीति (सू०) सम्प्रसारण, सम्प्रसारणस्येति (सू०) दीर्घ, ल्वादिभ्य (सू) निष्ठा नत्वम् । जीर्यति स्म जीर्ण, श्युक – किति (सू०) इत्यनिट् । (जरन्) जीर्यतेरतृन् (सू०) ॥ ४२ ॥ अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान्, ईयसुनि प्रियस्थिरेति (सू०) वर्षादेश । दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति दशमी, वयसिपूरणात् (सू) इतीनि, यन्मुनि – इगे वयोदशापेन सप्तमी दशमाति च । अतिशयेन वृद्धो ज्यायान्, ज्यच (सू०), वृद्धस्य च (सू०) इति ज्यादेश, ज्यादादीयस (सू०) इत्यात्वम् । अग्रे जातोऽग्रिय, अग्राद्यत् (सू०), घच्छौ च (सू०) इति घ । अग्रयाग्रीयौ च । अग्रिमशब्दे, अग्रादिपश्च डिमच् (वा०) । जघन्यज पश्चाज्जात । अत्यर्थं युवा कनिष्ठो यवीयाश्च, युवाल्पयो कनन्यतरस्याम् (सू०), स्थूलदूरेति (सू०) यणादिलोप पूर्वस्य गुण । एव कनीयान् यविष्ठ्य । अवरे जायतेऽवरज ॥ ४३ ॥ छयति स्म छात, छो छेदन । मांसमस्यास्ति मांसल, सिध्मादित्वात् (सू०) लच् । असावस्य स्त (अंसल), वत्संसाभ्या कामबले (सू०) इति लच् । तुन्द विवृद्धमस्यास्ति, तुन्दादिभ्य इलच्च (सू०) इति च दिनिठनौ । उदरिलोपि । तुन्दमस्यास्ति तुन्दिभ, तुन्दिवलिवटेर्भ (सू०) ॥ ४४ ॥ नतनासिकाया संज्ञायामटीटच्नाटज्भ्रटच (सू०) । नतनासिकश्चिपिटघोण । नत या नासिका । नासानमनस्येत घर्नेन्ते । प्रशस्ता केशा सन्त्यस्य केशव . केशाद्वोऽन्यतरस्याम् (सू०) । वलिरस्त्यस्य वलिन । पामादित्वान्न (लोमादिपामादीति) । (वलिभ) तुन्दिवलिवटेर्भ (सू०) ॥ ४५ ॥ पूगनगगार्येणे पोगण्ड । सर्वेति सर्व ।

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।
खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ॥ ४६ ॥
खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रज्ञुः प्रगतजानुकः ।
ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात्संज्ञुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥
स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ।
पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥
वलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः ।
जडुलः कालकः पिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥
अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।
भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥
स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।
पुमान्यक्ष्मा क्षयः शोषः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

हसति हरः । वामोऽस्यातीति वामनः । निखर्वः खर्वरः [नः] मर्व इति नाममाला । खरा तीक्ष्णा खरस्येव वा नासास्य खरणाः, खुरखराभ्यां वा नस्वक्तव्यः (वा०), पक्षे— अनुनासिकाया संज्ञायां नसं च स्थूलात् (सू०), पूर्वपदात्संज्ञायामगः (सू०) इति णत्वम् । नःक्षुद्रः क्षुद्रनासिकः । (विग्रः) वेर्ग्रो वक्तव्यः (वा०) । ४६ ॥ खुराकारा नासिकास्य खुरणाः—विकटघोणः । प्रगते विरले वातादिदोषात्ययोर्गे संहते च जानुनी अस्य, प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः (सू०), ऊर्ध्वाद्विभाषा (सू०) ॥ ४७ ॥ एडमूकवि —एडः । बद्धौ कर्णावस्य बधिरः । कुत्सितेन उब्जः कुब्जः, पृषोदरादिः (सू०) । गडुरस्यास्ति गडुलः, सिध्मादित्वात् (सू०) लच् । कुण शब्दे, कुणाणिः कुणिरिति नैरुक्ताः । कलंबकस्तवक्रकर्णः खलतिर्निन्द्यलम्बः । स्पृश्यते पृच्छति वा पृश्निः । (श्रोणः) श्रोणृ संघाते, कुटिलजङ्घापादः । मुण्ड्यते मुण्डः ॥ ४८ ॥ वलने चेष्टने यस्मिरं नेत्रं तद्योगाद्वलिरः । के मूर्ध्नि करोत्यक्षिणी चलताक्ष्वा केकरः, एनमुपाध्यायः काच[र]र इत्यवदन् । (खोडः) खुड प्रतिघाते । (खञ्जः) खजि वैकल्ये । खञ्जो दुश्चर्मा द्विनग्नोऽपि । जराशब्दादुत्तरा उत्तानशयादयः खञ्जान्तास्त्रिलिङ्गाः । जडति जडुलः, जडुलो जडत्वाद्वा । काल एव कालकः । अपिप्लवते पिप्लुः । तिलप्रतिकृतिस्तिलकः । तिल इव कालकस्तिलकालकः, देहे कृष्णं लक्ष्म ॥ ४९ ॥ आमयस्याभावोऽनामयं, अव्ययविभक्तिसमीपेति (सू०) अर्थाभावेऽव्ययीभावः । कित्निवासप्रतीकारे सन् । भिषज्यत्यनेन भेषजं, भिषज कण्ड्वादिः, अनन्तावसथेतिहभेषजा-दिदि (सू०) निर्देशाद् गुणः, भेषं रोगं जयतीति दुर्गः । (औषधं) ओषधेरजातिविति (सू०) स्वार्थेऽण् । (भैषज्यं) अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः (सू०) स्वार्थे । अविद्यमानो गदोऽस्मिन्नगदः । जयति रोगान् जायुः, कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ०) ॥ ५० ॥ रुज्यतेऽनया रुक्, क्विप् । (रुजा) भिदादिः (भिदादिः) । व्याधीयतेऽनेन व्याधिः । गदति व्यथां गदः । आमोऽस्त्यस्मिन्नामयः, अम रोगे अस्माद्वा । आमोऽपि । यक्ष्यते पूज्यते रोगराजत्वाद्यक्ष्मा । राजयक्ष्मापि । क्षयत्यनेन क्षयः । शुष्यत्यनेन शोषः । प्रतिश्यायते प्रतिश्यायः, श्याद्व्यधेति (सू०) णः । पीनं स्थूलत्वं नयति पीनसः ॥ ५१ ॥ क्षरण क्षुत्, क्विप्, क्षुत्, अत् । क्षवतेनेन क्षवः । क्षौत्यनेन क्षवथुः । क्षवति विक्षपति

स्त्री क्षुत्क्षुतं क्षवः पुंसि कास(स)स्तु क्षवथुः पुमान् ।
शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥
किलाससिध्मे कच्छ्वां तु पामा पामा विचर्चिका ।
कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥
व्रणो स्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ।
कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥
आनाहस्तु विबन्धः स्याद् ग्रहणी रुक्प्रवाहिका ।
प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥
व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगन्दराः ।
अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥
रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।
वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

शोफः शोथश्च । श्वयतेनेन श्वयथुः । विपद्यतेनया विपादिका, पादस्फोटस्य (सू०) इत्यत्रान्यत्रापीति वक्तव्याद् वुन्– लोपो वा ॥ ५२ ॥ समे इति शेषः । किल्मस्यति किलासम् । सिध्यति सिध्म मलभिन्नाख्यम् । कषति कच्छूः । पिबत्यसृग् पामा । (पामा) डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (सू०) । विचर्चयति विचर्चिका, अङ्गुल्यादिसन्धिषु सूक्ष्माः पिटका, खर्जूविशेष इत्येके । कण्डूयनं कण्डूः, भावे क्विप् (सम्पदादिभ्यः क्विप्) । (कण्डूया) अप्रत्ययात् (सू०) । खर्जनं खर्जूः, खर्ज खर्जे व्यथने । विस्फोटयति विस्फोटः । पटति सङ्क्लिष्यति पेटति वा पिटका ॥ ५३ ॥ व्रणयति व्रणः । ईर्यत्यङ्गमीर्मम् । इयर्त्तिरुः, उस् । नाड्या व्रणः, समासे पुंस्त्वम् । नाडिश्च । कूयते शब्द्यते कोठः । (मण्डलक) मण्डलाकृति कुष्ठम् । समे इति शेषः । कुष्णात्यङ्गं कुष्ठ, कुष्मिन् निष्ठति वा, अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रि (सू०) षत्वम् । श्वेतते श्वित्रं श्वेतकुष्ठम् । पापरोगत्वाद् दुर्नामकम् । इयर्त्यर्शः । गुदरोगः गुदकीलश्च ॥ ५४ ॥ आनहनं विण्मूत्रनिरोधः । गृह्णाति ग्रहणी, जाठराग्निर्गृह्यतेनया वा तच्छेदोऽधन्यत्र । रुग्रोगः । मलप्रवहणं प्रवाहिका, रोगाख्यायाण्वुल् (सू०) । प्रच्छर्दनं प्रच्छर्दिका, रोगाख्यायाण्वुल् (सू०) । वमनं वमिः । छर्दिश्छर्दी च ॥ ५५ ॥ विदार्यतेनया विद्रधिः, विद्रो धीयतेस्यां वा । मेहति मूत्रयतेनेन मेहः । प्रमेहोऽपि, दीपदीपवत् । भं दारयति भगन्दरः छिद्रसन्धौ पिटकः, पूःसर्वयोर्दारिसहोः (सू०) इत्यत्र भगेच दारेर्वक्तव्यात् (वा०) खच् । श्लीपदं पादवल्मीकं पेशष्नं विन्दलुमरन्म् । व्याधिभेद इत्येव । अश्मानं शुक्रं रात्यश्मरी । शुक्रात्पूर्वे मूर्च्छितान्ता वाच्यलिङ्गाः ॥ ५६ ॥ अगदः क्रियतेनेनागदंकारः, कारेसत्यागदस्य (सू०) इति मुम् । भिषज्यति भिषक् । विद्यामधीते वेद वा वैद्यः । आद्यौ सामान्येनौषधादावपीत्येके । वमति वन्तः, वार्त्त इति तु युक्तः, यद्वक्ष्यति– वार्त्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु, वृत्तिरस्यास्ति, प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः (सू०) । कलयति साधु कल्यः । उल्लाघ्यते स्मोल्लाघः, क्तः अनुपसर्गात्फुल्लेति (सू०) साधुः ॥ ५७ ॥ ग्लायति स्म ग्लानः, संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः (सू०) इति निष्ठानत्वम् ।

ग्लानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।
आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥
दद्रुणो दद्रुरोगी स्यादर्शोरोगयुतोऽर्शसः ।
वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥
स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी ।
उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥
न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्धनाभौ तुण्डि(न्दि)लतुण्डि(न्दि)भौ ।
किलासी सिध्मलोऽन्धोऽदृङ्मूर्च्छालो मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥
शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।
मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

ग्लायति स्मेति ग्लानः, ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः (सू०)। आमयोऽस्यास्त्यामयावी, सर्वत्रा-आमयस्योपसंख्यानाद्दीर्घश्च (वा०)। व्याधिः सञ्जातोऽस्य व्याधितः। अपटुरन्यः। अतोरत्यातुरः, आ तरति रोगदः। अभितोऽम्यते स्माभ्यान्तः (अभ्यमितश्च), ध्वान्तस्वान्तेति (सू०) वेट्। [illegible][शे] मारिमारो च देवेनेति श्रीहर्षः। पामाऽस्यास्तीति पामनः, पामर इत्येके, द्वावपीति श्रीभोजः। [कच्छूरस्यास्ति] कच्छुरः, कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च (वा०) इति रः ॥ ५८ ॥ (दद्रुणः) पामादित्वान्नः [illegible] दद्रुणस्त्वथ (ग०) इति नः। दीर्यन्तेऽनया दद्रुः। अर्शांसि सन्त्यस्यार्शसः, अर्शआदिभ्योऽच् (सू०)। वातो विद्यतेऽस्य वातकी, वातातिसाराभ्यां कुक् च (सू०) इतीनिः। एकदेशे विकृतस्यानन्यत्वात्सातिसारी ॥ ५९ ॥ क्लिन्नस्य चुल्पिल्लश्चास्य चक्षुषीति वक्तव्यात् (वा०) त्रयः। चक्षुरक्षेऽपि, तेन चक्षुर्गतः क्लेदयुतो नाम रोगः, तद्योगात्क्लिन्नं चक्षुः, तद्वच्चक्षुरस्यास्तीति पुमान्। उन्मादो वातभूतादिदोषाच्चित्तविभ्रमः। श्लेष्माऽस्यास्ति, सिध्मादित्वाल्लच् (सू०)। (श्लेष्मणः) पामादित्वान्नः (लोमादिपामादीति ॥ ६० ॥ न्युब्जति न्युब्जः, घञ्, भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः (सू०) इति साधुः। भुग्नः कुब्जः, न्युब्जेन पाणिगतेन भुग्नत्वेन रोगाद न्युब्जः पुमान्, यच्छब्दस्य— त्रिपदार्थोपगतं न्युब्ज न्युब्जः कुब्ज इवाकृतः। तुन्दिस्तनुतनामि, तुन्दिस्तु उदरं, तत्र (तुन्दादिभ्य इलच्)। (तुन्दिभः) तुन्दिवलीति (सू०) भश्च, एकदेशविकृतत्वात्। (सिध्मलः) सिध्मादित्वाल्लच् (सू०)। अन्धोऽन्यः, अन्ध दृष्टयुपघाते। नास्ति दृगस्यादृक्। मूर्च्छाऽस्त्यस्येति (मूर्च्छालः), प्राणिस्थादातो लच् (सू०), अन्येभ्योऽपि दृश्यते (ग०)। मूर्च्छति स्म मूर्तः, राल्लोपः (सू०) इति छलोपः, नानाम्येति (सू०) नत्वाभावः। मूर्च्छा संजाताऽस्य मूर्च्छितः, तारकादित्वादितच् वा ॥ ६१ ॥ शोचति शुक्रम्। तेजयति तेजः, असुन्। रीयते रेतः, रीङ् स्रवणे। वीयते वेति वा बीजं, वीर्यमिन्द्रियः। [illegible] इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं, इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिति (सू०) मायुः। मिनोति [illegible] [illegible]। पचति संगते पित्तम्। केन फलति कफः। श्लिष्यति श्लेष्मा। (त्वक्) त्वचति संवृणोति असृग्धरा ([illegible]) ॥ ६२ ॥ (शिरा) शिञ् अभ्यवे। तथा बलमन्दस्य नरम, तदन्यवेन

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।
उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥
रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम् ।
बुक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥
पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या नाडी तु धमनिः सिरा ।
तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गार्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥
अन्त्रं पुरीतद् गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा ।
स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥
सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।
मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥
पुरीषं गूथं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविषौ स्त्रियौ ।
स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कार्यं वा । मन्यते मांसं, मांसभक्षयितामुत्रेति **नैरुक्ताः** [मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वे निरुक्तं मुनिरब्रवीदिति नैरुक्ता]। पाल्यतेऽनेन देहः पललं, यदुक्तमव्ययत.- पललं तिलमिश्रे स्यात्पलले पिशितेऽपि च । क्रूयते (क्रूयते) क्रव्य, क्रुड् गतौ । आमिष्यते आमिषम् । जङ्गल च, पल नानार्थे । उत्ताप्यते शोष्यते- उत्तप्तम् । वल लुनाति वल्लूरं, वल्लि सौत्रो वा ॥ ६३ ॥ रुणद्धि स्रोतांसि रुधिरम् । अस्यते न सृज्यते वासृक् । लोहितं रक्तं च वर्णतः । अस्यतेऽस्रम् । शोणति शोणितं, शोण वर्णे । बुक्कयते स्वादु च न्मृग्यते बुक्का, नान्न पुस्यय, स्त्रीत्येके, शंकेति **वैद्याः** । अग्रं मुख्यम् । ह्रियते हृत्- जीवाधार पद्मं, दान्तं प्रकृत्यन्तरम् । मेद्यति स्निह्यति मेदः, असन्तत्वात्क्लीबे । उप्यते वपा । वस्ते मांसं वसा, शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति **वैद्याः** ॥ ६४ ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवाया कृकाटिकाया सिरा, मन्यते मन्या सञ्ज्ञायांसमजनिषदेति (सू०) क्यप् । नडस्येयं नाडी सौपीर्यात् । धमति धमनि, धमि सौत्र । सिनोति काय सिरा, षिञ् बन्धने । तिलति तिलकम् । क्लाम्यति क्लोम, उदर्यो जलाधार । हृदयस्य दक्षिणे यकृत्क्लोम वामे प्लीहा पुप्फुसश्चेति **वैद्याः** । मस्तकमज्जा, मस्तकमिष्यतीति मस्तिष्कं, इष गतौ । गुर्यते गार्दं, गुर्द परिवेष्टने । केटति किट्टम्, किट गतौ । मलते धारयति कायं मल ॥६५॥ अमत्यनेनाऽमन्त्रम् । पूर्यते पुरीतत् , तान्तोयम् । गुड्यते रक्ष्यते मा बाधिष्टेति गुल्म । प्लेहते प्लीहा, नान्त । वस्ते छादयति कायं वस्नसा । स्नसा स्न[न]ायुश्च । स्नायत्यङ्ग स्नायु , ष्णै वेष्टने । महास्नायुश्च कण्डरा, स्नायुसङ्घात इति **वैद्याः** । दक्षिणपार्श्वे कृष्णमांसाशः कालखण्डम्, कालखञ्जमित्येके । यम करोति यकृत् ॥ ६६ ॥ सरति सृणिका । स्यन्दते स्यन्दिनी । ललति लाति वा लाला । दूषयत्यक्षि दूषिका, दूषीकापि । (प्रस्राव) प्रेद्रुस्तुस्रुवइति (सू०) घञ् । उच्चार्यते प्रेर्यते- उच्चार । अवाच्य कीर्यत इति, वर्चस्केवस्कर इति (सू०) साधु । शाम्यति शमलम् । शक्नोत्यनेन शकृत् ॥ ६७ ॥ पिपर्त्यन्त्र पुरीषम् । गूयत उत्सृज्यते गूथम् । वर्च एव वर्चस्कम् । विशिष्टेनेनया विष्ठा । वेवेष्टि विट्, विशतीति सभ्याः । कल्पते कर्परः, कृपे रो लो नास्ति बाहुलकात् । कं पालयति कपालं मूर्धास्थि, घटादिखण्डोऽप्युपचारात् । कीनि कसति कीकसम् । कुले शरीरे साधु कुल्य, कोलति संस्त्यायते वा । अस्यतेऽस्थि ॥ ६८ ॥ कं कालयति कङ्कालोऽस्ति वा कङ्कालः, देहस्थभरेऽस्थिपञ्जर । कारङ्कंऽपि । कशादयेति

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थ्नि तु कशेरुका ।
शिरोऽस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥
अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ।
गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥
कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।
पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्ष्णिस्तयोरधः ।
जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्संधिः पुंसि वङ्क्षणः ।
गुदं त्वपानं पायुर्ना बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥
कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्मती ।
पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥
कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।
स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

मुनिः, कश्यप इति । पृष्ठग्रन्थ्यां गडुः पुमान् । के रयति करोटिः करोटी च । पृणाति पर्शुः, पर्शुरेव पर्शुका ॥ ६९ ॥ अङ्गत्यङ्गम् । प्रत्येति प्रतीकः । अवयौत्यवयवः । अपहन्यतेऽपघनः, अपघनोऽङ्गमिति (मु०) मधुः । कल्यते कलेवरम् । गाते गच्छति गात्रम् । उप्यते वपुः । संहन्यते संघात्यन्तेऽस्थि-मज्जादीनि संहननम् । शीर्यते शरीरम् । वृष्यते सिच्यते वर्षते मलान्वा वर्ष्म । विगृह्यते विग्रहः, प्रहवद्-इति (मु०) अप् ॥ ७० ॥ चीयते कायः, निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्व देश्चकः (मु०) । दिह्यते देहः । मूर्च्छति वर्धते मूर्तिः । तन्यते तनुः । पादस्य पदस्य प्रपदं, पदशब्दः पादपर्यायोऽस्ति । पद्यतेऽनेन पादः । पदिति हलन्तलक्षणपर्यायोऽस्ति, यत्तु गौः पदा न स्प्रष्टव्या, पद्भ्यामेव यथाप्रेत्यादौ स पद्भ्यो-मासेति (मु०) पदादेशः, अतः पदोऽग्रस्थानि पाठ्यम्, क्लीबे तु पदम् । अङ्घ्यतेऽनेनाङ्घ्रिः । चरत्यनेन चरणः ॥ ७१ ॥ पादग्रन्थ्यां पार्श्वे इति सूते, घोटते घुण्टिका, घुट परिवर्तने । गुल्यते गुल्फः । गुल्फाधः पश्चाद्भागः पार्ष्णिः, पुमानिति प्रायिक, पृष्यते श्लिष्यते वितादिका चिकित्सार्थं पार्ष्णिः । जङ्घन्यते कुटिलं गच्छति जङ्घा । प्रसरति प्रसृता । जायते जानु । ऊर्वोः पर्व ग्रन्थिः । आस्थि तिष्ठत्यस्मिन्नष्ठीवत्, आसन्दीवदष्ठीवदिति (मु०) साधु ॥ ७२ ॥ सजति सक्थि । ऊर्णूयते ऊरुः । तत्सन्धिः ऊरुसन्धिः, वङ्क्षते वङ्क्षणः । गवते गूयते वानेन गुदम्, गुद परिवेष्टने वा । अपानित्यनेनापानम् । पाति मलोत्सर्गात्पायुः, पिबति वा पेदम् । वसत्यस्मिन्मूत्र बस्तिर्मूत्रपुटकम् ॥ ७३ ॥ कट्यते आश्रियते कटः, शवे श्रोणौ कालेऽपि च गजगण्डे भूषे कटः इति शाश्वतः । कटीरोऽपि । श्रोण्यते सहन्यते श्रोणिः, तस्याः फलकमिव-फलकाकारं श्रोणिफलकम्, ककुदमस्त्यस्याः ककुद्मती । कट्याः पश्चाद्भागः, नितम्बति सुरतसंमर्दोऽस्मिन्नितम्बः । स्त्रीकट्याः पुरो भागः, हन्यते जघनम् ॥ ७४ ॥ कुत्सितं कुन्दति कुकुन्दरे, द्वयहीने क्लीबे । स्फायते स्फिक् । प्रोथतेऽभिलषित प्रोथः । प्रोथौ । (उपस्थ) वक्ष्यमाणौ भगलिङ्गौ ॥ ७५ ॥ भजते भग,

भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेढ्रं मेहनशेफसी ।
मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥
पिच(चि)ण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ ।
चु(चू)चुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥
उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ।
स्कन्धो भुजाशिरोंऽसोऽस्त्री सन्धी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥
बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।
मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥
भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफो(पो)णिस्तु कूर्परः ।
अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥
मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।
पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।
मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

(खनोघचेत्यत्र) खलो भग पदमितिवक्तव्यादघ (शा०)। यौति योनि। स्माचिह्न स्मरगृह च। शिनोति घपति भग शिश्न, शेफ[स] श्च। मेहत्यनेन मेढ्रम्। मुष्णाति गापायात शुक्र मुष्क। अण्डयो काशोऽण्डकोश। वर्षति शुक्र वृषण। पल्श्च। पृष्ठस्य नोध ऊर्ध्वे सर्वो त्रिमघट्टात्त्रकम् ॥ ७६ ॥ पचत्यन्नं पिचण्ड, अपिचमत्याहार व। कुष्यत कुक्षि। जमत्याहार जठरम्। उदीयति(दियर्ति) उदरम्। तुदात तुन्द, तुन्दिश्च। स्तन्यत बाल स्तनौ। कूयेते कुच्येते वा कुचौ। वक्षोरहौ उरामनौ च। चुाचल्लध्यक्त कायति पायमान चुचुकम्। (क्रोडं) क्रुड घनत्व, ना पुल्लिङ्ग न भवाने। वक्षे मध्याद्भिन्नास्थि क्रोडा ॥ ७७ ॥ उरस्यति सहते- उर उरम् कण्ड्वादि। वस्यते छाद्यते वत्सम्। (वक्ष) वक्ष सघाते, असुन्। पञ्च (क टाद) एकार्था इत्येके। पृष्यते सिच्यते पृष्ठ देहस्य पश्चाद्भाग, पश्चान्मात्रे तूपचरात्। स्कन्द्यते भारेण स्कन्ध। अस्यते भारेणास। असस्क्षया सन्धिद्वद्भिन्नास्थि, जायते जत्रु ॥ ७८ ॥ कष्येते कक्षौ, यन्नावपि कक्ष्यौ। (पार्श्वं) पर्शूणां समूहः पार्श्वं (वा०), पार्श्वे इति द्विवचन न्याय्यम्। मध्ये भव मध्यम, मध्यान्म (सू०)। अवलगत्यवलग्नमतिकृशत्वात् विलग्न च। मन्यते मध्यम्। परौ भुजो बाहुश्च ॥ ७९ ॥ भुज्यतेऽनया भुजा, भुजन्युब्जाविति (सू०) साधु। वहति वाहते प्रयतते वा बाहु, बाह्ह प्रयत्ने। प्रवेष्टते प्रवेष्ट। द्यति ददाति वा दो, सान्त क फणति कफोणि। कुरति कूर्पर, बाहूपबाहुसन्धेररत्निसञ्ज्ञस्य पश्चाद्भाग तथा च- कफोणि. कूर्परोऽरत्ने पृष्ठमिति **नाममाला**। अस्य कूर्परस्याध्व, प्रगण्यत प्रगण्डयते वा प्रगण्डो बाहु। कूर्परस्याधः प्रकुष्यते प्रकोष्ठ उपबाहु, यत्कात्य - प्रकोष्ठमन्तर विद्यादरत्निमणिबन्धयो ॥ ८० ॥ मणेर्बन्धोऽत्र मणिबन्धो भुजपाण्यो सधि। तस्मादारभ्याकनिष्ठाया करभ, करे भवतीति आङभिविधौ (सू०) शेते स्मिन्सर्वं शय, शम इत्येके, **नाममाला** तूभय पपाठ- पाणि शम शयो हस्त इति। पण्यतेऽनेन पाणि। हस्तकरौ नानार्थे। मणिबन्ध पाणिमूल। तर्जयत्यनया तर्जनी। प्रदिशत्यवश्य प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥ अङ्गु पाणिपाद लत्यङ्गुली। अङ्गौ तिष्ठत्यङ्गुष्ठ, सुपिस्थइति (सू०) क, अम्बाम्ब गोभूमीति (सू०) षत्वम्। अनामिका नामग्रहणयोग्या, ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनादत एवास्या पवित्रं क्रियते। कनिष्ठात्यल्पा। ता अङ्गुल्याः पञ्चाङ्गुल्य ॥ ८२ ॥ नाम्नि रक्षस्य नख, नभ्राण्नपादिति

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।
प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥
द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।
पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ।
स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥
कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।
कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सावटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥
वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।
क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

(मू०) साधुः, न खनति याति वा । नखं राति नखरः, न खन्यते वा, डहरेकवका (खनेर्डडरेकेकवकाच्याः) । पुनर्नवः कररुह इत्येके पेठुः । निभुननचरणन्वाभावः । कामाङ्कुशोऽपि । तर्जन्या युते तते प्रसारितेऽङ्गुष्ठे मध्यं, प्रादिश्यते प्रदेशः । मध्यमया युतेऽङ्गुष्ठे तते तालः, तल प्रतिष्ठायाम् । अनामिकया युते ततेऽङ्गुष्ठे, गोकर्णाकृतिर्गोकर्णः ॥ ८३ ॥ सह कनिष्ठया ततेऽङ्गुष्ठे वितस्तिः, वितस्यतीति । दिष्टिश्च । द्वादशाङ्गुल इति सिद्धस्यानुवादः । चपतेनेन चपेटः, चपेटापि । प्रसृतं तलमस्य प्रतलः । प्रसृतो हस्तोऽस्य प्रहस्तः ॥ ८४ ॥ द्वौ प्रसृततलौ संहतौ सिंहतलाख्यौ, सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्यां हन्ति, संहतलो वा– इत्येके संहतं संघट्टं लातीति । संकुचितो हस्तस्तालादिना, प्रसियत इति प्रसृतः, प्रसृतिश्च । निकुब्ज इत्यपपाठः । प्रकुब्जस्त्वर्धप्रसृतिः । तौ युतौ मयतौ पार्श्वश्लिष्टौ लौकिकोऽञ्जलिः, अञ्ज्यते (अज्यते)ऽनेनेति, अम्यते जलमनेनेति नैरुक्ताः । नाट्ये तु– पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां संश्लेषादञ्जलिः स्मृतः ॥ ८५ ॥ प्रकोष्ठे (प्रकोष्ठे) प्रसारितपाणौ हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुल मानम् । स हस्तः, रत्नेः पुंस्त्वादौ वा । रमन्तेऽस्मिन्मला रत्निः, सह रत्न्या मुष्ट्या वर्तेत इत्येके । नास्ति रत्निर्मुष्टिरस्यारत्निः, निष्क्रान्ता कनिष्ठास्मिन्निष्कनिष्ठो मुष्टिस्तेनोपलक्षितः स हस्तोऽरत्न्याख्यः ॥ ८६ ॥ व्यामयति रज्ज्वायनेन व्यमानि वा व्यामः, स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्यम् । ऊर्ध्वं विस्तृतौ दोः पाणिश्च यः पुंसो यत्र तन्मानमध्ये पौरुषं नाम मानम्, पुरुषोर्ध्वमानं तत्पौरुषमित्येके, पुरुषहस्तिभ्यामण्च (सू०) । द्वादशाङ्गुल तु पौरुषं छायामानम् ॥ ८७ ॥ कणति कण्ठ्यते वा कण्ठः । गिलति गलो ग्रीवाग्रभागः । गृणाति गिरति वा ग्रीवा । शिरो धीयतेऽस्यां शिरोधिः । कं धारयति कन्धरा, संज्ञायाम्भृतृवृजि (सू०) खच् । शङ्खाकृतिर्ग्रीवा कम्बुग्रीवाख्या, असौ त्रिवल्या चेति । न वटत्यवति वावटुः । घटयति घाटा । कृक शिरोऽग्रेऽटति कृकाटिका ग्रीवायाश्च भागः ॥ ८८ ॥ उच्यतेऽनेन वक्त्रम् । अस्यतेऽस्मिन्नस्यम्, ऋहलोर्ण्यत् (सू०) इति ण्यत्, मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमिति शाश्वतः । वदत्यनेन वदनम् । तुण्ड्यतेऽनेन तुण्डं, तुडि तोडने । अनिति श्वसित्यनेनाननम् । लप्यतेऽनेन लपनम् । खन्यतेऽनेन मुखं, डिच्खनेर्मुट्चोदात्तः (उ०), मुखानि खान्यत्रेत्येके । जिघ्रत्यनेन घ्राणम् । घोणति भ्रमति गन्धः घोणा । नासते नासिका, कुल्या गन्धवहा घोणा घ्राणं नासा च नासिकेति मुनिः कुल्यामप्याह । घ्रिङ्घा[घि]णी च ॥ ८९ ॥ उच्यते तौष्ठादारभ्याष्ठ इत्युभयाधौरि– अधरस्तथाप्यादुत्तरौ-

भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेढ्रं मेहनशेफसी ।
मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥
पिच(चि)ण्डकुक्षी जठरोदरतुन्दं स्तनौ कुचौ ।
चु(चू)चुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥
उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ।
स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री संधी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥
बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।
मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥
भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफो(फो)णिस्तु कूर्परः ।
अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥
मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।
पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।
मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

(खनेर्घश्चेत्यत्र) खलो भग इति पदमितिवक्तव्याद्घ (वा०) । यौति योनिः । स्त्रीचिह्नं स्मरगृहं च । शिनोति घर्षति भगं शिश्नः, शेफ[स] श्च । मेहत्यनेन मेढ्रम् । मुष्णाति गोपायति शुक्रं मुष्कः । अण्डयोः कोशोऽण्डकोशः । वर्षति शुक्रं वृषणः । पेलश्च । पृष्ठवंशस्याध ऊर्ध्वः सन्धौ त्रिकम् ॥ ७६ ॥ पचत्यन्नं पिचण्डः, अपिचमत्याहारं वा । कुष्यते कुक्षिः । जमत्याहारं जठरम् । उदीर्यति(दियर्ति) उदरम् । तुदति तुन्दं, तुन्दिश्च । स्तन्यते ध्वनति स्तनौ । कूर्यते कुच्यते वा कुचौ । वक्षोरुहौ उरोजौ च । चुचिवलक्ष्यकं कायति पायमानं चुचुकम् । (क्रोडं) क्रुड घनत्वे, ना पुंलिङ्गं न भवति । वक्षोमध्यास्थि क्रोडा ॥ ७७ ॥ उरस्यति सहते— उरः, उरम् कण्ठवादि । वस्यते छाद्यते वत्सम् । (वक्ष) वक्ष संघाते, असुन् । पञ्च (क्रोडादयः) एकार्था इत्येके । पृष्यते सिच्यते पृष्ठं देहस्य पश्चाद्भागः, पश्चान्मात्रे तूपचारात् । स्कन्द्यते भारेण स्कन्धः । अस्यते भारेणांसः । असस्कन्धयोः सन्धिद्वयास्थि, जायते जत्रु ॥ ७८ ॥ कष्यते कक्षौ, यन्नाभावपि कक्ष्यौ । (पार्श्वे) पर्शूनां समवस्तानः (वा०), पार्श्वे इति द्विवचनं न्याय्यम् । मध्ये भवं मध्यमं, मध्यान्म (सू०) । अवलग्नत्यालग्नमतिकृशत्वात् । विलग्नं च । मन्यते मध्यम् । परौ भुजो बाहुश्च ॥ ७९ ॥ भुज्यतेऽनया भुजा, भुजन्युब्जाविति (सू०) साधुः । वहति बाहते प्रयतते वा बहु, बाहृ प्रयत्ने । प्रवेष्टते प्रवेष्टः । द्यति ददाति वा दोः, सान्तः । कं फणति कफोणिः । कुरति कूर्परः, बाहूपबाहुसन्धेररत्निस्तस्य पश्चाद्भागः, तथा च— कफोणिः कूर्परोऽरत्नेः पृष्ठमिति **नाममाला** । अस्य कूर्परस्योर्ध्वे, प्रगण्यते प्रगण्डयते वा प्रगण्डो बाहुः । कूर्परस्याधः, प्रकुष्यते प्रकोष्ठ उपबाहु, यत्कात्य— प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्निमणिबन्धयो ॥ ८० ॥ मणेर्बन्धोऽत्र मणिबन्धो भुजपाण्योः सन्धिः । तस्मादारभ्याकनिष्ठाया करभः, करे भवतीति आङभिविधौ (सू०) । शेतेऽस्मिन्सर्वं शयः, शम इत्येके, **नाममाला** तूभयं पपाठ— पाणिः शमः शयो हस्त इति । पणन्तेऽनेन पाणिः । हस्तकरौ नानार्थे । मणिबन्धः पाणिमूले । तर्जयत्यनया तर्जनी । प्रदिशत्यवश्यं प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥ अङ्गुं पाणिपादं लक्षयङ्गुली । अङ्गौ तिष्ठत्यङ्गुष्ठः, सुषिरस्थ इति (सू०) कः, अम्बाम्बगोभूमीति (सू०) षत्वम् । अनामिका नामग्रहणायोग्या, ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनादत एवास्या पवित्रं क्रियते । कनिष्ठान्त्या । ता अङ्गुष्ठाद्याः पञ्चाङ्गुल्यः ॥ ८२ ॥ नाहिन गमस्य नख, नत्रायतपादिनि

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।
प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥
द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।
पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ।
स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥
कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।
कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सावटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥
वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।
क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

(सू०) साधुः, न खनति याति वा । नखं राति नखरः, न खन्यते वा, द्वरेकवक्रा (खनेर्डेररेकेकव-कादाच्चः) । पुनर्भवः कररुह इत्येके पेठु । त्रिभुवनचरणन्त्राभावः । कामाङ्कुशोऽपि । तर्जन्या युते तते प्रसारितेऽङ्गुष्ठे मर्यां, प्रादिशते प्रदेशः । मध्यमया युतेऽङ्गुष्ठे तते तालः, तल प्रतिष्ठायाम् । अना-मिकया युते ततेऽङ्गुष्ठे, गोकर्णाकृतिर्गोकर्णः ॥ ८३ ॥ सह कनिष्ठया ततेऽङ्गुष्ठे वितस्तिः, वितस्यतीति । दिष्टिश्च । द्वादशाङ्गुल इति सिद्धस्यानुवादः । चपयत्यनेन चपेटः, चपेटापि । प्रसृत तलमस्य प्रतलः । प्रसृतो हस्तोऽस्य प्रहस्तः ॥ ८४ ॥ द्वौ प्रसृततलौ संहतौ सिंहतलाख्यौ, सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्यां हन्ति, संहतलो वा- इत्येके संहतं संघटं लातीति । संकुचितो हस्तस्तालादिना, प्रसियत इति प्रसृतः. प्रसृतिश्च । निकुब्ज इत्यपरः । प्रकुब्जस्तत्पर्यायप्रसृतिः । तौ युतौ प्रसृतौ पार्श्वस्थौ लौकिकोऽ-ञ्जलिः, अङ्क्ते(अज्यते)नेनेति, अस्यते जलमनेनेति नैरुक्ताः । नाट्ये तु- पताकाभ्यां तु हस्ता-भ्यां संश्लेषादञ्जलिः स्मृतः ॥ ८५ ॥ बद्धो(प्रकोष्ठे) प्रसारितपाणौ हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलमानम् । स हस्तः, हसेः पुंस्त्वार्थो वा । रमन्तेऽस्मिन्मला रत्निः, रह त्यागे रत्निः मुष्ट्या बद्धेन इत्येके । नास्ति रत्निर्मुष्टिरस्यारत्निः, निष्क्रान्ता कनिष्ठास्मिन्निष्कनिष्ठो मुष्टिस्तेनोपलक्षितः स हस्तोऽरत्न्याख्यः ॥ ८६ ॥ व्यामयति रज्ज्वादिनेन व्यमति वा व्यामः, स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्यम् । ऊर्ध्वं विस्तृतौ दोः पाणी च यस्य पुंसो यत्र तन्मानमध्ये पौरुषं नाम मानम्, पुरुषोर्ध्वमानं तत्पौरुषमित्येके, पुरुषहस्तिभ्यामण्च (सू०) । द्वादशाङ्गुलं तु पौरुषं छायामानम् ॥ ८७ ॥ कणति कण्ठ्यते वा कण्ठः । गिरति गलो ग्रीवाग्रभागः । गृणाति गिरति वा ग्रीवा । शिरो धीयतेऽस्यां शिरोधिः । कं धारयति कन्धरा, संज्ञाया-मृतृवृजि (सू०) मच् । शङ्खाकृतिर्ग्रीवा कम्बुग्रीवाऽस्याः, असौ त्रिरेखा चेति । न वटलयति अवटुः । घटयति घाटा । कृक शिरोऽन्तं कटति कृकाटिका ग्रीवापश्चाद्भागः ॥ ८८ ॥ उच्यतेऽनेन वक्त्रम् । अस्यते-ऽस्मिन्नास्यम्, इ वन्धुक्षवृत्र (सू०) इति ण्यत्, मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमिति शाश्वतः । वद-त्यनेन वदनम् । तुण्डत्यनेन तुण्डं, तुडि तोडने । अनित्यनेन श्वासिक्रियेनाननम् । लप्यतेऽनेन लपनम् । खन्य-तेऽनेन मुखं, डित्खनेर्मुट्स्युचोदात्त. (उ०), मुखानि सन्त्यस्मिन्नित्येके । जिघ्रत्यनेन घ्राणम् । घोणति भ्रमति गन्धं घोणा । नासते नासिका, कुत्स्या गन्धवहा घोणा घ्राणं नासा च नासिकेति मुनिः कुत्स्या-मस्य । सिद्धपि[घि]णी च ॥ ८९ ॥ उच्यते तैरुपदारोगोष्ठ इत्युभयार्थोऽपि– अधरनासिकयोरुत्तरौ-

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।
अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः ॥ ९० ॥
रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् ।
रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥
ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियाम् ।
कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्ष्णः कनीनिका ॥ ९२ ॥
लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
दृग्दृष्टी चास्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च ॥ ९३ ॥
अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।
कर्णशब्दग्रहौ पुंसि श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥
उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।
चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥
तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।
ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

छेत्र-वर्तते । अधो भवोऽधर । ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ वा, अधरोऽयमोष्ठमात्रे वर्तते । ओष्ठाध , चीयते चिबुक हन्वग्रसंधि । गण्डति संहन्यते गण्ड । कम्पते कपोल । तदधो गल्ल । तत्परस्तत्पश्च द्भागे कपोलाध , हन्त्याहार हनु , पुंस्यपि ॥९०॥ रद्यते विलिख्यतेऽभीभी रदना । दश्यते दम्यते चामीभिर्दशना दन्ताश्च । रदन्ति लिखन्ति रदा । तलत्याहारोऽस्मिस्तालु । ईषत्क्वते काकु ददाति वा काकुदम् । रस्य- तेऽनया रसना । लेढि जिह्वा । लोला च । घण्टिकान्तर्गलशुण्डिका । ओष्ठस्येति जातावेकवचनम् । सृजति लालां सृक्कि, सृक्कणी इत्यपि कश्चित्तन्नन्तत्वात् ॥ ९१ ॥ लल्यतेऽलंकार , ललश्चटुलस्तिलकोऽस्यत्र वा ललाटम् । अल्यते भूष्यतेऽलिक, अलीक च । गुध्यते पटादिना वेष्ट्यते गोधि । भाले च । भ्रमति भ्रू , नेत्रोर्ध्वे रोमराजि । कूर्ममिति भागुरिः, तन्न, लक्ष्यादर्शनात्, एव कूर्चम् । तारयति तमसस्तारका, तारकाज्योतिषीतीत्वाभाव (वा०) । अक्ष्ण इति खेचर्यव्यवच्छेदः । (कनीनिका) कनी दीप्तौ ॥९२॥ लोच्यतेऽनेन लोचन विलोचन च । नीयतेऽनेन दृश्य नयन नेत्र च । ईक्ष्यतेऽनेनेक्षणम् । चष्टे वक्ति चक्षु । अक्ष्णोत्यक्षि, द्वन्द्व चचक्षु क्लीबे । दृश्यतेऽनया दृक्, द्वन्द्वास्त्रियाम् । अस्यतेऽस्रु, अस्र च । अश्नुत आननं अश्रु । वाष्पो नानार्थे ॥ ९३ ॥ वह्यमिति शेष । अपकृष्टावङ्गादपाङ्गौ । कटे क्षिपति कटाक्ष , अपा- ङ्गेन दर्शन यत्र, नेत्रविभागाख्यम् । कीर्यते शब्दोऽस्मिन्कर्ण । शब्दस्य ग्रहणेन शब्दग्रह । श्रूयतेऽनया श्रुति । शृणोति श्रव , असन्त क्लीबे । श्रोत्र च ॥ ९४ ॥ शीर्यते जरसा शिर । एव कुमारशीर्षयो- र्णिनि (सू०) इति लिङ्गाच्छीर्षं प्रकृत्यन्तरम् । मूर्च्छति मूर्धा, पुमान् । मस्यति परिणमते मस्तकम् । कं वराङ्ग च नानार्थे । चीयते चिकुर , चिहुर प्राकृते कस्य हादेशात्, सस्कृतेऽपीति दुर्गः- कुन्तला मूर्धजा हस्ताश्चिकुराश्चिहुरा कचा इति । कुन्ताकार लाति कुणति वा कुन्तल । वल्यते वाल , ज्वल- दिव णो वा (ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः) । कचन्ति कच । के शेते केश । शिरसिजश्च ॥ ९५ ॥ केशानां समूहे, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (सू०), केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् (सू०) । अल्यन्ते भूष्यन्तेऽलका । चूर्णकाख्या कशा (चूर्णकुन्तला), चर्चराख्य । कुरलाश्च । भ्रामयन्ति भ्रमरप्रतिकृतयो वा (भ्रमरका)। काकस्येव पक्ष । शिखेव दृश्यते शिरसि खण्डयत वा शिखण्डक । क्षत्रियाणा चूडा काकपक्ष इति गौड. ॥ ९६ ॥ कृणत्त्यर्णां, कं वृणोति वा कबरी, जानपदकुण्डगोणेति (सू०) ङीष् । केशरचना ।

कबरी केशवेशोऽ(ओ)थ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।
शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥
वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।
पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥
तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ स्म(श्म)श्रु पुंमुखे ।
आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥
दशैते त्रिष्वलंकर्तालंकरिष्णुश्च मण्डितः ।
प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥
विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषा तु स्यादलंक्रिया ।
अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् ।
चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥
बालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ।
कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

संयता बद्धाः । कम्वि मिलति धम्मिल्लो नृत्ताद्यः, धनिः सौत्रो वा । धम्मेल्लं इति सन्याः । शेते मूर्ध्नि शीर्ष्ण(शस्य)ते वा शिखा, शीङ् स्वप्ने (उ०) । चोद्यते चूडा । प्रशस्ताः केशाः केशपाशी । शिखेत्येव, (सटा) षट अवयवे । (जटा) जट संघाते ॥ ९७ ॥ (वेणिः) वेञ् गतौ । शिरसि भवः शीर्षण्यः, शीर्षश्छन्दसि (सू०) इति यत्, ये चतद्धिते (सू०) इत्यत्र वाऽकेशेष्विति (वा०) शिरसः शीर्षन्, शिरस्यः । विशदोऽन्योन्यासंपृक्ते—अक्लिन्ने स्नानादिनिर्मले वा, शदॢ शातने । कचादिस्पर्शनिर्देशः, केशपाशः, केशपक्षः, केशहस्तः, प्रशंसावचनैश्च (सू०) इति समासः ॥ ९८ ॥ शिरसोऽन्यत्र रोहति रोम । रमन्ते रैक्यालोम, लूयते वा । पुंमुखे रोमवृद्धिः, समश्नुते श्मश्रु । दाढिकेति । व्यञ्जनं नार्थे । आकल्प्यत आकल्पः । वेशोऽपद्दृश्यं वेषः, विषति वेशयतीत्येके दारव्यं शमाहुः, कर्णेवेषायत् (सू०) इत्यत्र स्मा विकारः । नेत्रयोः पथ्यं (नेपथ्यं) वस्त्रादिरचना । प्रतिकृतं कर्म प्रतिकर्म । प्रसाध्यतेऽनेनाङ्गं प्रसाधनम् । आकल्पो इत्येके तद्भवत्, वेषो हि वस्त्रालंकारमाल्यप्रसाधनैरङ्गशोभा, प्रसाधनं तु स्नानाभ्यङ्गं तैलमर्दनादिना ॥ ९९ ॥ एते दश नाम्नि वैशिष्ट्यवतः । (अलंकरिष्णुः) अलंकृञ्निराकृञ् इति (सू०) इष्णुच् । परिष्कृते स्म, संपर्युपेभ्यः इति (सू०) सुट् ॥ १०० ॥ भ्राजते तच्छीलो भ्राजिष्णुः, भुवश्च (सू०) इति चाद् (भ्राजतेः) इष्णुच् । (अलंक्रिया) अलंकारोऽस्या शोभा । करणे भूषणे ॥ १०१ ॥ त्रैलिङ्गो नार्थे । मुखे कुट्यते मुकुटं, मङ्क्यतेऽनेन वा (मकुटं) । किरति किरीटम् । चूडायां च । तरलीति चेतः, तरलित तरलः । नायके नमार्थे ॥ १०२ ॥ बालपाशे साधुः बालपाश्या, बालबन्धनार्थं मुक्तावल्यः, तत्कुसुमादिकृतिः, दलेषु पत्रावलूहो वा । परितस्थिता भवा पारितथ्या, पत्री तस्या वा, कौन्द्रादिः । पत्रपाश्या तद्रूपः पत्रपाशा । ललाटमलंकरोति ललाटिका, कर्णललाटात्कनलंकारे (सू०) । कर्णालंकारस्तालपत्रं कर्णिका । कुण्डं स्याति कुण्डलम् । कर्णे वेष्टयतेऽनेन कर्णवेष्टनम् । त्रिभ्यः पदः कर्णालंकारा इत्येके ॥ १०३ ॥ ग्रैवेयम् अलंकारो ग्रैवेयकं,

ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।
स्वर्णैः प्रालम्बिकाथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥
हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।
हारभेदा यष्टिभेदाद् गुच्छ(त्स)गुच्छा(त्सा)र्धगोस्तनाः ॥ १०
अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।
सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥
आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।
केयूरमङ्गदं तुल्ये अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥
साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा कङ्कणं करभूषणम् ।
स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना स्त्रियाम् ॥ १०८ ॥
क्लीबे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।
पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥
हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ।
त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥
वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।
कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्कवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।
तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥
पत्त्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ।
क्षौमं दुकूलं स्याद् द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥
स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयो द्वयोः ।
दैर्घ्यमायाम आनाहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥
पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ।
वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥
सुचेलकः पटोऽस्त्री ना वराशिः(सिः) स्थूलशाटकः ।
निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥
अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके ।
द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ।
नीशारस्तु प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

छेदः क्षालनं भोगश्चाहननं तद्रहितमनाहतम् । प्रोयतेऽस्या प्रवाणी तन्तुवायशलाका सा निर्गतास्य (निष्प्रवाणि), निष्प्रवाणिश्च (सू०) इति साधुः । तन्त्रादचिरापहृते (सू०) इति कनि तन्त्रकः । उद्गम्यतेऽभिलष्यते– उद्गमनीयम् । युग्ममविवक्षित, यल्लक्ष्यम्– गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रेति (कु० सं०) ॥ ११२ ॥ लकुचवटादिपत्त्रेषु कृमिलालोर्णाकृतं पत्त्रोर्णम्, पृषोदरादित्वात् (समासः) । क्षुमाया विकारः क्षौमम् । दुयते क्षुमाया आकृष्यते दुकूलम् । निवीयत आच्छाद्यते निवीतम्, व्येन् संवरणं, निवृतमिति सुभूतिः ॥ ११३ ॥ दस्यन्ते दशाः, पुंसीत्येके । वस्यन्ते याभिस्ता वस्तयः, अच्छिन्नदशस्य वस्त्रस्याच्छादनाङ्गत्वात्, वर्तय इत्येके । आनह्यतेऽनेनानाहः, सर्वेनेदम् । (परिणाहो विशालता) विस्तारस्या ॥ ११४ ॥ पट इवाचरति पटति, सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा (वा०) इत्येके, ततः शत्रन्ताद् भूतपूर्वे चरट् (सू०) । नक्तं भवो नक्तकः, नजते वा, ओणजी व्रीडे, उद्ध्वस्य येन पूयते नत स्त्रीय तत्तुल्येऽपि वस्त्रे वर्तते । कल्पते कर्पटः । वस्यतेऽनेनाङ्गं वासः, असन्तं क्लीबे । चीयते चेलम्, चैलमित्यसत्, चिल वसने । अंशुमन्तन्तुवायत्यंशुकम् । प्रोतः सिचयश्चीर च ॥११५॥ पटति विस्तीर्यते पटम्, अर्धर्चादि चिन्त्यं द्वयोर्दर्शनात् । वृणोत्यङ्गं वराशिः, ना पुंलिङ्गः । चत्वार एकार्था इत्येके । निचोल्यतेऽनेन निचोलः येन तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते, चुलिः सौत्रश्छेदस्त्वं वा । रमतेऽस्मिन् रल्लकः । काम्यते कम्बलः, कम्बलः कमनीयो भवतीति निर्वचनात् ॥११६॥ अन्तरे भवमन्तरीयं, गहादित्वाच्छः (सू०) । उपसंवीयतेऽनेनाङ्गमुपसंव्यानम् । प्राव्रियतेऽनेनाङ्गं प्रावारः, वृणातेराच्छादने (सू०) घञ् । उत्तर ऊर्ध्वाङ्ग आसज्यत उत्तरासङ्गः । (बृहतिका) बृहत्याआच्छादने (सू०) कन् ॥ ११७ ॥ संवीयतेऽनेन संव्यानम् । उत्तर ऊर्ध्वे भवमुत्तरीयम् । चोल्यते छाद्यतेऽनेन चोलः, आप्रपदीनं कञ्चुकम् । कूर्परे स्यते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः । निशीर्यते शीतादनेन नीशारः, शॄवायुवर्णनिवृतेष्विति (श्रा०) घञ्, यल्लक्ष्यम्– गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥११८॥ कर्णौरथांच्छादकमंशुकमधोंशुकम् । चण्डं भगमताति चण्डातक, यस्य चरनकोमप्रथा । पादाम प्रपद,

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।
स्यात्त्रिष्वाप्रपदीन तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥
अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ।
प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥
परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।
उद्वर्तनोत्सादने द्वे क्लीबे आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥
स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोऽथ प्रबोधनम् ।
अनुबोधः पत्त्रलेखा पत्त्राङ्गुलिरिमे स्त्रियौ ॥ १२२ ॥
तमालपत्त्रतिलकचित्त्रकाणि विशेषकम् ।
द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥
काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतनम् ।
रक्तसंकोचपिशुनं धी(धी)रलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥
लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।
लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसञ्ज्ञमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

आ प्रपदादाप्रपद, आप्रपदप्राप्नोति (सू०) इति ख ॥ ११९ ॥ वितन्यते वितानः । उपरि लोच्यत उल्लोच , उल्लोच्यतेऽपनीयतेऽनेनातपादि वा, चन्द्रकाख्य । कदर्कापि । दूष्यतेऽनेनाऽयदर्शनं दूष्यम् । आद्य-शब्दात्पटकुटी । पञ्कुडय गुणशालि[लय]नी स्थूला[ल] च । प्रतिसिनोति प्रतिबध्नाति प्रतिसीरा । जवन्त्यस्या जवनिका । तिरस्करोति छादयति तिरस्करिणी काण्डपटाख्या । कश्चित्– पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका । अञ्चल स्वशुकान्ते नीवी सारसनमुच्चय ॥ १२० ॥ मलपरिमार्जनार्थे क्रिया परि-कर्म स्नानोद्वर्तनादि । मार्जन मार्ष्टि शुद्धिमात्रम्, वसेरिन (उ०) इति बाहुलकात्ति , मृजश्रस्जेति (सू०) प , मृजेर्वृद्धि (सू०) । मृजति षिद्भिदादिपाठादङ् (सू०) । उत्साद्यते मलोऽनेनोत्सादनम् । छद अपवारणे, उच्छादनमिति तु सभ्या । (आप्लाव , आप्लव) विभाषाऽऽङि रुप्लुवोरिति (सू०) वा घञ् । मज्जन च ॥ १२१ ॥ चर्च्यतेऽनयाङ्ग चर्चा । चर्चिकाया चर्चने साधु चार्चिक्य चन्दनादिना पुण्ड्रादि । तिष्ठत्यङ्गे स्थासकः । चर्चिक्य त्वपभ्रष्टम् । अनुबोध , यथा कस्तूरिकादेर्गन्धादिना । पत्त्राकृ-तिर्लेखा (पत्त्रलेखा) । (पत्त्राङ्गुलि) द्राविडकादि(षु) लिङ्गादिभेदेन कपाले पत्त्रभङ्ग ॥ १२२ ॥ तमालपत्त्राकृति कस्तूर्या ललाटे तमालपत्त्रम् । तिलकाकृति तिलकम् । चित्रकं नानावर्णम् । विशिनष्टि विशेषकम् । इत्थ तिलकभेदा एते, पर्यायत्व त्वदूरविप्रकर्षात् । अत्र द्वितीयचतुर्थौ तिलकविशेषकौ पुन-पुंसकयोः । पुण्ड्र च । कु कौति कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥ अग्नेरिव शिखा केसरोऽस्याग्निशिखम् । व्रियते वर, ग्रहवृ– इत्यप् (सू०) । बह्लीकदेशज (बाह्लीक), यदयोध्यत्तरदिग्विजये– दुधुवुर्वाजिन स्कन्धाल्लग्न-कुङ्कुमकेसरान् । पावयत्यङ्ग पीतनम् । रञ्जनाद्रक्तम्, अत एवासृक्सञ्ज्ञम् । संकोचस्य पिशुन सूचकम् । वीर स्थिररागम् । लोहित चन्दनमिव । वर्ण्य च । घुसृण देवनाम् ॥ १२४ ॥ लक्ष्यते लाक्षा । रक्षति देह राक्षा, रलयोरैक्यं वा । जायते जतु । यौति यावक । न लज्जते स्म– अलक्तकः, अलति वा । द्रुमस्या-मय इव निर्यास । धन्वन्तरिस्तु– लाक्षा पलङ्कषा राक्षा दीप्तिश्च क्रमिजा जतु । कृतघ्नानद्रुमता च द्रुमव्याधिरलक्तक ॥ लूयते लवङ्गम् । देवस्तुतिमत्कुसुम देवाना वा । (श्रीसञ्ज्ञ) श्रीपर्यायम् । (जा-यकं जायकाख्यपर्वतभवम् ॥ १२५ ॥ (कालीयक) कालवर्णसारम् । वशाभ वशकम्, वंशिकेत्येके ।

कालीयकं च कालानुसार्यं चाथ समार्थकम् ।
वंशकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥
कालागुर्वगुरु स्यात्तु मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।
यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥
बहुरूपोऽप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।
तुरुष्कः पिण्डकः सिह्लो यावनोऽप्यथ पायसः ॥ १२८ ॥
श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्ट(पिष्ट)सरलद्रवौ ।
मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् ॥ १२९ ॥
कक्कोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥
गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्
तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥
तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।
कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥
कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दमः ।
गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकोऽस्त्री विलेपनम् ॥ १३३ ॥

न गुरु–अगुरु । कालागुरु कालानुसार्यम् । रोहति लोहम् । कृमिभिर्जन्यते कृमिजम् । जोङ्गक गिरिजम् । अगुरु–अगुरु प्रवरलोह कृमिजजोङ्गकमिति (शाश्वत) ॥१२६॥ मल्लिकापुष्पगन्धगुरु मङ्गल्याख्यम् । यक्षाणां धूपः यक्षधूप । सर्जवृक्षस्य रस सर्जरस । राति प्राशं रालः, राल रि ॥ १२७ ॥ बहूनि रूपाणि नानारूपाणि । वृकधूपनामि वृकधूप । तुरुष्को यवनदेशज । सिह्लको द्रव्यान्तरे सह विहित स्वरूपत्वात् । पिण्डाख्यो धूप, सिल उच्छे, सुगन्धिद्रव्यमात्रत्वात् पुनरिहोक्त । पयसो दुग्धस्य विकारः धूलि. पायस ॥ १२८ ॥ श्रिया वासो वेष्टस्य निर्यासः, वेष्टते वेष्टः । सरलस्य देवदारुभेदस्य द्रवो निर्यास । विकसति सौगन्ध्येन कस्तूरी, के मृगे वा । कोलति कोलकम् ॥ १२९ ॥ ककते कक्कु (कक) कोलति कक्कोलकम् । कोशे फलमस्य कोशफलम् । कल्पते कर्पूर । घनसार घनोऽस्य सारः, घनसारश्च । चन्द्रसंज्ञो चन्द्रसंज्ञकम् । हिमा शीतला वालुका च हिमवालुका ॥ १३० ॥ भद्रा श्रीरस्य । चन्दति आह्लादयति चन्दनम् । तैलपर्णिकगोशीर्षे गिरी आकरावस्य । हरिचन्दन चन्दन, हरि कपिल वा, नानावर्णत्वात् पीतमपि । श्रीखण्ड च ॥ १३१ ॥ तिलस्येव पर्णमस्य तिलपर्णी– आकोडमा हलके । पत्राङ्गानि पत्राङ्गम् । रञ्जनं च पत्राङ्ग रक्तचन्दनम् । (कुचन्दन) कुचन्दनम् । जात्याः कोश जातीकोशम् जातीफलम् ॥ १३२ ॥ एते मिश्रितैर्द्रव्यैर्यक्षकर्दमः । कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दमः, धन्वन्तरिस्तु– कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्त नामतो यक्षकर्दम ॥ द्वौ द्वौ मिश्रद्रव्यविवेके । वर्तिर्द्वे स्त्रियां वर्तिका ॥ १३३ ॥ चूर्णे पटवा-

चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ।
संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥
माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ।
प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥
प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्वैकक्षकं तु तत् ।
यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥
रचना स्यात्परिस्यन्द आभोगः परिपूर्णता ।
उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥
शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।
गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥
समुद्गकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।
प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥
दर्पणे मु(म)कुरादर्शौ व्यञ्जनं तालवृन्तकम् ॥ १४० ॥

इति नृवर्गः । ६

सादिक्षोद । वास्यते सुगन्धीक्रियते यैर्यज्यम नैर्मिश्रैस्ते वासयोगाः । भाव्यते मोल्यते भावितं, भुवोऽवकल्कने णिच् (धा० सू०) । वास्यते छाद्यते स्म, वस स्नेहच्छेदापहरणेषु । गन्धद्रव्यैर्भावितं पुष्पाद्यैर्वासितमित्यर्थः । संस्कारास्तिलादीनां गुणाधानम् । आद्यशब्दाद्धूपादिभिः । मालैव माल्यं, चातुर्वर्ण्यादित्वात्ष्यञ् (चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्) । माल्यते धार्यते माला । सृज्यते स्रक्, ऋत्विग्दधृगिति (सू०) साधुः । माल्यमित्येव, गर्भस्थत्वाद्गर्भकः । माल्यमित्येव, मध्यात्प्रभ्रष्टकम् । ललाममिव ललामकं मुण्डमालाह्वयम् ॥ १३५ ॥ कण्ठाद्वक्षस्यवलम्बमानं माल्यं प्रालम्बम् । विकक्षाया भवं वैकक्षकं, यज्ञोपवीतन्यायेन माल्यम् । माल्यमित्येव, आपीड्यत आपीडः । शेते शिरसि शेखरः । उत्तंसोऽपि ॥ १३६ ॥ शिल्पादिना रचना, अन्यापि । आभुज्यतेनेनाभोगः । उपधीयतेऽस्मिन् शिरः उपधानम् । उपवृह्यतेनेनोपबर्हः, वृंहते वा— उपबर्हः शिरोनिवेशनम् । शेरतेऽत्र शय्या, सज्ञायासमजेतिक्यप् (सू०) । (शयनीयः) कृत्यल्युटो बहुलम् (सू०) इत्यधिकरणेऽनीयर् । तूलिकापि ॥ १३७ ॥ मञ्च्यते धार्यतेनेन मञ्चः । पर्यङ्क्यते पल्यङ्कः, परेश्च घाङ्कयोरिति (सू०) वा लत्वम् । खं गत्येना श्रान्तः खट्वा । गाते गा, गच्छन्निन्दुको गुडको गेन्दुकः, गिन्दुक इत्येके, (गे) गगन— इन्दुरिवेति वा । कन्द्यतेऽर्थ्यते क्रीडार्थिभिः कन्दुकः, कं शिरो दुनोति वा नमनानमनेक्षणात् । वाटा भारते । च्युतादानक्रीडाया गुलिका गिरिकश्च तौ । (प्रदीपः) प्र स्वार्थे मेरुसुमेरुवत् । [कज्जलध्वज , दशन्धनो गृहमणि स्नेहाशश्च] । पीयत उपवेशनेन प्रस्यते पीठम् ॥ १३८ ॥ समुद्यते समुद्गच्छति वा समुद्गकः । संपुट्यते श्लेष्यते संपुटकः, भूषणधावपनम् । प्रतिगृह्णात्यवलिकादि प्रतिग्राहः, विभाषाग्रह (सू०) इति णः । पतद् गृह्णाति पतद्ग्रहः । कर्षण्याख्या, प्रसाध्यन्तेनया केशाः । कङ्कते कङ्कनी, कङ्कान्दन्तांस्तनोति वा । पिंष्टेन कुङ्कुमचूर्णादिनाततिः पिष्टातः । पटो वास्यतेनेन पटवासः ॥ १३९ ॥ दृप्यन्त्यनेन सुवेषा दर्पणः । मङ्क्यते मण्ड्यतेनेन मु(म)कुरः । आदृश्यते रूपमस्मिन्नादर्शः । आत्मदर्शोऽपि । व्यजति वातोनेन विक्षिप्यते वा व्यजनम् , तालस्येव वृन्तमस्य तालवृन्तम् । तालस्यवृन्तैरभ्यत इत्येके [तालवृन्ताभासस्त्वस्येत्येके] ॥ १४० ॥ इति नृवर्गः । ६

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।
वंशोऽन्ववायः सन्तानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।
राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥
महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।
ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥
आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।
विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥
विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।
धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥ ५ ॥
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छान्दसः समौ ॥ ६ ॥

संतन्यतेऽनया संततिः । सूयते जन्यते कुल्यते वानेन । अन्वीयतेऽन्वयः । वय[न्य]ते जन्यते वंशः । अन्ववीयतेऽन्ववायः । व्रियन्ते वर्ण्यन्ते वा वर्णाः ॥ १ ॥ चत्वार एव वर्णाः, स्वार्थे ष्यञ् (चतुर्वर्णादीनां स्वार्थउपसंख्यानम्) । राजबीजमस्यास्ति राजबीजी । राजवंशे साधुर्भवो वा राजवंश्यः । बीजे साधुर्भवो वा यथा, सूर्यवंश्यो रामः, यत्प्रकरणे– अन्येभ्योऽपि दृश्यते (वा०) ॥ २ ॥ कुलस्यापत्यं कुलीनः । अगारेभ्यः कर्मभ्यो यातः आर्यः, अरणीयो गम्यो वा । सभायां साधुः सभ्यः । संश्चासौ जनश्च सज्जनः सज्जनयते वा सज्जनः । साध्नोति परकार्यं साधुः । आमुष्यायणोऽमुष्यपुत्रश्च । ब्रह्म वेदो ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतम्, तच्चरत्यर्जयत्यवश्यं ब्रह्मचारी वर्णी । गृही गृहमेधी गृहाश्रमी ज्येष्ठाश्रमी । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्प्रस्थः, वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थो वैखानसमाख्यः । भिक्षते तच्छीलो भिक्षुर्यतिः, सनाशंसभिक्ष उः (सू०) । अस्मिंश्चतुष्के, आश्राम्यन्ति तत्रत्या अस्मिन्नाश्रमः प्रत्येकं वर्तते ॥ ३ ॥ मातुर्यदग्रे जननं द्वितीयं मौञ्जीबन्धनादिति द्विजातिः । अग्र– आदौ– अग्रात्मुख्याद्वा जन्मास्य, यच्छ्रुतिः– ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । वाडव इवावृतः । विशेषेण प्राति पूरयति विप्रः क्षिपाति विपाति पाति वा विप्रः, विप क्षेपे । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । जातिमात्रोपजीवी स्याद्ब्रह्मबन्धुर्ब्राह्मणब्रुवः । षट् कर्माणि ब्राह्मणस्य– अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति ॥ ४ ॥ वेत्ति विद्वान्, विदेः शतुर्वसुः (सू०) । विपश्चिन्त्यते विपश्चित् । दोषाञ्जानाति ज्ञात्वा त्यजतीति दोषज्ञः । सन् विद्यमान उत्तम इत्यर्थः, अन्ये त्वन्यथाहुः । शोभनं ध्यायति सुधीः, अन्येभ्योऽपि दृश्यते (सू०) इति क्विप् संप्रसारणं च । ओकः स्थानं वेत्ति कोविदः, इत् शब्देऽप्यत्र । धियमीरयति धीरः । मनस ईष्टे, मनीषा इच्छास्य वा मनीषी । जानातीति ज्ञः, इगुपधज्ञा (सू०) कः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः, प्रज्ञादिभ्यश्च (सू०) इत्यण्, प्रज्ञास्त्यस्य वा, प्रज्ञाश्रद्धा (सू०) णः । संख्या सम्यग्ज्ञानमस्त्यस्य संख्यावान्, संख्या विचारणा वा । पण्डते जानाति पण्डितः, पडि गतौ, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति, पण्डा धीः संजातास्य वा । कवते वर्णयति कविः, कविताधि ॥ ५ ॥ सुवति सूरिः । कृतमस्यास्तीति कृती कृतकृत्यः । कर्षति विविक्ते कृष्टिः । लब्धो वर्णः प्रतिष्ठा येन स लब्धवर्णः । चष्टे विचक्षणः । (दूरदर्शी) अग्रपश्चानुदर्शी इत्यर्थः । (श्रोत्रियः) श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते (सू०), श्रोत्रं श्रद्धा वा कृतकर्मेति । छन्दोऽधीते छान्दसः । मीमांसको जैमिनीये वेदान्ती ब्रह्मवादिनि । वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि ॥ नैयायिकस्त्वक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हतः । चार्वाकलौकायतिकौ समार्थौ नास्तिकादिकौ ॥ ६ ॥ उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्यायः, इङ-

उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद् गुरुः ।
मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥
यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ।
इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥
स गीष्प(र्प)तीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ।
सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥
अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः ।
लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वात्वभिषवे कृते ॥ १० ॥
छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।
एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥
सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निमग्निचित् ।
पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

ध्येते (सू०) घञ् । गृणात्युपदिशति गुरुः, यन्मनुः – निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ निषेको गर्भाधानविधिः । आदिशब्दात्पुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौडोपनयनादीनि । आचरणीयः सेव्य आचार्यः, आचार्यं प्राहयन्तीति नैरुक्ताः, मन्त्र(व्याख्या)कृद्वेदाध्यापनाद्वेदशिक्षाव्याकृदुपनयनेन द्विजत्वापादनात्, यदाह– उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ स्वाम्येनादिशत्यादेष्टा, आदिष्टीति पाठे– आदिष्टमनेनेति, इष्टादिभ्यश्च (सू०) इतीनिः, क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानात् (वा०) सप्तमी । व्रती सनियमः ॥ ७ ॥ यजते यजमानः, पूङ्यजोः शानन् (सू०) । स व्रती सोमवत्यध्वरे दीक्षिताख्यः, दीक्षा संजातास्येति । सोमयागमग्निष्टोमादिक्रतु, यद् गौतमः – अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सोमसंस्थाः । यजनमिज्या, व्रजयजोर्भावे क्यप् (सू०) । अत्यर्थं यजति तच्छीलो यायजूकः, यजजपदशां यङः (सू०) इत्यूकः । (यज्वा) सुयजोर्ङ्वनिप् (सू०) ॥ ८ ॥ स यज्वा बृहस्पतिसवनहेतुना, स्थापयतीति स्थपतिः । पानं पीथः, पातृतुदिवचीति थक् (उ०), सुमास्थेतीत्वम् (सू०), सोमपीथी तु पाचयाः वेदु । सर्ववेदायं, दीक्षितस्तु तत्कालम् । सर्वे विन्दत्यस्मात्सर्ववेदाः, असुन् ॥ ९ ॥ अनूक्तवान्, उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च (सू०) इति क्वानचि साधु । प्रोच्यते प्रवचनं वेदः । अधीतमनेनाधीती, इष्टादिभ्यश्च (सू०) इति निः, क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानात्सप्तमी (वा०) । अधीत्य गुर्वाज्ञया गुरुगृहात् समावर्तते स समावृत्तः– स्नातकाख्यः, गुरुगेहादनावृत्तस्नातको हि न कथ्यते ॥ सुनोति सुत्वा सुयजोर्ङ्वनिप् (सू०) । अभिषवः सोमकुट्टनमथानम् ॥ १० ॥ छत्रमेव शीलमस्य छात्रः, छत्रादिभ्यो णः (सू०), छत्रेण गुरुसेवा लक्ष्यते । गुरोरन्ते वसत्यन्तेवासी– शयवासवासिष्वकालात् (सू०) सप्तम्या अलुक् । शासनीयः शिष्यः । शिक्षाया भवाः शैक्षाः । प्रथमकल्पः आद्यारम्भः प्रयोजनमेषां तमधीयते वा प्राथमकल्पिकाः । तुल्यवेदास्तुल्यव्रतास्तुल्याचाराश्चान्योन्यं, समानं ब्रह्म चरन्ति सब्रह्मचारिणः, ब्रह्म वेदो ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतमिति, एकस्मिन्वेदे व्रतमाचरन्ति वा, व्रते (सू०) इति णिनिः, चरणे ब्रह्मचारिणि (सू०) इति समानस्य सः ॥ ११ ॥ (सतीर्थ्याः) समानतीर्थे वासी (सू०) इति यत्, तीर्थे ये (सू०) इति सत्वम् । तरन्त्यनेनाविद्यां तीर्थं गुरुः । अग्निं चितवानग्निचित्, अग्नौ चेरिति (सू०) क्विप् । इत्यं ह किलेति सुपरम्पर्यं स्वितिहेति, ततः स्वार्थे ष्यञ्– अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः (सू०) ॥ १२ ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा, इदं प्रथमतया ज्ञानं, चन्द्रस्योपज्ञा

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।
यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥
पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥
समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।
आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥
प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ।
सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥
अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ।
आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥
वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे ।
चषालो यूपकटकः कुम्बा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

पञ्चोपदेशं स्याद्वरणम् । उपक्रमः– आरम्भमनुक्रमः, क्रमात्य.– यस्मान्क्रम आरम्भः स उपक्रमः, नन्दमोपक्रमः– नन्दोपक्रमाणि मानानि, उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् (सू०) इति नपुंसकत्वम् । इज्यते यज्ञः, यजयाचेति (सू०) नङ् । सूयते सोमोऽत्रेति सवः । अध्वानं सत्पथं, न ध्वरति वा, ध्वृ हूर्छने । सप्ततन्तुः सप्तभिश्छन्दोभिस्तन्यत इति । मह्यते धर्मे मखः । क्रियते क्रतुः ॥ १३ ॥ स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः, होमो देवयज्ञः, अतिथिपूजनं नृयज्ञः, तर्पणं श्राद्धाद्यं पितृयज्ञः, बलिर्भूतयज्ञः, यन्मनुः– अध्याप(य)नं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ १४ ॥ समजन्ति मिलन्त्यस्यां समज्या, समजनिषदनिपतेति (सू०) क्यप् । परिषीदन्त्यस्यां परिषद्, षदॢ च । गावो वाचोऽस्यां तिष्ठन्त्यस्यां गोष्ठी । सह भान्त्यस्यां सभा । सम्यन्त्यस्यां समितिः । समीदन्त्यस्यां संसद् । आतिष्ठन्त्यस्यामास्थानी । सीदन्त्यस्मिन् सदः, स्मृतम्, सान्तः क्लीबे ॥ १५ ॥ वंशः कुलं स्थूणा वा । प्राग्वंशोऽत्र प्राग्वंशः पत्नीशालाख्योऽग्निशालायाः प्राग्गेहो भवति । सदसि साधवः, यज्ञविधानज्ञा ऋत्विग्भेदाः सदस्याः । सभायां सीदन्ति सभासदः । सभां स्तृणन्ति सभास्ताराः । सभायां साधवः सभ्याः, सभाया य इति (सू०) ठक् । पर्षदः परिषदाः सामाजिकाश्च ॥ १६ ॥ ऋत्विज इत्येव । अध्वरं कामयते यातीति वा अध्वर्युर्नाम विशेषः, स यजुर्वेदज्ञः स्यात् । उद्गायत्युद्गाता छन्दोगः स्यात् । जुहोति होता बह्वृचः स्यात् । अग्नीनिन्धे आग्नीध्, तस्य (आग्नीधः) शरणमाग्नीध्रः, अग्नीधः शरणे रण् (वा०) इति रण् । आद्यशब्दाद्ब्रह्मा ... इमे सदस्याः ... (सू०) ... (सू०) । ... ऋतौ यजन्तीति ऋत्विक्, ऋत्विग्दधृगिति (सू०) साधुः ॥ १७ ॥ विद्यन्तेऽस्यां वेदिः, परिष्कृता ... भूषिता ... । ... स्थण्डिलम् । ... चत्वरम्, ... भूमिः । ... चषालः, ... (कुम्बा) इति प दन्ते, ... (सू०) । ... वृतिः, ... ॥ १८ ॥

यूपाग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।
दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥
अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।
समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥
योगार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।
तस्मिन्नानाय्योऽथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया ॥ २१ ॥
ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ।
गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥
आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः ।
धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥
पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् ।
हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अन्ने पात्रं स्रुवादिकम् ॥ २४ ॥
ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः ।
उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

तरन्त्यनेन यूप तर्म । निर्मन्थनीय दारु यतोऽग्निर्जायते, इयर्त्यग्निर्येन सोऽरणि । दक्षिणोऽग्निर्दक्षिणाग्नि । गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्य , गृहपतिनासयुक्तेञ्य (सू०) । आहोनत्य आहवनीय ॥ १९ ॥ त्रीनिता त्रेता, पृषोदरादित्वादेत्वम् (सू०) । प्रणयन मन्त्रादिना संस्कारैः प्रादुष्करणम् । अग्नं परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः (सू०) इति निपात्यन्ते, समूह्यते ढौक्यते इत्यग्नि समूह्यः परिचीयते परिचाय्य उपचीयते उपचाय्य इत्यग्निनामधेयानि प्रयोगविषयाणि ॥ २० ॥ आनाय्योऽनित्यइति (सू०) साधु , आनीयत आनाय्य , प्रणीयते दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते । (अग्नायी) वृषाकप्यग्निकुसीदेति (सू०) ङीप्प्रसङ्गे- ऐत्वम् । सुष्ठु- आहूयते स्वाह , स्वाहास्त्यस्या वा ॥ २१ ॥ समिधामाधानी सामिधेनी, समिधामाधानेषेण्यण् (वा०) । धीयतेनया धाय्या, पाय्यसान्नाय्यनिकाय्येति (सू०) साधु । गायन्त त्रायते गायत्री । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतिकृतिविकृतिसंकृत्यतिकृत्युत्कृत्याख्यं षडक्षरादारभ्य षड्विंशत्यक्षरं यावत्, छन्दति (चन्दते) छन्द । अक्षरनियमात्मकं लघुगुरुनियमात्मक च वृत्त तनुमध्यादि । हव्यस्य पाको हव्यपाक । पक्व होतव्यं, चरुः चर्यते भक्ष्यते[रध्यते] इति । स्थाल्यपि चरु , हव्यकव्यपात्रेऽत्रेति ॥ २२ ॥ पक्वे तप्ते च क्षीरे दधियोजनादामिक्षा, पक्वे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुतिः, आमीयते भक्षियते दध्यनेति । धूयतेऽग्निर्येनेति धवित्र, अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः (सू०) ॥ २३ ॥ पृषद्भिर्दधिबिन्दुभिः सहितमाज्यं पृषदाज्यम् । पयसि संस्कृत पायसम् । अग्निमुखेन देवेभ्योऽन्न हव्य, ब्राह्मणमुखेन पितृभ्योऽन्न कव्य, कूयते शब्द्यते पितृभि कव्यम् । उभयमुभयत्रेति तु ध्रुवनिज्ञा । पिबन्त्यस्मात्पात्रम् । आदिग्रहणात्स्रुग्ग्रहादि ॥ २४ ॥ ध्रुवति ध्रुवा । [उपभ्रियतेनया] उपभृत् । हूयतेनया जुहू । एते च स्रुचो विशेषा स्त्रीलिङ्गा । स्रवत्यस्मात्स्रुवस्तु स्रुग्विशेष पुल्लिङ्ग । उपामन्त्र्य क्रियते हन्यते स्म (उपाकृत), यज्ञ इति शेष ॥ २५ ॥ परपरामकति परपराकम् । शसनमिति तु युक्तः पाठ , ~ क्षसु

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं नत्र यो वधः ।
वाच्यलिङ्गाः प्रमीतापसंपशव्योक्षिता हते ॥ २६ ॥
सांनाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।
दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥
त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि ।
अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥
त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।
विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥
प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।
मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदे(दै)हिकम् ॥ ३० ॥
पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।
अन्वाहार्यं मासिकेंऽशोऽष्टमोऽह्नः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥
पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।
सनिस्त्वध्येषणा याच्ञाभिशस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

हिंसानाम् । प्रोक्षणं लक्षणया वधः, प्रोक्ष्य हि यज्ञे पशुर्हन्यते । यज्ञ इति किम् । (प्रमीतः) मं मृ हिंसा... ॥ २६ ॥ संनीयते (सांनाय्यं), पाय्यसांनाय्येति (मू०) साधुः । हूयते हविः । वषट्-स्वाहाप्रयोगेण हुतं हुतं वषट्कृतम् । अवभृथेन पूर्वेणैतनावभृथ । यज्ञकर्म इति यज्ञियं, यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ (मू०), यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानात् (वा०) घः ॥ २७ ॥ इज्यते स्मेष्टं यजादि, यज्ञाद्-एकाग्निकर्म हवनं ब्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते । पिपर्ति स्म पूर्तं, नभ्यन्तरमूर्च्छिमदानीति (मू०) निष्ठान्त्वाभावः । खातं वाप्यादि, आह च-वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमार्याः प्रचक्षते ॥ न म्रियते न नश्यत्यमृतम् । विशिष्य-मदनं विघसः, उपसर्गेऽदः (मू०) इत्यप्, घस्लृ (मू०) इति घस्लादेशः, तन्मुनि:- विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः । विघसो भुक्तशेषं स्याद्यज्ञशिष्टममृतम् ॥ २८ ॥ त्यज उत्सर्जनदानयोः... दानार्थे । स्पर्शनं तूदकपातनं, पुच्छतो गवादि स्पृष्ट्वा हि दीयते । ...लक्ष दाने । ...दाने ॥ २९ ॥ अंहतिः ... । उत्सर्गार्थानि । तदहे प्रेतदिने मृतमुद्दिश्य दानं त्रिष्वौर्ध्वदेहिकादि, ऊर्ध्वं देहात्प्र-योजनमस्य, ऊर्ध्वदेहाच्चेति (ग०) ठञ्, अनुशतिकादित्वात् (मू०) उभयपदवृद्धिः ॥ ३० ॥ पितृभ्यो दानं, न्युप्यते निवापः । श्रद्धान्वितं श्राद्धं पितृकर्म, श्रद्धाश्राद्धेति (मू०) णः । अन्व हिरो-न्वाहार्यमन्वाहार्यम् । कु तपति कुतपो ... श्राद्धकालः, तन्मुनि:- दिव-सस्याष्टमे भागे मन्दं भवति भास्करे । स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥ ३१ ॥ अर्थे द्विज-... (पर्येषणा), इच्छानिर्देशेति (वा०) युचस्त्वाभावः, परीष्टिः (मू०) । गवेष मार्गणे । ... अभ्यर्थनया ... सनिः, षणु दाने । याचनं याच्ञा, यजयाचेति (मू०) नङ् । (याचना) ... (मू०) युच् ... ॥ ३२ ॥ आ...

पाद्यं तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।
क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥
स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।
पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥ ३४ ॥
वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासनम् ।
व्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः ॥ ३५ ॥
उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ।
आनुपूर्व्यं स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥
पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।
नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥
औपवस्त्रं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ।
स्याद् ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिरथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

लिलिङ्गाः । वारिणीत्येव, पादार्घाभ्यां च (सू०) इति यत् । अतिथय इदमातिथ्य, अतिथेर्ञ्यः (सू०) । अतिथौ साधु– आतिथेयं, पथ्यतिथीति (सू०) ढञ् । कात्यस्त्वाह– आवेशिकं विरथिद्भिरातिथ्यमभिधीयते, आतिथ्योऽतिथिरागन्तुरिति च **माला**, **शाश्वतोऽत** एवोभयमाह– आतिथ्यं स्यादतिथ्यर्थं आतिथ्यमतिथिं विदुः ॥ ३३ ॥ अवेशे– अप्रतिवेशे भव आवेशिक, नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथेति स्मृतेः । नास्ति तिथिरस्यातिथिः, अतति सततं गच्छति वा, यत्स्मृति– अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयं, किं च– तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । अतिथिः स हि विज्ञेयः शेषः प्राघूर्णिकः स्मृतः ! प्राघूर्णिके साधुणकोप्यभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ (नमस्या) नमोवरिवश्चित्रङः क्यजिति (सू०) नमः पूजायां क्यच्, अप्रत्ययात् (सू०) । अपचायनमपचितिः, अपचितश्च (सू०) इत्यत्र चायतेः क्तिनि (तित्वं) चिभावोऽनिट्त्वं च वक्तव्यं तत् (वा०)। सपरे साधु सपर्या, सह पर्यायक्रमेण वर्तते वा ॥ ३४ ॥ वरिवसः परिचर्यायां क्यच् (नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्) । शुश्रूषा गुरुसेवायां लक्षणया । परिचरणं (परिचर्या), परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् (वा०), परिचर्या तु पर्येष्टिरिति **भागुरिः** । परिव्रज्या तपस्याथ रुद्राक्षो निशाखिका । व्रजनं व्रज्या, व्रजयजोर्भावे क्यप् (सू०) । कुत्सितमटनमटाट्या, सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनामुपसंख्यानाद्यङ्ण्यन्तात् (वा०), अट्यापि, यन्मनुः– तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशमो गुण, स्त्रीत्वं च निवरा कन्येतिवत् । एवं गदमदचरेति (सू०) चर्या । ईर्यापथे ध्यानमौनादिके संबोधमार्गाख्ये भिक्षुव्रते स्थितिरनुष्ठानम्, चर्या त्वीर्या विदुर्बुधा इति **मुनिः** ॥ ३५ ॥ उपस्पृश्यन्तेऽद्भिः सान्यत्रोपस्पर्शः । आचम्यतेऽम्भोऽनाचमनम् । मुनेर्भाव कर्म वा मौन, इगन्ताच्चलघुपूर्वात् (सू०) इत्यण् । प्राचेतसश्चादिकवि स्यन्मैत्रावरुणश्च स । वाल्मीकिश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥ व्यासो द्वैपायन पाराशर्यं सत्यवती सुतः ॥ पूर्वानुक्रमेणानुपूर्वं तस्य भावश्चानुपूर्व्यं, ष्यञ्, पित्वाद्वा स्त्रीत्वम् । आवर्तनमावृत् । उणादौ, परिपाटनं परिपाटि, इञ्, आवृत्परिपाट्योर्द्वन्द्वात्स्त्रीत्वम् । ॥३६॥ पर्ययणं पर्यायः, परावनुपात्ययइण (सू०) इति घञ् । विपर्यय क्रमोल्लङ्घनमतिक्रमश्च । प्र[वृ]त्यन वर्ज्यतेऽस्मादि यत्र ते (व्रतम्) । तद्व्रतमुपवासकृच्छ्रचान्द्रायणादिकं पुण्यपर्यायम् (पुण्यकम्), संज्ञायां कन् (सू०) ॥३७॥ उपवस्ता प्राप्तोऽस्योपवस्त्र, उपवस्त्रादिभ्यः (सू०) इत्यण्, उपवस्तस्येदमौपवस्त्रमित्येके, वसु स्तम्भे, क्त, उपवस्तुरिदमित्यन्यापि, यत्स्मृति –मापान्मधु मसूरांश्च वर्जयेदौपवस्त्रके । प्रकृतिपुरुषयोः पृथगात्मनं विवेक, भावानां पृथक्स्वरूपत्वमित्येके, विचिर् पृथग्भावे । ब्रह्मणस्तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं, ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः (सू०) इत्यच् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मणं वेदाध्ययने, यन्मनुः– यद्दत्त्य हस्तावध्येयं

पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः ।
ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥
मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः ।
संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥
समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।
भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥
तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ।
तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥
ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती ।
ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥
यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।
स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः । वेदपाठे— आस्यनिर्गता जलकणा ब्रह्मबिन्दवः । (ब्रह्मासनं) ध्यानयोगयोरास्यतेऽनेन । ध्यानमेकाग्र(तया)चिन्तनं, यदाह— तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । कल्प्यते विधीयते प्रक्रम्यते वाऽनेन विनियोगशास्त्रेणेति ॥ ३९ ॥ (मुख्यः) आद्यो विधिरित्यर्थः । (अनुकल्पः) मुख्याभावे प्रतिनिधिप्रसङ्गः । उपाक्रियतेऽनेनेत्युपाकर्म वेदपाठारम्भे विशिष्टो विधिः, रोहिण्यां छन्दांस्युपाकुर्यादिति हि श्रुतिः ॥ ४० ॥ वामेन वामः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिण इति पादोपसंग्रहणम् । अभिवादने— आशिषं कार्यतेऽनेनेत्यभिवादनम्, अत एवाभिवादोपसंग्रहः । भिक्षते भिक्षुः, सनाशंसभिक्ष उः (सू०) । परित्यज्य सर्वं संन्यस्य व्रजति परिव्राट्, परौ व्रजेः षः पदान्ते (उ०) इति क्विप् (क्विप्) दत्वं च । कर्मन्देन पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते, कर्मन्दकृशाश्वादिनिः (सू०), पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः (सू०) इति णिनिः । मा कृ(कुरु)त कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति मस्करी, मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः (सू०) इति साधुः ॥ ४१ ॥ तपोऽस्यास्तीति, तपःसहस्राभ्यां विनीनी (सू०), अण् च (सू०) । अन्येषामपि दृश्यते (सू०) इति दीर्घः पारिकाङ्क्षी । पारिं(र)(ख)कः काङ्क्षितश्च । वाचं यच्छति मौनेनास्ते वाचंयमः, वाचि यमो व्रते (सू०) इति खच् । मन्यते मुनिः । भिक्षुपर्यायावेतावित्येके । दाम्यति दान्तस्तपःक्लेशसहिष्णुः, वा दान्तशान्तेति (सू०) साधु । वर्णोऽस्यास्तीति वर्णी, वर्णाद्ब्रह्मचारिणि (सू०) इतीनिः । ब्रह्म चरति तच्छीलो वा ब्रह्मचारी ॥ ४२ ॥ दर्शनादृषिर्विप्रादिवत् (सत्यवचाः) । (स्नातकः)स्नाताद्वेदसमाप्तौ (ग०) इति स्नातादिभ्यः (सू०) कन् । यो व्रतवांस्तिर्यग्व्रतं स्नातोऽत्याप्लुतः स स्नातकः, यत्स्मृतिः— गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा । यतं यमनमस्यास्तीति यती । यस्य(ति)प्रयत्नकृत आह ॥ ४३ ॥ आदध्य(स्थण्डिलशायिनः), व्रते (सू०) इति णिनिः । पाक्ष्य (स्थाण्डिलश्च), स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते (सू०) इत्यण् । विगते रजस्तमसी येभ्यः, सात्त्विका इत्यर्थः । द्वयमतिगच्छन्त्यतिक्रामन्तीति द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥ पूयतेऽनेन पवित्रः । दयतेः प्रवर्गस्त्रुग्घर्मेति वा

पवित्रः प्रयतः पूतः पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।
पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥
अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं बृषी ।
अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥
स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याभिषवः सवनं च सा ।
सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् ॥ ४७ ॥
दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥
शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ।
नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम् ॥ ४९ ॥
उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ।
प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥ ५० ॥

प्रयत । शुचि· पुण्य· पावनश्च । पाप(प)मणन्ति पाषण्डा वेदवाह्यव्रता सर्वलिङ्गिन. क्षपणकाद्या । सर्वाणि लिङ्गानि सन्त्येषा, भगवता इत्यर्के, आहुश्च– नानाव्रतधरा नानावेष पापण्डिनो मत.' । आषाढाज्जात आषाढः, विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयो (सू०), यदाह– आषाढो व्रतिना दण्ड. । व्रत इत्येव, रम्भो वेणुपर्याय ॥ ४५ ॥ कं जलमण्डे मध्ये लाति कमण्डलु· । कुण्डात् जानपदकुण्डेत्यमत्रे (सू०) ङीप् । वृवन्तोस्या सीदन्ति वृषी । अज्यते क्षिप्यतेजिनम् । चरितं चर्म । कृत्यते कृत्ति. । (भैक्ष) भिक्षादिभ्योऽण् (सू०) ॥ ४६ ॥ स्वस्य वेदस्याध्ययन स्वाध्याय., इडश्चेति (सू०) घञ् । जपनं जप:, व्यधजपोरनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । सोम सुन्वन्त्यद्भिः परिवासयन्त्यस्या सुत्या, सञ्ज्ञायामसमजेति (सू०) क्यप् । अभिषवणमभिषव:, उपसर्गात्सुनोतीति (सू०) प वम् । अघं मृष्यते शोध्यतेनेनाघमर्षणं, अन्देवत्यो मन्त्रस्तद्रूपो वा, करणाधिकरणयोश्च (सू०) इति ल्युट्, लिरात्रोत्राममादिस्तूपचारात् ॥ ४७ ॥ अमावास्या(यां) दर्श , दृश्यते चन्द्रोत्रेति, यागस्तूपचारात् । पूर्णिमाया पौर्णमास , पूर्णो माश्चन्द्रमस्य भत्र: ॥ ४८ ॥ शरीरमात्रेणैव यत्क्रियते तत्, यम्यतेनेन चित्त यम , यमःसमुपानिविषुचेत्यप् (सू०), आह च– अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा । आगन्तु बह्यं मृज्जलादि साधनं यत्रेति, अत एव कृत्रिमं कर्म नियमः, यदाह– शौचसंतोषतप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा· ॥ ४९ ॥ शैव ऊर्ध्वसेतासिक सिद्धान्ती शुद्धमार्गिकः { शुद्धान्ती सिद्धमार्गिक } । पाद्यार्थिकः, पाशुपतो लाकुलीय महाव्रती ॥ कापाली सोमसिद्धान्ती तान्त्रिक स्याद्विशेषदृक् । यामलोद्वयमार्गी स्यात्रिकभेदी षडर्थिक ॥ पूर्वाम्नायी महामार्गी भैरवी दक्षिणागम । शाक्तो वामस्रोतसिक. कौल आन्वयिको मतः । एकायनः शाश्व[गान्त्र] तथ्य वैष्णव. पञ्चरात्रिक । रक्ताम्बरो भदन्तश्च शाक्यः श्रमणवन्दकौ । भिक्षुः श्वेत· श्वेतपट· क्षपण र्दिगम्बर (दिगीश्वरः) । नग्न ट श्रावकोऽर्हको निर्ग्रन्थो जीवजीवको ॥ [क्षौर तु भद्राकरणं मुण्डनं वपन त्रिषु । कक्षापटी च कौपीनं शाटी च स्त्रीति लक्ष्यतः ॥] उपनीयते प्राप्यते स्मोपवीतम् [यज्ञोपवीतं च] । अन्यस्मिन्वामे करे प्रोद्धृते प्राचीनावीतं, प्रागेव प्राचीनं, विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् (सू०) इति ख , आवीयते स्मावीतम् । यज्ञसूत्रमित्येव, नियत वीयते स्म निवीतं, यन्मनुः– प्रोद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विज । कण्ठे प्राचीनमावीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ५० ॥ देवेभ्य-

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ।
मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यं मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥ ५१ ॥
स्याद् ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सान्तपनादिकम् ॥ ५२ ॥
संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोऽथ वीरहा ।
नष्टाग्निः कुहनालोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥
व्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ।
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥
सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।
अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥
परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।
परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥

स्तीर्यते दीयते तीर्थम् । स्वल्पा कनिष्ठाङ्गुलिः, द्विवचनमञ्जलेरन्येन प्रजापतिभ्यो जलदानाम्नानात् । कः प्रजापतिर्देवतास्य कायं, कस्येत् (सू०) इत्यण्- इत्त्वं च । अङ्गुलिस्तर्जनी च, पितरो देवतास्य पित्र्यं तीर्थं, वाय्वृतुपित्रुषसो यत् (सू०) । ब्रह्मा देवतास्य ब्राह्मं तीर्थं, नापत्ये (सू०) इति साधुः, यथाह याज्ञवल्क्यः- कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ करमध्य सौम्यं त्वाहुः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मणो ज्ञानस्य भवनं ब्रह्मभूयं, ब्रह्मणः(वेदस्य) सेवा इत्यर्थः, भुवो भावे (सू०) इति क्यप् । सह युनक्ति सयुक्, तस्य भावः सायुज्यम् । तद्वदिति देवत्वं देवसायुज्यं च । आदिशब्दान्मूर्त्तिभूयादि । कृन्तति पापं कृच्छ्रं नाम तपः । संतपने भवं सान्तपनं यत्स्मृतिः- त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहं परं च नाश्नीयात्कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥ आदिशब्दात्पराकादि ॥ ५२ ॥ संन्यसनं सर्वत्यागः, (तद्युक्तः) मरणाय गमनः (प्रायः) । पुनातीति प्रायस्य ज्ञानत्वं माविज्ञायेति, प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव (रघु०) । नष्टाग्निः, वीरयते वीरैरग्निभिरुपेक्षया इति (वीरहा) । ईर्यापथस्येर्यापथस्य भिक्षुव्रतस्य दम्भेन परविस्मापनार्थं मिथ्याकल्पना कुहना, कुह विस्मापने चुराद्युच् । अर्थलिप्सया तिमिरदर्शनं वा कुहनिकारनम् । शाश्वतस्त्वाह -ईर्ष्यालुर्दम्भचर्या च कुहनः कुहना समा ॥ ५३ ॥ व्रते साधुः काले व्रत्यः, तत्र भवो व्रात्यः प्रायश्चित्तार्हः, संस्कारोपनयनम्, यत्स्मृतिः- सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः, व्रतेऽसाधुरित्येके, पृषदन्यपदेशेनेत्यर्थः । निराक्रियते वेदहीनत्वान्निराकृतिः, आकृतेर्जातेर्वा निष्क्रान्तः, यत्स्मृतिः- अनधीत्य तु यो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ धर्मो ध्वजश्चिह्नमिवास्त्यस्य धर्मध्वजी । लिङ्गाज्जटादेर्वृत्तिर्जीविकास्य, भिक्षोश्च इत्यस्य जना इति यावत् । अन्तरान्तरे कीर्णं रेतोऽस्यावकीर्णी, यत्स्मृतिः- ब्रह्मचार्यवकीर्णी स्यात्कामतस्तु स्त्रियं व्रजेत् ॥ ५४ ॥ अभिभूय निर्मुक्तोऽस्तमितोऽर्केणाभिनिर्मुक्तः । अभिभूयोदितोऽर्कोऽस्याभ्युदितः ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतविवाहे कनिष्ठो विवाहादिनोः, परिवर्ज्य विन्दति परिवेत्ता, यत्स्मृतिः- यग्रजेऽग्निकस्थेन कुरुते दारसंग्रहम् । ज्ञेयास्ते परिवेत्तारः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ उपलक्षणं चैतदग्न्याधानादावपि परिवेदनव्यवहारोऽस्ति । तस्य ज्यायानग्रजः, परिवर्ज्य विन्दति स परिवित्तिः ॥ ५६ ॥ विवहनं विवाहः । उपयमनमुपयमः, यमः समुपनिविषु च (सू०) इति पक्षे- अप् ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ।
व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥
त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ।
सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः । ७ ।

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।
राज्ञि राट्पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥
राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।
चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥
येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥

व्यवयनं व्यवायः । मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोरिदं मैथुनम् । निधूयन्तेऽङ्गान्यस्मिन्निति निधुवनम् । रमणं रतम् । रतिः संवेशनं रहः सुरतं सम्मोहनं सम्प्रयोगोऽपि ॥ ५७ ॥ त्रिसंख्याको वर्गः, धर्मकामार्थैरित्येव । चतुर्णां भद्राणां समाहारश्चतुर्भद्रं, पात्रादिः (पात्राद्यन्तस्य न) । तैर्धर्मकामार्थैः, यत्कात्यः– आहुश्चत्वारि भद्राणि बलं धर्मं सुखं धनम् । जनीं वधूमर्हन्ति (वहन्ति), संज्ञायां जन्याः (सू०) इति साधु । जामातुर्वयस्याः, जनीवोढाऽपि, यल्लक्ष्यम्– यातेति जन्यानवदत्कुमारी (रघु०) ॥ ५८ ॥ इति ब्रह्मवर्गः । ७ ।

मूर्धन्यभिषिच्यते स्म, मूर्धावसिक्तोऽपि । राज्ञोऽपत्यं राजन्यः, राजश्वशुराद्यत् (सू०) इत्यत्र राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् । हिरण्यगर्भबाहुभ्यां जातो बाहुजः, बाहू राजन्यः कृत इति श्रुतेः । क्षत्रस्यापत्यं जातिः क्षत्रियः, क्षत्राद्घः (सू०) । क्षत्रं च क्षतत्राणात् । राजते राट्, व्रश्चभ्रस्जसृजमृजेति (सू०) षत्व, झलां जशोऽन्ते (सू०) इत्व, वाऽवसाने (सू०) चर्त्वम् । पृथिव्या राजा पार्थिवः, सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ (सू०) । महीं क्षियत्यधिवसति महीक्षित् । [नराधिपश्च] ॥ १ ॥ अध्युपरिष्टे नन्छीलोऽधीश्वरः । अप्रतिरथोऽपि । नृपचक्रं राजके वर्तते स्वाम्येन, चक्रं राष्ट्रं वर्तयति वा चक्रवर्ती । सर्वस्या भूमेरीश्वरः सार्वभौमः, अनुशतिकादित्वात् (सू०) उभयपदवृद्धिः । अत्राहुः– रामो दाशरथी रावणारिः काकुत्स्थराघवौ । सौमित्रिर्लक्ष्मणो लङ्कापतिर्दशरावणाः ॥ दशास्योपीन्द्रजिन्मेघनादो मन्दोदरीसुतः । आञ्जनेयस्तु हनुमान्हनूमान्मारुतात्मजः । किष्किन्धविपसुग्रीवो द्वौ जटायुजटायुषौ ॥ अजातशत्रुः धर्मारिर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । राधेयोऽङ्गाधिपः कर्णो भीमसेनो हिडिम्बजित् ॥ मारुतिः कीचकारातिर्बकवैरी वृकोदरः । धनंजयोऽर्जुनः पार्थो विजयः शक्रनन्दनः ॥ गाण्डीवी फाल्गुनः सव्यसाची मध्यमपाण्डवः । जिष्णुः किरीटी बीभत्सुः श्वेतवाजी कपिध्वजः ॥ पृथा कुन्ती च कृष्णा तु पाञ्चाली याज्ञसेन्यपि । द्रौपदी विक्रमादित्यः साहसाङ्कः शकान्तकः ॥ शूद्रकस्त्वग्निमित्रो वा हालः स्याच्छालिवाहनः [सातवाहनः] । वैरोचनो बलिः कार्तवीर्योऽर्जुनः सहस्रदोः ॥ अन्यो भूम्येकदेशे यो नृपः (स मण्डलेश्वरः) ॥ २ ॥ इज्यते स्मेष्टम् । मण्डलस्य द्वादशराजकस्य, समुदितं लक्षणं चैतत् । सम्यग्राजते सम्राट्, मो राजि समः क्वौ (सू०) इति मस्य मः ॥ ३ ॥ राज्ञां समूहो राजकम्, राज-

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।
मन्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥
महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ।
द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥
प्रति(ती)हारो द्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः ।
रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥
स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।
भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥
अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वंशिको जनः ।
सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥
ष(ण्ड)ण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्थ्यनुजीविनः ।
विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

न्यानां समूहो राजन्यकम्, गोत्रोक्षोष्ट्रेति (सू०) वुञ् । मन्त्र कर्मणा मन्त्री । धिया सचति सचते इति धीसचिवः । अमा सह समीपे वा भवोऽमात्यः । प्राग्वदितोऽपि । ततो मन्त्रिणोऽन्येऽमात्याः कर्मसहाया नियोग्याख्याः ॥ ४ ॥ अमात्या इत्येव । महती मात्रा परिच्छद एषां महामात्राः । प्रधानानि प्रधानमात्रिणोऽमात्यकम् । पुरो धीयते हितोऽपि वा पुरोहितः । शौवस्तिकोऽपि । द्रष्टा निर्णेता । व्यवहार ऋणादानादिन्यायः, यत्स्मृतिः– वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद् व्यवहारः प्रकीर्तितः ॥ पृच्छतीति प्राट्, क्विब्वचिप्रच्छ्यायत (उ०) क्विप् दीर्घोऽसम्प्रसारणं च । प्राट् चासौ विविधं वक्ति (विवाकश्च) प्राड्विवाकः । अक्षाण्यायमुख्यानि रूपाणि वा पश्यति (अक्षदर्शकः), आक्षदर्शकोऽपि । धर्माधिकरणिकोऽस्य निक्षेपः ॥ ५ ॥ प्रतिह्रियन्ते वर्ज्यन्तेऽनेन प्रतीहारः । द्वारि तिष्ठति द्वास्थः । द्वारि स्थितं दर्शयति वेदयति (द्वास्थितदर्शकः), द्वे संज्ञे इत्येके, द्वास्थित एव हि दर्शयति, द्वास्थोऽपि स्थितदर्शका इत्येके पेठुः । दण्डी दौवारिको वेत्री, उत्सारकश्च । अकृतस्वरूपस्त्वन्तः, अनीके तिष्ठत्यनीकस्थः । गजशिक्षाविचक्षणे चेति शाश्वतः । अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकृतः, अध्यक्षोऽपि वा, अक्षं प्रत्यक्षो, अधिकृतस्यामात्यादिक्रियाख्यस्य वा । अधिक्रियते– उपरि नियुज्यते स्माधिकृतः ॥ ६ ॥ तिष्ठति तच्छील स्थायुकः, लषपतपदस्थाभूवृषहनकम (सू०)। अधिकृत इत्येव, गा भुवः पाति गोपायति वा गोपः । भृतिं ददाति नियुक्तो भौरिकः । हैरिक इति पाठे हिरण्ये नियुक्तः । रूपमाहतमस्य रूप्यं टङ्कादि रूप्यादाहतप्रशंसयोर्यप् (सू०), निष्के टङ्कादौ नियुक्तो नैष्किकः ॥ ७ ॥ वंशो मध्याल्लम्बन्तर्वंशं कुलं, विषयस्तत्रान्तर्वंशिकः, अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् (सू०) इत्येके । जनः कुलवयोमानादियुक्तः । सुविदन्तं विशेषं जानन्तं लान्ति सुविदल्लाः कदाः स्त्रियः, तत्र भवाः सौविदल्लाः । कञ्चुकं विनीतवेषार्थमस्त्यस्य (कञ्चुकी) । कुलस्थविरत्वात् स्थापयन्ति स्थापत्याः, यद्वा स्थपतेर्गोत्रापत्यं स्थापत्यः, पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् (सू०), स्थपतयो पति स्थापति, तत्र भवा इति, दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः (सू०) । सुविदाः स्त्रियस्तत्र भवाः सौविदाः ॥ ८ ॥ षण्डति षण्डः, अत एवान्तःपुरपालकः । वर्षं रेतो सेकं वृणोति वर्षवरः, यः सुविदाख्यस्त्रीरक्षणे वा । अर्थयते नाकः इत्यर्थी, अर्थं याचते निर्दिष्टे (वा०) इत्यर्थी । विषिणः पूर्वविषयादनन्तरं हितः (शत्रुः) । अतः शत्रोः परं भूमिस्थं मित्रमपि मित्रम् ॥ ९ ॥ क्रमेण सर्वत्र

उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।
रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥
द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।
अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥
वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ।
सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥
यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।
चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितास्त्रिषु ॥ १३ ॥
सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।
स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥
तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ ।
लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखकः ॥ १५ ॥

इवोदासीन शत्रुमित्रविभिन्न बाह्य एव तस्थ । नर(ज)तु पश्चात्स्थित राजा, पाष्णामव पार्ष्णि ग्रहाल्यभ्यात (पार्ष्णिग्रह) । पञ्चस्तेषु द्वादशराजकमण्डल परिसमाप्त यदाहु – अरिमित्रमरिमित्र मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्र च विजिगीषो पुरः स्मृता ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चात्तत आक्रन्द आसारश्च तयोः पृथक् । मध्यमाथाप्युदासीन इति द्वादशराजकम् । रपयति रिपुः, रपृ गतौ । समाने पत्न्यर्थाभिनिवेशात्सपत्नः । इयर्त्यरिः । द्वेष्टि द्विषन्, द्विषोऽमित्रे (सू०) इति शतृ । द्वेष्टि तच्छीलो द्वेषणः, क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (सू०) इति युच् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृत्, सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः (सू०) इति साधु ॥ १० ॥ विरुद्धः पक्षो विपक्षः । अहितोऽमित्रः । शातयति शत्रुः । (शात्रवः) प्रज्ञादिभ्यश्च (सू०) इति पक्षेऽण् । अभिहन्त्यभिघाती । प्रियते परः पृङ् व्यायामे । इयर्त्यरातिः । प्रत्यर्थयते प्रत्यर्थी । परिपन्थयति परिपन्थी, छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि (सू०) इति साधु । प्रत्यवस्थाता प्रत्यनीकः परिपन्थकोऽपि । [भ्रातृव्यासहनद्वेषिविद्विषाभ्युपगम्यनामानः] ॥ ११ ॥ वयसा तुल्यो वयस्यः, नौवयोधर्म (सू०) इति यत् । समानं वयोऽस्य सवयाः । स्निह्यति स्निग्धः । मिद्यति स्नेह्यति मित्रम् । समानं ख्याति सखा, समाने ख्यः स चोदात्तः (उ०) इतीण् (स) डिच्च यलोपश्च । सुहृदयं अस्य सुहृत् (सू०) । सप्त पदानि क्रमाः सुप्तिङन्तानि वा व्याप्नोति (साप्तपदीन), साप्तपदीनं सख्यम् (सू०) इति साधु । तथा सख्यं सखापि साप्तपदीनम् । सौहृदं सौहार्दं सौहृद्यमजर्यं च । अनुरुध्यते अनेनानुरोधः । अनुरूपं काम ॥ १२ ॥ देशकालोचितो वर्ण आकारो जातिवर्णनं वास्य यथार्हवर्णः । प्रणिधीयते प्रणिधिः । अपसर्पति अपसर्पः । चरति चरः । स्पशति बाधते परान्स्पशः । आप्यते स्माप्तः, अविसंवादिवाक् । प्रत्ययः स्यास्य प्रत्ययितः ॥ १३ ॥ संवत्सरः कालोपलक्षण, तद्वेद सांवत्सरः, तदधीते तद्वेद (सू०) इत्यण् । ज्योतींषि ग्रहादीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषम्, ज्योतिषं वेद ज्यौतिषिकः, क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् (सू०) । दैवं दैवकृतं कर्म जानाति दैवज्ञः । मुहूर्तं वेद मौहूर्तिकः, क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् (सू०) इत्यण् । कालादिज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी । कृतान्तं वेद कार्तान्तिकः ॥ १४ ॥ तन्त्र्यते तन्यतेऽनेन वा तन्त्रं पारमेश्वरवैद्यकज्योतिषादि, तद्वेद तान्त्रिकः । सिद्धो निर्धारितः प्रतिपाद्यः अन्तो निष्ठाऽत्र सिद्धान्तः । सीदति सन्नेऽत्र सत्री गृहे सदा दानं च । लिपिं करोति, दिवाविभा... (सू०) ट । अक्षरैर्वित्तोऽक्षरचणः, तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ (सू०) ॥ १५ ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ ।
स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥
अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ॥ १७ ॥
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ १८ ॥
संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ।
षड् गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥ १९ ॥
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ।
स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ॥ २० ॥
भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ।
साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ ॥ २१ ॥
भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २२ ॥

अक्षरविन्यासे वर्ये वर्तते । लिख्यते स्म लिखिता (-तम्) । लिप्यतेऽनया पत्रं लिपिः । (लिबिः) अरादित्वात् (ग०) पक्षे वत्वम् । संदिश्यते यत्तत्संदेशो मुखवाक्यम् । दुनोतीति दवोपतापे इत्यस्मात् इति दूतः । (दूत्य) दूतवणिग्भ्यां चेति यत्प्रत्ययात् (वा०) यः ॥ १६ ॥ अध्वानं गच्छत्यध्वनीनः, अध्वनीयत्खौ (सू०) । पन्थानं गच्छति पथिकः, पथः ष्कन् (सू०) । पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः, पन्थो णनित्यं (सू०) इति णः पन्थादेशश्च । अदूरविप्रकर्षस्त्वनयोः पर्यायत्वम् । दे(दे)-शिकोऽपि । पाथेयं शम्बलम् ॥ १७ ॥ स्वं वित्तमस्य स्वामी, स्वामिन्नैश्वर्ये (सू०) इति साधुः । अमा सह समीपे वा भवोऽमात्यः, अमेहक्वतसित्रेभ्य एव (वा०) इति त्यप् (अव्ययात्त्यप्) । कूयते शब्द्यत इति कोशः, कुङ्शब्दे कोश इत्युक्ते । राजते राष्ट्रम् । दुःखेन गम्यतेऽस्मिन्दुर्गम्, सुदुरोरधिकरणेऽपीति (वा०) डः । बलत्यनेनेति बलम् । अङ्गान्यवयवाः । प्रक्रियतेऽनया प्रकृतिः । एकमुख्यः सजातीयसमूहः श्रेणिः । प्रकृतयो राज्याङ्गानीत्येव, यत्कोषः- अमात्याद्याश्च पौराश्च सद्भिः प्रकृतयः स्मृताः ॥ १८ ॥ संधानं संधिः, एकत्वमित्यर्थः । विग्रहणं स्वस्थानात्परमण्डले दाहविलोडनादि विग्रहः । यानं यातव्यं प्रति यात्रा । आसनं विग्रहादिनिवृत्तिः । द्वौ प्रकारौ द्वैधं, द्वित्र्योश्च धमुञ् (सू०), एकेन संधायान्यत्र यात्रादयं, यद्वा- बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ आश्रीयते बलवदाश्रयणमाश्रयः । गुणाः संध्यादयः । शक्यते जयमाभिः शक्तयः । कोशदण्डादिः प्रभुशक्तिः । उत्साहः सहनपुरुषार्थशक्तिः । मन्त्रः पञ्चाङ्गो मन्त्रशक्तिः ॥ १९ ॥ [illegible] क्षयः, स्थानं, उदयो वृद्धिः । [illegible] त्रिवर्ग इत्युच्यते]। प्रतपत्यनेन प्रतापः । प्रभवत्यनेन प्रभावः । तेज उत्कर्षं, यदुक्तम्- अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ २० ॥ [illegible] भेदः । मायोपेक्षेन्द्रजालान्यपि वाच्यभूतानि । सहसि बले भवं साहसम् । स्यति वैरं साम, सान्त्वयति वा साम [illegible] । सान्त्वं सामसमौ ॥ २१ ॥ भेदनं भेदः । उपजापः [illegible] । उपधीयते समीपे क्रियते परीक्षार्थमुपधा, धर्मकामार्थभयैरमात्यानां परीक्षणं, यत्कौटिल्यः- उपधाभिः शौचाशौचपरिज्ञानममात्यानाम् ॥ २२ ॥ पञ्च (शब्दाः) [illegible] । न [illegible]

पत्र त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।
विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २३ ॥
रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।
समौ विश्र(स्र)म्भविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २४ ॥
अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।
युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २५ ॥
न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ।
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २६ ॥
शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।
आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूद्दानबन्धने ॥ २७ ॥
द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः ।
घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २८ ॥
उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।
यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २९ ॥

क्षीणो मन्त्रः, अषडक्षाशितंग्वलंकर्मेति (सू०) स्वार्थे खः, यदाहुः– षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः । विविच्यते पृथक् क्रियते स्म विविक्तम् । विगतो जनो(यतः) विजनम् । छाद्यते स्म छन्नम् । निर्गता शलाका व्यथकोऽत्र निःशलाकम् । रहयति रह इत्येके रहःशब्दः सान्तः क्लीबे ॥ २३ ॥ अन्योऽव्ययम् । अव्यये अलिङ्गे द्वे (रहश्चोपांशु च) । अनुरहसं च । रहसि भवं रहस्यं, दिगादित्वाद्यत् (सू०) । विश्रम्भणं विश्रम्भ आश्वासः । यथोचिताद्रूपाद्भ्रंशो(ध्वंसो)ऽधःपातो भ्रेषः, भ्रेषृ चलने ॥ २४ ॥ नियतमीयते न्यायः, परिन्योर्नीणोः (सू०) इति घञ् । कल्पनं कल्पः सामर्थ्यम् । दिश्यमानस्योचितस्य रूपं देशरूपं, प्रशस्तं देशनं वा । सम्यगञ्जसा सत्यमत्र समञ्जसम् । उपाय एवौपयिकं, विनयादित्वात्– उपायो ह्रस्वत्वं च (ग०) इति ठक् । अभिनीयते स्माभिनीतम् ॥ २५ ॥ तद्वन्न्याय्यं, न्यायादनपेतं, धर्मपथ्यर्थेति (सू०) यत् । उचितं सान्तं च । संप्रधार्यते अत्र स्वरूपमापद्यते यथेति संप्रधारणा युक्तायुक्तपरीक्षा । अवनम्य वदनमववादो मुखस्वरूपम् । निःशेषेण देशनं निर्देशः । नियतं देशनं निदेशः ॥ २६ ॥ शासनं नियोजनं शिष्टिः । आज्ञापनमाज्ञा । संतिष्ठतेऽनया संस्था । मर्येति समीपार्थ(सीमार्थ)मव्ययं, तत्र दीयते मर्यादा । आ– अगति कुटिलं गच्छति– आगः, असन्तः क्लीबे । मन्यते हृदि मन्तुः । उद्दीयतेऽस्मिन्नुद्दानं, दोऽवखण्डने, देङ् रक्षणे वा ॥ २७ ॥ द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्यः, पणपादमाषशताद्यत् (सू०), प्राण्यङ्गत्वाभावात् पद्यत्यतदर्थे (सू०) इति पद्भावाभावः । भागांश एव भागधेयं, नामरूपभागेभ्यो धेयः (वा०) । क्रियते प्रत्यब्दं करः । बलन्तेऽनेन बलिः, राजग्राह्यः षड्भागादिर्भागः । प्रत्येकं स्थावरजङ्गमादिदेयः करः । नियोज्योपजीव्यो बलिरित्यवान्तरभेदोऽर्थशास्त्रोक्तो नाश्रितः । घट्टन्तेऽनेन घट्टयति वा घट्टो नदीतरस्थानम् । आदिशब्दाद् गुल्मप्रतोल्यादौ प्रवेश्यनेष्का(ष्क)स्यद्रव्येभ्यो राजग्राह्यो भागः शुल्कः, शवति शलति वा सुखेन यात्यनेनेति । प्रकर्षेणाराधनार्थमाह्रियते ढौक्यते स्म प्राभृतम् । प्रदिश्यते प्रदीयते प्रदेशनम् ॥ २८ ॥ उप समीपेऽयतेऽनेनोपायनम् । उपगृह्यत उपग्राह्यम् । उपह्रियत उपहारः । उपदीयत उपदा । कौशलिकं ढौकनं च । उपदोऽप्युपदेति इत्येके, उपप्रदानमुत्कोचश्च उपदा लञ्चा समाः । युतयोर्वधूवरयोरिदं यौतकम् । आदिशब्दाद् बन्धुदत्तादि । सुष्ठु दीयते सुदायः, स दाय इत्येके, यच्छाश्वतः – यौतकादि धनं दायो दायो दानं च कथ्यते । ह्रियते हरणम् ॥ २९ ॥ स चासौ कालश्च

तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ।
सांदृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ ३० ॥
अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।
महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३१ ॥
प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् ।
नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् ॥ ३२ ॥
हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।
भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३३ ॥
निवेशः शिबिरं षण्ढे सज्जनं तूपरक्षणम् ।
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३४ ॥
दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।
मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३५ ॥
इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ।
मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥ ३६ ॥

तत्काल । तदेतस्य भावस्तदात्वम् । एष्यत्यायतिरागामी काल । समं दृष्टं प्रत्यक्षं प्रयोजनमस्य सांदृष्टिकम् । समानेऽहनि सद्यस्तात्कालिकं फलं, सद्यःपरुत्परारीति (सू०) साधु । उदर्च्यतेऽभिलाषा ऽस्मादिति उदर्कः ॥ ३० ॥ सर्वाभिः पुनर्वेण दृष्टमदृष्टम् । आदिशब्दाच्छिलावर्षाद्यन्यादि । स्वराष्ट्रपरचक्रोत्थविग्रहादिभयम्, परराष्ट्राद्दाहविलोपादिभयं च । स्वपक्षाद्राजपुत्रादेरहेरिव गूढस्थितादभयम् ॥ ३१ ॥ प्रारम्भाकरणं प्रक्रिया । अधिक्रियते प्रस्तूयतेऽधिकारः, व्यवहारस्थापनमित्यर्थः । चमर्या इदं चामरम् । प्रकीर्यते विक्षिप्यते प्रकीर्णकम् । भद्रस्यासनं, भद्रं स्यादिदमिति वा आसनं भद्रासनम् । हेम्न इदं हैमं सिंहोपलक्षितमासनम् ॥ ३२ ॥ छादनेन छत्रम् । आतपात्त्रायत आतपत्रम् । नृपलक्ष्म, यत्स्थैर्ये— नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् (रघु०) । भद्रार्थं भद्रो वा कुम्भः । भृङ्ग्यते भ्रियते वा भृङ्गारः । सौवर्णं आलु (कनकालुका) ॥ ३३ ॥ निविशन्ते यत्र निवेशेन स्थाप्यन्ते निवेशः सैन्यावास । शेरतेऽस्मिन् शिबिरम् । स्कन्धावारोऽपि । सज्जीभवनं सज्जनेनेन सज्जनं सज्जनेनेन वा । उपरक्ष्यतेऽनेनोपरक्षणं सैन्यस्य प्रगुणीकरणं गुल्मको वा । चतुरङ्गा हि सा (सेना), पदातीनां समूहः पादातं, भिक्षादिभ्यः (सू०) अण् ॥ ३४ ॥ दन्तौ स्तोऽस्य दन्ती दन्तावलः, दन्तशिखात्संज्ञायां (सू०) इति वलच्, वले (सू०) इति दीर्घः । हस्तो, हस्ताज्जातौ (सू०) इतीनिः । द्वौ रदावस्य द्विरदः । न एकेन पिबत्यनेकपः । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । मतङ्गात्सूर्यवंशो मतङ्गजः । गच्छति माद्यति गजः । नगे भवो नागः, न— गच्छतीति वा । कुञ्जाः हन्वादिभेदाः ग्रीवा दन्तौ वा सन्त्यस्य कुञ्जरः, (शृङ्खरजे) मध्वादिकुञ्जेभ्यो रो वक्तव्यः (वा०), कुञ्जेषु रमते, वा । वारयति वारणः ॥ ३५ ॥ एति इभ । स्तम्बे तृणे रमते स्तम्बेरमः, स्तम्बकर्णयोरमिजपोः (सू०) अच् । पद्मानि यौवने रक्तबिन्दवोऽस्य सन्ति पद्मी । सामजः सिन्धुरः कुम्भी च । इति भेदाः प्राग्गताः । मदेन उत्कटो मदकलः मदोत्कटः । कलो भाति कलभः वा कलभः ॥ ३६ ॥ प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः । गर्जी

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समावुद्वान्तनिर्मदौ ।
हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा ॥ ३७ ॥
गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ।
कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्यं विदुः पुमान् ॥ ३८ ॥
अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् ।
अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३९ ॥
अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।
आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ४० ॥
पक्षभागः पार्श्वभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।
द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४१ ॥
तोत्त्रं वैणुकमालानं बन्धस्तम्भेथ शृङ्खले(ला)।
अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ।
प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४३ ॥

सञ्जातास्य गर्जितं । उद्वमति स्मोद्वान्तः, टुवम (उद्गिरणे)। राजवाचस्त्वौपवाह्यः सन्नाह्यः समरोचितः । हस्तिनां समूहो हास्तिकं, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (सू०)। गजानां समूहो गजता, गजाच्चेति वक्तव्यात्तल (गजसहायाभ्यां चेतिवक्तव्यम्)। धयत्येना धेनुका । वष्टि कामयते वशा ॥ ३७ ॥ (गण्डति) गडि वदनैकदेशे । कटति वर्षति मदं कटः । माद्यत्यनेन मदः, मदोऽनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । द्यति खण्डयत्यनेनेति दानम्, दत्तिर्वा । वम्यते वमथु, ट्वितोऽथुच् (सू०)। कुम्भाकृती मांससंघातौ । वेत्ति संज्ञा यस्मादङ्कुशस्थानात्स विदुः, यत्पालकाप्यः– तत्र रक्षाविताने द्वे विदू द्वौ श्रवणे गतौ । प्राक्च पश्चाच्च तिर्यक्च षड्भेदाङ्कुशवारणा ॥ ३८ ॥ अवगृह्यतेऽङ्कुशेनावग्रहः । ईषा लाङ्गलकीलेव– ईषिका । निर्यात्यनेनास्र निर्याणम् । चोद्यते पार्श्वगमनायाङ्कुशेनास्यां चूलिका ॥ ३९ ॥ वाह्यतेऽनेनाङ्कुशचोदनया वाहित्थम्, मदवाहिनि स्थाने तिष्ठति वा, वाह्यस्यापभ्रंशोयम् । अस्य वाहित्थस्याधः प्रतिमानं, प्रतिमीयतेऽनेनेति, डुमिञ् प्रक्षेपणे, मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च (सू०) इत्यात्वम् । आस्यतेऽस्मिन्नासनम् । पद्मप्रतिकृति रक्तत्वात्पद्मकं, तारुण्ये हि हस्तिनां देहे रक्तबिन्दवः स्युः ॥ ४० ॥ हस्तिनो योऽग्रतो भागः (दन्तभागः)। हस्तिनः पूर्वः पादजङ्घादिभागो गात्रम्, पश्चाद्भागोऽवरम् ॥ ४१ ॥ तुद्यतेऽनेन वेणुमयेन प्रेषणेनेति तोत्त्रम् । आलीयते बध्यतेऽत्रालानं, ला– आदाने । शृणाति बन्धनेन शृङ्खलम् । अन्दति बध्नाति– अन्दुः, अदि बन्धने, स्वार्थे कन्, इकोह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य (सू०)। निगल्यते बध्यतेऽनेन निगडः । अङ्क्यते गम्यतेऽनेनाङ्कुशः । सर्त्यनया सृणिः ॥ ४२ ॥ दूष्यते दूयते वानया दूष्या । कक्षायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या । व्रियतेऽनया वरत्रा मध्यबन्धनी चर्मरज्जुः । (कल्पना) हस्तिनः सज्जीकरणं, मञ्जिष्ठागैरिकादिना शृङ्गारेणेत्येके । प्रवयत्येना प्रवेणी । आस्तीर्यते हस्तिपृष्ठ आस्तरणम् । वर्णो वर्णकम्बलो नीमवत् । परिस्तोम्यते प्रस्तीर्यते परिस्तोमः, वर्णपरिस्तोम इत्येके । कुथ्यते कुथः ॥ ४३ ॥ वेति स्म याति भुङ्क्ते च वीतं, विशेषेणेतं नष्टं वा । (हस्त्यश्वं) सेनाङ्गत्वात्समाहारः ॥ ।

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी ।
घोटके वी(पी)तितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४४ ॥
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।
आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४५ ॥
वा(व)नायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाह्लिका हयाः ।
ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४६ ॥
पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः ।
बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ॥ ४७ ॥
त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।
कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा ह्रेषा च निस्वनः ॥ ४८ ॥
निगालस्तु गलोद्देशे वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् ।
आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥ ४९ ॥

वार्यतेऽनया वारी गजदामभूः । घोटते भूमौ परिवर्तते घोटकः । वेति याति वीतिः । तुरं त्वरितं गच्छति तुरगः, डः । (तुरङ्गः) खच्च डिद्वा वाच्य. (वा०)। (तुरंगमः) गमश्चेति (सू०) खच् । अश्नुतेऽध्वानमश्वः ॥ ४४ ॥ वजति तच्छीलो वाजी, वाजाः पक्षा अभूवन्नस्येति वा । वाह्यते वाहः । अर्वति यात्यर्वा । गन्ध्यतेऽर्द्यतेऽनेन गन्धर्वः । हयति याति हयः । सिन्धौ भवः सैन्धवः, विशेषोऽपि सामान्यवृत्तिः । सपति समवैति सप्तिः । इतो रथप्रकरणात्प्रागश्वपरिकरः । आजेन क्षेपेणानेयाः (आजानेयाः), आयत्ता इत्यर्थः । विनीयन्ते विनीताः सुशिक्षाः ॥ ४५ ॥ वनायुजादिषु देशेषु— एते जाता हयविशेषाः । एवं तुरुष्कादयोऽपि । लक्ष्ये वाह्लीकोऽश्वः । याति— अत्यर्थं ययुः । अश्वमेधाय हितोऽश्वमेधीयः, अश्वमेधाच्छश्च (सू०) । जवते तच्छीलो जवनः, जुचङ्क्रम्येति (सू०) युच् । मृगादिरपि । प्रजोरिनिः (सू०) इति प्रजवीति च ॥ ४६ ॥ यत्पृष्ठे जलादिकमुह्यतेऽसौ पृष्ठ्यः, साधौ यत् (तत्रसाधुः) । स्थूराणां पलाश्वह्यादिभागानामिदं स्थौरं बलमस्त्यस्य स्थौरी । कर्कः शुक्लोऽश्वः, क्रियन्ते वर्णान्तराण्यस्मिन्निति । रथं वहति रथ्यः, तद्वहतिरथयुगेति यत् (सू०) । कीर्यते योध्यते कश्यते वा किशोरः । वाम्यते गर्भे वामी, यद्रघुवंशे— अयोध्यावामीशतहारि(वाहि)तार्यम् (रघु०) । वड बल हयं वा वाति वडवा, जातिविषयत्वाद् ङीप् नास्ति । अश्वा त्वजादिः । प्रसूर्नानार्थे । वडवानां समूहो वाडवं, खण्डिकादिभ्यश्च (सू०) इत्यञ् ॥ ४७ ॥ (आश्वीनं) अश्वस्यैकाहगम इति (सू०) खञ् । कशामर्हतीति कश्यम् । हेषृ ह्रेषृ अव्यक्ते शब्दे, गुरोश्च हल इति (सू०) अः ॥ ४८ ॥ निगलन्त्यनेन निगालः, गलो जत्रुसन्धिः, उन्योर्ग्रे इति (सू०) घञ् । गलस्योद्देशः प्रदेशः देवमणेरावर्तस्य स्थानम् । अश्वानां समूहः (आश्वीयं, आश्वं), केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् (सू०), पक्षे तु— अनुदात्तादेरञ् (सू०) । अश्वानां धाराख्या इमाः पञ्च गतयः, धार्यते गतो स्थाप्यतेऽनया धारा, भिदादित्वात्साधुः (षिद्भिदादिभ्योऽङ्) । आस्कन्दनमास्कन्दितं, उत्तेरितादयोऽविवेकः । धोरणं धौरितं, धोर्ऋ गतिचातुर्ये । रेचितमुत्तेजितादयम् । क्रमात्स्वरूपं, यदाहुः— धोरितं वल्गितं प्लुतमुत्तेजितं क्रमात् । उत्तेरित चेति पञ्च विख्यातुरगगतम् ॥ धोरितं गतिमात्रं स्यात्तेन वल्गितं पुरः । अग्रकायसमुन्नामात् कुञ्चितास्यं नुन्नितम् ॥ पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादारोपणं प्लुतम् ॥ उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं श्वयतस्यया । उत्तेरितेति— वेगाद्यो न शृणोति न पश्यति ॥ ४९ ॥ धावति श्रमेण वहने घोणः । प्रवने वहति प्रोथ , इनो

गतयोमूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।
कविका तु खलीनोऽस्त्री शफं क्लीबे खुरः पुमान् ॥ ५० ॥
पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले वालहस्तश्च वालधिः ।
त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५१ ॥
याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
असौ पुष्य(ष्प)रथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५२ ॥
कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।
क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥ ५३ ॥
शिबिका याप्ययानं स्याद्दोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् ।
उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५४ ॥
पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।
रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५५ ॥
त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।
धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५६ ॥
चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।
पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५७ ॥

नासान्तः प्रदेशः । कवते दन्तचर्वणाच्छब्दायते इति कविका । खलति चलति खलीनः, खे तालुनि लीनो वा । शप्यते भुवा घृष्यते शफम् । खुरति विलिखति क्ष्मां खुरः ॥ ५० ॥ पूयते दशादीनु सारयति पुच्छः, पुतो छादयति वा । लूयते लूमम् । लङ्गति चलति लाङ्गूलम् । वालो हस्त इव दशवारणाद् वालहस्तः, प्रशस्ता वाला वा । वाला धीयन्तेऽस्मिन्वालधिः । उपावर्तते स्मोपावृत्तोऽश्वः । लुठति स्म लुठितः ॥ ५१ ॥ यात्यनेन यानं साम्परायिकाख्यम् । शताङ्गानि बह्वङ्गकः । स्यन्दते याति स्यन्दनः । रमन्तेऽस्मिन् रथः । इतो भगादेः प्राप्रथप्रकरणम् । पुष्ये यात्रोत्सवादौ मङ्गल्यो रथः पुष्यरथः । चक्रयुक्तं यानं (चक्रयानम्) ॥ ५२ ॥ कर्णेषु स्कन्धेषु रथः कर्णीरथः, दीर्घा लक्ष्यात्, पुंस्कन्धोह्यमानो रथः । प्रवहन्त्यनेन प्रवहणम् । डयन्ते विहायसा यान्त्यनेन (डयनम्) विमानाख्यम् । अनिति शब्दं करोत्यनः, अनुन् । शक्नोति भारं वोढुं शकटम् । गच्छति तच्छीला गन्त्री शकटिका । कम्बलिभिर्दान्तैर्वोढव्यं (कम्बलिवाह्यकम्) ॥ ५३ ॥ (शिबिका) शिवा श्रेयस्करी, सज्ञायां कन् (सू०) । यः प्याप्याशयस्य यानं, सुगमस्य यानमिति गौडः । दोल्यते दोला काष्ठमयी रज्जुप्रालम्बश्च । प्रेङ्ख्यते प्रेङ्खा हिन्दोलाख्या । आदिशब्दाच्छया[प]नकादि याप्ययानं नुश्रुतः । द्वीपिनश्चर्मणावृतो रथः, द्वैपवैयाघ्रादञ् (सू०) ॥ ५४ ॥ पाण्डुकम्बलेन प्रावृतो रथः, पाण्डुकम्बलादिनिः (सू०) । (काम्बलश्छाया) परिवृतो रथः (सू०) इत्यण् । आदिशब्दाद् दुकूलाद्याः ॥ ५५ ॥ वाच्यलिङ्गा वक्ष्यद् द्वैपी गन्त्री, द्वैपो रथः, द्वैपमनः । शकटाद्यपि रथत्वेन मन्यन्ते । रथानां समूहः, खलगोरथात् (सू०), इनित्रकट्यचश्च (सू०) इति चकट्यच । धूर्वति हिनस्ति वोढारं धूः, यस्या अग्रे वाहाः बध्यन्ते । यानमुखं रथादेरग्रम् । रथारम्भकं चक्रादन्यत्, अपस्कराति (कीयते) अपस्करः, अपस्करो रथाङ्गमिति (सू०) साधु ॥ ५६ ॥ रथस्य चक्रं तदङ्गत्वा रथाङ्गम् । तस्य चक्रस्यान्ते नेमिः, नयतीति । प्रान्तं धीयते इति प्रधिः । पिण्डयतेऽत्र यस्यां सा पिण्डिका । नह्यन्ते हिस्यनेऽक्षणं नाभिः । अक्षस्य नाभिभिन्यक्षाग्रस्यान्तः बन्धार्थं कीलकः, अर्यते शब्दायतेऽणिः, अक्षस्य स्वणः ॥ ५७ ॥ वियत गुप्त्यर्थं रथा वंश

रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगंधरः ।
अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगाद्युग(न्तरम्) ॥ ५८ ॥
सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ।
परंपरावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५९ ॥
आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।
नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ६० ॥
सव्येष्टृ(ष्ठ)दक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।
रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६१ ॥
भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।
सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६२ ॥
बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।
परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६३ ॥
कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।
बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् ॥ ६४ ॥

वरूथो लोहादिमयी वृतिः । कूयते शब्दायते कूबरः । युगं वोढृस्कन्धकाष्ठं धारयतीति युगंधरः, संज्ञायां भृतॄवृजीति (सू०) खच् । अनुकृष्यतेऽनुकर्षः । प्रसज्यते वोढृस्कन्धे प्रासङ्गः । युगेनाततीति युगद्वयादिस्थस्य युगो ना पुमान्, अन्यत्तु क्लीबे युगं काष्ठो युग्यं वा । युगाद्युगान्तर वत्सदमनार्थमिति गौडः, पश्चात्यर्थं [मुनिः]— युगं द्वितीयं प्रासङ्गः ॥ ५८ ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादि दोलान्तम् । वोढव्यं युग्यं, युग्यं चान्ये (सू०) इति साधुः । पतन्त्यनेन पत्रं, दाम्नीशसेति (सू०) ष्ट्रन् । धोरतिश्च धोरणम् । वोढृभिः परम्परया वाह्यते, प्रत्यन्विभक्तम्यात्र स्थितम् । विनीत(उक्त)मर्थिनं (वैनीतकं) याप्ययानादि ॥ ५९ ॥ आधोरयति हस्ती येनाधोरणाः । हस्तिनः पान्ति हस्तिपकाः । हस्तिनमारोहन्ति हस्त्यारोहाः । निषीदन्त्यस्वार्थे निषादिनः । द्वौ द्वौ मिलाप्य विध्येके, आद्यौ द्वौ पालकौ परौ द्वौ योद्धारौ । नियच्छति नियन्त्रयति नियन्ता । प्राजयति (प्रजति) प्राजिता, वायुतृजोर्विभाषो नास्ति (१०) । सुवति सूतः, षू प्रेरणे । क्षदति क्षत्ता । सरथरथावर्दे सरस्यति सदृश्या सारथिः ॥ ६० ॥ सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठः(ष्ठ), सव्येऽधःत्यत्प्र्ष्ठीति (उ०) ऋन् (ऋः)— इष, स्थास्थिन्स्मृषाणामिति षत्वम् (वा०) षत्वम् । रथस्य कुटुम्बी पालकः । (रथिनः) रथे योद्धारः । (अश्वारोहाः) अश्वादयः । सीदन्त्यश्वे सादी ॥ ६१ ॥ भटन्ति काङ्क्षन्ति युद्धं भटाः । युध्यते योद्धा, पच् षट् (नन्दिग्रहीति) । (सैनिकाः) रक्षणीति (सू०) ठक्, नाहरिकवाः । सेनां समवयन्ति श्लिष्यन्ति (सैन्याः), सेनाया वा (सू०) इति ण्यः, पक्षे ठक् ॥ ६२ ॥ बलं सैन्यं, सहस्रं योद्धारः सन्त्येषां, तदस्यास्त्यस्मिन्निति (सू०), अण् (सू०) । परिधौ मण्डले तिष्ठति परिधिस्थः । परितः समन्ताच्चरति रक्षितुं परिचरः । सेनां नयति नियुङ्क्ते सेनानीः ॥ ६३ ॥ कञ्च्यते बध्यते कञ्चुकः । वारं वाणाच्छादकं वारवाणः, पूर्वपदात्संज्ञायाम् (सू०) इति णत्वम् । बध्नन्ति रसं व्यर्थेन मध्यं सर्वमध्यादिनादिति श्रीभोजः । सारं सरेति दृढं सारसनम् । अधिकाङ्गमधिकाङ्गः । सारसनापि धारा इत्येके पेटा, मस्तुनि-अधिकाङ्गं सारसनम्, दुर्गस्तु— दृढ सारसनं देहं पिनद्धं च निबन्धनम् ॥ ६४ ॥ शीर्षत्राणे.

शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।
उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥
आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।
सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६६ ॥
त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ।
पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६७ ॥
पद्गश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः ।
शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६८ ॥
कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ।
अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६९ ॥
धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः ।
स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ७० ॥
याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्श्वधहेतिकौ ।
नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७१ ॥

शीर्षकम् । शिरसि भवं शीर्षण्यं शरीरावयवाद्यत् (सू०) शीर्षंश्छन्दसि (सू०), येचतद्धिते (सू०) । शिरस्त्रायते शिरस्त्रम् । शृणोत्यङ्गं वर्म । दश्यते बध्यते दंशनम् । कङ्कटं यच्छादयति कङ्कते वा (कङ्कटक) । जागर्तेरचि ह्रस्वाज्जगरः यन्माला— उरश्छदेऽथ जगरः । कवते कवचः, कं वञ्चयति वा ॥ ६५ ॥ आमुच्यते बध्यते स्म मुक्तः । अपिनह्यते स्मापिनद्धः । (पिनद्धः) वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः (का०) इति पक्षेऽल्लोपः । सन्नह्यते स्म सन्नद्धः । वर्म सञ्जातमस्य वर्मितः । सज्ज्यते सज्जति वा सज्जः । व्यूढा धृता कङ्कटा येन व्यूढकङ्कटः ॥ ६६ ॥ नवेत्यर्थः । (कावचिकं) ठञ् कवचिनश्च (सू०) इति ठञ् । पादाभ्यामतति गच्छति पदातिः । पादाभ्यामजति पदाजिः, पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु (सू०) इति पदः । हलन्तपक्षे पद् यल्लक्ष्य— पद्भिर्भरद्वाजमुनेः सशिष्यम् (भट्टि०) । पादाभ्यामतति पादातिकः औणादिक इकः, विनयादित्वात्स्वार्थे ठग्वा (सू०) । पतति (पद्यते) पत्तिः ॥ ६७ ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः पर्पादिभ्यष्ठन् (सू०) इत्येचरतौपद्भवक्तव्यात् (वा०) । पदातीनां समूहः पादातं भिक्षादिभ्योऽण् (सू०) । काण्डानि पृष्ठमस्य काण्डपृष्ठः । आयुधेन जीवति आयुधाच्छचेति (सू०) ठञ्-छौ ॥ ६८ ॥ कृतौ सिद्धौ हस्तावस्य कृतहस्तः । कृता पुङ्खा अनेनेति कृतपुङ्खः । अपराद्धा अलब्धलक्ष्या बाणा अस्यापराद्धपृषत्कः ॥ ६९ ॥ धन्व— अस्यास्तीति धन्वी व्रीह्यादित्वादिनिः (सू०) । धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः तदस्य— प्रहरणमिति (सू०) ठक्, इसुसुक्तान्तात्कः (सू०) । निषङ्गस्तूणोऽस्यास्तीति निषङ्गी । अस्त्राणि सन्त्यस्यास्त्री । (काण्डीरः) काण्डाण्डादीरन्नीरचौ (सू०) । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः, शक्तियष्ट्योरीकक् (सू०) ॥ ७० ॥ पर्श्वधः परशुर्न दृष्टः, अतो यष्टिस्वधितिहेतिकावितिं काश्मीरा पठन्ति यन्मुनि— परश्वधः कुठारः स्वधितिः तदस्य— प्रहरणमिति (सू०) परश्वधाठञ् च । निस्त्रिंशोऽसिः प्रहरणमस्य नैस्त्रिंशिकः । (प्रासिककौन्तिकौ) प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य ॥ ७१ ॥ चर्मफलकमस्यास्ति चर्मी । फलति विशीर्यते घातैः फलकं फलमस्यैवास्य

चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः ।
अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७२ ॥
पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः ।
पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७३ ॥
जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।
तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७४ ॥
जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ।
जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७५ ॥
सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ।
ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७६ ॥
स्यादुरस्वानुरसिलो रथिको रथिरो रथी ।
कामंगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७७ ॥
शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।
सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७८ ॥

स्फरकोपि । वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः, चरतीति (सू०) ठक् ॥ अनु पश्चात्प्लवतेऽनुप्लवः । सह-अयते सहायः ॥ ७२ ॥ पुरो गच्छति पुरोगमः । (पुरोग.) गमश्च (सू०) इति डः । अग्रे सरत्यग्रेसरः, पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः (सू०) इति टः । प्रतिष्ठते प्रष्ठः, प्रष्ठोऽग्रगामिनीति (सू०) साधुः । मथ्नाति पादौ मन्थरः ॥ ७३ ॥ जङ्घे स्तोऽस्य जङ्घालः । जङ्घे एव करौ राजदेयोंऽशोऽस्य जङ्घाकरिकः । जङ्घाभ्यां जीवति जाङ्घिकः । तरोऽस्यास्तीति तरस्वी, अस्मायामेधेति (सू०) विनिः । त्वरते स्म त्वरितः । प्रजवते प्रजवी, प्रजोरिनिः (सू०) । जवते तच्छीलो जवनः, जुचङ्क्रम्येति (सू०) युच् । जवते जवः, पचाद्यच् (नदिग्रहीति) ॥ ७४ ॥ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे (सू०) इति साधुः । (जेयः) शक्यादन्यत्रेत्यर्थः । जेतैव जैत्रः, तृन्नन्तत्वात्- प्रज्ञादित्वात् (सू०) अण्, जेतुरयं वा, फलनस्तुल्यार्थ-त्वम् ॥ ७५ ॥ आभिमुख्येनामित्रानलं गामी, अध्वनोयत्खौ (सू०), अभ्यमित्राच्छचेति (सू०) छः, चकारात्खश्च । अभ्यमित्रश्च । ऊर्ज ऊर्जा वाऽस्यास्तीति, ज्योत्स्नातमिस्रेति (सू०) साधुः । ऊर्जोऽ-स्तीति मन्यते, धमन्तोऽग्रेति तु युक्तं, अन्यथोर्जस्वीति निपातनं व्यर्थं स्यात्, अस्मायामेधेति (सू०) विनिना सिद्धत्वात् ॥ ७६ ॥ उरसा बल लक्ष्यते, तदस्यास्ति, पिच्छादित्वादिलच् (लोमादिपामादीति) । रथोऽस्यास्ति रथिकः, अतइनिठनौ (सू०) । (रथिरः) मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ (वा०), रथिन इत्यपपाठः । अनुकामं यथेच्छं गामी- अनुकामीनः, अवारपारात्यन्तानुकामगामीति (सू०) खः । अत्यन्तं भृशं कृत्वा गामी- अत्यन्तीनः, खः ॥ ७७ ॥ विक्रमते स्मेत्यमकने विक्रान्तः । जयनशीलः (जेता), तृन् । (जिष्णुः) ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः (सू०) । (जित्वरः) इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् (सू०) । संयुगे साधुः सांयुगीनः, प्रतिजनादिभ्यः खञ् (सू०) । (त्रिषु) वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ ७८ ॥ वाहाः मन्त्रसां-

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः ।
वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७९ ॥
व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ।
प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ८० ॥
एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।
पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८१ ॥
सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।
अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८२ ॥
संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ।
आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८३ ॥
धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।
इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८४ ॥

वाहिनी । सिनोति सेना, सह- इनेन वर्तते वा । प्रियते पृतना, पृङ् व्यायामे । चमत्यरीश्चमूः । वरूथो रथगुप्तिरस्त्यस्या वरूथिनी । बलति प्राणिति बलम् । सेनैव सैन्यम्, चतुर्वर्णादित्वात् (सू०) ष्यञ् । करोति चक्रं ते चक्रम् । अनित्यनीकम्, न नीयते वा, सैन्यैकदेशोयम् ॥ ७९ ॥ व्यूह्यते रच्यते व्यूहः । व्यूहस्येति शेषः, यद दुः० दण्डो मण्डलभोगौ चाप्युत्तमश्चाचलो दृढ । व्यूहास्तेषा विशेषाः स्युश्चक्रव्यूहादयोऽपि च ॥ प्रत्यासरति भग्नान् प्रत्यासारः, स्थिरइति (सू०) घञ् । पार्ष्णिः पश्चाद्भागः । (प्रतिग्रहः) प्रतिगृह्यतेवष्टभ्यतेनेन सैन्यम् ॥ ८० ॥ पतति(पद्यते)पत्ति. सेनांशः, यद् भारतं- एको गजो रथश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्ति त्रिगुणा सेनामुखं- गजत्रय ३, रथत्रय ३, अश्वनवकं ९, पदातयः पञ्चदश १५ ॥ ८१ ॥ तत्त्रिगुण गुडति गुल्मः- गजा. ९, रथाः ९, अश्वाः २७, पदातयः ४५ । स त्रिगुणो गण्यते गण - गजाः २७, रथाः २७, अश्वा. ८१, पदातयः १३५ । स त्रिगुणो वाह्यते वाहिनी- गजाः ८१, रथाः ८१, अश्वाः २४३, पदातयः ४०५ । सा त्रिगुणा पृतना- गजा. २४३, रथाः २४३, अश्वाः ७२९, पदातयः १२१५ । सा त्रिगुणा चमूः- गजाः ७२९, रथाः ७२९, अश्वाः २१८७, पदायतः ३६४५ । सा त्रिगुणानीकिनी- गजाः २१८७, रथाः २१८७, अश्वाः ६५६१, पदातय १०९३५ । अक्षाणां रथचक्राङ्गानामूहोऽस्त्यस्या, अक्षादूहिन्यामिति (वा०) वृद्धि. ॥ ८२ ॥ (संपद्) संपदादिभ्यः क्विप् (वा०) । श्रयन्ति तां श्रीः, क्विब्वचिप्रच्छिश्रीति (उ०) क्विप्- दीर्घश्च । विपत्तिर्दारिद्र्यम् । आयुध्यन्तेनेनायुधं, घञर्थेकविधान (वा०), स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् । शस्यतेनेन शस्त्र, दाम्नीशसेति (सू०) ष्ट्रन् । अस्यतेऽस्त्रम् । हेतिर्नानार्थे ॥ ८३ ॥ धन्यतेऽर्ध्यते धनु', अर्धर्चादि. (सू०)। चापस्य वेणोर्विकारश्चापम् । धन्वति (धन्व), कनिन् (उ०) । शरा अस्यन्तेनेन शरासनम् । कुदृ(द्रि) अनृतभाषणे, अस्मादण्डन्, कुर्देर्वा रेफलोपे कोदण्डम् । कर्मणे प्रभवति कार्मुकम्, कर्मणउकञ् (सू०) । इषवोऽस्यन्तेनेन- इष्वासः । आसोऽपि ॥ ८४ ॥ गाण्डिः पर्वा-

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसके ।
कोटिरस्यादनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८५ ॥
लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।
स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८६ ॥
लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ।
पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ॥ ८७ ॥
कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।
प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे ॥ ८८ ॥
निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।
तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८९ ॥
तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिऋष्टयः ।
कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवा(पा)लः कृपाणवत् ॥ ९० ॥

स्यान्ति गाण्डीवं, गाण्ड्यजगात्संज्ञायामिति (सू०) वः, गाण्डिरिदन्त ईदन्तश्चात्र प्रश्लिष्य निर्दिष्टः । पुंनपुंसके इति प्रथमाद्विवचनमजहल्लिङ्गम् । अस्य धनुषः प्रान्ते कोटिः, कुटतीति । अटत्यटनी, अरत्नि. टनी इत्येके । गोधा च गोधा च गोधे द्वे, सरूपाणामित्यान् , गुध परिवेष्टने । तल चर्मादिमयो ज्याघातवारः ॥ ८५ ॥ (लस्तकः) लस श्लेषणे । मूर्वाख्यतृणस्य विकारो मौर्वी । जिनाति ज्या । जीवापि । शिञ्जते शब्दायते शिञ्जिनी । गुण्यतेऽभ्यस्यते गुणः । जङ्घयोरधारि(वि)निवृत्तौ स्थितिः स्थानकमिति तु विशेषः । आलीढं भुवमालीढम् । आदिशब्दात्समपादं वैशाखं मण्डलं च धनुर्वेदप्रसिद्धम् । भरतस्त्वन्यथाह– वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम् ॥ ८६ ॥ लक्ष्यत इति (लक्ष), घञ् ण्यत् च । शृणाति शरः हिंस्रस्तस्मै हितं शरव्यं, उगवादिभ्यो यत् (सू०), शरैरीयते छद्यते वा । (उपासन) असु क्षेपणे । पर्पति स्रियते– अजुजा पृषत्कः, पृषत्पत्रमस्येति धनुर्वेदः– पुङ्खः शरस्तथा शल्यं पक्षस्नायुजतूनि षट् । वणति वध्यतेऽनेन वा बाणः । विशीयते विशिखः, शिञ् निशाने, विविधशिखो वा । अजिह्मग ऋजुगामी ॥ ८७ ॥ कल्यते क्षिप्यते कलम्बः । मार्गयति लक्ष्यं मार्गणः । शृणाति शरः । रोप्यते निखन्यते रोपः । इष्यति– इषुः, इष गतौ । प्रक्ष्वेडनो नानार्थे । प्रक्ष्वेडते प्रक्ष्वेडनः, क्ष्विदे रूपं, क्ष्वेडितेर्नियः । नरमयति, नराच एव नाराचः, स्वार्थेऽण् , सर्वलोहोऽयम् । (पक्ष) पक्ष परिग्रहे । वजति गच्छत्यनेन वाजः, न्यङ्क्वादेः (सू०) अकुत्वम् ॥ ८८ ॥ निरस्तान्ता वाच्यलिङ्गाः । निरस्यते स्म प्रहीयते स्म, क्षिप्त इत्यर्थः । विषेणाक्ते म्रक्षितं, दिह्यते स्म लिप्यते स्म । तूयते पूर्यते शरैस्तूणः, तूर्णाति लिङ्गभेदार्थम् । उपसज्यन्ते निषज्यन्ते च बाणा यत्रेत्युपासङ्गनिषङ्गौ । इषवो धीयन्तेऽत्रेषुधिः । कलापो नानार्थे ॥ ८९ ॥ खड(ण्ड)ति भिनत्ति खड्गः । निष्क्रान्तस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः । चन्द्रवद् हासः प्रभाऽस्य चन्द्रहासः । अस्यतेऽसिः । ऋष्टिः, ऋषेर्गत्यर्थाद् क्तिः, ऋ... (सू०) इति प्रकृतिः, हिंसार्थाद्रिषेस्तु रिष्टिः । कुक्षौ भवः कौक्षेयकः, कुक्षिग्रीवीभ्यां (सू०) ढकञ् । मण्डलवृत्तमग्रमस्य मण्डलाग्रः । करे वलनमस्य करवालः । कृपाणे कृपाणः, वक्ति कृपणार्थ. ॥ ९० ॥ (त्सरुः) त्सर छद्मगतौ । मीयते मन्त्रिवन्ध्ये प्रक्षिप्यते मेखला, यथा सहरतो

त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् ।
फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९१ ॥
द्रुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवा(पा)लिका ।
भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातनः ॥ ९२ ॥
द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।
स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९३ ॥
वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना स(श)र्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।
प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९४ ॥
सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।
लोहाभिसा(हा)रोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनो विधिः ॥ ९५ ॥
यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ।
यात्रा व्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९६ ॥

हस्तान्न निर्याति। फलति विशीर्यते प्रहारै (फल,फलक) फल, **मुनिना** खड्गचर्मे दृष्ट, अयं तु लोकात् फलकं मन्यते, **यच्छाश्वत** – लाभे शस्ये शराग्रे व्युष्टौ च फलके फलम् । चर्ममयत्वाच्चर्म । संगृह्यतेऽनेनेति संग्राहः, समिमुष्टाविति (सू०) घञ्, अस्य चर्मणो मुष्टिर्ग्रहणस्थानम् ॥९१॥ द्रुं वृक्षाद्रं हन्ति द्रुघण, द्राघेणो वा, अयोघनोऽन्य. । मुदं गिरति ग्रसते मुद्गर । हन्यतेऽनेन घन, मूर्तौ घनइति (सू०) साधु, **यच्छाश्वत** – वाद्ये मुस्तेऽम्बुदे सान्द्र घन स्याल्लोहमुद्गरे । ईड्यत ईली, एकधारोऽसिस्तुरुष्कायुधम् । करवालात् अल्पे (सू०) कन्, तरवालिकेत्येके । भिन्दत पालयति भिन्दिपालः, भिण्डिपालो वा हस्तक्षेप्यो लगुड । सृज्यते सरति वा सृग । परितो हन्ति परिघ, परौ घ इति (सू०) ढ घत्वम्, लोहबद्धो लगुड ॥ ९२ ॥ कुठान्वृक्षान् नियर्ति कुठार । स्वं धियति बिभर्ति स्वधिति । पराञ्शृणाति परशु परश्वधश्च, पर्शुश्चापि, यदाह– याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्शुधहेतिकौ । शस्यतेऽनया शस्त्री । असे पुत्रीवाल्पत्वात् । छुरति छिनत्ति छुरिका, क्षुरिकापि ॥ ९३ ॥ शलति विशत्यन्त शल्य । शङ्कतेऽस्माच्छङ्कुरायुधविशेष, **यच्छाश्वत** – सत्त्व कीलकयो शङ्कु शङ्कु प्रहरणान्तरे । अन्यत्रोपचाराच्छल्यम् सर्वान्–लाति सर्वला । स्तोम्यतेऽनेन प्रश्लथ्यत तोमर तु सौवो वा । प्रास्यते प्रासो हस्तक्षेप्य. शल्य । कुणति कुन्त । कोणो गृहादेर्विदिक्– अस्त्र्याख्या, कुण शब्दोपकरणयो । पातत पालि । अश्नुतेऽश्रि । कुटति कोट ॥ ९४ ॥ सर्वेण सैन्येनाभिसरण सर्वाभिसर । सर्वेषामोघो वहन सर्वौघ । सर्वे सनह्यन्तेऽत्र सर्वसनहनम् । शस्त्रभृता राज्ञां य शान्तिको विधि प्रस्थानात्प्राक् स लोहाभिसार, लोहं शस्त्रमभिसार्यते प्रस्थानेनेति । नीरस्य शान्त्युदकस्याजन क्षेपोऽत्र नीराजन, मन्त्रोक्त्या वाहनायुधादेर्निःशेषेण राजन वात्र । नीराजनादनन्तर कर्म लोहाभिसार इति **मुनि** – विधिर्लोहाभिसारस्तु राज्ञा नीराजनोत्तर, **दुर्गो**ऽपि– लोहाभिसारस्तु विधि परो नीराजनान्तरे । दशम्यां दर्शिते कार्य इति । अत एव नीराजनाद्विधिरित्येके पठन्ति ॥ ९५ ॥ (अभिषेणन) सेनयाभिपारोऽति (सू०) णिच्, उपसर्गात्सुनोतीति (सू०) षत्वम् । यान्त्यस्यां यात्रा । व्रजन व्रज्या, व्रजयजोर्भावेक्यप् (सू०) । (प्रस्थानं) प्रपूर्वस्तिष्ठतेर्ल्युट् । गमे.– ग्रहवृद (सू०) इत्यपि गम ॥ ९६ ॥ सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तिरासारः, आसि-

स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ।
अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९७ ॥
वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकाः समाः ।
स्युर्मागधास्तु मगधा बन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९८ ॥
संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ॥ ९९ ॥
रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः ।
चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ॥ १०० ॥
पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ।
सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ॥ १०१ ॥
अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ।
आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ॥ १०२ ॥
अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ।
द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥ १०३ ॥
शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता ।
वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥ १०४ ॥

यते येनेत्यासारेत्यागच्छद्रूपम् । प्रसरस्तु सैन्यादृद्दिस्तृणजलाद्यर्थं प्रसरणमिति कौटिल्यः, यत्सैन्यं निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् (शिशु०) । प्राप्तेन चक्रं सैन्यं प्रचक्रम् । आभिमुख्येनाभिमुखं क्रान्ता यानमभिक्रमः ॥ ९७ ॥ विनाल्ः शब्दः प्रयोजनमेषां वैतालिका राजोद्बोधपाठका मङ्गल- [पाठका]ख्याः, प्रतर्बोधका इत्येके । (चाक्रिकाः) चक्र रथ्या पर्यायानेन देवतागृहे ये शंसन्ति ते; श्रावकाख्याः । (मागधाः) वंशोदीरणेन ये याचन्ते, अहुश्च— वैतालिकाश्च कथ्यन्ते कविभिः सौख्यशायिकाः । राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः । मागधाः स्तुतिविशदाः इति, मगधेति याम्यार्थः कम्ब्वादिः, यत्क्षीरस्वामिनः— कर्मधिनः कुर्वन्तु के मगधन्तु मागधाः । कनियुध्यन्तु यत्र [युध्वा]नो राजेरग्य तुरयन्ति ॥ वन्दन्ते स्तुवन्ति तच्छीलाः (बन्दिनः) । चत्वार एकार्था इत्येके ॥ ९८ ॥ संशपन्ति पराजयमान, मरणं वा युध्यन्ते इत्येतेऽप्यसंशप्तकाः ॥ ९९ ॥ रीयते रेणुः, रीङ् गतौ । धूयते धूलिः । पंसयति वस्त्रादि पांसुः, पसि नाशने । रज्यते वस्त्रादनेन रजः क्लीबे, गजनरजेकरजःसुरर्ष स्नेन (पा०) इति मलोपः । (क्षोदः) क्षुदिर् संपेषणे, धूल्याद्यर्थे यत्, यत्क्षीरस्वामिनः— चूर्णानि वासयोग्यानि स्युश्चूर्णो धूलि-सशर्करा । पिजि हिंसायां, साद च— समुत्पिञ्जौ निर्मलकुलं ॥ १०० ॥ पतति धूयते पताका । विजयन्ते विजयन्तः, औणादिको झच् (तृभूवहि वि), तस्येयं वैजयन्ती । केतन्ते समाह्वयतेऽनेन केतनम् । ध्वजति धूयते ध्वजः, पताकादण्डो ध्वज इत्येके । केतुर्नान्यार्थे । वीरा आशंस्यन्तेऽत्र (वीराशंसनम्) ॥ १०१ ॥ अहं पूर्वमस्या क्रियायामिति सर्वे यत्र ब्रुवते साहंपूर्विका. स्वार्थे कन्– मयूरव्यंसकादिः वा ठन् (अनद्यतिटनो) । अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः (आहोपुरुषिका), मनोज्ञादित्वाद्वुञ् (द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च) ॥ १०२ ॥ अहं शब्दोऽहं यत्र इत्यस्यामहमहमिका, ठन् (व्रीह्यादिभ्यश्च), अहंशब्दो निपातः । द्रवत्यनेनारिं द्रविणम् । तरत्यनेनापद तरः । सहतेऽनेनारिं सहः, असन्तो द्वौ । शूरस्य भावः शौर्यम् । तिष्ठत्यनेन स्थाम । शुष्यन्त्यनेनारयः शुष्मम्, शुष्मेत्येके ॥ १०३ ॥ शक्नोति शक्तिः । प्राणन्त्यनेन प्राणः । विक्रमन्तेऽनेन विक्रमः । वीराणां पानम् वीरपानम् ॥ १०४ ॥ आदने जन्यं, मद्योद्भवेन (मु०) माधुः । प्रधावन्ति प्रधनम्, धनिर्वाण्यर्थोऽत्र निधनवत् । प्रियन्तेऽस्मिन् मृधम् । अस्त्र-

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ।
मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायि(संपराय)कम् ॥ १०५ ॥
अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ।
संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥ १०६ ॥
अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ।
समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ॥ १०७ ॥
नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ तुमुलं रणसंकुले ।
क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा ॥ १०८ ॥
क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् ।
विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ ॥ १०९ ॥
प्रसभं तु बलात्कारो हठोऽथ स्खलितं छलम् ।
अजन्यं क्लीव उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥ ११० ॥
मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् ।
अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ॥ १११ ॥

न्यवेश्मस्कन्दनम् । संचक्षतेऽस्मिन् संख्यं, सङ्ख्यविरोधार्थः । समीयन्तेऽस्मिन् समीकं, ईङ् गतौ । संपरायो मृत्युः प्रयोजनमस्य सांपरायिकं, [ठञ्], विनयादित्वात्स्वार्थे (सू०) ठक् ॥ १०५ ॥ सम्यग् अति (ते) संगच्छन्तेऽस्मिन् समरः । न नीयन्ते त्यान्यन्नेन नीकम्, अनीकमस्त्रम् च । रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र रण, क्वचिद्घोषणैविकल्पादप् (वा०) । कल्यन्ते क्षिप्यतेऽत्र कलहः, कल हीनबलं हन्ति वा । विगृह्णन्त्यत्र विग्रहः, ग्रहवृदृ– इति (सू०) अप् । संप्रहरन्तेऽन्योऽन्यं यत्र संप्रहारः । अभिपतन्त्यत्राभिसंपातः । कल्यन्तेऽत्र कलिः । संस्फुटन्त्यत्र संस्फोटः, संस्फेट इति युक्तः पाठः, स्फिट अनादरे, भरते तु संस्फेटः । संयुज्यतेऽत्र सगना रथयुगा अत्र वा संयुगः ॥ १०६ ॥ अभ्यामृद्नन्त्यत्राभ्यामर्दः । समाघ्नन्त्यत्र समाघातः । संग्रामयन्तेऽस्मिन् संग्रामः । अभ्यागच्छन्त्यत्राभ्यागमः । आह्वयन्तेऽत्राहवः, आह्वयुद्धे (सू०) इत्यप्, संप्रसारणम् । समुदीयन्ते मिलन्त्यत्र समुदायः । संयतन्ते संयच्छन्ति वाऽस्यां संयत् । समयन्ति संगच्छन्तेऽत्र समितिः । आ– अजन्ते क्षिप्यन्तेऽत्राजिः । युध्यन्तेऽस्यां युत्–द् ॥ १०७ ॥ नियतं युद्धं (नियुद्धं) । ताम्यन्त्यत्र तुमुलं, टमु, ग्लानौ वा । (क्ष्वेडा) क्ष्विदृ अव्यक्ते शब्दे– इति दुर्गः । सिंहानामिव नदनं भटानां सिंहनादः । क्ष्वेडा वा । (घटा) घटादयः षितः (ग०) इति षिद्भिदादिभ्योऽङ् (सू०) ॥ १०८ ॥ क्रन्दन्त्यनेन क्रन्दनं, संरावः, उपसर्गे रुवः (सू०) इति घञ् । (बृंहितं) बृहि शब्दे । (विस्फारः) स्फुर संचलने । पटो हन्यतेऽत्र पटहः । आडम्ब्यते– आडम्बरः, डम्बडम्बस्य क्षरात् ॥ १०९ ॥ प्रगता सभा प्रसभे, सभया युक्तायुक्तविचारेण वर्तते, प्रगु[प्रगुभ]प्रसभं वा । बलादिति निवृत्तो हठः । (हठः) हठ प्लुतिशठत्वयोः । स्खलनं मार्गच्युतिः । छलति छिनत्ति छलम् । न जने साधु– अजन्यम् । उत्पतत्यकस्मादायाति– उत्पातः, ज्वलादित्वाण्णः (ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः) । उपसृज्यतेऽनेनोपसर्गः ॥ ११० ॥ कश्नाति(ते) चैतन्यमस्मात्कश्मलम् । (पीडनं) पीड अवगाहने । (अभ्यवस्कन्दनं) छलादाक्रमणमित्यर्थः । धाटी च । राज्ञो न सौप्तिकम् । (विजयः) वि– स्वार्थे क्षेपकविशेषणात् ॥ १११ ॥ मूर्छा करण प्रत्ययो दुर्गः । निर्गतं धावनं, यत्र निद्राभ्रंशः प्रतीयते ।
...निवर्तनं निवारण । कन्वेरी पलायनापेक्षा, भेनुस्तुवः, (सू०), उदिश्वयनियोगेनिवृत्तः (सू०).

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ।
प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ॥ ११२ ॥
अपक्रमोऽपयानं च रणे भङ्गः पराजयः ।
पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ ॥ ११३ ॥
प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम् ।
प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम् ॥ ११४ ॥
निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ।
निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥ ११५ ॥
निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ।
उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ॥ ११६ ॥
आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथ(न्मन्थ)वधा अपि ।
स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ॥ ११७ ॥
अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ।
परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ॥ ११८ ॥
मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ।
कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ॥ ११९ ॥

ऋनियुद्द्रुव- (सू०) इति घञ् ॥ ११२ ॥ अपक्रमणम् अपक्रमः (अपक्रमः) । भञ्जनं भङ्गः, भञ्जो आमर्दने । पराभूतो ऽभिभूतः इति । णिश् अदर्शने, नश्यति स्म नष्टम्- अदृश्यम् । तिरोधाने स्म तिरोहितं ... ॥ ११३ ॥ अत्राहिंसार्था अष्टादश शब्दा हिंसार्थे ज्ञेयाः, अकर्मकस्य णिचा सकर्मकः । प्रमापणं, मीञ् हिंसायां णिच्, मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च इति (सू०) आत्वं, पुक् । निपूर्वाद् बर्हणं निबर्हणम् । विशारणं, शॄ हिंसायाम् । प्रवासनं, वस निवासे, प्रवासः, एवं निर्वासनम् । असु क्षेपणे ... परासनं च । षूद क्षरणे हिंसायां निषूदनं ... ॥ ११४ ॥ (संज्ञपनं) ज्ञपेः ... निर्ग्रन्थनं, ग्रन्थ कौटिल्ये । निस्तर्हणं, तृहि हिंसार्थः ... निर्हणम् । क्षणनं, क्षणु हिंसायाम् ॥ ११५ ॥ निर्वापणं, वै ओवै शोषणे । विशसनं, शसु हिंसायाम् । क्रथनं, क्रथ हिंसायाम् । उज्जसनं, जसु हिंसायाम् ॥ ११६ ॥ आलम्भः, लभिरत्र हिंसार्थः, (लभेः) ... (सू०) नुम् । पिञ्ज, पिजि हिंसार्थः । विशरणं हिंसनं विशरः । हननं वधः, हनश्च वधः इति (सू०) अप्, वधादेशश्च, पक्षे घञि घातः । (उन्माथः) मथ संक्लेशने । उन्मादन विदारणं कदन च निशुम्भनम् । (पञ्चता) देहारम्भकपञ्चभूतानां ... मरणं ... प्रत्येकं स्वात्मनि ... । कालो मृत्युः ... काल: प्रहरति प्रजाः, तस्य धर्मः ... संहारः । दिष्टस्य कालस्य जीवितावधेरन्तो दिष्टान्तः ॥ ११७ ॥ अन्तः पर्यन्तः । मरणं मृत्युः, द्वयोः पुंस्त्रियोः । निधनं ... निपूर्वो धाञ् निर्नाशार्थ इति ... । त्रयोऽपि ... हिंसा ... प्रमापणम् । परागता असवोऽस्य परासुः । ... चतुर्दशस्वेते ... मरणे वर्तन्ते । सर्वेऽपि वाच्यलिङ्गाः ॥ ११८ ॥ चीयते स्म चिता । चेतव्या चित्या, चित्याग्निचित्ये चेति (सू०) साधु । चीयते चितिः । एते प्रेतदाहार्थेन्धनस्थाने वर्तन्ते । कस्य शिरसो बन्धोऽत्र कबन्धः, केन बन्धो वा । क्रियया युक्तं नृत्यादिना मूर्धरहितं कलेवरम् । ... ॥ ११९ ॥ श्मशानं श्मशानम् । पितृवनम् ... शवानाम् ... । प्रेतवन ... च । कुणपः ... पानि ... पन-

श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् ।
प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यां कारा स्याद्बन्धनालये ॥ १२० ॥
पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् ।
आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ॥ १२१ ॥

इति क्षत्रियवर्गः । ८ ।

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।
आजीवो जीविका वार्त्ता वृत्तिर्वेतन(वर्त)नजीवने ॥ १ ॥
स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।
सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥
द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।
सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

जयाख्यस्य वयो शवे सभवात् । शवति यात्यस्माज्जीव शव । प्रगृह्यते बध्यते प्रग्रह । वन्द्यते याच्यते वन्दी हठहृता स्त्री, बलवतो हस्तक्षिप्तो राजपुत्रादिश्च, यदाहु – वन्दी स्यात्पणबन्धस्थ । कार्यते क्षिप्यतेऽस्या कारा, भिदाद्यङ् (षिद्भिदादिभ्योऽङ्)॥ १२० ॥ अस्यन्तेऽसव , स्वभावाद्बहुत्वे पुलिङ्ग । प्राणन्त्यमाभि प्राणा , एवं शब्दस्तु पुंसि भूम्नि । प्राणो नाम वायुरित्येकत्वमजावादित्वात् । जीवन जीव प्राणधारणम् । जीवादि । आयत्य युर्जीवितावधि , उसन्त. क्लीबे, छन्दस्युदन्तोऽपि । जीवत्यनेन जीवातु , जीवनायौषध जीवनरक्षोपाय , यथा– जावातवे विसृज शङ्खमुनौ कृपाणम् (उ०), जीवितमौषध चेत्युपाध्याय ॥ १२१ ॥ इति क्षत्रियवर्ग । ८ ।

१ ऊर्वोर्भवा ऊरव्या , शरीरावयवाच्चेति (सू०) यत्, यच्छ्रुति – ऊरु तदस्य यद्वैश्य । अरणीयेर्य., अर्य स्वामिवैश्ययो (सू०) इति साधु । विशोऽपत्य जातिर्वैश्य , गर्गादिभ्योयञ् (सू०) । भूमिं स्पृशति कृष्यादिना भूमिस्पृक् । विशतीति विट् । (आजीव) आजीवन्त्यनेनेति करणे भावे वा साध्य । जीवन जीविका, रागादयाया (सू०) इत्यत्र धातुमत्वाद् भावे ण्वुल् वक्तव्य (धात्वर्थनिर्देशेण्वुल्) । कृष्यादिस्तूपचारात् । वर्तन वृत्तिरस्त्यस्या वार्त्ता, प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्योण (सू०) । वर्तन्तेनया वृत्ति । वेति रादत्यनन वेतनम् ॥ १ ॥ कर्षण कृषि , इक्कृष्यादिभ्य (वा०) । पशुपालस्य कर्म पाशुपाल्यम् । वणिज कर्म वाणिज्यम्, ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् (गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च) । दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यात् (व०) वाणिज्यापि । चात्कुसीदम् । ऋतामृताभ्या जावेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथचनेति ये षड्वृत्तिभेदास्तानाह । (सेवा) शुन इव वृत्ति परपिण्डोपजीवितत्वादधमत्वर्थं । न ऋतमनृत पापिष्ठत्वात्, प्रमृतमिति तु सभ्य पाठ । उञ्छो धान्यकणोच्चयं – शिल धान्यमञ्जरी, समस्त व्यस्त विपर्यस्त वैतत्, वन्द्यत्वादृत सत्यम् ॥ २ ॥ मृत निर्जीवमिव । अमृतमनश्वरम् । किंचित्तस्य किंचिन्चासत्य, अत्र मनु – ऋतमुञ्छशिल ज्ञेय स्यादयाचितममृतम् । मृत तु याचित भैक्ष्य प्रमृत कर्षण स्मृतम् ॥ सत्यानृत तु वाणिज्य तेनापि खलु जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्ता परिवर्जयेत् ॥ अर्यत स्म ऋण, ऋणमधमर्ण्ये इति (सू०) साधु । (पर्युदञ्चन) परित उदञ्चनमुत्तमर्णमुद्धारत्वेन ग्रहणम् ॥ ३ ॥ अर्थस्य प्रयोग कलान्तरेण दानम् । कुत्सित सीदन्त्यत्र कुसीदम् । (याचितक) अपमित्ययाचिताभ्या कक्नौ (सू०) । विनिमयाद् भाण्डपरिवर्तनादागतमापमित्यक, मेङ् प्रणिदाने, उदीचामाङोऽयनीहारे (सू०), मयतेरिदन्यतरस्या (सू०)

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।
याच्ञयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥
उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।
कुसीदिको वार्धुषिको वृध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥
क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ।
क्षेत्रं व्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥
यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् ।
तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद् द्विरूपता ॥ ७ ॥
मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।
बीजाकृतं तूप्तकृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥
त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ।
द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥
द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।
खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

इति ल्यप्- तुक्, तत आगतेऽर्थे, अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ (सू०)। मुनिस्तु- निमयः परिवर्तः स्यादुद्धारोऽप्यापमित्यकः ॥ ४ ॥ उत्तम ऋणं उत्तमर्णः प्रयोक्ता, अधम ऋणं- अधमर्णो ग्राहकः, सुप्सुपेति (सू०) समासः। कुसीदं गृह्णाति कुसीदिकः, कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ (सू०)। वृद्धिं गर्ह्यां प्रयच्छति वार्धुषिकः, प्रयच्छतिगर्ह्यमिति (सू०) ठक्, वृद्धेर्वृधुषिभावः (वा०)। (वार्धुषिः) लक्ष्यादिसन्तोपि, यन्मनुः- श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्यापि वार्धुषेः। वृद्धिमाजीवति वृध्याजीवः। द्वैगुणिकस्य। वृद्धिर्लाभः कलान्तरम् ॥ ५ ॥ कर्षति कृषिकः, औणादिक इकः (कृषिकृष्यो किकन्)। कार्षकोपि। कृषिरस्त्यस्य कृषीवलः, रजःकृष्यासुतीति (सू०) वलच्, वले (सू०) इति दीर्घः। व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रैहेयं, व्रीहिशाल्योर्ढक् (सू०) ॥६॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं, यवयवकषष्टिकाद्यत् (सू०)। यवकोऽल्पयवः। षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते। उपाध्यायो यवादिभवने हितमिति पाठं परिकल्प्य प्रस्तावात्- क्षेत्रमित्यशुद्धं पठति। तिलानां भवनं क्षेत्रं, विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः (सू०) इति यत्खञौ। एवं माषादीनां द्विरूपता- माष्यं माषीणं, उम्यमौमीनं (उमा-अतसी), अणव्यमाणवीनं, भङ्ग्यं भाङ्गीनम् ॥ ७ ॥ मुद्गानां कोद्रवाणां च भवनं क्षेत्रं, धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् (सू०)। आदिशब्दान्माषूर्णादि। शेषाणि व्रीह्यादिभ्योऽन्यानि। शाकक्षेत्रे तु- शाकशाकटं शाकशाकिनं, भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ वक्तव्यौ (वा०)। अबीजं सबीजं संपन्नं बीजाकृतं, कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ (सू०) इति डाच्। आदौ उप्तं पश्चात् कृष्टं (उप्तकृष्टं), पूर्वकालैकेति (सू०) समासः। सीतया हलरेखया समितं संगतं सीत्यं, नौवयोधर्मेति (सू०) यातथा समिते यत्। हलेन कृष्टं हल्यं, मतजन-हलात्करणजल्पकर्षेषु (सू०) इति यत् ॥ ८ ॥ त्रिगुणं कृष्टं क्षेत्रं त्रिगुणाकृतं, संख्यायाश्च गुणान्तायाः (सू०) इति डाच्। त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि प्रागवत्, रपसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्तविधिः (ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषेधः ( ))। सर्वं पूर्वं डाच्- यथा, द्वितीयाकृतं द्विहल्यं द्विसीत्यम्। शम्बकृतं हि सम्बन्धं कृष्ट्वा तिर्यक् कृष्टमाहुः ॥ ९ ॥ द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्रौणिकं, उप्यतेऽस्मिन्वापः, तदस्मिन्वापः इति (सू०) ठञ्। आदि-शब्दात्प्रस्थादिभ्यः, संभवत्यवहरतिपचतीति (सू०) इति प्रास्थिकादयः। (खारीकः) खार्याः ईकन् (सू०)। पारकाजिह्वाजिनाक्षेत्रम् ॥ १० ॥ उप्यतेऽस्मिन्वपम्। केदारे जलैर्दार्यते केदारः। धान्यैः

पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ।
कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षैत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥
लोष्टानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ।
प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥
दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्रमथो हलम् ।
निरीषं कुटकं फालः कृषको लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥
गोदारणं च सीरोथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।
ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥
पुंसि मेधि (धि) खलदारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।
आशुर्व्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥
तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ।
हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥
मङ्गल्यको मसूरोथ मकुष्ठ(ष्ठ)कमयुष्टकौ ।
वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तुन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

वध्यतेऽत्र, फलैर्द्रीय(द्रिस्य)ते वा क्षत्रं क्षि निवासे भिणु हिंसया वा । अस्य क्षेत्रस्य समूहेर्थे– एवं स्युः ।(कैदार्यं, इ०) केदाराद्यञ्चेति (सू०) यञ्च (कैदारिक) ठञ् । चित्तवति (सू०) ठञ् ।(क्षैत्र) क्षेत्राद्-अचित्तहस्तीति (सू०) ठकि प्राप्ते भिक्षादिवत् (सू०) अण् ॥ ११ ॥ लुम्पते लुपति वा लोष्टम् । लोष्टश्च मृत्खण्डः । कोटिभिः कोणैः श्यति भिनत्ति कोटिशः । प्राज्यते (प्रवाध्यते) प्रेर्यतेऽनेन प्राजनम्, वायाविति (सू०) पक्षेऽनयोः प्रवयणं च । तुद्यतेऽनेन तोत्रम् । प्रेषणं च । खन्यतेऽनेन खनित्रं कुद्दालादि ॥ १२ ॥ द्य(दा)ति लुनन्ति चानेन, दाम्नीतिष्ट्रन् (सू०) ।(लवित्र) अर्तिलूधूसूखनसहचरइत्र (सू०) । आबध्यते यूयते युज्यते चानेन तत् चर्मरज्जुः । इतो हलप्रकरणमारब्धमित्यर्थः । निष्कान्ता– ईषा स्मा– न्निरीषम् । कुटति कुटकं यस्याग्रे फाला बध्यते । फलति विशीर्यते भूमिरनेन फालः । कृषति क्ष्मां कृषकः, कृन्–शिल्पिसंज्ञया (उ०) । कृषक फल च । लङ्गति लाङ्गलम् । हलति विलिखति हलम् ॥ १३ ॥ गोर्भूमेर्दारणमनेन गोदारणम् । सीयते बध्यतेऽनेन सीरः । शाम्यति शम्या । इषति– इष, ईषं उञ्छे । स्यति भुवं सा तां हलरेखा ॥ १४ ॥ मेथ्यते क्षिप्यते मेथिः, मध्यते (सं)गम्यतेऽस्मिन् वा, खलदार्विति हलदन्तात्सप्तम्या (सू०) इत्यलुक् पशुबन्धननिमित्तम् । खलेवाला च । खलं तु खलवान[धान्य]कम् । अश्यते शुनं वा– अशु शीघ्रं पाको वा यस्य दुर्गे– आशुः स्यात् शालिशब्दे । व्राणाति व्रीहिः पाटकादिधान्यविशेषः व्रा भरणे यत– व्राहयो मसरा गोधूमो मुद्गमसतिलचणकाः । अणव प्रियङ्गुकोद्रवमकुष्ठाः (शालिन्द्रस्य)॥ द्वौ च कलायकुलत्थौ शणसप्तदश तिलधान्य त्रि । शितस्तीक्ष्ण शूकः किंशारुरस्य शितशूकः । यूयते यवः ॥ १५ ॥ तत्र नीले यवे, तुद्यते तोक्मः, तुनि हिंसार्थः । कल[म]ति भारमयते कलायः कलाति वा । सीदन्त्यनेन सतीनकः, सातीनकोपि । ह्रियते हरेणुः । खण्ड्यते खण्डिकः । कोरं भक्तं दूषयति कोरदूषः कद्रवत्वात् । कवन्त्यमरा– उद्यते कोद्रवः ॥ १६ ॥ (ममर) मर्मी परिणामः । मङ्गल्यतेऽनेन मकुष्ठ । मयुष्टकः । सरति सर्षपः । तुदति तु तुभ । कुत्सितमम्यते कदम्बः ॥ १७ ॥ (सिद्धार्थ) सिद्धः येऽनेनोपायवान्, एव सर्षपः । गुध्यति परिवेष्टयति गोधूमः, गां धुनोति वा । गुड मथन सुमनः, शकरा त । यूयतेऽस्मात् यावकः । कोलति कुलेन मस्यति परिणमति वा कुल्माषः, अर्धस्विन्नो यवादिः, धान्यविशेष इत्यके । चण्यते दीयते चणकः । हरिमि-

सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ।
स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥
द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।
क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥
स्त्रियौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ।
मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥
किंशारुः सस्यशूकं स्यात्कणिशं सस्यमञ्जरी ।
धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥
नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।
कडङ्गरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि पुमांस्तुषः ॥ २२ ॥
शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिषूत्तरे ।
रिद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥
माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ।
शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥

थ्यते हरिमन्थः ॥ १८ ॥ तिलपिञ्जतिलपेजौ वक्तव्यौ (वा०) । वन्यतिलः स्वयङ्गतिलः । क्षीयन्ते न क्षवः । क्षुतमभिजनयति क्षुताभिजननः । कृष्णवर्णोऽयं राजसर्षपादयः । राजते राजिका । कृष्णा वर्णेन, कर्षति विलिखति वा । असुरी— असुरं, असुरस्य च वा ॥ १९ ॥ कुत्सितं कुत्साद्यर्थे कङ्गुः, कङ्गुः कङ्गुधान्यके । प्रीणाति प्रियङ्गुः । न तस्यने— अतसी । अवने— उमा, उङ् शब्दे । क्षौमवस्त्र कृत्या क्षुमा । न तोल्यते मातुलानी । भज्यते भङ्गा । शणोऽपि । अणुत्वेऽल्पत्वात्, अणति शब्देनेति वा । तुवरी लोके वरी निगद्यते श्यामाकः श्यामके च ॥ २० ॥ कुत्सितं शृणाति किंशारुः । शस्यते उम् । कणः सस्यस्य कणिशम् । धान्यराशिः शिलः, शिलं च । धन्यतेऽर्थ्यते धान्यम् । स्तम्बं करोति स्तम्बकरिः, स्तम्बशकृतोरिन् (सू०) । व्रीहि क्षां]यं च । कुसूलो वल्लजः कोष्ठागारं धान्यादिकोष्ठकः । तृणादेः स्तम्बो नालं, स गुच्छ्यतेऽनेनेति गुच्छः । यं प्रति स्तम्बोऽभिहितम् तत्तन्यया विच्छुरणौ धार्यौ । एवं सर्वमेतत् ॥ २१ ॥ अस्य गुच्छस्य यः काण्डः— काण्ड(य)स्यतेन— सा नाडी, नड(नां)ति । (नालं) नल गन्धे । स काण्डः पलालः, पलतीति । कडङ्गरो इति, कड्(ड्) मदूगं रूपस्य कडङ्गरः । बुस्यते— उत्सृज्यते बुसं तृणादिकोदः । तुष्यतेऽनेनाग्निस्तुषः ॥ २२ ॥ शूयति शूकम्, श्लक्ष्णं च तीक्ष्णाग्रं च तत् । सस्य देवकस्य तु नियतादिकतत्कोऽपि शूक इति किंशारुस्त्यत्र निर्देशः, शूकधान्यसमीधान्यभेदार्थं वा पुनरुक्तः । शाम्यत्यया मत्स्यं शमी । शिम्यति शिम्बा । शामः शिम्बिशिम्बि । शिम्बान्यत्वागे वाच्यलिङ्गाः । ऋद्धं समृद्धं गर्भः, ऋद्ध मयस्तन्यङ्के ऋद्धः । आवसितं रक्षणार्थमाच्छादितं, षम आच्छादनं, क्त— अवसितं निश्चय निश्चेके । पूयते स्म पूतं निर्बुसीकृतम् । बहु क्रियते बहुलं मार्जितं, तत्क्रियतः, मार्जनं शोधितनिस्पके ॥ २३ ॥ वर्तन्ते इति शेषः । (माषादयः) आदिशब्दान्मुद्गमसूरादयः । (यवादयः) आदिशब्दाद् गोधूमशालयः । शाल्यते शालिः । कल्यते कलमः । आदिशब्दात्तल्लशालीदया लल्कराः । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । आदिशब्दात्कोलायाः स्वलताः । अमी इति पुंलिङ्गनिर्देशात्शालयादयः शस्यन्ताः पुंसि ॥ २४ ॥ नियतैर्भिद्यन्ते नीवाराः, मुन्यन्नम्, नीवृधान्यं शमि (सू०) षम् । यद्धुवत्त गन्धत्वमतावाद्योऽपि । गो(वि)अन्यानि निर्धयते गवेधुकंस कुन्नमम् । अयोनिस्य— अयाद्यं, अयो निरिच्येके पेढुः । कुल्माषं कुत्सितेन सुषम् । ऊर्ध्वं स क्षाति (उदूखलमुदखलं)

तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।
अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥
प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ।
स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिण्डौ कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥
समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।
पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु वल्लवाः ॥ २७ ॥
आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।
आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥
अश्मन्तमुद्धा(द्धा)नमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।
अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥
हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोलातमुल्मुकम् ।
क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥
अलं(लि)जरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालूर्गलन्तिका ।
पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयो ॥ ३१ ॥

उदूखलोल्वणवत् पृषोदरादित्वात् (सू०) उभयम् ॥ २५ ॥ प्रस्फोट्यतेऽसारं बहिः क्रियतेऽनेन प्रस्फोटनम् । शायते शीर्यते वानेन शूर्पं, शूर्प माने वा । चाल्यतेऽनेनेति चालनं, कात्य.- क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउ स्मृतः । तनोति सार तितउः, तनोतेर्डउ सन्वच्च (उ०) । परिपवन च । समानावित्येत । सीव्यते स्म स्यूत , वस्त्राद्यावपन च । प्रसीव्यते प्रसेवक । कण्ड्यते कण्डोल । पिण्ड्यते पिण्ड, वंशदलादिमयं भाण्डम् । पिटकोपि । कटत्यावृणोति कट. । क्लिश्यते क्षिप्यतस्मिन् किलिञ्ज ,वीरणतृणादिमय कुणालाख्यम् ॥ २६ ॥ रस आस्वादोऽस्त्यस्या रसवती । महदनोऽस्य महानसं, अनसा पक्करण लक्ष्यते, अनोऽश्माय सरसामिति (सू०) समासान्तष्टच् । पुरो गौर्मांस जल वास्याः पुरोगुस्तस्या रसवत्या अयं पौरोगवः । सूप कुर्वन्तीत्युपलक्षण मात्र क दे । (वल्ल)वलि. सौत्र. प्रीत्यर्थं ॥ २७ ॥ (आरालिकाः, इ०) आरालमन्ध ओदन च पण्यमेषाम् । सूदयन्ति तण्डुलान्सूदाः । गुणयन्ति गुणा । भक्ष्यकाराश्च । अपूपाः कन्दुश्च पण्यमस्य, इसुसुक्तान्तात् (सू०) क, कान्दुक इति न्याय्यम् । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । पौरोगवाद्या वाच्यलिङ्गाः ॥ २८ ॥ अश्मनं तमन्तम् । उद्ध(ध)यते(ति)उद्धा (ध्मा)नम् । अधिश्रीयतेऽनयाधिश्रयणी, श्रै पाके । चुल्ल भावकरणेऽस्मच्चुदेरी चुल्लि । अन्तोऽस्त्यस्यामन्तिका, अन्तयति भिश्रयणी भवेदिति माला । अङ्गारा धीयन्तेऽस्यामङ्गारधानी समानि । हसन्त्यङ्गारैर्हसनी ॥ २९ ॥ अङ्गनमङ्गारः, लिङ्गार्य गिधि. । अलन्ति वारयन्त्यनद्वाते न लान्ति वा (अलातम्) । उल्का मुख स्युन्मुल्मर्धदग्ध काष्ठं, उलति वा, उलि. सौत्र. । अम्बते ध्वयतेऽम्बरीषम् । भृज्ज्यतेऽत्र भ्राष्ट्रम् । वेयो क्लिद्यते कन्दुर्ना पुमान्, भ्राष्ट्रो धा, कन्दत्यनया कन्दुः । स्वेदयति स्वेदनी ॥ ३० ॥ अल जीर्यत्यलञ्जरो महाकुम्भः । मणच्यस्मा श्रियमणो मणिक. । किरत्यम्बु कर्करी । आलात्यालूः, अट उपमेहस्मादा दृपूर्वा । गलत्यम्भोऽस्या गलन्तिका, वर्धनी त्वयं । पि(पे)ठति पिठरः पिठरी च, पिठ अवयवे । तिष्ठत्यस्यां स्थाली । स्थाली कुम्भी च । ओगरा उखा । कुण्ड्यते पच्यतेऽस्मिन्कुण्ड कुण्डी च । क लाति कलशी वा कलशः ॥ ३१ ॥ घटते घट: । कुटति यो वक्रगा वा कुट । निरिणन्तस्माद्भिन्नः । शीर्यमाणमर्पतिं धाराव । कर्षते मृत्पिण्डाद्रूध्यते छिद्यते वा चक्रादूर्ध्वमानस । कालञ्जिरोपि । अर्यते पार्श्वेऽस्याः दूर्वेकं, अम्भमिति तान्त्रिकाः, कनिभृजी मर्जने । पिष्टाज्जं भक्ष्य पच्यतेऽस्मिन् पिष्टपचनम् । काम्यतेऽस्मात्कंस.।

घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ।
ऋर्चीकं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥
कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।
सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥
दर्विः कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दू(र्दू)र्दारुहस्तकः ।
अस्त्री शाकं हरितकं शिग्रुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥
कडम्बश्च कलम्बश्च वेषवार उपस्करः ।
तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥
मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।
जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥
सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।
आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥
कुस्तुम्बरु च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् ।
स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

चषको मल्लिका पारी च ॥ ३२ ॥ कुत्सितं तन्यते कुतूः । कृत्तेश्चर्मणः (स्नेहपात्रम्) । ह्रस्वा कुतूः कुतुपः, कुत्वाड्डुपच् (सू०) । आ– उप्यते– आवपनमस्मिन्नावपनम् । भन्त[य]त्यनेन भाण्डम्, भडि परिभाषणे । पात्यर्थेयं पिबन्त्यनेनेति वा पात्रम् । अमत्यस्मिन्नमत्रम् । भज्यतेऽस्मिन्ननेन वा भाजनम् । भाण्डावपने पृथगाहुः, यन्मुनिः– उष्ट्रिकादि तु यद्भाण्डं सर्वमावपनं विदुः ॥ ३३ ॥ दृणाति पाकं दर्विः । काम्यते कम्बिः । खजति मथ्नाति खजाका । तर्दं दुनोति खण्डयति तर्दूः, तनोति वा । दारुमयो हस्तइव दारुहस्तकः, दर्वीनिवेशिनम् । शक्नोति देहं भक्षणेन वा शक्नुं शाकम् । हरितक नीलत्वात् । श्यति शिग्रुः, द्वयर्थे शिग्रुः शोभाञ्जनं हरितकविशेषश्च ॥ ३४ ॥ अस्य शाकस्य नाडी, कडति के शब्दयते वा कडम्बः (कलम्बः), शाकविशेष इत्येके, प्रकृते दण्ड(श्च) इत्यन्ये कडम्बः स्यात् । कडबो वा । वेषं व्याप्ति वृणोति वेषवारः । व्यञ्जनं कटुकम्लादिभिः संस्कारार्थं उपस्करः, स्मृतं वेच (सू०) इति सुट् । चक्रेदानार्थं । तिन्तिडीत्येवं तिन्तिडीकम् । चुक्, चुक व्यथने । वृक्षस्याम्लमम्लो वा वृक्षाम्लः । वेल्लेऽव्ययाद्वेल्लजे जायते वेल्लजं, वेल्लस्यः शार्ङ्गयेके ॥ ३५ ॥ म्रियते जिह्वाऽनेन मरीचम् । मौषाल्कोलकं, कुड बाल्ये । कृष्णं वर्णेन कृष्णं तु देशनाम्ना । ऊषति दहति– ऊषणम् । धर्मपत्तने भवं धर्मपत्तनम् । आह च– मरीचं वल्लिजं स्याद्वेल्लजं (जं) कृष्णमूषणम् । तत्कोटे जिनहन्ता कोलकं धर्मपत्तनम् ॥ जीर्यतेऽनेन वा जीरकः । जरयतीति जरणः इति सम्प्राः । अज इव अजति क्षिपत्यजाजी, स्त्री । कणाः सन्त्यस्याः कणा, अर्शआदित्वाच (सू०) । कणा कृष्णा तु जिरकभेदे देत् ॥ ३६ ॥ सुष्टु सुवति देरयति दोषान् सुषवी । कारयतीयं कारवी । पृथ्वी पृथुत्वात् । नाम वर्णेन । उपकुञ्चयत्येवं करोति दोषानुपकुञ्चिका । आह च– उपकुञ्चिकोपकुल्या च कालिका चोपकुञ्चिका । सुषवी कुञ्चिका कुर्सा पृथ्वीका कृष्णजीरके ॥ (आर्द्रक) आर्द्रसंज्ञायामकन् (सू०) । शृङ्गमिव शिर अस्य देहोऽस्य शृङ्गवेरम् । आह च– महौषध शृङ्गवेरं कटुभद्र तथार्द्रकम् । छत्रवत्सा, छादयति दोषान्वा छत्रा । वितुदति मन्दाग्निं वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥ कुं भुवं तुम्बति कुस्तुम्बरु, तुबि तुबि अर्दने, पारस्करादित्वात्सुट् (सू०) । धन्य-मर्हति धान्याकं, अतुक्ता धान्यकं च । शुण्ठति शुष्यति शुण्ठी । नगरभवे देशे भवं नागरम् । विश्वभेषज-मनेकदोषजित् । विश्व विश्वा च भेषजम् ॥ ३८ ॥ आरनाले मण्डं तन्मसारनालम् । सुरादिषु प्रयो

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि तु ।
अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्चि(ञ्जि)के ॥३९॥
सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् ।
तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४० ॥
निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।
सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशि सि)रं च तत् ॥ ४१ ॥
सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिबन्धं च सिन्धुजे ।
रौमकं वसुकं पाक्यं बिडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥
सौवर्चलेऽक्षरुचकं तिलकं तत्र मेचके ।
मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारे शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

भवं सौवीरम् । (अभिषुत) षुञ् अभिषवे, अस्माद्वा पृथक् कुल्माषाख्या नास्ति, चेद् भीमवत् स्यात् । कुल्माषैर्यवादिभिरभिषुतः परिवास्यते स्म कुल्माषाभिषुतम् । अवन्तिषु सूयते– अवन्तिसोमम् । कुञ्जं लाति कुत्सितं जलमस्य वा कुञ्जलम् । कञ्ज(ञ्च)यति दीपयत्यग्निं बध्नाति दोषान्वा काञ्चिकं, काञ्ज्या पूरि भवं वा । आह च (धन्वन्तरिः)– काञ्चिकं कञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् ॥ सौवीरकं सुवीराम्लं तथा शुक्तं तुषोदकम् ॥३९॥ सहस्रं बहु विध्यति सहस्रवेधि । जायते जतुकम् । बाह्लीकरामठवुरदशौ । हिनोति हिङ्गु । अयुग्मं भूतनाशनमगूढगन्धं च । तस्य हिङ्गोः पत्री, करोतीयं कारवी सरस्वती । बाष्पं स्रवति बाष्पिका । कबर्या-कृतिः कबरी, करबरीति च पाठभेदः ॥ ४० ॥ निशाख्या रात्रिपर्याया नानार्थे रजनीत्वात् । काञ्चनवर्णा काञ्चनी । हरि पीतं वर्णं द्रति (गच्छति) हरिद्रा । वरो वर्णोऽस्याः वरवर्णिनी । आह च– हरिद्रा पीतिका पिङ्गा र(र)जनी रजनी[काञ्चनी] निशा । गौरी वर्णवती पीता हरिता वरवर्णिनी । लुनाति जाड्यं लवणं, नन्द्यादित्वाल्ल्युः (सू०), णत्वं च । अक्ष्णोति व्याप्नोति– अक्षीवम् । उच्यते वशिरं, वश कान्तौ ॥ ४१ ॥ सिन्धुनद्युपलक्षिते देशे भवं सैन्धवम् । शीतं शिनोति शीतशिवं, उष्णवीर्यत्वात् । मणिबन्ध-गिरौ भवं माणिबन्धम् । मणिमन्थं(न्थ) माणिमन्थं चाहुः । आह च– सैन्धवं स्याद्धु सिन्धूत्थं नादेयी(य) सिन्धुजं शिवम् । शुद्धं शीताशिवं चान्यन्माणिबन्धं शिवान्तकम् ॥ रुमायामाकरे भवं रौमकम् । वसुगन्धि वसुकं नाम लवणं, रौमके वसुकं वदन्तीति माला । पाके भवं पाक्यं पक्तव्यं वा यवक्षारा-रूयम् । बिलति भिनत्ति मलं बिडम् । कृतकस्य लवणस्य द्वे नामनी । पाक्यबिडलवणयोर्भेदेऽपि कृतकत्वा-दैक्यम् । स्यर्थे पाक्यं बिडलवणं यवक्षारः काचश्चेति ॥ ४२ ॥ सुवर्चलाख्ये भवं सौवर्चलं, सुवर्चस्ये-दमग्निदीपनं लाति वा, वर्च दीप्तौ, अच् । अक्ष्णोति व्याप्नोत्यक्षम् । रोचनेनेन रुचकम् । हृद्यगन्धं च । तिलति स्निह्यति तिलकम् । तत्र तस्मिन्नेव मेचके कृष्णे लवणे वर्तते, पूर्वं तु मधु(र)लवणम् । अगन्धं कृष्णलवणं तिलकमित्येके, यद्वैद्याः– कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जितं । मद स्यन्दते मत्स्यण्डी सामान्यशर्करा, मत्स्यानमति रुजति मत्स्य(स्या)ण्डीति वैद्याः, यद्धन्वन्तरिः– शर्करोक्ता तु मीनाण्डी श्वेता मत्स्याण्डिका सिता । मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः इति तु वाह(भ)टः । फाण्यते द्रवत्वत्यागेन खण्ड्यते । क्षौद्रक इक्षुरसविकारः खण्डवत् । शीर्यते शर्करा । साय्यते सिता खण्डशर्कराख्या ॥४३॥ कूर्चं तन्(क)मस्तु तदस्त्यस्याः कूर्चिका, कुचाने कूर्चिका कुचीक्यके किला टिकाभ्याः । रसमलति रसाला । मर्ज्यते मार्जिता दधिसितामरीचादिकृत लेह्य, यत्सूदशास्त्रम्– अर्धा-

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ।
स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥
शूलाकृतं भटित्रं च शूल्यमुख्यं तु पैठरम् ।
प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥
स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ।
चिक्कणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥
आपक्वं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ।
पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥
पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्करम्भो दधिसक्तवः ।
भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ॥ ४८ ॥

[illegible] [कूर्च] [illegible] । [illegible] मधुरं मरिच [illegible] ॥ [illegible] निष्ठानम् । [illegible] ॥ ४४ ॥ [illegible] । (शूलकृत) शूलं पक्वे (सू०) इति डच् । [illegible] । शूले संस्कृतं शूल्यं शूलोखाद्यत् (सू०) । [illegible] पैठरं, [illegible] (सू०) [illegible] । [illegible] प्रयस्तम् । [illegible] ॥ ४५ ॥ (पिच्छिल) [illegible] विजिलं, [illegible] वैद्याः । [illegible] संमृष्टं, मृजू शुद्धौ । [illegible] मसृणम् । [illegible] (धा० सू०) [illegible] । [illegible] द्रव्यान्तरेण [illegible] धूपकुसुमादिना [illegible] वासितं, [illegible] ॥ ४६ ॥ [illegible] पौलिः, [illegible] पुंसि बहुत्वं च । [illegible] पुराणं [illegible] । [illegible] धानाः । भृष्टयव इति [illegible] । [illegible] मि]डा ॥ ४७ ॥ पुनाति [illegible] । न पूयते [illegible] नैरुक्ताः । (पिष्टक) [illegible] (सू०) कन् । [illegible] । [illegible] (दधिसक्त) । [illegible] माण्डम् । [illegible] ॥ ४८ ॥ [illegible]

मिस्सटा वधिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।
मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥
यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।
गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविड् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥
तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।
पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥
घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ।
तत्तु हैयंगवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ।
दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।
तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥
मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः ।
अशनाया बुभुक्षा क्षुद् ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

निस्रावः ॥ ४९ ॥ यूयते पिष्टादिना यवागूः, सयुवचिम्यइस्यागूच् (उ०) । संज्ञितोष्ण - उष्णिका, ब्राह्मणकोष्णिकेसंज्ञायाम् (सू०) । श्रायते श्राणा, श्रा पाके । विलिम्पति विलेपी । तरला लेह्यत्वाच-पला । मदूषणाभ्यञ्जने तैल कृश[स]रस्तु तिलौदन. । गोरिद गवे भवमित्यादिष्वर्थेषु गव्यं क्षीरादि, सर्वत्रगोरजादिप्रसङ्गेयत् (वा०) । गोर्विट् गाविट् गोमय च गोश्चपुरीषे (सू०) मयट् ॥ ५० ॥ करोत्यग्निं करीषं शुष्कगोमयम् । दुह्यते दुग्धम् । घस्यते(अद्यते) क्षीरम्, घसेः किच्च (उ०) ईरन्, गमहनजनेति (सू०) उपधालोप, खरि च (सू०) इति चर्त्वम्, शासिवसिघसीनाच (सू०) षत्वम्। पीयते पयते वा रसत्वात्पय , असुन् । सममिति पयसो नपुंसकत्वार्थम् । पयसो विकार पयस्य, गोपय-सोर्यत् (सू०) । आदिशब्दान्नवनीतादि । दृप्यति (अनेन) द्रप्सम् । घनादन्यदघनमित्यर्थः, यन्माला द्रप्सं दध्यघन तथा । एतच्च द्रप्स शरानिति भागुरिपाठे सरमिति बुद्ध्वा मालाकारो भ्रान्त । केचित्तु नाशिना इत्ययमपि मालापाठेन विरुद्ध्य , यदाह दुर्गः- वाणद्रप्सौ शराविति । इत्य तु समर्थं, तरत्- उपरि प्लवमान घन दधि द्रप्सम् ॥ ५१ ॥ जिघर्ति घृतम् । आ- अञ्जनीयमाज्य, आङ्-पूर्वादञ्जे संज्ञायाक्यप् (वा०) । हूयते हवि , हविष्य च । सर्पति सर्पि , इसन्नौ । दध्नो मथितान्नवं तत्काल नीतमुद्धृतं नवनीत घृतयोनि । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीन, हैयङ्गवीनसंज्ञाया (सू०) इति साधु । कात्यो नवनीतमेवाह ॥ ५२ ॥ मन्थदण्डेनाहतं दण्डाहतम् । कलश्या गर्गर्यां भव कालशेयम् । न रिष्यति हिनस्ति- अरिष्ट, सर्वरोगजित्त्वात् । नञ्पूर्वो रिष नाद्य । तद्यान द्रुत गच्छति तक्र चतुर्भागाम्बु । उदकेन श्वयति- उदश्वित्तदर्धाम्बु । दध्नो मन्थनमात्रतोऽम्थ मथित निर्जलम् । द्विगुणाम्बु श्वेतरस्ममोदकमुदश्वितम् । तक्र त्रिभागभेनाम्बु केवल मथितं स्मृतमिति धन्वन्तरि ॥ ५३ ॥ दध्नो मण्ड द्रवो भाग , मस्यति परिणमते मस्तु । पीयते पीयूष , नवप्रसूतगवाक्षीर क्वथित सत् । अशनेच्छा- अशनाया, अशनायोदन्येति (सू०) साधु । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । क्षुत्, क्षुध बुभुक्षायाम् । रोचके स्त्री रुचिश्च । ग्रस्यते ग्रास । के तालुनि वलते कवल ॥ ५४ ॥ सहपान सपीति । महादन सग्धि , क्तिन्, बहुलछन्दसि (सू०) इति घस्लृ, घसिभसोर्हलिच (सू०) इत्युपधालोप , झलोझलि (सू०) इति सलोप, झषस्तथोर्धोऽध (सू०), झलाजशूझशि (सू०) । उदकेच्छा उदन्या, अशनायोदन्येति (सू०) साधु । तर्षण तृट् तर्षश्च, ञितृष पिपासायाम् । तृष्णा नानार्थे । अदन जग्धि. अदोज-

सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।
उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षो जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥
जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।
सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥
कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।
गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥
गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे ।
गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥
त्रिष्वाशितंगवीनं तद् गावो यत्राशिताः पुरा ।
उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥५९॥
अनड्वान्सौरभेयो गौरुक्ष्णां संहतिरौक्षकम् ।
गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥
वृषो(उक्षा)महान्महोक्षः स्याद् वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः ।
उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्योजातस्तु तर्णकः । ६१ ॥

पिपासेति (सू०) ॥ ५५ ॥ जमेर्जेमनमाहुः, जमनं जवनं वा, यद् दुर्गः– जवनं भोजनं केचित् । न्यदन निघसः, नौ गद (सू०) इत्यप्, घञर्थे क (सू०) इति घस्लादेशः । ने (नौ गद) न्यादः । प्रत्यवसानमभ्यवहारश्च । सुहितस्य भावः सौहित्यम् । फलति विशीर्यते फेला, फेल्ल चलने-त्यस्मात् ॥५६॥ काम्यते कामम् । पर्याप्तिः पर्याप्तम् । इष्यत इष्टम् । ईप्सितमनतिक्रम्य यथेप्सितम् । प्रथमः क्रियाविशेषणान्येतानि क्त एवाव्ययं वे- एतेषा स्त्रीभेदो भ्रान्तः, यच्छाश्वतः–कामे निकामे कमा-र्थयां । गाः पाति गोपः । गाः सङ्ख्याति गोसंख्यः । गा दोग्धि गोधुक् । आ–अभित ईरयति–आभीरः । दोग्ध्यादि गा वल्लवः, वल्लिः सौत्रो वा ॥ ५७ ॥ पादे बन्धनमस्य पादबन्धनम् । आदिशब्दात्स्वरादि । यादवं धनमित्येके केचुः । गावः सन्त्यस्य गोमी, ज्योत्स्नादिभ्य इति (सू०) साधुः । व्रजन्त्यस्मिन्निति व्रजः– गोसम्बन्धी समूहः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । धन च ॥ ५८ ॥ आशिता भोजिता गावो यत्राशितं-गवीनं, अषडक्षाशितङ्ग्वितेति (सू०) स्वार्थे खः । आशितंगवीनमिति प्राच्यानां भ्रमः यथाप्यस्य– गावो यत्राशिताः पुरेति ।, उक्षति– उक्षा । मन्दते भद्रः । बलेन्वृदते बलीवर्दः । ऋषति गच्छति ऋषभः, ॥ ५९ ॥ अनो वहत्यनड्वान्, अनसि वहेः क्विप्नसोड् च (उ०) । सुरभेरपत्यं सौरभेयः । गच्छति गौः । अवान्तरभेदोऽस्य न विवक्षितः । शाङ्करस्तु चक्रे शाङ्करेयः शाङ्करश्च । (औक्षक) गोत्रोक्षेष्ट्रेति (सू०) वुञ् । संहतिरित्येव । (गव्या, गोत्रा) खलगोरथादिति (सू०) यः, इनित्रकट्यचश्चेति (सू०) त्रः । वत्सानां समूहो वात्सकं, गोत्रोक्षोष्ट्रेति (सू०) वुञ् । धेनूनां समूहो धैनुकम्, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (सू०) ॥ ६० ॥ महांश्चासावुक्षा च महोक्षः, अचतुरविचतुरेति (सू०) साधु । एवं वृद्धोक्षजातोक्षौ । माला च – महोक्षः स्याद्वृहत्तरे स्थाणुवः स्कन्धदाहकः । दीर्घनपदहनो नरः क्रो मानविषाणकः ॥ जरच्चासौ गौश्च जरद्गवः, गोरतद्धितलुकि (सू०) इति टच् । तृणोपाति केवलं तर्णकः ॥ ६१ ॥ शकृत्करोति शकृत्करिः, स्तम्बशकृतोरिन् (सू०), व्रीहिवत्सयोरुपसंख्यानात् (वा०) । वसति वत्सः । दम्यते दम्यः । वत्सत्वं तनुत्वमस्य वत्सतरः, वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च (सू०) इति ष्टरच्, तनुत्वं द्वितीयवयः-प्राप्तिः । (आर्षभ्यः) आण्डकर्षणयोग्यः, षण्डनेत्येके, अत एव ऋषभस्य प्रतिकृतिरार्षभ्यः, ऋषभोपल-

शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद्दम्यवत्सतरौ समौ ।
आर्षभ्यः षण्ढतायोग्यः षण्डो गोपतिरिट्चरः ॥ ६२ ॥
स्कन्धप्रदेशस्तु वहः सास्ना तु गलकम्बलः ।
स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥
युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।
खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥
धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।
उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥
स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।
माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥
अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।
वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः ॥ ६७ ॥
द्विहायनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी ।
चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

होर्म्यं (सू०)। मन्यत उत्सृज्यत प० । एणमिट् इगा चरति- इत्वर स्वेच्छचारी, इत्वर इत्येके पठु ॥ ६२ ॥ वहत्यनेनेति वहः गोचरेत्यादि (सू०) साधु । सस्ते इवतीव स्यापितमा पत्वात् सीयते वा सास्न, गम स्पन्द पे तकर्मणि । नमाशा नस्त नस्तनामिकायायस क्षुद्रविणी (वा०) नप् । नस्त किशते स्म नस्तित, प्रातरादिकद्वा रर्थे इति (ग०) गिज न शिष्टा, नासायां कृताच्छिद्रो गौ रित्यर्थः । नासिकायां भव नस्य नासकृते रन्ध्र रज्वादिना- त उत उत्मितो नस्योत । पञ्चम षष्ठ वा वर्षे वहति पत्राह् यथा गौ वह्य (सू) इति गि । युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वे गच्छति युगपार्श्वगो हलादेश्चर्यः । दमनाय योजित इत्यर्थः लभगत्वेवक्षगन ते मन्थकृता वहलिदाया नका ॥ ६३ ॥ (युग्य इ०) युग प्रासङ्ग शकट च वहति तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम्-(सू०) इति यत् शकटादण् (सू०) । (हालिक इ०) हलेन खनति तनदेशनेखनीति (सू०) ठक् । हल व इति हलस्यद वेति, हलसीराट्ठक् (सू०) ॥ ४ ॥ (धुर इ०) धुरं वहति धुरो यड्ढकौ (सू०) ख सर्वधुरा दिति (सू०) गोगतिम गास्त । धुरं धरति धरधर, कच नहा सखर (मञ्ज । मुकुपूर्ता ति), धूर्धरान्य था स्यात् । (एकधुरीण इ०) एकधुराल्लुक्च (सू०) इति सा लुक्च लुकाक्षे ऋक्पूरब्धूरिति (सू०) अ समासान्त ॥ ६५ ॥ (सर्वधुरीण) सर्वधुरात् (सू०) । मयो पुत्र्यत मह्या तस्या अपत्य माहेयी । वसति शरमस्यामुस्र । पृ गेम्य दय सामान्यापि विशये वर्तन्ते ॥ ६ ॥ अर्जुनीति शुक्लगवी । न हन्यघ्न्या अध्न्यादयश्च (उ०) इति मन्थ । रोहिणी गवल । अत्वाहो गौरलङ्कृदी प्रशस्ता गौ नैचिकी । मुगभर्गानार्थे । नैचेनचे नैचिकी ठक अव्ययानां भमात्रे टिलोप वक्तव्य (वा०) । इनो गवाविका प्रायुक्त । गवनीति अ सा ङ्गी (मू०) । धवला अ गौरादसदृचनुरास्त्राभावाद् ङीप् नास्ति । आचादितमश्चरत मुण्ड या द्विविध ह्रस्वक हायन ॥ ६७ ॥ द्वौ हायनौ वय सत गनरश नाडीयस्य उत्त- अपत्रीति दे (सू) उत् हायनान्त्याच्च (सू०) इत्यत्र इयन्द्र वयोवाचन (सू०) इति डाप् । द्वे वर्षे यस्या द्विवर्ष (गे) टापश्च (सू०) विशतिभिर्य (सू०) मारिमातीति वेति (सू०) ङीप् नास्ति उलगस्त्री च न परिमाण नित । त्रिचतुर्भ्यो हायनस्य णत्वं (वा०) वयसि । ६८ । तो इनसर प० बत्ता । वरनाति

वशा वन्ध्यावतोका तु स्रवद्गर्भाथ सन्धिनी ।
आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥
काल्योपसर्या प्रजने प्रष्ठौही बालगर्भिणी ।
स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥
चिरसूता बष्कयिणी धेनुः स्यान्नवसूतिका ।
सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोघ्नी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥
द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बन्धके स्थिता ।
समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥
ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ ।
न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥
वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।
कुठ(ट)रो दण्डविष्कम्भो मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

प्रसूते वन्ध्या वननीया वा । अवघुन तोकमपत्यमस्या अवतोका, अव(त्र)स्रवन्ती च, मृतवत्सा स्रवद्गर्भेति माला । सन्धानं संधा गर्भस्तम्भनमस्त्यस्याः संधिनी, अदुग्धा दोहकाले तु संधिनीति कात्यः, सन्धि-कल्पद्रुः । गौर्वृषाक्रान्ता च संधिनीति शाश्वतः । विहन्ति गर्भं वेहत्, वेहत् प्रपतनेऽस्य ह्या, वेहद्गर्भोपघा-तेति भागुरिः ॥ ६९ ॥ प्रजने गर्भग्रहणं (काल्या)प्राप्तकाल, वृषेणोपसर्तव्योपसर्या, उपसर्या काल्या प्रजने (मू०) इति साधुः । प्रष्ठं वहति प्रष्ठौही, वहश्च (मू०) इति णिः, वाहऊठ् (मू०) ऊठ्, वाहऊठ् (मू०). एत्येधत्यूठ्सु (मू०) इति वृद्धिः । प्रष्ठौहीं गर्भिणीति सर्वे, अभिनवा बालगर्भिणीति भागुरिः, परिकर्मा बालगर्भिणीति माला । अचण्डा- अकोपने यथं, वर्त्मादित्वात् (मू०) वा ङीष् । सुखेन क्रियते सुकरा, सुगमश्च त्यागम । परमिच्छति परेष्टुका । बहुप्रसूता गौः ॥ ७० ॥ बष्कयेनेति मतिः बष्कयश्चिरकालः, औणादिकत्वात् (अनन्), सोऽस्त्यस्याः (बष्कयिणी), बष्कयणीति सम्या । धयन्त्येनां धेनुः । (सुव्रता) सुशीलेत्यर्थः । पानमूधोऽस्याः पीनोघ्नी, ऊधसोऽनङ् (मू०), बहुव्रीहेरूधसो ङीष् (मू०) । पीवरस्तनी, स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति (मू०) ङीष् ॥ ७१ ॥ द्रोणं दोग्धि द्रोणदुघा, दुहः कप् घश्च (मू०) । धेनुष्या) संज्ञायां धेनुष्येति (मू०) साधुः, आ ऋणशुद्धेर्या बन्धके स्थापिता पीतदुग्धकन्या । (समांसमीना) समां समां विजायते (मू०) इति ख ॥ ७२ ॥ ऊनत्त्यूध । अप्यायते आपीनं, प्यायः पी (मू०), सं प्रसारणं (वा०), आङ्पूर्वं(आङ्पूर्वस्य)सूत्रे वैकल्प्यात् (वा०), ओदितश्च (ओदितश्चेति) निष्ठानत्वम् । हम्भा(म्भा)रावो गवां ध्वनिः । शिवं करोति, शिनोति वा शिवकः । कील्यते बध्यतेऽस्मिन्निति कीलकः । दीयते खण्ड्यतेऽनेनेति संदानं बन्धनरज्जुः । (दामनी) निर्दिष्टं छन्दसोः (मू०) इति ङीप् ॥ ७३ ॥ विशाखासु जातो वैशाख, विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः (मू०), विशाखस्यायं वा । मथ्यतेऽनेन मन्थः, पुंसि संज्ञायां घः (मू०) । मथ्नाति मन्थान, मन्थानश्च । (मन्थाः) मथिन्- शब्दस्य- इतोऽत्सर्वनामस्थाने (मू०), थो न्थः (मू०) । मन्थनार्थो दण्डो मन्थदण्ड. । स्तम्भः कुठरोऽस्ति । कुठति कुठरः, कुटरो वा दण्डस्तम्भे वर्तते । दण्डं विष्क-म्भाति दण्डविष्कम्भ, दधिमन्थनदण्ड आरूढ्यते । कठोरोऽपि, दण्डकोऽपि कलिङ्गे । मन्थ-पात्रं मन्थनी । गिरति गर्गरी । कलशम ॥ ७४ ॥ दम्यते दमने मरी- बट । फलोन्मोकनि सङ्गे । मनस्वी- नवः. गवो गच्छति वा, गर्भेऽप्र ईयते । दान्तके दौर्-बल्ये जिता दरमधूमके । कशिरो रसत उरसारी कर्मं वत्सोढः । (कुलुत्तम) गुरु ।-

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः ।
करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥
अजा छागी शुभ(स्तभ छागवस्तच्छगलका अजे ।
मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥
उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।
चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥
वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।
पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥
विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायकः क्रयिकः समौ ।
वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥
नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् ।
परिदानं परीवर्तो नैमयनिमयावपि ॥ ८० ॥

लमस्यबन्धनकरभइवि (सू०) कन् । विकारे नित्यवृद्धशरादिभ्य (सू०) इति मयटा दारुमयैरिति भवितु युक्तम् ॥ ७५ ॥ अजति गच्छति व्यय मर्श उत्वादजा, अज द्यष्टाप् (सू०) । छयति रोगं छागी, जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् (सू०) इति ङीष् । स्त्रीविषयप्रत्ययार्थं पृथक्पाठ । शोभते शुभ, शु(तु)भो निघण्टुषु । वस्ते वस्त । छयति रोगाश्छाग , छगलश्च । छागोऽपि । मेहति मेढ्रः । उरु भाम्यति- उरभ्र , उच्चै रभते वा, उ स्वरप्रतिरूपको निपात । एवमुचे रणोस्येत्यु णः, उरण्यति देवत प्रीणातीति श्रीभोज कण्ड्वादिपाठ त् । ऊर्णा स्त्यस्ये णं यु , ऊर्णाय युस् (सू०) । मेषति वाशते मेष , पचाद्यच् (नन्दिग्रहीति) । वर्षति वृष्ण । आ- ईड्यन्ते देवा अनेन एडक । हुडुश्च । अविर्नान र्थे ॥ ७६ ॥ (औष्ट्रक, इ०) गोत्रोक्षोष्ट्रेरभ्रेतिवुञ् (सू०) । चक्रमस्त्यस्य तैलिकादिचक्रभ्रमणाच्च, आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवदिति (सू०) मधु । चक्रवालस्तु वालेय इति माला । बालेभ्यो हितो यालेय , वाले वा[च]रने भवो वा । रासने रासभ , रास शब्दे । गर्दति गर्दभ, गर्द शब्दे । ख शब्द राति खर, खमस्त्यस्य वा, (रप्रकरणे) खमुखकुञ्जेभ्योर (वा०) । क्रूगेरि, शङ्कुकर्णोऽपि । षड्‌द्वित्रयो पशुभ्य. षड्गवमथ गोयुग च परं, यथा मेषषड्गव गोगेयु म्, पशुनामभ्यो द्वित्वे गोयुगच् (वा०), षट्त्वे षड्गवच् (वा०) । अविसोढमविमरीस तथाविदुस पयो मेष्य , अवेर्दुग्धे- सोढदूसमरीसचो वक्तव्या (वा०) ॥ ७७ ॥ विदेहे- उपचये भवो वैदेहक । सार्थान्सधनान्सरतो वा पान्थान्वहति सार्थवाह । निगमे- आपणे भवो नैगम । पणते वणिक् । वणिगेव वाणिज , प्रज्ञादित्वा त्स्वार्थेऽण् (सू०) । आपण प्रयोजनमस्यास्त्यापणिक । क्रयविक्रय भ्या जीवति क्रयविक्रयिक , वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् (सू०) इति संघातविगृहीतात्ठन् ॥ ७८ ॥ विक्रीणीते भाण्डेन मूल्यं गृह्णाति विक्रेता । क्रीणाति मूल्येन भाण्डं क्रायक । क्रयेण जीवति क्रयिक । वणिजो भावो वाणिज्यं, ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् (गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणिच) । (वणिज्या) दूतवणिग्भ्यांचेतिवक्तव्याद्यच्च (वा०) । मूले नानाम्य मूल्यं, नौवयोधर्मेति (सू०) यत् । वसत्यस्मिन्पण्यं वस्न । अवक्रीयतेऽनेनावक्रय ॥ ७९ ॥ नीविर परहस्तेऽर्प्यमाणत्वात् । परिपण्यते व्यवहर्तुं युज्यते परिपण । मूलं लाभकारणम् । मूलधनादाधिक्येन गम्यते स लाभ. फल च । कलान्तरादि । परिवर्तादान परिदानम् । निमये परिवर्तनीये भवो नैमेय. निमानं निमयः, मेङ् प्रणिदाने ॥ ८० ॥ उपमृत्य समीप निधीयते शुभं स्थाप्यते- उपनिधि, उ

पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ।
क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रेयं क्रेतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥
विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ।
क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥
विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।
विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥
संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।
पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥
पौ(यौ)तवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।
मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

समीपे निधिर्वा । न्यस्यते निक्षिप्यते न्यासः । निक्षेपोपि । स्मार्ते(याज्ञव०)त्वेषां भेदोस्ति– वासनस्थमनाख्याय हस्तेन्यस्य यदर्पितम् । द्रव्यमुपनिधिर्न्यासः प्रकाश्य स्थापितं तु यत् ॥ निक्षेपः शिल्पिहस्ते तु भाण्डं संस्कर्तुमर्पितम् ॥ तस्य न्यासस्य निक्षेप्त्रे प्रत्यर्प्य दानं प्रतिदानं, परिदानमित्येके । प्रत्यक्षादानं स्वीकारोनक्रयः [वक्तव्यः] क्रूसक च तत् । क्रयनिमित्तमापणे न्यस्तं (क्रय्यं), क्रय्यस्तदर्थे इति (सू०) साधुः । (क्रेय) यथा क्रेयो गौर्वर्तते न च क्रय्योस्ति ॥ ८१ ॥ (पण्यं) अवद्यपण्यवर्येति (सू०) साधुः । (त्रिषु) वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । अवश्यं मयैतद्विक्रेयमिति सत्यस्य करणं सत्यापनं, सत्यापपाशरूपेति (सू०) णिच्, अर्थवेदसत्यानामापुक् (वक्तव्यः) (वा०) । (सत्यंकारः) कारे सत्यागदस्येति (सू०) मुम् । (सत्याकृतिः) सत्यादशपथे इति (सू०) डाच् ॥ ८२ ॥ विपणनं विपणः, घुरायदन्तादच् (नन्द्यादित्वेन), अन्यतो विपाणः स्यात् । एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः, एका नारी, एकः पटः, एकं कुण्डं, दश स्त्रियः, दश पटाः, दश कुण्डानि । आदशेत्यत्र दशान्ताः । विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते, यद् भाष्यम्– आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते, ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च, विंशतिः पटाः, विंशतिः पटानां, शतं गावः, शतं गवाम् । [अत्र विंशतिशब्देनैकाद्नविंशतिशब्दोपि ज्ञेयः] ॥ ८३ ॥ संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्तः [भवतः] एकशेषात्, द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः, गवां विंशती, गवां विंशतयः । विंशत्याद्या नवत्यन्ताः स्त्रीलिङ्गाः । द्वे(द्वे) पङ्क्ती पङ्क्तिर्दशसंख्या, पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति (सू०) साधुः । दश पङ्क्तयः शतम् । दश शतानि सहस्रम् । दश सहस्राण्ययुतम् । इत्थं परार्धान्तान्यष्टादश गणितस्थानानि, यदाहु.– एकदशशतसहस्राण्ययुतं प्रयुतान्यथ लक्षमथ नियुतम् । अर्बुदकोटिन्यर्बुदपद्मं खर्वं निखर्वमिति दशभिः ॥ गुणनान्महाम्बुजशङ्कू समुद्रमध्यान्तमथ परार्धं च । स्यादुत्तरार्धमित्थं तत्त्वज्ञैः पूर्यते संख्येति । प्रयुतसंज्ञं लक्षान्यर्बुदसंज्ञा कोटिरित्यर्थः ॥ ८४ ॥ पुनाति पोतुः– मानभाण्डाध्यक्षः पौतवाध्यक्षः, तस्येदं पौतवम् । द्रोर्विकारो द्रुवयं, द्रोश्च (सू०), मानेवयः (सू०) । माने पाय्यं, पाय्यसान्नाय्येति (सू०) साधुः । मीयतेनेनेति मानम् । पौतवं तुलादि, द्रुवयं प्रस्थादि, पाय्यं हस्तादीति भेदो ज्ञेयः । मितिर्मानं मीयतेनेन च । तत्र तुलायुन्मानं, अङ्गुल्यादि प्रमाणं, प्रस्थादि परिमाणं, यदाहुः– ऊर्ध्वं मानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या भिन्ना तु सर्वतः ॥ गुञ्जा रक्तिका । माषो मुख्यः । धान्यकणा दश माषकः । तथा हि इत्थं सप्तमाष इत्यपि दर्शनात् । धरणिमाले– अष्ट– इत्येके, यदाहुः– माषकं दश इत्यन्ये ॥ ८५ ॥ कार्षापणः । कर्षति कर्षः । (पलं) पल रक्षायाम् । सुवर्णमस्त्यस्य सुवर्णः, अर्शआदित्वा-

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।
सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥
तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।
आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥
कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पण ।
अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।
अंशस्तुरीयः पादः स्याद्भागौ च वण्टकः ॥ ८९ ॥
द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।
हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥
स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।
ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद् द्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

दच् (सू॰) । विस्यते विस्तः, विस उत्सर्गे । अक्षे षोडशमाषके माने द्वौ वर्तेते, यत्स्मृतिः– पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । कुरुदेशे प्रसिद्धो विस्तो हेमपलम्, यन्माला– पलेन हि सुवर्णस्य कुरुविस्तः ॥ ८६ ॥ तोल्यते तुला, चिन्तिपूजीति (सू॰) चकाराद‍ङ्, ङित्करणसामर्थ्याद् गुणाभावः । भ्रियते भारः, पुंसा हि द्वे पलसहस्रे वोढुं शक्येते । आचीयत आचितः स च शकटेन वोढुं शक्यः । अन्ये तु विंशतिः पलसहस्राण्याचितमाहुः । शाकटभारस्तु नोतिरिक्तो वाप्याचित एव । अत एव शाकटाह्योऽप्याचित इति पुनराचितशब्देन द्योत्यते ॥ ८७ ॥ कर्षसम्बन्धिना पण्यते व्यवह्रियतेऽनेन रूप्यरूपकेण कार्षापणः । कर्षः प्रमाणमस्य कार्षिकः । ताम्रमयं कर्षप्रमाणं तु रूप्यं पणः । तन्मूल्यं चोपचाराद्वराटिकाः श्वेतकाः । पृथगित्येषामपर्यायत्वम् । परिमाणविशेषा एते, यदाहुः– पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ॥ अष्टाढको भवेद् द्रोणो द्विद्रोणं शूर्पमुच्यते । सार्धशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पा गोण्युदाहृता ॥ तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम् । शुष्कमेये विदं मानं द्विगुणं तद् द्रवेषु तु ॥ तत्र देशभेदात्संख्यान्यथात्वं, तथा क्वचिच्चतुराढको भवेद् द्रोणः, षोडशद्रोणा खारी, विंशतिद्रोणः कुम्भः, दशकुम्भो वाहः ॥ ८८ ॥ रूपकादेश्चतुर्थोऽशः पादः, पदरुजेति (सू॰) कर्तरि घञ् । अश्यतेंऽशः । भज्यते भागः । वण्ट्यते विभज्यते वण्टः ॥ ८९ ॥ (द्रव्यं) द्रव्यंचभव्य इति (सू॰) साधुः । विन्द(द)ते तद्वित्तं, वित्तोभोगप्रत्यययोरिति (सू॰) साधुः । स्वपतेः साधु स्वापतेयं, पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् (सू॰) । ऋच्यते स्तूयते ऋक्थम् । रिच वियोजने स्मात्थ(क्), रिच्यते विभज्यते रिक्थम् । दधन्ति धनम् । वस्ते छादयति वसु, वसतीश्वरगृहे वा वसु । ह्रियते हिरण्यम् । द्रवति द्रविणम् । द्युवते द्युम्न, द्यु अभिगमने । अर्थ्यतेऽर्थः । राप्यते राः, स्त्रीलिङ्गे । विभवति विभवः ॥ ९० ॥ कुष्यते शब्द्यते कोशः, कुश्यते आकृष्यत आयस्थानेभ्यः कोश इत्येके । हेम कृताकृतं घटिताघटितं, रूप्यं चेदम् । हेमरूप्याभ्यामन्यत्तैजसं कुप्यं, राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्येति (सू॰) साधुः । आहन्यते आहतम् । रूप्यं, रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् (सू॰) । तद् द्वयं कुप्याकुप्यम् ॥ ९१ ॥ गरुत्मत इदं ज्ञानं विषं हन्ति गारुत्मतम् । मरकं हन्त्यनेन मरकतम् । अश्मगर्भोऽश्मयोनिः ।

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।
शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥
मुक्ताथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् ।
रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥
स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
तपनीयं शातकौम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥
चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥
अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।
दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥
रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ।
शुल्वं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
अश्मसारोऽथ मण्डूरं (सिंहान, (सिंघाण)मपि तन्मले ॥ ९८ ॥

हरिद्वर्णो मणिः । शोणं च तद्रत्नं च । लोहित एव लोहितकः, लोहितान्मणौ (सू०) इति कन् । मुच्यते शुक्तिभिर्मुक्ता । (मौक्तिकं) विनयादित्वात् (सू०) स्वार्थे ठक् ॥ ९२ ॥ विशिष्टो द्रुमो विद्रुमः, विद्रवत्त्वाद्वा । प्रवलते प्र(म)वते वा — अच्प्रत्यये प्रवालम् । सूर्यकान्तस्त्वग्निमणिर्वैदू(दू)र्यं बालवायजम् । रमन्तेऽस्मिन् रत्नम् । मण्यते शब्द्यते मणिः पुंस्त्रीलिङ्गः । अश्मजातीये मरकतेन्द्रनीलादि । आदिशब्दाद्विद्रुमादि, वज्रपद्मरागादि वा प्राधान्यमण्डलात् ॥ ९३ ॥ शोभनो वर्णोऽस्य स्वर्णं, समासे वर्णस्य वा वलोपमाहुः — यथा पञ्चाशद्वर्णः । कनति कनकं, कन दीप्तिकान्तिगतिषु । हिनोति हेम । हटति हाटकं, हट दीप्तौ । तपति तपनीयम् । शतकुम्भे गिरौ भवं शातकौम्भम्, अनुशतिकादित्वात् (सू०) उभयपदवृद्धिः, शातकुम्भमित्येके । गङ्गाया अयं गाङ्गेयम् । भ्रियते धार्यते भर्म । कर्वति लोकमध्ये दृप्यति कर्बुरं, नानारूपं वा ॥ ९४ ॥ चमीकरः कनकाकरः, तत्र भव इति (सू०) अण् । जातरूपमकृत्रिमरूपं, भोजदेशजम् । महच्च तद्रजतं च (महारजत) । काञ्चति(ते) काञ्चनं, काचि दीप्तौ । रोचते रुक्मम् । जम्बूद्वीपे जम्बूफलरसोत्पन्ननद्यां जातं जाम्बूनदम् । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा अस्यासौ अष्टापदः, अष्टनः संज्ञायाम् (सू०) इति दीर्घः । कल्याणमर्जुनं कलधौतं गैरिकं [भूरि]चन्द्रं वसु च ॥ ९५ ॥ शृङ्ग्यलंकारमञ्जरिका, तदर्थं कनकम् । दुर्वर्णं स्वर्णापेक्षया । रज्यते हेम्ना रजतम् । रूप्यते रूप्य(रुप्यं), रुप लुप विमोहने । खर्जति खर्जूरं, खर्ज मर्जने व्यथने । इति शब्दार्णवादि । अपिशब्दात्तारं कलधौतं च ॥ ९६ ॥ रीयते स्रवति रीतिः, रुयते — आरकूटस्य कूटं पित्तलम् । आरोति, कल्लोदं च । ताम्रो पिङ्गा प्रकीर्तिता कांस्य घोषौ द्विलोहकम् । ताम्यति ताम्रम् । शवति शनाति शुल्वम् । म्लेच्छदेशो मुखमुत्पत्तिरस्य । द्वे हेमन्ये अष्टुते द्व्यष्टम् । अतिशयेन वरं वरिष्ठम् । कालिकार्णवकृतौ स्वर्गे हि नत, अत एवोदुम्बरं, उदुम्बराख्यमिति नैरुक्ताः । औदुम्बरमित्येके । म्लेच्छमुखं च । सौराष्ट्रकं पञ्चलोहं वर्तलोहे तु वर्तकम् ॥ ९७ ॥ लुनाति लोहम्, लुह कर्षणादौ वा । शस्यतेऽनेन शस्त्रं, शसु हिंसायाम् । तेजयते तेजयति वा तीक्ष्णं, शस्त्रान्तरच्छेदकत्वाद्दिलत्वकस्य तत्, तिज निशाने । पिण्ड्यते पिण्डम् । कालं च तदयश्च कालायसम्, अनोऽश्मायःसरसामिति (सू०) टच् । अयते गच्छति अयस । अश्मनः सारोऽश्मसारः, यत्स्मृति — अश्मनो लोहमुत्थितम् । पाषाणं घनं च । मण्डते मण्डूरम् । शिनोति सिंहानं घ्राणमलस्यापि मलः ॥ ९८ ॥ तेजसो विकारस्तैजसं हेमादि लोहं, यथा —

सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ।
क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारते(दे) ॥ ९९ ॥
गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले ।
स्रोतोऽञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥
तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।
कर्परी दार्विकाक्काथोद्भवं तुत्थरसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥
रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः ।
सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥
रीतिपुष्पं पुष्पकं तु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।
पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालकम् ॥ १०३ ॥
गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।
बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रपु । सीसं च वामरं (कालायसं) चैव ह्यष्टौ लोहानि चक्षते ॥ शस्त्रं तु विशेषलोहम् । कुत्सितं इयति कुशी फालः, यच्छाश्वतः – कुशा दर्भं कुशी फालः, जानपदकुण्डेति (सू०) अयोविकारे कुशा ङीष् । क्षरति गलति क्षारः । कचते(ते) काचः । चपलोऽस्थैर्यात् । रस्यते रसायनार्थिभी रसः । सूते हेम पुष्णाति सूतः, शिवात्प्रसूतो वा । पिपर्ति पारतः, पारं तनोति वा ॥ ९९ ॥ गा अलति वारयत्यनेन गवलं गवते वा । अभ्रप्रतिकृतिरभ्रकम् । गिरिजं च तदमलं च गिरिजामलं, गौर्या मलमिति धातुविदः । अज्यतेऽनेनाक्षि– अञ्जनं, यमुनाप्रान्तसोऽभ्रातम् । सुवीरदेशे भवं सौवीरम् । कपोतवर्णं कापोताञ्जनम् । धन्वन्तरिस्तु– अञ्जनं मेचकं कृष्णं सौवीरं स्यात्सुवीरजम् । कापोतं यामुनं तच्च स्रोतोऽञ्जनमुदाहृतम् ॥ १०० ॥ तुदत्यक्षिरोगं तुत्थम् । शिखिग्रीवं मयूरग्रीवाभम् । वितुदति रोगान् वितुन्नकम् । मयूरप्रतिकृतिर्मयूरकम् । कृपते रागाञ्जनं कर्परी । दारुहरिद्राक्काथोत्थं, तुत्थं च रसाञ्जनं च तुत्थरसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥ दार्वीरसस्य गर्भो रसगर्भम् । तार्क्ष्यशैले कुञ्जनाख्ये भवं (तार्क्ष्यशैलं) । रसाञ्जनं रसाग्र्यं च । गन्धोऽस्यास्तीति गन्धिको गन्धपाषाणः, रसगन्धे गन्धकोऽयम् । चक्षुषे हिता चक्षुष्या दृक्प्रसादाद्या । कुत्सितं कुलं लाति कुलाली । कुले तिष्ठति कुलस्था, कुलत्थप्रतिकृतिर्वा, लोकोक्तौ ताद(ति)ष्ठनाम्न्या, आह च– कुलाली लोचनहिता दृक्प्रसादा कुलत्थिका ॥ १०२ ॥ रीत्या ध्मायमानस्य पुष्पाभं मलं रीतिपुष्पम् । पुष्पप्रतिकृतिः पुष्पकं, पक्षे स्वार्थेऽण् । पिजि हिंसादौ, पिञ्जयति पिञ्जरम् । पीयते पीतनं, पीतं वर्णं नयति वा । आलति शोभमालं, अलति भूषयति वा । हरे पीतवर्णस्य ताले प्रतिष्ठास्मिन् हरितालं, हरितमलति भूषयति वा । तालं च भीमवत्, यद्धन्वन्तरिः – हरितालं च गोदन्तं पीतकं नटभूषणम् । आलं च तालं गौरं च पिञ्जरं विस्रगन्धिकम् ॥ १०३ ॥ गिरेरिदं गैरेयम् । अर्थ्यते रसायनार्थिभिरर्थ्यम् । शिलातः प्रस्रवत्वाज्जतु इति शिलाजतु । बोल्यते बोलः, बुल निमज्जने । गन्धप्रधानो रसोऽस्य गन्धरसः, [रसगन्धोऽपि] । प्राणित्यनेन प्राणः । पिण्ड्यते द्रव्यान्तरे पिण्डः, पिण्डमहत्त्वात् । पिट श्लेषे । गां पाति रसोऽस्य गोपरसः, गोपो रसोऽपि भीमवत् ॥ १०४ ॥ डिण्डीति शब्दमीरयति डिण्डीरः, दादित्वाद्द(दि)ण्डिमवत् । समुद्रे कफ इवा-

डि(हि)ण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ।
नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिच्चटम् ॥ १०५ ॥
रङ्गवङ्गे अथ पिचुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् ।
स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥
मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ।
मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥
मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥
पाक्योऽथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।
सौवर्चलं स्याद्रुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

धिक्येन बहिः प्रसरणादब्धिकफः सागरमलाख्यः, नद्यादौ तूपचारात् । स्फायते फेनः । सिनोति बध्नाति चेतः स्यन्दते वा सिन्दूरम् । नागात्सीसात्संभवोऽस्य नागसंभवम् । चीनपिष्टं गान्धारपिष्टो[पङ्को]ऽपि । धन्वन्तरिस्तु- सिन्दूरं रक्तरेणुश्च रागरक्तं च नागजम् । शृङ्गारभूषणं श्रीमद्वसन्तोत्सवमण्डनम् ॥ हंसपादो हिङ्गुलके- । न न गच्छति चलत्वान्नागम् । सिनोति बध्नाति पारदं सीसं सीसपत्रं च । हेम्नो वर्णोत्कर्षार्थं योगे क्षेपे- इष्टं (योगेष्टम्) । उप्यते वप्रं वर्णोत्कर्षे बीजत्वात् । त्रपत इवाग्नेराशु द्रवते(ति) त्रपु । पिच्यते कुट्यते पिच्चटम् ॥ १०५ ॥ रज्यतेऽनेन रङ्गम् । वङ्गति वङ्गम् । आलीनमपि । पञ्च्यते सूत्रमस्य पिचुः पिचति वा, पिचि गतौ । तूल्यते फलं तूलः, तुल निष्कर्षे, निर्बीजं कार्पासोऽयम् । रङ्गवङ्गेऽथ पिचुल इति प्रामादिकः सुभूतिसम्मतः पाठः । कमलेभ्य उत्तरं वर्णाधिक्यात्कमलोत्तरम् । कुस्यति कुसुम्भं, कुस श्लेषणे, के सुम्भ्यते निकुम्भ्यते वा, सुम्भ सौत्रः । वह्नेरिव शिखास्य वह्निशिखम् । महच्च तद्रजनं च, रज्यतेऽनेनेति रजनं, रजकरजनरजःसूपसंख्यानात् (वा०) नलोपः ॥ १०६ ॥ काम्यते शीतार्तैः कम्बलः, कम्बलः कमनीयो भवतीति निरुक्तम् । ऊर्णास्यास्ति- ऊर्णायुः । शशस्योर्णा शशोर्णं, गृहस्थूणवत्क्लीबे । मन्यतेऽभिलष्यते मधु पुष्परसाह्वयम् । क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिश्च कृतं (क्षौद्रं माक्षिकं च), क्षुद्रभ्रमरेति (सू०) अञ् । सारघं च । आदिशब्दात्पौत्तिकभ्रामरादि । अगणितावान्तरभेदा गजनिमाल्यर्थेते, यन्निमि.- माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् । विज्ञेयं भ्रामरं श्वेतं क्षौद्रं तु कपिलं मतम् । मधुनोच्छिष्यते त्यज्यते मधूच्छिष्टम् । सिञ्चति सिक्थकम् ॥ १०७ ॥ मनोवाच्या शिला मनःशिला । मनःशब्देन हूयते मनोह्वा । नागजिह्वाकृतिर्नागजिह्विका । शिला च । नेपालदेशभवा मनःशिला नैपाली द्रुसंज्ञा, अभेदान्नपाली पाली वा । कौ नटति कुनटी । गां लाति गोला, गुडति वा । सर्वैकार्थाः इत्येके । दग्ध्वा यवाङ्कुराज्जन्यते यवक्षारः ॥ १०८ ॥ पचनीयः पाक्यः । स्वर्जिका दग्ध्वा क्षार्यते स्वर्जिकाक्षारः । कपोतः कपोतवर्णः, कपोतस्यायमिति वा, ईषत्पूयते वा । (सुखवर्चकः) वर्चं दत्ते । सुवर्चशब्दस्याकरस्थेदं सौवर्चलम् । रुच्यते दीप्यते जाठराग्निरनेन रुचकं, क्षारप्रसङ्गात्पुनरुक्तम् । एवं मन्थिकपत्ताङ्गादि । त्वचो वंशात्क्षीरमस्यास्त्वक्क्षीरी, त्वक्क्षीरं च । वंशोत्पन्ना रोचना वंशरोचना, आह च (शाश्वतः)- स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुका शुभा । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी ॥ १०९ ॥ शिनोति तैक्ष्ण्याच्छिग्रु , (तस्माज्जात) शोभा-

शिग्रुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ।
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥
गोलोमी भूतकेशो ना पत्त्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

इति वैश्यवर्गः । ९ ।

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।
आचाण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥
शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।
शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥
माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥
रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।
स्याच्चाण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

ञ्जनबीजम् । मुरति मोरटं, मुर संवेष्टने । ग्रन्थिप्रतिकृतिर्ग्रन्थिकम् । चटकाशिरोरूपत्वाच्चटकाशिर ॥११०॥ गोरिव लोमान्यस्या गोलोमी । भूता केशा अस्य भूतकेश, भूतस्येव केशा अस्य वा । ना पुमान् । पत्त्राण्यङ्गं(ग) पत्त्राङ्गम् । त्रीणि कटून्यूषणानि च शुण्ठीपिप्पलीमरीचानि समाहृतानि (त्रिकटु, त्र्यूषणम्) । विशेषेणोषति दहति व्योषम् । कटुतिक्त च । त्रयाणां फलानां हरीतक्यामलक-बिभीतकानां समाहारस्त्रिफला, अजाद्यतष्टाप् (सू०) । वरा च ॥१११॥ इति वैश्यवर्ग । ९ ।

शु पूजितं कृत्वोन्दन्ति सूरीन् क्रन्दयन्ति शूद्रा, शीयन्ते वा । वृषान्- लुनन्ति वृषला, नारदस्तु –वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते लवम् । वृषलं तं विजानीयात्– । जघन्याज्जाता जघन्यजा ' यच्छ्रुतिः– पद्भ्यां शूद्रो अजायत । पद्या पज्जाश्च । चाण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातोऽत्र । सकीर्णा प्रतिलोमानुलोमजत्वान्मिश्रा, यत्स्मृति (याज्ञव०)– विप्रान्मूर्धावसिक्तस्तु क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् । जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पार्शवोऽपि वा ॥ माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात् । शूद्रायां करणो वैश्याद्विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकः स्मृतः । शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च । शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते । असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रातिलोमानुलोमजाः ॥ १ ॥ सिंहावलोकितन्यायेन सुत इत्येव । शूद्रायां वैश्याज्जातः, करोति प्रेष्यकर्माणीति करण, ल्युट् । एवं सर्वत्राध्याहारानुषङ्गादि । अम्बायां तिष्ठत्यम्बष्ठ, अम्बाम्बगोभूमीति (सू०) षत्वम्, ह्रस्वो निर्देशात् । द्विजन्मात्र विप्र । वैश्येति यञश्च (सू०) इति ङीप्– नास्ति लक्ष्यात् । शूद्राचामत्पूर्वेति (ग०) अजादित्वाट्टाप् । उच्यत्युग्र., उच समवाये । मगध्यति स्तौति मागधः ॥ २ ॥ महिष्या साधुर्माहिष्य, स हि– धन्त पुररक्षितेति स्मार्ताः । अर्या वैश्या । क्षदति द्वा स्थ शास्त्क्षत्ता तृन्तृचौशसिक्षदादिभ्य (उ०) इत्यनिट् तृन् क्षदस्त्वौणादिको धातु क्षंदादिपाठात् । सुवति प्रेरयत्यश्वान् सूत । ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो [वैदेहको] वाणिकर्मा ॥ ३ ॥ माहिष्याद्वैश्याक्षत्रियजातात् करण्यां शूद्रावैश्यजाताया सूनो रथकारस्तक्षा । चण्डमुग्रं कर्मालति पर्याप्नोति चण्डाल ॥ ४ ॥ करोति कारु, कृवापाजीति (उ०)

कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।
कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥
कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः ।
तन्त्र(न्तु)वायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥
रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोसिधावकः ।
पादूकृच्चर्मकारः स्याद् व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥
नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।
स्याच्छाङ्खिकः काम्बविकः शौल्बिकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥
तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।
ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोनधीनकः ॥ ९ ॥
क्षुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।
निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥
जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवो तु देवलः ।
स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

उण् । शिल्प कलास्त्यस्य शिल्पी । समानजातीयकारुसंघः, श्रीयन इति श्रेणिर्द्विलिङ्गः । कुल कायति कुलकः, कुलिक इत्यन्ये, श्रेष्ठ्यादौ श्रेष्ठार्थं । कुले वणिग्वृन्दे श्रेष्ठत्वमस्त्यस्य कुलश्रेष्ठी । (मालिकः) तदस्यपण्यमिति (सू०) ठक् ॥ ५ ॥ कुलानि गृहाण्यलति कुलालः, कुं मृदं लाडयति मृद्नाति वा । पलेन मांसेनेव मृदादिना गण्डाति संहन्ति पलगण्डो लेप्यकृन् । तन्त्रं तन्वातानं वयति तन्त्रवायः, ह्वावाम-श्चेत्यण् (सू०) । कु विन्दति कुविन्दः । तुन्न विद्ध वयति तुन्नवायः । सूचिवान शिल्पमस्य सौचिकः ॥ ६ ॥ रङ्गान् रक्तपीतान्याजीवति रङ्गाजीवः । चित्रं करोति चित्रकरः, दिवाविभेत्यादिना (सू०) टः । शस्त्रं मार्ष्टि तेजयति शस्त्रमार्जः । असीन्धावति शोधयति–असिधावकः । पादूः पादत्राणानि करोति पादूकृत्, पादकृदित्येके । विशेषेणोकं समवायमियर्ति व्योकार, व्योरित्यव्ययपर्याय इति श्रीभोजः ॥७॥ नाडीं धमति नाडिंधमः, नाडीमुष्ट्योश्च (सू०) इति खश् । कला आदत्ते कलादः, कल सुवर्णकालिका मायलाखण्ड[य]ेति वा, अत एव कलधौत यत्रेति कलधौत रुक्मम् । हेममुष्टिकोऽपि । कम्बुघटन शिल्पमस्य काम्बविकः शङ्खवलयादिकृत्, लक्ष्याऽस्य कादेशाभावः । शुल्वघटन शिल्पमस्य शौल्विकः । मणिकारो वैकटिकः ॥ ८ ॥ तक्ष्णोति तक्षा । वर्धयति वर्धकिः, वर्ध छेदने । त्वक्षति तनूकरोति दारु त्वष्टा । काष्ठं तक्ष्णोति काष्ठतट् । स्थपतिश्च । ग्रामस्यायत्तस्तक्षा ग्रामतक्षः, ग्रामकौटाभ्याचतक्ष्णः (सू०) इति टच् । कुट्या भवः कौटः स्वतन्त्रः । नास्त्यस्योपरि– इन स्वाम्यस्यानधीनः ॥ ९ ॥ क्षुरोऽस्यास्ति क्षुरी । मुण्डयति मुण्डी । दिवा कीर्त्यते दिवाकीर्तिः, रात्रौ क्षुरकर्मनिषेधात् । नाप्यते नापितः, नन् प्रकृत्या । अन्तमवस्यत्यन्तावसायी । चण्डिलोऽपि । संवाहकोऽङ्गमर्दः स्यात् । निर्णेनेक्ति क्षालयति निर्णेजकः । रञ्जयति रजकः, शिल्पिनि क्वुन् (क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरिति), रजकरजनरजःसूपसंख्यानात् (वा०) नलोपः । क्वचित्तु य एव धावकः स एव रजकः, स्मार्ते तु भिन्नावेतौ । शुण्डा पानमदस्थानं सुरा वा पण्यमस्य शौण्डिकः । मण्डमच्छसुरां हरति मण्डहारकः । सुराजीवी कल्यपालाख्यः ॥ १० ॥ जवमलति जबालश्छागस्तस्यायं जाबालः, अजपालापभ्रंशो वा । देवान्– लाति देवलः । मात्यस्यां त्रिषु माया । शम्बराख्यस्यासुरस्येय शाम्बरी, श शृणोति शवरो व्याज इति तु युक्तम् । इन्द्रजाल तु कुहूतिः कुहकं कुहिका च । प्रतिहरणं व्याजः प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः ऐन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥ शिल्पालिना कृतान्तेन

शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवा कृशाश्विनः ।
भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥
मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः ।
वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥
जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ ।
वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥
भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।
वार्त्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥
विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।
निहीनोऽपशदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥
भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ।
नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥
पराचितपरास्कन्दपरजातपरैधिताः ॥ १८ ॥

च प्रोक्तं नटसूत्रमधीते शैलाली कृशाश्वी च, पाराशर्यशिलालिभ्याम् (सू०) इति णिनिः, कर्मन्दकृशाश्वात् (सू०) इनिः । शिलूषस्यर्षेरपत्यं शैलूषः । भरतस्यापत्यं, तिरादिभ्यो बहुषु लुक् (यञञोश्च) । नृत्यति नटः । चरणस्य भ्रमणस्यायं चारणः, यतो देशान्तरभ्रमणमाचरति । कुत्सितं शीलं वाति कुशीलवः ॥ १२ ॥ मृदङ्गमुरजवादनं शिल्पमेषां (मार्दङ्गिका मौरजिकाः) । पाणीं हन्ति पाणिघः, पाणिघताडघौ शिल्पिनीति (सू०) साधुः । वेणुं धमति वेणुध्मः वांशिकः । वीणावादनं शिल्पमस्य वैणिकः ॥ १३ ॥ शकुनान् हन्ति शाकुनिकः पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति (सू०) ठक् । एकार्थाविति शेषः । वागुरया मृगबन्धनरज्ज्वा चरति वागुरिकः । वितंस्यते बाध्यते प्राणी अनेन उपकरणं, कूटं कृत्रिमयन्त्रं, ताभ्यां जीवति चरति वेति ठक् (चरतीति) । मांसं पण्यमस्य मांसिकः । सौनिकार्थावित्येके ॥ १४ ॥ भ्रियते भृतकः, स्वार्थे कन् । भृतिं वेतनं भुङ्क्ते भृतिभुक् । कर्मकरः कर्मणि भृतौ (सू०) इति टः । वेतनेन जीवति वैतनिकः, वेतनादिभ्यो जीवति (सू०) इति ठक् । वृत्तिर्निर्वाहस्तया वार्त्ता– अशाद्यच्, प्रज्ञाश्रद्धार्चेभ्यो णः (सू०) ण, वार्त्तया वहो वार्त्तावहः । विवध्यते विवधो भारः पर्याहारो वा, वध संयमने, पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (सू०), तं वहति वैवधिकः, विभाषा विवधवीवधात् (सू०) इति ठन् । भारोऽस्त्यस्य भारिकः ॥ १५ ॥ विरुद्धो वर्णोऽस्य विवर्णः, वर्णान्तराज्जातः । पामा सन्त्यस्याधमत्वात् पामरः, पामा(न) राति वा । निम्नमञ्चतीति नीचः । प्रकृतौ भवः प्राकृतो गुणसंस्कृतः । पृथग्जनेभ्यः पृथग्जनः । नितरां हीयते निहीनः । अपशीयतेऽपशदः । जलति जाल्मः, जल घातने । क्षुधं लाति क्षुल्लकस्तुच्छत्वात् । इतं राति इति वा– इतरः । वर्णोऽपि [यथाक्रमेणोपि] । भारतादौ रेफाकारौ ॥ १६ ॥ भरणीयो भृत्यः, भृञोऽसंज्ञायां (सू०) इति क्यप् । दासस्यापत्यं दासेरो दासेयश्च, क्षुद्राभ्यो वा (सू०) इति ढक्–ढ्रकौ । दीयते दासः, दस्यते(ऽ)नं वा, दसु उपक्षये । गोपनीयो गोप्यः । चेटति चेटः, चिट प्रैष्ये । (नियोज्य) प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे (सू०) । किं करोमीत्याज्ञाप्रतीक्षः किंकरः, दिवाविभानिशेति (सू०) टः । प्रेषणीयः प्रैष्यः, प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु (वा०) वृद्धिः, ईष उञ्छे– इत्यस्मात् प्रैष्यः । भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टं भुजिष्यः ॥ १७ ॥ परैराचीयते वर्ध्यते पराचितः । परिस्कन्द्यते– आक्रम्य नियुज्यते परिस्कन्दः, परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु (सू०) । परैरेध्यते वर्ध्यते परैधितः ॥ १८ ॥ मन्दते

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ।
दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ॥ १९ ॥
चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ।
निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ॥ २० ॥
भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ।
व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ॥ २१ ॥
कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ।
शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥ २२ ॥
श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी ।
विड्वरः सू(शू)करो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः ॥ २३ ॥
आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ।
दाक्षिणारुर्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ॥ २४ ॥

स्वपितीव मन्दः, अत एव मदि जाड्य इति चान्द्रो धातुः । तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजः, तुन्दशोकयोःपरिमृजापनुदोः (सू०) इति सूत्रे- आलस्यसुखाहरणयोरितिवक्तव्यात् (वा०) कः । आलस्यमस्त्यस्यालस्यः, अर्शआदित्वात् (सू०) अच् । (शीतकः) शीतादलसे, शीतोष्णाभ्यांकारिणीति (सू०) कन् । न लसत्यलसः । दक्षते दक्षः । चरते कर्म चतुरः । पिशति पिंशति वा पेशलः, पिश अवयवे, रि पि गतौ । पटति पाटयति वा पटुः । सुष्ठूत्थानमुद्योगस्य सूत्थानः । उषति दहतीवोष्णः । तथाऽपि ॥ १९ ॥ चण्डते चण्डालः । प्लवते प्लवः । मा निषिद्धं तङ्गति मातङ्गः, अमानोनाः प्रतिषेधे, मतङ्गस्यापत्यमिति पौराणिकः । दिवा कीर्त्यते दिवाकीर्तिः, रात्रौ भयदत्वात् । जनं गच्छतीति जनंगमः, गमश्च (सू०) इति खच् । निषण्णमस्मिन्पापकमिति निषादः, निषीदति वा, ज्वलादित्वाण्णः (ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः) । श्वानं पचति श्वपचः, पचादिराकृतिगणः (नन्दिग्रहीति)। ग्रामान्ते वसति- अन्तेवासी, अन्तावसायी च । (चण्डालः) कुलालरजक(कर्मार)निषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानात् (वा०) स्वार्थेऽण् । पुक्कुत्सितं कसति पुक्कसः, पुल्कस इत्येके । अवान्तरभेदोऽत्र नादृतः, यतः श्वपचो[श्वपं] डोम्ब [मः] पुक्कसो मृतपः ॥ २० ॥ किरातश्च स्तथा म्लेच्छजातीयाः- दरद्-भुटभेदादयश्चाण्डालभेदाः । किरति शरान् किरातः । शवसरणं शबरः । पोलति भ्रमति पुलिन्दः । एतेऽप्यचरा देशभेदाद् भिन्नाः । म्लेच्छत्यव्यक्तं वक्ति म्लेच्छः । शिष्टा मारभटा भिल्ला नाहलाश्चान्त्यजाः पृथक् । विध्यति व्याधः, श्याद्व्यधेति (सू०) णः । मृगान् याति मृगयते वा मृगयुः । लुभ्यते (स्म) गृध्यति मांसे लुब्धकः ॥ २१ ॥ कुले गृहे भवः कौलेयकः, कुलकुक्षीति (सू०) ढकञ् । सरमाया अपत्यं सारमेयः । कोकते कुर्, चोरमङ्कितुकुक्कुरात्वं वा कुरति (कुक्कुरः), कुर शब्दे । मृगान्दशति मृगदंशकः । शुनति शुनकः, शुन गतौ । भषति कुत्सितं वाशते भषकः । श्वयति वा श्वा । मण्डलः च । स्वग्रामगो देशयाम् । स श्वा संज्ञान्तरयोगेऽप्यते अर्थेन दशनभयाद्लर्क उन्मत्तः श्वा ॥ २२ ॥ विश्वं कन्दयत्याह्वयते विश्वकद्रुः विगतं श्वकदनमस्येत्येके, विश्वकं द्रवति वा । सरति सरमा देवशुनी, विशेषवृत्तिरपि सामान्येऽभिधानात् । विषं गूथं चरति(अत्ति) विड्वरः । सूते बहून् सूकरः । वर्ककेरीन् वर्करः, वृक आदाने ॥ २३ ॥ आच्छोद्यन्ते नश्यन्ते प्राणिनोऽत्रेत्याच्छोदनं, छिदिर् छेदने । मृगान्व्ययति मृगव्यं, मृगव्येति मुनिः, व्येञ् संवरणे । आखेट्यन्ते प्राणिनोऽत्राखेटः, खिट उत्त्रासने । मृग्यन्ते प्राणिनोऽस्यां मृगया, मृगयादयश्चेत्यङ् (परिचर्यापरिसर्येति) । पापर्द्धिश्च । लुब्ध[क]सम्बन्धाद् दक्षिणे पार्श्वेऽर्वणमस्य दाक्षिणारुः (दक्षिणेर्मा), दक्षिणेर्मा लुब्धकयोगादिति (सू०) साधुः, व्रणोऽस्त्रिया-

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ।
प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥ २५ ॥
चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धनम् ।
वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ॥ २६ ॥
उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी ।
शुम्बं वटाकारः (वराटकः) स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ॥ २७ ॥
उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ।
पुंसि वेमा वापदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः ॥ २८ ॥
वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ।
पा(प)ञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ॥ २९ ॥

मीमैमहरिरित्युक्तम् ॥ २४ ॥ चोरयति चोर:, स्वार्थेण् (चौरः), चुराशीलो वा, छत्रादित्वाण्णः (सू०) । एकस्मिन्नसहायेऽगारे भव ऐकागारिकः, ऐकागारिकट्चौरे (सू०) । स्तेनयति स्तेनः, स्तेन चौर्ये, स्यास्याहृमाविभ्य इति (उ०) इनचि स्त्येनः स्यात् । दस्यत्युपक्षिणोति दस्युः । तस्करोति तस्करः, तद्बृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोःसुट्तलोपश्च (ग०) । मुष्णाति मोषकः । प्रतिरुणद्धि प्रतिरोधी । परानास्कन्दति परास्कन्दी । पाटयश्चरति पाटच्चरः, पटच्चरे जीर्णवस्त्रे भवो वा । मलिनैर्म्लोचयति मलिम्लुचः, म्लुच स्तेयकरणे । पारिपन्थिकः परयतोहरश्च, वाग्दिक्पश्यद्भ्योयुक्तिदण्डहरेष्विति (सू०) षष्ठ्या अलुक् । व्यलीकं चातिसधानं व्यञ्जनं च प्रतारणम् ॥ २५ ॥ चोरस्य भावश्चौरिका, मनोज्ञादित्वात् (द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च) वुञ् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् (गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च) चौर्यम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तैन्य, स्तेनाद्यन्नलोपश्च (सू०) इति स्तेयम् । लुप्यते लोप्त्रं चौर्यधनम् । मृगादिबन्धननिमित्तं जालवागुरादिसाधनं, वितन्यन्त इति वीतंस , वितस्यते बध्यतेनेन वा, तमिः सौतः ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वपातान्मथ्यतेनेनोन्माथः । छलेन यम्यतेनेन कूटयन्त्रं, पाशयन्त्रमित्येके । (मृगबन्धनी) रज्जुरिति शेषः । अवागुरयति मृगान् वागुरा जालाकृतिः । शु[सु] पूजार्थेऽव्यय, पूजित मीयते शु[सु]म्ब, शुम्ब वा । वय्यते वेष्ट्यते वटाकरः, वटी च । मुच्यते रज्जु । गुण्यतेभ्यस्यते गुणः । वटो गुण इति पृथगाहुः । त्रिभिस्तैर्वृत्तैर्निर्गुणा त्रिगुणा वा रज्जुर्वेष्ट्यते वटीगुण इत्येके ॥ २७ ॥ उद्घाट्यते प्रकाश्यतेनेनोद्घाटनं, ऊर्ध्वं हन्य[पाल]तेनेनेत्युद्घातनमिति कौटिल्यः । प्रहेरग्घटादेर्जलमूर्ध्वं वाह्यतेनेनोद्वाहनम् । पाद्मावलीति । वयन्त्यनेन वेमा । उप्यते पीड्यते यन्त्रे सूत्रं येनेति वापस्तदर्थो दण्डो वापदण्डः, वायदण्ड इति तु युक्तम् । सूयते सूच्यते वा पटोनेन सूत्रम् । तन्यतेनेन तन्तुः । नारे पुंसि ॥ २८ ॥ व(वा)यनं वाणिः, वयनं वा, अत एव निष्प्रवाणिर्नवः पटः । विवयन व्यूतिः, ऊतियूतीति (सू०) साधुः । तुल्या च तुल्या च तुल्ये । पुस्यतेभिमर्द्यते मृदत्र पुस्तं, पुस्त आदरे वा । पञ्चालदेशे भवा पाञ्चालिका यथा बालाः खेलन्ति । (पुत्रिका) पुत्रात्कृत्रिमत्वात् (ग०) कन् (यावादिभ्यः कन्) । आदिशब्दाच्चर्मलेखाद्यैः, स्यात्सालभञ्जिका स्तम्भे लेप्येनाञ्जलिकारिका । जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु ॥ त्रपुजतुनोः षुक् (सू०) ॥ २९ ॥ पेटति पिट, पिट

पिटकः पेटकः पेडा मञ्जूषाथ विहङ्गिका ।
भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं काचोऽथ पादुका ॥ ३० ॥
पादूरुपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता ।
नध्री वध्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा ॥ ३१ ॥
चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ।
नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः ॥ ३२ ॥
व्र(वृ)श्चनः पत्त्रपरशुरेषिका तूलिका समे ।
तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥
आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ।
वृक्षादनो वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारक.(णः) ॥ ३४ ॥
क्रकचं करपत्त्रं स्यादारा चर्मप्रभेदिका ।
सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥

संघाते, क । प्युटि पेटकः । पीड गहने (अवगाहने), अस्मात्पीडा, पीड् पानेऽस्मात्पेडेति श्रीभोज । मञ्जु मनोज्ञं कृत्वा वस्त्रादैरुष्यतेऽत्र मञ्जूषा । आर्या पेटारिकाया परौ महल्लम् । विहगवतिष्ठतीति धर्मादिमयी, या भित्त्यादौ लम्बमाना स्थाप्यते प्रयाणके च सञ्चार्यते (विहङ्गिका) । भारोद्वहनाय यष्टिः, चतुर्दण्डिकेति मध्या., शिक्याधारस्कन्धप्राह्यो लगुड इति द्रवि[मि]डाः, विहङ्गमेत्येके । तदालम्बो भारालम्ब., तस्या आलम्बते वा । शक्नोति वोढुं शिक्यं, अघ्न्यादि (उ०) । कच्यतेऽनेनेति काच, कच बन्धने, यत्र रज्जुजाले घेटकमाम्ने ॥ ३० ॥ पद्यतेऽनया पादू., णिच्क्षिपद्यर्तेरित्यू (उ०) । (पादुका) स्वार्थे कन्, केऽण इति (सू०) ह्रस्वः । उपनह्यति पादमुपानत्, नहिवृतिवृषीति (सू०) दीर्घः । पादत्राण च । अनुपदं पादायामेन बद्धानुपदीना, अनुपदसर्वान्नेति (सू०) ख. । नह्यति बध्नाति नध्री । वर्धते दीर्घीभवति चर्मरज्जुत्वाद्वध्री । व्रियतेऽनया वरत्रा, वरत्रा वेत्रवेणवीति तु चाणक्य सूत्राध्यक्षे(?) उपचारादाम्यत् । कशति कशा चर्मयष्टि. ॥ ३१ ॥ चण्डालस्येयं चाण्डालिका । कण्ड(ण्ड)ते तन्त्रीभिराश्रियते कण्डो(ण्डो)लवीणा किन्नरीत्यन्या । नरमञ्चति नराङ्, तस्येयं, नाराची । अन्विष्यते वर्णोऽनयैषणिका, स्वर्णतुलेतीह युक्तम् । श्यति तनूकरोति शाणः । निकष्यतेऽत्र निकष, गोचरसंचरेति (सू०) चकारात्साधु, पुंसि संज्ञायाघो वा (सू०) । एव कष., निकषोपल इत्येके, पचाद्यच् (नन्दिग्रहीति), मणिकारादिभाण्डमाहुः, यन्मुनि – शाणस्तु निकषोपल ॥ ३२ ॥ वृश्चति छिनत्ति व्रश्चन । पत्त्राकार पत्त्राणां वा परशुः (पत्त्रपरशु) । एष येषिका, ईष उञ्छे । काष्ठलोहमयी शलाका तूलिका, तूल निष्कर्षे । ईषिकेत्येके, शलाकेषिकयोस्तूलिरिति दुर्गो भेदेनाह । तैजस हेमादि– आवर्त्यते द्रवीक्रियतेऽस्याम् । मूषते मूषा, मूष् बन्धने । बभस्ति भक्षयतीव स्थाप्यं भस्त्रा । चर्ममयी, प्रसीव्यते प्रसेविका, प्रसेवकोऽपि ॥ ३३ ॥ आस्फोट्यते विध्यते चानया मौक्तिकादि (आस्फोटनी, इ०) । कल्प्यते छिद्यतेऽनया कृपाणी । कर्त्यतेऽनया कर्तरी । वृक्षोऽद्यते छिद्यतेऽनेन शस्त्रेण वृक्षादन. । टङ्क्यतेऽनेन टङ्क, टकि बन्धने, हन्यमानः टंशब्दं कायति वा ॥ ३४ ॥ ककशब्दोच्चारणेन कचति क्रकच । करस्थायं शस्त्रपत्त्रं करपत्त्र, करशब्दोच्चारणेन पतति वा । इयर्त्यनयेत्यारा, भिदादौ– आराशर्यौ (ग०) साधु । चर्मसीवनी च । सुवति सूर्मी, शोभनोर्मिरित्येके । तिष्ठति स्थूणा, यच्छाश्वत – स्थूणा स्तम्भेऽथ सूर्म्यां च । अयोमयी प्रतिकृति (अयःप्रतिमा), यत्स्मृतिः– सूर्मी ज्वलन्तीमालिङ्गेन्मृत्युना गुरुतल्पग । शिनोति शिल्प, शिञ् निशाने, शिल उञ्छे इत्यस्माद्वा । कला गीताद्याश्चतुःषष्टि । आदिशब्द प्रकारे ॥ ३५ ॥ प्रतिमीयतेऽनेनेति प्रतिमानं, प्रतिमा च । प्रतिबिम्ब–

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ।
प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥
वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ।
साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥
निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ।
कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥
भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ।
सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥
गन्धोत्तमा प्रसन्नेरा कादम्बर्यः परिस्रुता ।
मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥ ४० ॥
शुण्डा पानमदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ।
मध्वासवो माधवको मधुमार्द्वीकमद्ययोः ॥ ४१ ॥

ते प्रतिबिम्बं, बिम्बसदृशं वा । प्रतियात्यतेनया प्रतियातना, यत निकारोपस्कारयोः । अर्च्यतेऽर्चा । प्रतिनिधीयते प्रतिनिधिर्मुख्यसदृशः । प्रतिरूपं [प्रतिच्छन्दः] प्रतिकृ यश्च । उपमितिरुपमा । केचिदेतत्पूर्वैः सयान्ति ॥ ३६ ॥ समति सम. । तुलया संमितस्तुल्यः, नौवयो धर्मेति (सू०) यत् । (सदृक्ष इ०) समान इव दृश्यते, त्यदादिषुदृशोऽनालोचने कञ्च (सू०) इत्यत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यात् (वा०) क्स [?] न् क्विन् च, दृग्दृशवतुष्विति (सू०) समानस्य स । समानम धारणं मान चास्य साधारणः समानश्च ॥ ३७ ॥ वाच्यलिङ्गास्तुल्यार्थाश्चैते, यथा चन्द्रनिभं मुखं, पद्मसंकाशम् । नियत भाति निभम् । सम काशते संकाशः । आदिशब्द चन्द्रप्रतिमः, पितृरूपः, आयासभूत इत्यादि । चन्द्रेण निभ इत्यादौ न भवति समास एकोत्तरपदत्वस्य रूढेः । कर्मणि साधु कर्मण्या, भर्मण्या वा । विधीयतेनया विधा, रूढ्ये भोजनपिण्डे रूढा । (भृत्या, इ०) भ्रियतेनयेति, संज्ञायासन्जेति (सू०) क्यप्, स्त्रिया क्तिन्, मनिन्, ल्युट् । वीयतेऽयते वेतन, वी गत्यादौ ॥ ३८ ॥ भरणे साधु भरण्यम् । मूल्येनानाम्यं मूल्य, नौवयोधर्मेतियत् (सू०) । निर्विश्यते भुज्यते निर्वेश. । पण्यते- अ भाष्यते पणः, नित्यपणः परिमाण इति (सू०) साधुः । सूयते परिस्यास्यते सुरा । हलिनो बलस्य प्रिया । जहाति लज्जामनयेति हाला, हलति विलिखत्यङ्गं वा, ज्वलादित्वाण्णः (ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः) । परिस्रवति परिस्रुत्, परिस्रुता च । वरुणात्मजा वारुणी समुद्रोत्थत्वात् ॥ ३९ ॥ गन्धेनोत्तमा । प्रसीदति प्रसन्ना, अच्छसुरा । एति भ्राम्यत्यनया- इरा । शुक्रे ताम्बरस्य नीलवाससः इयं कादम्बरी, स्वार्थे तृतीया । माद्यत्यनया मदिरा । कशादेशे भव कश्यम् । मदे साधु मद्य, माद्यन्त्यनेन वा, कृत्यल्युटोबहुलं (सू०) इति करणे गदमदचरेति (सू०) यत् । स्वादुरम्ला मदिरा कल्य हारहूर कापिशायन च । अवदंश्यत पानरुचिजननार्थमवदंशः, खरविशदमभ्यवहार्यम् । चर्वणमुपदंशश्च ॥ ४० ॥ शुण्य(न्य)ते शुण्डा, शुण(न) गतौ । पानमद्योरास्पद कल्यपालगृहेऽत्र देशः । शाश्वतस्तु- कुञ्जर णा करः शुण्डा शुण्डा कादम्बरी मता । (मधुवारा इ०) क्रमेण मधुपानावसराः । गौडी पैष्टी च माध्वी च फलोत्था च सुरा स्मृतेति सुराया भेदानाह । माक्षिकमिश्र आसूयते मध्वासवः । मधुनो विकारो मधुना कृतो वा माधवकः, कुलालादित्वाद्वुञ् (सू०) । मन्यते मधु, माद्यन्त्यनेन वा । मृद्वीकाया विकारो मार्द्वीकं, मार्द्वीकमित्युपाध्यायः । मध्यमोक्तत्व द्- अद्वयोरित्येते पेतुः, तत्र- सामान्यविशेषरूपत्वात् ॥ ४१ ॥ मिराश्री देशो भवो गौल्माः

मेरयमासव शीधुर्मेदको जगल समौ ।
सधान स्यादभिषव किण्व पुंसि तु नग्नहू ॥ ४२॥
कारोत्तम (र^) सुरामण्ड आपान पानगोष्ठिका ।
चषकोऽस्त्री पानपात्र सरकोऽप्यनुतर्षणम् ॥ ४३ ॥
धूर्ताक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समा ।
स्युर्लग्नका प्रतिभुव सभिका द्यूतकारका ॥ ४४ ॥
द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतव पण इत्यपि ।
पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवना पाशकाश्च ते ॥ ४५ ॥
परिणायस्तु शारीणा समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ।
अष्टापद शारिफल प्राणिद्यूत समाह्वय ॥ ४६ ॥
उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिका ।
ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ॥ ४७ ॥

इति शूद्रवर्गः । १० ।

सुराया विशेषो मेरय । शातेनेन साधु, शीदाधक (उ०) । शाखादित्यके पठिता शीधुप्रतिकृतिक इति व्याख्यन् । यदाहु – माध्वासवस्तु मैरेय, तथ–यमाला– मेरया गदित साधु, (द्वे) [अ] कासे पि । मेद्यति स्निह्यत्यनेन मेदक । गलति जगल स्वच्छ सुरामध्यादधस्तक । सधीयत सधान, वक्रादिरपत्रादन् बहुक ल सधाय क्रियत । अभिषूयते चिर किण्वमभिषव । भावसाधनौ वा । द्वे सुरामध्ये वर्तेत । कि(क)णति कायत वा सुरानेन किण्व मएदलन्यादि सुराबीजादयम् । नग्नमाहूयते दधत सुरा छादकाभावान्नग्नहू नग्नहुर्मोलायम् ॥ ४२ ॥ कारेण क्रियाविशेषेण उत्तम कारोत्तम । सुराया स्व द्वे अग्र (सुरामण्ड)। आपीयतेऽस्मिन्नापानम् । पानाय गोष्ठी– आरब्धा पानगोष्ठा, गावो ।नाविधा यत्र तिष्ठन्ति । चषन्त्यनेन चषकम् । पानपात्रे, न के पात्रेय स्त , द्विवृत्त । नि बृत्तु द्वौ । मरा सरक । अनुतृष्यत्यनेनानुतर्षण सुरापात्रपानम् । पानपर्यायवेत देवक य मुनि – चषकश्चानुतर्षश्च सरकश्चान ॥ ४३ ॥ धूर्तान् दिन्ति धूर्ता । अक्षैर्दीव्यति विजिगीषत त ईअक्षदेवी । कि तवास्ति पणन कितव । लग्नि लग्नक । प्रतिनिधिभवति प्रतिभू । सभ दत्तप्रयोगस्यास्य सभिक । द्यूत कारय त द्यूतकारक । द्वौ द्वौ मिथार्थौ, आद्यदादाना दास ॥ ४४ ॥ दिव्यन्ति यत्र द्यूतम् । कितवस्य कर्म कैतवम् । पणन पण । दुरोदर समर्थे । द्यूत पणो द धक । ग्रह्यत ग्लह अक्षग्लह (सू) इयत्र । अक्षो ऽक्ष । दीव्यन्त्यनेन देवन । पाशयते यद्देनेन पाशक , प्रच्छक इवेव ॥ ४५ ॥ समन्तसिता शारीणा परिणयन परिणय– परिणोर्नियो द्यूताभ्रेषयो (सू०) इति घञ । शृणन्ति इति शारी सेलनी । अष्टौ पदान्यस्य अष्टापदम् । शारीणा फल शारीफल, चतु द्रङ्गकादि । आकर्षौ न नार्थे । प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिर्दीव्यत द्यूतम् । समाह्वयत इत्यनेन समाह्वय ॥ ४६ ॥ येऽत्र शब्दा एकस्मिन्नुक्ता– स्तिष्ठन्ति– तेषु यौगिकाः बहुप्रयोगवर्तमाना लिङ्गान्तरेषु प्रेक्ष्या , यथा कर्मण्या भृति , कर्मण्य वर्त्म, शिल्पिनी कुशा, शिल्पिन ... सभ्या सभा, अक्षवद् ... । एव मस्कारी स्त्री, अस्कारी स्त्री । ऊह्यानुकूलपदयम् ॥ ४७ ॥ इति शूद्रवर्ग । १० । इति श्रीमत्सामुद्रशिवनारायणाद्युपाध्यायभट्टाचार्यकृतौ द्वितीय समाप्तः ।

तृतीयं काण्डम्।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि।
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः।
गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यो महेच्छस्तु महाशयः।
हृदयालुः स(सु)हृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

प्रवीणनिपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः।
वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः।
दक्षिणी(णे)यो दक्षिणार्हस्तत्र द(दा)क्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

श्रीगणेशाय नमः। विशेष्यनिघ्नो विशेषणम्। विशेषणादिभिर्हेतुभूतैर्ये पञ्च वर्गास्ते काण्डद्वयोक्त-साधारण्यात्सामान्यकाण्डेऽस्मिंस्तृतीयेवान्तरवर्गान् संश्रयन्ति, यथा नानार्थे कान्तादिवर्गो, अव्ययवर्गेनेकार्थवर्गो, लिङ्गशेषवर्गे स्त्रीलिङ्गादिवर्गाः। वर्गसंग्रह इत्येके पेठुः, सामान्यकाण्डे ये पञ्च वर्गा स वर्गसंग्रह इति योजना। आदिशब्दः प्रकारे ॥ १ ॥ स्त्र्यादिभिः पदैर्यादृग्लिङ्गैर्यादृग्वचनैश्च विशेषणैर्यद्विशेष्य भेद्य प्रस्तुतं तस्य गुणादिशब्दास्तथा तादृग्लिङ्गास्तादृग्वचनाश्च भेदका विशेषणानि भवन्ति। गुणशब्दा यथा प्रवीणा स्त्री, प्रवीणा दाराः, प्रवीणं कलत्रम्। द्रव्यशब्दा यथा दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्। क्रियाशब्दा यथा पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्। दाराद्यमिति पाठो युक्तः। स्त्रीनराद्यैरित्येके, स्त्रीपुनपुंसकैरित्यर्थः। क्षेमकरोऽरिष्टतातिः शिवतातिः शिवकर इति वक्तव्यम् ॥ २ ॥ धने साधुर्धन्यः। महानाशयोऽस्य महाशय उदाराभिप्रायः। उदीर्णे उद्भटोदारावुदात्तश्च महामनाः। प्रशस्तं हृदयमस्त्यस्य हृदयालुः, हृदयादेरा(श्चा)लुरन्यतरस्याम् (वा०)। स एव हि हृदयेन सह वर्तते, अन्ये मांसखण्डे सत्यप्यहृदया, यन्ममैव– हृदयं तद्विविङ्क्ते यद्भावमन्यचलं पल्लम्। शतैकीयाः सहृदया गण्यन्ते कथमन्यथा ॥ विदूषोपि। (महोत्साहः) उद्यमवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रकृष्टा वीणास्येति प्रवीण, मुख्यार्थं परित्यज्य निपुणे रूढः, यदाहुः (कुमारिलभ०)– निरूढा लक्षणा. काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत्। क्रियन्तेऽद्यतने काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तित इति। एवं निष्णातकुशलौ। निपुणति निपुणः, शोभनकर्मत्वात्। अभितो जानात्यभिज्ञः। विजानाति विज्ञ, इगुपधज्ञेति कः (सू०)। निष्णा(स्ना)ति निष्णातः, निनदीभ्यास्नातेःकौशले (सू०) इति षत्वम्। शिक्षा संजाताऽस्येति शिक्षितः। विज्ञानं प्रयोजनमस्येति वैज्ञानिकः। कृतं संस्कृतं मुखमस्येति कृतमुख। प्रशस्तं कृतं कर्मास्येति कृती। कुशान्– लाति कुशलः, ते हि व्युत्पत्तेदाद्यु वक्तया। कृतकर्मा कृतकृत्यः कृतार्थश्च ॥ ४ ॥ प्रतीक्षणीयो गुरुत्वात् (प्रतीक्ष्यः)। (सांशयिकः) संशयमापन्नइति (सू०) ठक्। (दक्षिणीय इ०) दक्षिणामर्हति, कडङ्गरदक्षिणाच्छ्चेति (सू०) छयतौ। तत्र दाक्षिणार्हे ॥ ५ ॥ वदति दीयतामिति वदान्यः, वदेरान्य. (उ०)। वदन्योपि,

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष(क्ष्य)दानशौण्डा बहुप्रदे ।
जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥
परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धु(र्ध)कः ।
हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥
दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ।
दाक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि ॥ ८ ॥
तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।
प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥
गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।
इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥
अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।
अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।
वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

साधौ यत् (तत्रसाधुः) । (स्थूललक्षः) स्थूलं लक्षयत्यालोचयति ददातीति यावत् । दाने शौण्डः स्वार्थक उपचारात्, शुण्डा हि पानमदस्थानं तत्र भवः शौण्डः । जीवति जैवातृकः, जीवेरातृकन्वृद्धिश्च (उ०) । (अन्तर्वाणिः) अन्तर्वाण्यस्य ॥ ६ ॥ करणं प्रयोजनमस्य कारणिकः, मठादौ दानार्थं ब्राह्मणपरीक्षिता । आक्षपटलिकोऽपि । करणेनाधिकार(रि)वर्गेण चरतीति वा । समृध्नोति सवर्धयति समर्धुकः । हृष्यति हर्षमाणः, ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (सू०) । हर्षाद्विकारं याति विकुर्वाणः । प्रकृष्टं मनोऽस्य प्रमनाः ॥ ७ ॥ अन्तर्लीनं मनोऽस्यान्तर्मनाः । उद्गतं मनोऽस्योत्कः, येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितमिति धर्ममात्रेऽपि, उत्क उन्मना इति (सू०) साधुः । सोत्कण्ठश्च । (दक्षिण इ०) दक्षते, सरति, उदियर्ति च । शोभना कलास्य सुकलः, दाता भोक्ता च यः ॥ ८ ॥ तत्परं वैरस्यं प्र तत्परस्तस्मिन् । प्रसिनोति स्म प्रसितः, षिञ् बन्धने । आसजति स्मासक्तः । प्रियमर्थं प्रेप्सुः, स्वच्छन्द उद्योगार्थः सुशब्दः शोभनार्थः, उत्कादिवत्कन् (ज्ञा०) । प्रत्येकमेति प्रतीतः । प्रथते प्रथितः । ख्यायते ख्यातः । विद्यते प्रतीयते वित्तः, वित्तो भोगप्रत्यययोः (सू०) इति साधु ॥ ९ ॥ कृताः प्रसिद्धा लक्षणरूपा गुणा यस्यासौ कृतलक्षणः । आहतान्युद्घोषितानि लक्षणानि यस्यासावाहतलक्षणः । इभमर्हतीति इभ्यः, दण्डादिभ्यो यत् (सू०) । आप्यायन्ति समादयः, कः, पृषोदरादिः (सू०) । स्वमस्त्यस्य स्वामी, स्वामिन्नैश्वर्ये (सू०) इति साधुः । ईष्टे ताच्छील्ये ईश्वरः, स्थेशभासेति (सू०) वरच् । पातीति पतिः ॥ १० ॥ अध्युपरि भवत्यधिभूः । नयति नियुङ्क्ते नायकः । प्रभवति प्रभुः, विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायामिति (सू०) डुः । परिवृंहति परिवृढः, प्रभौ परिवृढ इति (सू०) साधुः । ग्रामणीरग्रणीश्च ॥ ११ ॥ कुटुम्बे कलत्रादौ व्यापृतः, वर्तमानो युक्तः, अभितोऽगारे भवोऽभ्यागारिकः । उपाधीयत उपाधिः । सिंहस्येव संहननं देहोऽस्य सिंहसंहननः ॥ १२ ॥

निर्धा(र्वा)र्ये कार्यकर्ता यः संपन्नः(तन्) सत्त्वसंपदा ।
अवाचि मूकोथ मनोजवस (व स) पितृसंनिभ ॥ १३ ॥
सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।
लक्ष्मीवाल्लँक्ष्मण श्रील. श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥
स्याद्दयालु. कारुणिक कृपालुः सूरतः समाः ।
स्वतन्त्रोपावृत. स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रह ॥ १५ ॥
परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।
अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥ १६ ॥
खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।
जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्द. क्रियासु यः ॥ १७ ॥
कर्मक्षमोऽलंकर्मीण. क्रियावान्कर्मसूद्यतः ।
स कार्म. कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठ. ॥ १८ ॥
कर्म(भर)ण्यभुक्कर्मकर कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।
अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

निर्धार्ये समुदायाद् गुणे· पृथग्व्यपदेश्य । सत्त्वसपाञ्चित्तोत्कर्षे , तया सपतन्(न) संपद्यमान ः नास्ति वागस्य– अवाक् । मूयते बध्यते वाचा मूक , मूङ् बन्धने । मनो जवतेऽस्मिन् पितायनिति धावति मनोजवसः, औण दिकोऽस – चमस दिवत् , मनोजभिलाषे वसति वा । पितेव सम्यङ् निभाति पितृसंनिभः ॥ १३ ॥ कोकन आदत्ते धर्म कूकुद , कूट् शब्द इत्यस्य वा रूपमाकूनवत्, ब्राह्मे विवाहे दाता, यन्मनु – आच्छद्य चार्हयित्वा च श्रुतशील्वते स्वयम् । आहूय दान कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तित ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मण , पामादित्वात् (लोम दिपामादीनि) लक्ष्म्या अच्चेतिग (वा०) । श्रिय राति श्रील , सिध्मादित्वात्लच् (सू०) । रलयोरेकत्वस्मरणात्– श्रीर ल । वत्से स्यास्तीति वत्सलः, वत्सांसाभ्यां कामबले (सू०) इति लच् ॥१४॥ (दयालु , इ०) दया कृपा चास्त्यस्य । करुणाप्रयोजन-मस्त्यस्य कारुणिक. । सुष्टु रमते सूरत , सूरोऽर्क इव तपति वा, ड । स्व आत्मा तन्त्र मुख्योऽस्य स्वतन्त्र । अपगतमावरण नियन्तास्येत्यपावृत । स्वेन– ईर्ते तच्छील स्वैरी, स्वादीरेरिणो (वा०) इति वृद्धि । स्वच्छन्दोऽभिप्रायोऽस्य स्वच्छन्द । निष्क्रान्तोऽवग्रह नियन्त्रणतो निरवग्रह । निर्यन्त्रणो निरङ्कुशो यथाकामी च ॥ १५ । परोऽस्युपर्यस्य पराधीन , अषडक्षाशितङ्ग्वित्यादि (सू०) ख । परो नियन्ता-स्त्यस्य परवान् । अधि– उपरीनोऽस्यार्थ न । निहन्यते निघ्न , घनर्थे कविधानम् (वा०) । आयस्यते नियुज्यते– आयत्त । गृह्यते गृह्यक , पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च (सू०) क्यप् ॥ १६ ॥ खल पुनाति खलपू । बहु करोति बहुकर , दिवाविभेति (सू०) ट, अत एव बहुकरी मार्जनी, बहुधान्यार्जक इत्येके । दीर्घं चिरेण सूत्रयति सूत्रयते वा दीर्घसूत्रः । जडति जल । (कुण्ठ) कुठि आलस्ये । मन्दोऽलसः ॥ १७ ॥ अल कर्मणेऽलंकर्मीण , पर्यादयोग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या इति (वा०) समास , अषडक्षाशितङ्ग्विति (सू०) ख । (क्रियावान्) नित्ययोगे (म)तुप् (का०) । (कार्म) कर्मण्यच्छीलये (सू०) इति साधु । कर्मणि घटते कर्मठ , कर्मणि घटोऽठच् (सू०) ॥ १८ ॥ कर्मणि साधु कर्मण्य वेतनं भुङ्क्ते कर्मण्यभुक् । कर्म करोति कर्मकर , कर्मणि भृतौ (सू०) इति टः । (कर्मकारः) कर्मण्यण् (सू०), विना भृतिं कर्मसंपादक. । (अपस्नात) अपेति विरुद्धार्थ । (मृतस्नातः) मृतसंस्कारार्थं स्नापित. । शुष्कली मांसोपलक्षणं, तामत्ति शौष्कल [शाष्कल.], शेषे (सू०) इत्यण् ॥ १९ ॥ बुभुक्षा सजातास्य (बुभु-

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।
परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽद्मरः ॥ २० ॥
आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।
उभावात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥
सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्नुस्तु गर्धनः ।
लुब्धोभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥
सोन्माद(उन्मद)स्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः ।
मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥
कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोभिकः ।
विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः ॥ २४ ॥
वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।
धृष्टे धृष्णुर्वि(धृष्णग्वि)यातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

क्षितः)। क्षुध्यति स्म क्षुधितः। अत्तुमिच्छति जिघत्सुः। अशनमिच्छति, सुप आत्मनः क्यच् (सू०), अशनायोदन्येति (सू०) साधुः, ततः क्तः, इट्। परान्नमस्य परान्नः। अत्ति तच्छीलोऽद्मरः, सृघस्यदः क्मरच् (सू०), निर्देशसामर्थ्याद् घस्लादेशः, घस्लृ अदने वा ॥ २० ॥ आ- ईषद् द्यूयति स्म- आद्यूनः, दिवोऽविजिगीषायाम् (सू०) इति नत्वम्। उदरेण भृतः (उदरे प्रसितः) औदरिकः, उदरादठगाद्यूने (सू०)। आत्मानं बिभर्ति आत्मंभरिः, आत्मोदरयोर्भृञः (सू०) इति खिः। उदरंभरिरपि। (कुक्षिंभरिः) कुक्षौ चेति वक्तव्यात् (वा०) खि(च)। स्वोदरयोः स्वमात्मोदरयोः पूरकः ॥ २१ ॥ सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनः, अनुपदसर्वान्नायानयमिति (सू०) खः। (गृध्नुः) त्रसिगृधीति (सू०) क्नुः। (गर्धनः) जुचङ्क्रम्येति (सू०) युच्। अभिलषति तच्छीलोऽभिलाषुकः, लषपतपदेत्युकञ् (सू०)। तृष्यति तच्छीलस्तृष्णक्, स्वपितृषोर्नजिङ् (सू०), तृष्णगजन्तः, लुब्धे- उपचारः। तृषितः पिपासितश्च। भृशं लुभ्यति भृशं लुभ्यति (लोलुप इ०), यङ्लुगन्तादच्। केचित्पूर्वैः संबध्नन्ति। लालसो लम्पटश्च ॥ २२ ॥ उन्माद्यति तच्छील उन्मदिष्णुः- भूताद्याविष्टः, अलंकृञ्निराकृञिति (सू०) इष्णुच्। (अविनीतः) निर्मर्यादोऽपि। मदेन माद्यति स्म मत्तः। शुण्डाया भवः शौण्डः शुण्डास्त्यस्य वा, तद्गुणकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा०)। उत्क्रान्तः कटीछादनमुत्कटः, उद्रिक्तो वा, संप्रोदश्च कटच् (सू०)। क्षीवते स्म क्षीवः, क्षीबृ मदे, अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबेति (सू०) साधुः। कामयते तच्छीलः (कामुक इ०), लषपतपदेत्युकञ् (सू०), तृन् (सू०) ॥ २३ ॥ (कम्रः) नमिकम्पीति (सू०) रः। (कमनः) अनुदात्तेतश्चेति (सू०) युच्, औणादिकस्वरः। कामनः कमनोऽभिक इति तु युक्तः पाठः, आयादय आर्धधातुके वा (सू०) इति पक्षे कमेर्णिङ्। अनुकाभिकाभीकः कमितेति (सू०) अन्वभिभ्यां के (कनि) साधवः। [छेको विदग्धे व्यसनिव्यसनातुरप्लुतौ। वैयात्यनिर्भुजगः स्याद्विड्गः षड्विधो विटः ॥] विधातव्यो विधेयो यथेष्टविनियोज्यः। विनयः शास्त्रजः संस्कार इन्द्रियजयो वा। आशृणोति वाक्यमाश्रवः ॥ २४ ॥ (वश्यः) वशंगतः (सू०) इति यत्। प्रणेतव्यः प्रणेयः (प्रणेयः)। प्रोक्तान्ताः पञ्चार्थाः श्लोके। निभृतोऽचपलः। प्रश्रयति प्रश्रितः। धृष्णोति स्म धृष्टः, धृषिशसी वैयात्ये (सू०) इतीडभावः। धृष्णोति तच्छीलो धृष्णुः, त्रसिगृधीति (सू०) क्नुः। धृषेर्वेति वक्तव्यात् (वा०) नजिङ् धृष्णक्। विरुद्धं याति स्म वियातः। प्रगल्भते प्रगल्भः। प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता (रुद्रः), प्रतिभा- स्पदमिति (प्रतिभा)। प्रत्युत्पन्नमतिरप्यत्र ॥ २५ ॥ शालां प्रवेष्टुमर्हति शालीनः, शालीन-

स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ।
अधीरे कातरस्त्रस्नो भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥
आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्ग्रहीतरि ।
श्रद्धालुः श्रद्धया युक्त पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥
लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके ।
शरारुर्घातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः ॥ २८ ॥
उत्पतिष्णुस्तूत्पतितालंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।
भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥
निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।
ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥
विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।
सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ६१ ॥
क्रोधनोऽमर्षण कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।
जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

कौपीनइति (सू०) साधु । विरुद्धं लक्ष्यते विरुद्धं लक्षमस्य वा विलक्षः, निष्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । ईषत्तरति कातरः, कुतरस्याय वा, अत्र कातरा स्त्रीति न स्यात् । इता निर्द्रलनादाच्छीलस्य । त्रस्यति त्रस्नुः, त्रसिगृधीति (सू०) क्नुः । (भीरु, इ०) बिभेति तच्छील, भियः क्रुक्लुकनौ (सू०), क्रुकन्नपि (वा०) । दरितो भीतस्त्रस्तश्चकितश्च ॥ २६ ॥ (आशंसु) सनाशंसभिक्ष उः (सू०) । गृह्यते गृहयालुः, स्पृहिगृहीति (सू०) आलुच् । श्रद्धधाति तच्छील श्रद्धालुः । आद्यः पतिधेयादिकोऽन्तः, पतयति पतयालुः, स्पृहिगृहीति (सू०) आलुच् । पतति तच्छीलः पातुकः, लषपतपदेत्युकञ् (सू०) ॥ २७ ॥ (अपत्रपिष्णु) अपत्रपते तच्छील, अपचयत्कृभिताप्यन्यात् (वा०) इष्णुच् । वन्दते तच्छील, (वन्दारुः), शृवन्द्योरारुः (सू०) । (शरारु, इ०) शृणाति हन्ति हिनस्ति च तच्छीलः, शृवन्द्योरारु (सू०), लषपतपदेत्युकञ् (सू०), नमिकम्पीति (सू०) रश्च । (वर्धिष्णु, इ०) अलङ्कृञिति (सू०) इष्णुच्, अनुदात्तेतश्चाने (सू०) युच् । भवति तच्छीलः (भूष्णुः), ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः । (भविष्णु, इ०) भुवश्चेति (सू०) इष्णुच्, तृन् (सू०) । (वर्तिष्णु, इ०) इष्णुच्, युच् ॥ २९ ॥ क्षिपति तच्छीलः क्षिप्नुः, त्रसिगृधीति (सू०) क्नुः । [सान्द्रशब्दे स्नेहार्थो भवति] सान्द्र पीनं स्निग्धश्च (सान्द्रस्निग्धं) । मेद्यति मेदुरः, भञ्जभासमिदो घुरच् (सू०) । वेत्ति तच्छीलो विदुरः, विदिभिदिच्छिदेः कुरच् (सू०) । वेत्ति विन्दुः, विन्दुरिच्छुः (सू०) इति साधु । (विकासी) विकसति तच्छीलः, संपृच (च)लषेतिघिनुण् (सू०) । (विकस्वर) स्थेशभासपिसकसो वरच् (सू०) ॥ ३० ॥ (विसृत्वरः) विसरति तच्छील, इणनशजीति (सू०) क्वरप् । (विसृमर) सृघस्यदः क्मरच् (सू०) । (प्रसारी) प्रेलपसृद्रुमथेति (सू०) घिनुण् । (सहिष्णु, इ०) सहेरिष्णुच्, युच । (क्षन्ता) क्षमेस्तृन्, ऊदित्वादिट् । (तितिक्षु) तिजेः क्षमायाम् (वा०), गुप्तिज्किद्भ्य (सू०) सन्, सनाशंसेति (सू०) उः । (क्षमी) शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् (सू०) ॥ ३१ ॥ (क्रोधन) क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति (सू०) युच् । कोपनो रोषणश्च । (चण्डः) चण्ड कोपे । (जागरूक) जागरूकः (सू०) इति ऊकञ् , (जागरिता) जागर्तेस्तृन् । प्रचल इवाचरत् प्रचलायितः, प्र उपादिभ्यो निद्रया घूर्णितः

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ ।
पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङप्यधोमुखः ॥ ३३ ॥
देवानञ्चति देवद्र्यङ् विश्वद्र्यङ् विष्वगञ्चति ।
यः सहाञ्चति सध्र्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥
वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ ।
वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।
दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः(क्लः) प्रियंवदे ॥ ३६ ॥
लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादी तु कद्वदः ।
समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥
रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।
जडोऽज्ञे(जडोह्य ए)डमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥
तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नग्नोऽवासा दिगम्बरः ।
निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

॥ ३३ ॥ (स्वप्नक्) स्वपितृषोर्नजिङ् (सू०) । (शयालुः) शीङ्श्रद्धानिद्रातन्द्राद्युत्यो (शीङो-ऽपश्च्यः) । (निद्रालुः) निद्रेति तन्द्राल., निद्रातन्द्राद्ययुच् (स्पृहिगृहिपतिदयिति) । निद्रानि स्म निद्राणः, संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः (सू०) इति निष्ठा नत्वम् । पराञ्चतीति पराङ् (पराचीनः), विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् (सू०) इति स्वार्थे खः । पराङ्मुखं यस्य विमुखः । अवाङ्चत्वात्, अवाचीनोऽपि ॥ ३३ ॥ (देवद्र्यङ्, इ०) विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये (सू०), विष्वक्शब्दोऽप्यर्थेऽन्वयम् । (सध्र्यङ्) सहस्य सध्रिः (सू०) इत्यञ्चतौ परे सध्र्यादेशः । (तिर्यङ्) तिरसस्तिर्यलोपे (सू०) ॥ ३४ ॥ वदति (वदः) वदावदः, चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्य (वा०) । वाचो युक्तौ पटुः, वाग्दिक्-पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु (वा०) इति षष्ठ्या अलुक् । प्रशस्ता वागस्यास्ति वाग्मी, वाचो ग्मिनिः (सू०) । अत्यन्तं वक्तीति वावदूकः, वदकर- (सू०) इत्यत्र वदेर्[य]ङन्तात् ऊकं इति पदकारव्याख्यानात् । वक्तरीति, तृन् (सू०) । ऊकात् परस्य मुखवाक्य ॥ ३५ ॥ (जल्पाकः) जल्पभिक्षेति (सू०) षाकन्प्रत्यये षाकन् । (वाचाल इ०) आलजाटचौ बहुभाषिणि (सू०) । गर्ह्यवादी जल्पाकः । मुखेन कलहकरणे, निन्दितं मुखमस्यास्य मुखरः, (रप्रकरणे) खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् (वा०) । अबद्धमविन्दितं मुखमस्यास्ति अबद्धमुखः । शक्नोति वक्तुं शक्लः । (प्रियंवदः) प्रियवशेवदः खच् (सू०) ॥ ३६ ॥ (लोहलः) लह कथनादौ । कुत्सितं वदतीति कद्वदः, स्वपदादेश (सू०) इति केः कत् । अनुतापो वदत्य । कुत्सितो वादोऽस्य कुवादः । कुत्सितं चरतीति कुचरः, पचाद्यच् (नन्दिग्रहीति) । विगतः स्वरोऽस्य- अस्वरः, नञ् नञ्द्विकविपर्ययः ॥ ३७ ॥ (रवणः, इ०) रौति शब्दायतीति, चलनशब्दार्थात् (सू०) इति युच् । नान्दीं महामङ्गलं करोतीति नान्दीकरः, दिवाविभेति (सू०) टः । (जडः) जल घात्ये (चाद्धातुः), डलयोरैक्यम् । जलोऽज्ञश्चामी । मन्तुमर्थं मनुतेऽपि तथा । तत्समं सु कुमापदः । न- एडे वे (अ)वकीरोति मूकः- एडमूक- अवाग्मूकः, नात्मप्रचलत्परूपमपादेशैरपावर्षः (मागध०), एडो हि बधिर ॥ ३८ ॥ (तूष्णीकः) तूष्णीं शीलेपलेऽन्तरास्थ्यः (वा०) । ओनग्नी नग्ने, नग्ने स्म नग्नः । अविद्यमान वासोऽस्य- अवासाः । अवकृष्यते दूरीक्रियते स्मावकृष्टः, धिक्कृत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ आद्यो पूर्वो द्वौ पर्यायौ निष्कासितस्य नान्यः ।

आत्तगन्धो(र्धो)भिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ ।
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥
निः(नि)कृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।
मनोहत प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥
अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ ।
आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥
आक्षारितः क्षारितोभिशस्ते संकसुकोस्थिरे ।
व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥
विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोरिष्टदुष्टधीः ।
कश्यः कशार्हे सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥
द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।
विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥
शिश्विदानोकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ।
दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

चत्वार एकार्था इत्येके । (समौ) दण्डितार्थे । प्रत्य दिश्यते स्म प्रत्यादिष्ट , अनङ्गीकृत इत्यर्थः । अपविद्धोपि ॥ ४० ॥ नि क्रियते खलीक्रियते स्म नि कृत । मनसि हतो मनोहत । प्रतिबन्ध प्रवृत्तिनिवारणार्थः ॥४१॥ प्रतिक्षिप्यते न्यक्क्रियते स्म प्रतिक्षिप्त । (कीलित) कील बन्धने । प्राप्त आपद आपत्प्राप्त', प्राप्तापन्नेचद्वितीययेति (सू०) समास । (कान्दिशीक) का दिश व्रजामीति व्याकुलः, पृषोदरादि. (सू०) । भयाद् द्रुत पलायित ॥ ४२ ॥ आक्षार्यते स्वरूप चाल्यते– आक्षारितः, अलीकोत्पन्नपातकव्यपदेश । अभिशस्तोभिदूषित', मैथुनं प्रतीत्येके ¦। (सकसुकः) समिकसउकन् (उ०), अनिश्चित इत्येके । समावित्येव । व्यस्यति श्रेयोमार्गाद्व्यसन तेन ऋतो व्यसनार्तः, ऋतेचतृतीयासमासे (सू०) इति वृद्धि. । उपरज्यत स्मोपरक्तः । विगतो हस्तो यस्य स विहस्त , किंकर्तव्यतामूढत्वात् ॥ ४३ ॥ विक्लवत कातरा भवति विक्लव', क्लविधातुगणापरिसमाप्तेर्लौकिकः । विरुद्ध ह्वलति विह्वल. । विरुद्ध वष्टि कामयते विवशः । अरिष्टेन मरणचिह्नेन श्वासादिना दुष्टा धीर्यस्य । कशा चर्मयष्टिस्तद्घातोप्युपचारात्, तामर्हति कश्यः–अश्वादिः, दण्डादित्वाद्य. (सू०) । सन्नद्ध. सन् यो वधार्थमुद्यतः स आतत सायोग. सन्नेति वधार्थं धावति अवश्यं, आर्तं पलायमानं तायते वा– आततायी। वध उपलक्षणं यत्स्मृतिः– अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ ४४ ॥ अक्षिगतो यथा किंशारुकादि खेदकृत् । वधं शीर्षच्छेदं चार्हति । (विष्यः) नौवयोधर्मेति (सू०) यत् । (मुसल्य) मुसलेन वध्य इत्यर्थः ॥४५॥ (शिश्विदानः) श्विदि श्वैत्ये, लिट शानज्वा (सू०)। अकृष्ण निष्पापत्वाच्छुक्ल कर्मास्याकृष्णकर्मा। चपते चपलः चप सान्त्वने । चिनोति चिकुरः, चकेवां रूपं, लक्ष्मं च– तां वीक्ष्य लीलाचिकुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच (कु० सं०) । चलाचले स्यात्तरलश्चापलश्चचलश्चलः । दोष एकस्मिन्नेव दृग्ज्ञानमस्य, यत्काव्यः– दोषैकग्राहिहृदयः पुरोभागीति कथ्यते । पुरोग्रे भजते पूर्वं[सूर्ये]वत्पुरोभागी । निकृणोति हिनस्ति स निकृतः । (शठ.) शठ कैतवे ॥ ४६ ॥ कर्णे जपति सूचयति कर्णेजप', स्तम्बकर्णयोरमि

कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ।
नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥
अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः ।
कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥
निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।
वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥
अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।
दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥
स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।
उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥
सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।
कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

जपोः (सू०) इत्यच् । पेशयत्येकदेशेन सूचयति पिशुनः, पिश अवयवे, अपिश्यति खण्डयतीति श्रीभोजः । दुष्टो जनः, दुष्टं जनयति वा दुर्जनः । खं शून्यं लाति खलः, खलति चलति वा । नृन्शंसति नृशंसः । हन्ति तच्छीलो घातुकः, लषपतपदेति (सू०) उकञ् । क्रुड् गतिकौटिल्ये (अस्मात्) क्रूरः, कृणाति वा । पिबति धर्मं पापः, पापं वा स्त्यस्य । धूर्वते (धुर्वति स्म) धूर्तः ॥४७॥ मुह्यति मूढः । यथैव जातस्तथैव स्थितोऽसंस्कृतत्वाद्यथाजातः । मुह्यति मूर्खः, मुहेःखोमूर्च (उ०) । विधाया भोजनस्याप्त्यामिव वैधेयः, विधेयात्स्वार्थेऽण् वा । वाल्यते बालिशः, वाडृ आप्लाव्ये, पक्षिणाशंखेपेऽण् वा । मातृदासितथ । यद्भविष्यो दैवपरः । कुत्सितोऽर्यः स्वामी कदर्यः । कल्पते कृपणः । क्षुद्यतेऽल्पत्वात्क्षुद्रः । किंचित्पचति किंपचानः, औणादिक आनच् । मितं पचति मितंपचः, मितनखेच (सू०) इति पचः खच् । दीनाशोऽपि ॥ ४८ ॥ दुष्टा विधा प्रकारो भोजनं वास्य दुर्विधः । दीयते दीनः, दीङ् क्षये, स्वादय ओदितः (ग०) । दुःस्थः कौकटश्च । (वनीयकः) वनु याचने । याचते याचनः, युच् कन् । मार्गति मार्गणः । अर्थयते तच्छीलोऽर्थी, अर्थाचासंनिहितइति (सू०) इनिर्वा । तर्कु[र्कं]कश्च ॥ ४९ ॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः, अहमस्त्यस्य– अहंयुः, अहंशुभमोर्युस् (सू०), निपातनान्मान्तत्वम् । दिवि भवा दिव्या उपपा[प]द्यन्ते दिव्योपपादुकाः, द्युप्रागपागिति (सू०) यत्, लषपतपदेत्युकञ् (सू०) । अदृष्टसंहतेभ्यः परमाणुभ्यो जायन्ते सद्य इत्यर्थः । अयोनिजत्वार्थं पुनरिहोक्ताः । नरो गोमहिष्याद्याश्च जरायुजाः, जरायुर्गर्भशय्या ॥ ५० ॥ आद्यशब्दान्मशकयूकाद्याः । आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां वा पिपीलिकाद्यर्थः । आद्यशब्दात्तृणाद्याः । उद्भिनत्ति भुवमुद्भित्– उद्भिदं च, क्विप्, कश्च । उद्भेदनमुद्भित्ततो जायत इत्युद्भिज्जः, डः । इत्ययोनिजजरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जत्वेन पञ्चधा भूतसर्गः । एष भेदा(वा)न्तरभेदाच्चतुर्दशविधत्वं, यदाहुः– अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति । मानुष्य एकविधः स समासाद् भौतिकः सर्गः ॥ पैशाचो राक्षसो याक्षो गान्धर्वः शाक्र एव च । सौम्यश्च प्राजापत्यश्च ब्राह्मोऽष्टौ देवयोनयः ॥ ५१ ॥ सुन्दरं सुष्ठु नन्दयतीति नैरुक्ताः । रोचते रुचिरं, रुचिं राति वा । चरति मनोऽस्मिन्चारु । सुष्ठु समं शोभना समाप्नोति वा सुषमं, लक्षणया चारु । साध्नोति साधु । शोभते शोभनं, युच् । काम्यते कान्तम् । रोचते रुच्यं, राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्येति (सू०) कर्तरि साधुः । जानातीति ज्ञं, इगुपधज्ञेति (सू०) कः, मन एव ज्ञं यत्र तन्मनोज्ञम् । सर्वैर्मन्यते मञ्जु, धाम्नि । (मञ्जुलं) धर्मभावनरया तु मत्वर्थीयो लः श्यामलपिङ्गलादिवत् । हारि वल्गु मनोहारि च ॥ ५२ ॥ आशिश्वत

तदा(द)सेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।
अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥
निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्याऽवमाधमाः ।
कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥
मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।
पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलार्थ(त्म)कम् ॥ ५५ ॥
निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।
असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥
क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।
मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवराध्यवत् ॥ ५७ ॥
परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ।
श्रेयाञ्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥
स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

आप्यायते दृगनेन- आसेचनकं यस्य दर्शनाद् दृग्न तृप्यति । आभिमुख्येनेष्यतेऽभीष्टम् । अभ्याप्तुमिष्टमभीप्सितम् । हृदयस्य प्रियं हृद्यं हृदयस्य प्रिय इति (सू०) यत् हृदयस्य हृल्लेख इति (सू०) हृत् । दयते चित्तमास्ते दयितम् । (वल्लभ) वल्लति सौत्र प्रीत्यर्थ । प्रीणाति प्रिय, क ॥ ५३ ॥ निकृष्यते निकृष्ट । एवं प्रतिकृष्ट । अर्यतेऽर्वा । रिफति हिनस्ति रेफः । याप्यन्ते गुणा अस्मात् याप्य जपादि वा द्वस्वे (ग०) यः व्यापि । अवमं भवेदवम । अधोभवोऽधम अवाधसोर्ल पश्च (सू०) इति म सलोपश्च । कुत्सितं पूयते कुपूयं । नाद्यतेऽवद्यं अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यानिरोधे (सू०) साधु । खगति त्रस्यतीति खेटः, खिट उत्त्रासने । अणति रटताऽणकः अव कुत्सायां वन् (कुत्सित) । कन्दरोऽपि ॥ ५४ ॥ (मलिनं मलीमस) मलं अस्त्यस्येति ज्योत्स्नातमिस्रेति (सू०) साधु । कुत्सितं चरति कच्चरम् । म्लानं कल्मषं च । पुनाति पूतम् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । मेधनं यः मेध्यः मेधाय साधु वा । विशेषेणेन्द्धे वीध्रं रक् ॥५५॥ (निर्णिक्त) णिजिर् शौचे । (मृष्ट) मृजू(ष) शुद्धौ । निःशेषेण शोध्यानि शोध्यम् । अविद्यमानावस्करा वर्चस्कोऽस्यानवस्करम् । फलति विशीर्यते फल्गु निष्फला विशरणे । शुनं हितं शून्यं शून्यं च उगवादिभ्य यत् (सू०) इत्यत्र शुनः सम्प्रसारणं वदीर्घत्वम् (ग०) । ऌश्यते काम्यतेऽनावृतत्वाद् वशिकम् । तुद्यते स्म तुच्छम् । रिच्यते रिक्तं रिचिर् विरेचने ॥ ५६ । प्रधीयते प्रधानम् । प्रकृष्टं मुखमस्य प्रमुखं । प्रकर्षेण वक्ति पृथग् वमस्य प्रवेक । नास्त्युत्तमः स्मादनुत्तम । अतिशयेनोद्गत उत्तम । मुखमिव मुख्य शाखादिभ्योय (सू०) । वरणीयो वर्य । व्रियते वरेण्यं वृञ एण्य (उ०) । प्रकर्षेण वर्हते परिच्छेदात्स्य (प्रवर्ह) वृह वृद्धौ वर्हे प्राधान्ये वा प्रवर्हयुक्ष उत वा प्रवृ० वह उद्यमे । अनवरार्धे मुख्ये भागे भवोऽनवराध्य ॥५७। परार्धे भवं परार्ध्यं परावराधमोत्तमपूर्वाच्च (सू०) यत् । अगति न गच्छति वा-अग्र [ग्र]। प्रकृष्टमग्रं हरति प्राग्रहर । प्राग्रे भवं प्राग्र्य । (अग्र्य इ०) अग्र यत् (सू०) घच्छौ च (सू०) । अग्रणीग्रामणी शालीवरश्च । (श्रेयान् इ०) अतिशयेन प्रशस्य इष्ठन्नीयसुनौ प्रशस्यस्य श्र (सू०) । पुष्यति पुष्कल । अतिशयेन सन् सत्तम ॥ ५८ ॥ पुरुषो व्याघ्र इव शूर पुरुषव्याघ्र गोनाग । आद्यशब्दा मुखच्छन्दपदार्थवाचिन उपमितं व्याघ्रादिभि (सू०) इति समास । श्रेष्ठस्यार्थो गोचरा विषय एषाम् ॥ ५९ ॥ उपसृज्यते नियुज्यते उपसर्जनं, आविष्टलिङ्गत्वा-

अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।
विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥
वड्रोरुविपुलं पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे ।
स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
स्त्रियां मात्रात्रुटी पुंसि लवलेशकणाणवः ।
अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥
प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।
पुरुहू(हं) पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥
परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥ ६४ ॥
गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ।
विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥ ६५ ॥
समग्रसकलाखण्डपूर्णादि स्यादनूनके ।
घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ॥ ६६ ॥

क्लीबे, यथा– उपसर्जनं भार्या । अप्रधानस्तु वाच्यलिङ्गः । उपाग्र्यं च । विशी(स्तो)र्यते विशङ्कटः, वेः शालच्शङ्कटचौ (सू०) । प्रथते पृथु । गुणमात्रवृत्तेः (पृथुलः) । बृंहते (बर्हति) बृहत् । महति महत्, वर्तमानेपृषद्बृहन्महदिति (उ०) निपात्यते ॥ ६० ॥ वलते वड्रम् । ऊर्वते– उरु, उर्द् शब्दे । विपो-त्यति विपुलं, पुल महत्त्वे, कः । विस्तृतं च । प्यायते पीनः, क्तः, प्यायःपी (सू०), ओदितश्च (सू०) इति निष्ठा नत्वम् । (पीवन्, पीवरं) कनिब्वरचौ । (स्थूलं) स्थूल परिबृंहणे । घनो बहलश्च । स्तौति स्तोकम् । अल्यते– अल्पम् । क्षुद्यते क्षुद्रः । सूक्ष्म– दर्शने आप्याय्यते सूक्ष्मम् । दभ्यते दभ्रम् । (कृशं) कृश तनूकरणे । तन्यते तनु ॥ ६१ ॥ मीयतेऽनयाऽसौ मात्रा । त्रुटति त्रुटिः । लूयते लवः । लिश अल्पीभावे, लिश्यते लेशः । कणति निमीलति कणः । अणत्यणु । अतिशयेनाल्प (अल्पीय इ०), इष्ठनीयसुनौ । (कनीयः) युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् (सू०) । अतिशयेनाणु– अणीयः, तुरिष्ठेमे-यस्सु (सू०), टेः (सू०) इति टेर्लोपः ॥ ६२ ॥ प्रभवति प्रभूतम् । प्रचीयते प्रचोर्यते वा प्रचुरम् । प्राज्यते प्राज्यं, प्रकर्षेणाऽऽज्यते(वी)यते वा । न दभ्रमदभ्रम् । बंहते बहु । (बहुलं) बाहुलकान्मत्वर्थीयो लः । पूर्यते पुरु । पुर्विति हूयते पुरुहु । अतिशयेन बहु भूयिष्ठः, बहोर्लोपो भू च बहोः (सू०), इष्ठस्य यिट् च (सू०) इति भ्वादेशो यिडागमश्च । स्फायते स्फिरम् । भवति भूरि ॥ ६३ ॥ शतात्परं परः-शत (पारःशता अपि), यत्– प्रत्रीयो न्यग्रहेताय तस्य । परःसहस्राः शरदस्तपांसि (उ० रा०), पारस्करादित्वात्सुट् । श्रीभोजस्तु परःशब्दं निपातं मन्यते, यथा परोवरः, परोक्षम् ॥ ६४ ॥ (गणेयं) उणादौ गणेरेयः । (गणितं) कर्मणि क्तः । समति समं सर्वार्थे सर्वनाम, यथा– सूर्यः समेषां समः । सर्वति सरति वा सर्वम् । वेवेष्टि विश्वम् । नास्ति शेषमस्याशेषम् । कृती वेष्टने, कृत्स्ने व्याप्यतेऽनेन कृत्स्नम् । समस्यते– एकीक्रियते समस्तम् । निवृत्तं खिलाच्छून्यान्निखिलम् । नास्ति खिलमस्याखिलम् । निष्क्रान्तं शेषान्निःशेषम् ॥ ६५ ॥ संगतमग्रमस्य समग्रं, गर्भं प्रसते वा । सह कलाभिर्वर्तते सक-लम् । न खण्डं भिन्नमखण्डम् । पिपर्ति पूर्यते वा पूर्णम् । पूर्णमिलेऽद्दे । आदिशब्दादभिन्नादि । नास्त्यू-नमस्यानूनम् । (घन) मूर्तौ घनः (सू०) इति साधुः । निर्गतमन्तरं व्यवधानमस्य निरन्तरम् । सदा-स्यते घस्यते सान्द्रम् । निबिडं निविरीसं(शं) गाढं [निरन्ध्रं] च । पेल्यते क्षिप्यते पेलवम् । विरा-मन्तरं विरलम् । तन्यते तनु । शिथिलं श्लथं च ॥ ६६ ॥ संभूताः आगोरगुणवचनान्सर्वापि, द्वयन्तरप-

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ।
सदेशाभ्यास(श)सविधसमर्यादसवेशवत् ॥ ६७ ॥
उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ।
संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ॥ ६८ ॥
नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् ।
दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् ॥ ६९ ॥
वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् ।
उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने ॥ ७० ॥
न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रेऽवनतानतम् ।
अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ॥ ७१ ॥
आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि ।
ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ॥ ७२ ॥
शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ।
स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ॥ ७३ ॥

समीप्योपईत् (सू०) । निकृन्नाति निकट, सप्रदेश्वेति (सू०) कटच् । आसीदति स्मासन्नः । संनिकृष्यते स्म संनिकृष्टः । समान नीडमस्य सनीडं, सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये (सू०) इति सामीप्य लक्षणयात्र । समानो देशोऽस्य सदेशः । अभ्यस्यतेवाप्यतेऽभ्यासः । (सविध इ०) समाना विधा मर्यादा वेशश्चास्य ॥ ६७ ॥ कण्ठस्य समीपमुपकण्ठम् । अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः । अभ्यर्द्यतेऽभ्यर्णः, अभेश्चाविदूर्ये (सू०) इतीडभाव. । अभिमुखमग्रमस्याभ्यग्रम् । अभित इति निपातः, अभेस्तसिर्वा । नास्ति पदेन तिरस्करिण्यान्तरं व्यवधानमपदान्तरम् ॥ ६८ ॥ अतिशयेनान्तिकं नेदिष्ठं, नेदीयोऽपि, अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ (सू०) । दूरमत्र दूरम् । अतिशयेन दूरं दवीयः, स्थूलदूरेति (सू०) यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुण. । दृणाति दीर्घम् । आ यम्यत आयतं, आयतते वा ॥ ६९ ॥ वर्तते भ्रमति वर्तुलम् । निर्गत तलं प्रतिष्ठाऽस्य निस्तल, भूमौ नास्ते तत्र वा रजो न तिष्ठति । बध्नाति गतिं बन्धुरम् । (उन्नतानत) उन्नत सदुन्नताधिवशादीषन्नतं, यथा– कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य (कु० म०) । उच्चीयत उच्चम्, ड , उदञ्चो वा, आचपराचादिवत्– मयूरव्यंसकादिर्वा (सू०) । प्राश्नुते प्रांशु । उन्नमति स्मोन्नतम् । ऊर्ध्वमग्रमस्योदग्रम् । ऊर्ध्वं श्रयति स्मोच्छ्रितम् । तुञ्जत्यादत्ते तुङ्गम् । उत्तुङ्गमुन्दुरं च । वमति वामोऽस्त्यस्य वा वामनः ॥ ७० ॥ *नियतमञ्चति न्यक् । निम्न चीयते नीच, नीचैश्चीयतेऽस्य वा* । खर्वति खर्वः । ह्रसति ह्रस्व । अवनतमग्रमस्यावाग्रं, अधोमुखमित्यर्थः । अवनमति स्मावनतम् । आनमति स्मानतम् । इयर्ति– अराः सन्ति वास्य– अरालम् । वर्ज्यते वृजिनम् । जी(ही)यते जहाति वा जिह्मम् । (ऊर्मिमत्) ऊर्मयो भङ्गाः सन्त्यस्य । (कुञ्चित) कुच गतिवैकल्ये । नमति स्म नतम् ॥ ७१ ॥ आविध्यत आविद्धम् । भुजो कौटिल्ये, भुग्नम् । वेल्लति वेल्लितम् । वञ्चति वक्र, रक् । भङ्गुर च । इयर्ति ऋज्यते वा ऋजु । प्रकृष्टो गुणोऽस्य सदृशो गुणेन मौर्व्या वा प्रगुण. । व्यस्यते विपर्यस्यते स्म व्यस्तम् । आकोलत्येकीभवति– आकुलम् ॥ ७२ ॥ शश्वद्भवः शाश्वतः, अव्ययानांभम नेटिलोपः (वा०), आराच्छश्वतोर्नेष्यते (इ०) । शाश्वतिकोऽपि । ध्रुवः, ध्रुव स्थैर्ये । नियत भवं नित्य, त्यब्नेर्ध्रुवे (वा०) इति त्यप् । (सदातन इ०) सदाभवः सनाभवश्चेति, सायंचिरमिति (सू०) ट्युट्युलौ तुट् च । तिष्ठति तच्छीलः स्थास्नु, ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः (सू०) । अतिशयेन स्थिर स्थेयान्, प्रियस्थिरेति (सू०) स्थादेश ॥ ७३ ॥ एकरूपो निर्विकार । निरवधिं कालं

कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ।
चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ॥ ७४ ॥
चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् ।
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥ ७५ ॥
अतिरिक्तः समधिको दृढसन्धिस्तु संहतः ।
खक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥ ७६ ॥
जरठं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ।
पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ॥ ७७ ॥
प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ।
नूत्नश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥ ७८ ॥
अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ।
प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्य(प्रत्य)क्षमतीन्द्रियम् ॥ ७९ ॥

व्याप्नोति स्थिरत्वात् (कालव्यापी) । कूटेनाचलत्वेन तिष्ठति कूटस्थः, आत्माकाशादिः । तिष्ठति तच्छीलः स्थावरः शैलादिः, स्थेशभासेति (सू०) वरच् । जङ्गमात्प्राणिनोऽन्यः (जङ्गमेतरः) । (चरिष्णुः) चरेस्ताच्छील्ये- इष्णुच् । भृशं गच्छति जङ्गमः, अकौटिल्येऽप्यभिधानाद्यङ् (ज्ञा०) । (चरं) चरेरच् । चरिचलिपतीति (वा०) वा द्विर्भाव आगागमश्च । त्रस्यति चलत्वात्त्रसम् । इङ्गतीङ्गम्, इगि गत्यर्थः ॥ ७४ ॥ चलति तच्छीलश्चलनः, चलनशब्दार्थाद्युच् (सू०) । (कम्पनः) कम्पते तच्छीलः, युच् । (कम्प्रः) नमिकम्पीति (सू०) रः । लुड विलोडने लोलम् । (चलाचलं) चरिचलीति (वा०) द्विरभावागागमश्च ॥ ७५ ॥ अतिरिच्यतेऽतिरिक्तः । सम्यगध्युपरिभवः समधिकः । संहन्यते स्म संहतोऽच्छिद्रः । खक्ख हसने, कक्खटमित्येके । (कठिनं, कठोरं) कठ कृच्छ्रजीवनेऽस्मादिनच्- ओरचौणादिकौ । कृन्तति क्रूरम् । नियतं तिष्ठति निष्ठुरम् । (दृढ) दृह वृद्धौ, क्ते, दृढो बलवति साधुः (दृढ स्थूलबलयोः) ॥ ७६ ॥ जीर्यति जरठम् । मूर्च्छति मूर्तम् । नवैकार्था इत्येके । प्रोह्यते स्म प्रौढम्, प्राद्धोढोढ्येषैष्येषु (वा०) वृद्धिः । (एधितं) एध वृद्धौ । पुरा नव(भव)पुराणम्, नश्पुराणे (वा०) । (प्रतन, इ०) पुरान्- ल्तनौ प्रत्नश्च प्रत्यर्थे (नश्च पुराणे प्रात्) । पुरा भव चिरंभवं, सायंचिरमिति (सू०) ट्युट्युलौ, निर्देशान्मान्तत्वम् ॥ ७७ ॥ प्रतिगतमग्रमस्य प्रत्यग्रः । अभिनूयतेऽभिनवः, णु स्तुतौ । नव एव नव्यः । (नवीन इ०) नवस्य नूआदेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः (वा०), यश्च । नवश्च । सुष्ठु कुत्सितं म्रियते म्लायति वा सुकुमारं, कुमार क्रीडायामिति चुरादिः । मृद्नाति मृदु । (मृदुलं) गुणवाचकाल्लच् ॥ ७८ ॥ अन्वञ्चत्यन्वक्- ऋत्विग्दधृगादिना क्विन् । अक्षस्य पश्चादन्वक्षम्, अक्षो रथावयवे । पदस्य पश्चादनुपदं, पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । अनुगच्छत्यनुगः, डः । तत्रैते त्रयं (अन्वक्, अन्वक्ष, अनुपदं च) अव्ययं वर्तते, इत्यन्ये तु द्वयोः (अन्वक्षं, अनुपदं च) । अक्षिणी प्रतिगतं प्रत्यक्षं अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (वा०) इति समासः । इन्द्रियेषु भवमैन्द्रियकम् । अक्षमविषयमप्रत्यक्षं, तदतिक्रान्तमतीन्द्रियम् ॥ ७९ ॥ एक रजनम-

एकतानोनन्यवृत्तिरे(रै)काग्र्यैकायनावपि ।
अप्येकसर्ग एकाग्रोप्येकायनगतोपि सः ॥ ८० ॥
पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ।
अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ॥ ८१ ॥
मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्वणम् ।
साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥ ८२ ॥
भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोन्यतरावपि ।
उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमवलम्बितम् ॥ ८३ ॥
अरुंतुदं तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् ।
प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च ॥ ८४ ॥
वामं शरीरे सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ।
संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ॥ ८५ ॥

विच्छिन्नो विस्तारोस्यैकतानः । अनन्यैकरूपा वृत्तिर्व्यापारोस्यानन्यवृत्तिः । एकमग्रं पुरोगतं ज्ञेयमस्यैकाग्रः, स्वार्थेऽण्वा । एकमयनं गतिरस्यैकायनः । एकः सर्गो निश्चयोस्यैकसर्गः । एकमयनं गतः (एकायनगतः) ॥ ८० ॥ आदीयते प्रथममित्यादिः, धर्मिवृत्तित्वेप्यजहल्लिङ्ग, यथा– आदिर्गर्गकुलम् । धर्मवृत्तित्वे भवे यत्, आद्यो वाच्यलिङ्ग.– अन्त्यवत् । पूर्वति पूर्वः । पुरो भवः पौरस्त्य, दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् (सू०) । प्रथते प्रथम । आदिमोग्रिमश्च । अमत्यन्तः, धर्म(र्मि)वृत्तित्वेप्यस्त्रीलिङ्गः, यथा– कुलस्यान्त प्रभु स्त्रियः । जघने भवो जघन्यः, दिगादिभ्योयत् (सू०) । चरति, चरमः । पश्चाद्भवः पाश्चात्यः– पश्चिमः, दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् (सू०), अग्रादिपश्चाड्डिमच् (सू०) । अन्तिमोपि ॥ ८१ ॥ मुह्यन्त्यस्मिन्मोघः, न्यङ्क्वादित्वात् (सू०) कुत्वम् । (स्पष्टं) स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्फुटति बहिः प्रकाशते स्फुटम् । प्रकृष्टं व्यज्यते स्म प्रव्यक्तम् । उद्वणत्युल्वणं, पृषोदरादित्वात् (सू०) पक्षे ल । एतौ पूर्वत्र संबध्नाति । उद्धतमुत्कटमुद्रिक्तं च । समानसाधारणमस्य साधारणम् । समान मानमस्य सामान्यं, भावे(स्वार्थे) ष्यञ् । (एकाकी, इ०) एकादाकिनिच्चासहाये (सू०), चात्कन्लुकौ च ॥ ८२ ॥ भिन्न इत्यर्थे । त्वोन्यार्थः सर्वनाम, यथा– उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचं[च्यं] (निरुक्त) । एत्येकः, यथा– इत्येके मन्यन्ते, यत्कात्यः– प्रधानान्यासहायेषु सङ्ख्यायां चैक इष्यते । अनित्यन्य, अघ्न्यादि (उ०) । (अन्यतरः) तरप्स्वार्थे– अल्पाच्तरवत् (सू०) । एति– इतरः । उदक्चावाक्चोच्चावच, उन्नतं चावनतं च वा, मयूरव्यंसकादि. (सू०) । नैकशब्द सुप्सुपेति (सू०) समासात्, नानाप्रकारमित्यर्थ । उच्चण्डते– उच्चण्डम् । अवलम्बतेवलम्बित[म्बन]म् । अत एव उच्चण्ड जानुलम्बि चेति पेठुः । केचित्त्वविलम्बितमित्याशुकार्यमाहु, उच्चण्डमुत्तालमिति हि सभ्याः ॥ ८३ ॥ अरुंषि तुदत्यरुंतुदं, विध्वरुषोस्तुदः (सू०) इति खच् । (मर्मस्पृक्) स्पृश उपतापे, मर्मव्यथकमित्यर्थ । निष्क्रान्तमर्गलाया निरर्गलमानयन्त्रणम् । उद्दाममुच्छृङ्खलं च । (प्रसव्यं, अपसव्य) प्रगतं– अपगत सव्याद्वामादित्यर्थं, सव्यशब्दो हि– आराच्छन्दवद्वामदक्षिणार्थः । प्रतीपं कूलात्प्रतिकूलं, लक्षणया विरुद्धार्थं प्रातिलोमवत् । अपतिष्ठत्यपष्ठु, कु, सुषामादित्वात् (सू०) षत्वम् । विपरीतं विलोमं च ॥ ८४ ॥ वम्यते वामम् । सूयते सव्यं, षु प्रसवे । शरीर इत्येव । अपक्रान्तं सव्यादपसव्यम् । दक्षिण, दक्ष वृद्धौ । सकटत्यावृणोति सकट, संप्रोदश्चकटच् (सू०), विशेष्यलिङ्गम् । पुंलिङ्गस्तु संबद्ध्यन्तेस्मिन् सवाध । कल्यते क्षिप्यतेत्रान्यत्कलिलम् । गाह्यते व्याप्यत्वाद्गहनम् ॥ ८५ ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णे मुण्डितं परिवापितम् ।
ग्रन्थितं संदितं दृब्धं विसृतं विस्तृतं ततम् ॥ ८६ ॥
अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ।
वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ॥ ८७ ॥
नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ।
परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ॥ ८८ ॥
प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते ।
निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्ठितरूषिते ॥ ८९ ॥
द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते कारितशिक्षिते(काचितशिक्यिते)।
घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे ॥ ९० ॥
वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ।
रुग्णं भुग्नेऽथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ॥ ९१ ॥
स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते ।
वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ संयाजित उपाहितः ॥ ९२ ॥

सङ्कीर्यते संकीर्णं निरन्तरं व्याप्तम् । सङ्कोलति निरन्तरमिवाति सङ्कुलम् । एतान्युर्वन्त सदर्थानि व्याप्तय-र्थन्त त् । (मुण्डित) मुडि खण्डने । (परिवापितं) परिपूर्वो वपिर्मुण्डनार्थः, यथा- मद्दास्परिवापणे (सू०)। सहित दिन यदेति स दितं, दोवखण्डने । सङ्ग्रानित सयमिनं बद्ध निगडित च । दृब्धं, दृभी ग्रन्थे । विसरति स्म विसृतं, विस्तीर्यते स्म तन्यते स्म (विसृतं, इ०) ॥ ८६ ॥ स्मृतेर्व्यन्त र्हितमन्तर्गतम् । प्रणिधीयते स्म प्रणिहितम् । (वेल्लित) वेल्ल चलने । (प्रेङ्खित) इखि गत्यर्थं । धूञ् धुञ् कम्पुमयः पाठ । प्रेङ्खते निरन्तरालिनो कुलिशान्दे लितवपि ॥ ८७ ॥ (नुत्त, नुन्नं), नुदविदेति (सू०) वा निष्ठानत्वम् । अस्यते स्म अस्तम् । निष्ठीव्यते स्म निष्ठ्यूतम् । अविध्यते स्माविद्धम् । परिक्षिप्यते समन्तात्क्षिप्यते स्म परिक्षिप्तम् । नियन्त्र्यते स्म निवृतम् । परीतं परिवेष्टितं वलितं परिक्षिप्तं परिवारितं च । मुषि क्र्यादि., मूषिर्भ्वादि ॥ ८८ ॥ आच्छिद्यते स्म- एकादिक्रमेणोत्कान्तरेण न्यस्यते- अहतम् । द्वे द्वे तुल्यार्थे । गुण्ठित गुडिनमातु । रूषितं रूक्षो व्याप्त्यर्थः, यथा- अन्तर्गिरिरेणुरूषितः (किरा०) । प्रवर्धते, प्रसरति, न्यस्यते, निसृज्यते, गुण्यते, आहन्यते, निदिह्यते, उपचीयते, गुह्यते, गुप्यते, गुण्ठ्यते, रूष्यते ॥ ८९ ॥ द्रूयते, अवदीर्यते, उद्गूर्णे । द्रुतमय विभिन्नम् । (उद्-गूर्ण) गुरी उद्यमे । काचितं शिक्याकारितं । घ्रायते स्म घ्राणं, नुदविदोन्देति (सू०) वा निष्ठानत्वम् । समुदच्यते समुदक्तं, अयोनिवाद ने (सू०) इतं व्याप्त्या ॥ ९० ॥ बलय. संजातोऽस्य बलयितम् । (संवीतं) व्येञ् संवरणे । (रुग्ण) रुजो भङ्गे । (भुग्न) भुज कौटिल्ये । (शात, निशित)शो तनूकरणे, शाच्छोरन्यतरस्याम् (सू०) इति वेदम्, उपसर्गप्राधान्यं द । शितनिशातौ च । (क्ष्णुत) क्ष्णु तेजने । (तेजित)तिज निशाने ॥ ९१ ॥ पच्यते स्मं पक्वं पचो वः, पचे व (सू०) इति निष्ठावत्वम्, आतुम- औषध्य फलपाकान्ता. (अम०)। जिह्रेति स्म (ह्रीघ्रावो), नुदविदोन्देति (सू०) वा नत्वम् । त्रिषु वृत्त । वर्तते वृत्ते चा वृत । वावृत, वृतु- वावृतु वरणे, वर्तने], इयनयुक्त अन्यत्रापि वेद्य, स्फेवे- टतो वयतनामने(-व्यतन भेतः) सङ्घि । उपाधि यते स्मोपाहितः ॥ ९२ ॥ (स्वम) स्वञ्ज् सरणे । (ईन)धिञ् स्वने, स्वादयोऽदित (ग०) । (त्वर)उ ञित

प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं स्रुतम् ।
संगूढः स्यात्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः ॥ ९३ ॥
विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ।
अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः ॥ ९४ ॥
अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ।
बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं सितम् ॥ ९५ ॥
निष्पक्के क्वथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ।
निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले ॥ ९६ ॥
पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते ।
पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुद्वान्तमुद्गते ॥ ९७ ॥
दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः ।
ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजितेऽञ्चितः ॥ ९८ ॥
पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः ।
प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते ॥ ९९ ॥
वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नवित्तौ विचारिते ।
निष्प्रभे विगतारोका विलीने विद्रुतद्रुतौ ॥ १०० ॥

रणे । विरुद्धमवगीयतेऽवगीतः ॥ ९३ ॥ विविधा विधा प्रकारोऽस्य विविधः । बहुरूपः पृथग्रूपो नानाविधश्च । (अवरीण) अवेति विरुद्धार्थं । चूर्णेनावध्वस्तोऽवचूर्णितः, सत्यापपाशेति (सू०) णिचि क्तः ॥ ९४ ॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानीति (सू०) फणेः फाण्टं साधुः, त्रिफलाकषायादिसारम् । (स्वानितं, ध्वनितं) मनस्तमगोरन्यत्रेट् । (संदानितं) दाप् अवखण्डने । (मूतं) मूङ् बन्धने । द्यतिस्यतीति (सू०) इत्वे- उद्दितं संदितं च । षिञ् बन्धने, सितः ॥ ९५ ॥ निःशेषेण पक्वं निष्पक्वम् । श्रातेः श्रपेश्च शृतंपाके (सू०) इति साधुः । निर्वाति स्म निर्वाणः, वातादन्यत्र शान्त्यर्थे साधुः (निर्वाणोऽवाते) । आदिशब्दान्निर्वाणं मुक्तिर्निर्वृतिश्च, यथा- प्रिय[या]दर्शनमेवास्तु किमन्यैर्दर्शनान्तरैः । निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चेतसा ॥ निर्वाति निर्वातः, गतो वात इत्यर्थः ॥ ९६ ॥ परिणमतेऽवस्थान्तरं प्राप्नोति स्म, यथा- परिणतधीः । (गूनं)गु पुरीषोत्सर्गे, दुग्वोर्दीर्घश्च (वा०) । (मीढं) मिह सेचने, ढ्लोपेपूर्वस्यदीर्घोऽण (सू०) । पुष्यति स्म पुष्टम् । पोषति स्म पुषितम् । सह्यते स्म सोढ, सहिवहोरोदवर्णस्य (सू०) । (उद्वान्तः) टुवम उद्गिरणे ॥ ९७ ॥ (दान्तः) वादान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः (सू०) इति ण्यन्ता क्ते वा साधुः । एवं शान्तादयः । अर्द गतौ याचने च, अर्दितः । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा इति सामान्येन निपातनात्, यथा- आज्ञापितः, आज्ञप्तः । (अञ्चितः) अञ्चु पूजायाम् (सू०) इनीड् नलोपाभावश्च ॥ ९८ ॥ (क्लिष्टः) क्लिशःक्त्वानिष्ठयोः (सू०) इति वेट् । (सितः) षान्तकर्मणि, द्यतिस्यति मास्थेति (सू०) इत्वम् । (प्रुष्ट इ०) प्रुषु प्लुषु उष दाहे । (तष्ट इ) तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥ ९९ ॥ (वेधित) विध विधानेनेकार्थः । छिद्यते स्म छिद्रितः, छिद्रं संजातं वास्य । व्यधे क्तः, विद्धः । विद विचारणे, नुदविदोन्देति (सू०) नत्वं, यदाह- वेत्तेर्विन्नश्च वित्तश्च (भ०धा०) । नास्ति रोकः रोचनमस्यारोकः । (विलीनः) लीङ् द्रवीकरणे ॥ १०० ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदितौ ।
ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ॥ १०१ ॥
स्यादर्हिते नमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम् ।
वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ॥ १०२ ॥
संतापितस्तु तप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ।
हृष्टो मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः ॥ १०३ ॥
छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् ।
स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं च गलितं च ॥ १०४ ॥
लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ।
अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ॥ १०५ ॥
आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ।
त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ॥ १०६ ॥
अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानिते च परिभूतम् ।
न्यस्तं त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ॥ १०७ ॥

(भिन्न इ०) भिदिः– श्वादिश्चुरादिश्चेति वा– इट्। ऊतं, ऊञी तन्तुसंताने, क्तः, लोपो व्योर्वलि (सू०)। स्यूतं, षिवु तन्तुसंताने, च्छ्वोः शूडिति (सू०) वस्योत्वम्। उत, वेञ् तन्तुसंताने, क्त, संप्रसारणम्। तन्तुभिः संतते विस्तृते ॥ १०१ ॥ (नमस्यितं, इ०) नमोवरिवइति (सू०) नमसः पूजायां क्यच्, क्यस्य विभाषा (सू०) इति यस्य वा लोपः। (अपचायितं, इ०) अपचितश्च (सू०) इति चायेर्वा साधुः। पूजितं च। वरिवसः परिचर्यायां क्यच् ॥ १०२ ॥ (संतापित इ०) तपिश्चुरादिर्भ्वादिश्च। (धूपित इ०) गुपूधूपेति (सू०) आयः, आयादय आर्धधातुके वा (सू०)। (दूनः) दूङ् परितापे, स्वादय ओदितः (सू०) इति निष्ठा नत्वम्। प्रह्लादते स्म प्रह्लन्नः, ह्लादो निष्ठायाम् (सू०) इति ह्रस्वः ॥ १०३ ॥ ल्वादिभ्यश्च (सू०) इति नत्वे लूनम्। छो छेदने, शाच्छोरन्यतरस्याम् (सू०) इत्त्वं वा (छातं, छितं)। दाप् लवने, अस्माद्दातम्। दो अवखण्डने, अस्माद् द्यतिस्यतीति (सू०) इत्वे दितम्। वृश्च्यते स्म वृक्णम्, ओव्रश्चू छेदने। स्कन्न, स्कन्दिर् गतिशोषणयोः। पन्न, पद गतौ। एते ध्वस्तादेः पतितेऽर्थे वर्तन्ते ॥ १०४ ॥ प्राप्तं कर्मणि, प्राप्तमसिद्धिने सम इति कर्तरि। विन्नं, विद्लृ लाभे। भावितं, भू प्राप्तौ, आधृषाद्वा (सू०) इत्यस्य वा णिच्, पक्षे भूतं, यथा– इष्टंभूतम्। आसादितं, आङः षद पद्यर्थे णिच्। अन्वेषितं, इषु णिषु एषु गतौ। अन्विष्टं, इषेः तीषसहेति (सू०) वेट्। गवेष मार्गणे। मार्ग अन्वेषणे। मृग अन्वेषणे ॥ १०५ ॥ आ– अर्दते– आर्द्रः पचादिः। सहार्द्रेण गुणेन वर्तत इति सार्द्रः। तिम ष्टिम आर्द्रीभावे। (समुन्नं, इ०) उन्दी क्लेदने, नुदविदोन्दत्रेति (सू०) वा नत्वम्। (गोपायित, इ०) गुपेः, आयादय आर्धधातुके वा (सू०) ॥ १०६ ॥ (अवगणितं) अवेति विपर्यये। अवमतं, मन ज्ञाने। अवमानितं, मानिश्चुरादिः, मान पूजायां वा। अनादरे च। ईयते हीनम्, ओहाक् त्यागे, निष्ठा नत्वं (ओदितश्च), घुमास्थागापेति (सू०) इत्वम् ॥ १०७ ॥ (उक्तं, उदितं) वचिवदी वचने संप्रसारणम्। (अभिहितं) दधातेर्हिः– उक्तार्थः, दधातेर्हिः (सू०)। (धुत) धुञ् अवधूनने– अनिट्। (धुवितं) धुविरवधूनने वेट्। ननु अवधीरितमवज्ञातं, हर्षा-
... इति विकल्पे, यस्य विभाषा (सू०) इति

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितं ।
बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ॥ १०८ ॥
ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ॥ १०९ ॥
ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ।
अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥ ११० ॥
भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ।
अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ॥ १११ ॥
क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ।
क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ॥ ११२ ॥
साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः ।
बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥ ११३ ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः । १ ।

निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् । मत तु मन्यतेः । वेत्तेस्तु विदितं, निष्ठा । प्रतिपन्न, पद गतौ, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति ॥ १०८ ॥ ऊर्यू(री)उररी तु विस्तारेऽङ्गीकारे च गतिसंज्ञाः (ऊर्यादिच्विडाचश्च), तेन ऊरीकृतमपि । (संगीर्ण) सम.प्रतिज्ञाने (सू०) इति संगिरङ्गीकारार्थः, गॄ शब्दे ॥ १०९ ॥ ईलितं, ईड स्तुतौ, डलयोरेकत्वम् । (शस्तं) शंसु स्तुतौ । (पणायित, इ०) पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, आयादय आर्धधातुके वा (सू०) । अपि स्वार्थे, उपसर्ग इत्यके । गीर्णं, गॄ शब्दे ॥ ११० ॥ लिप्तस्थाने लीढं पेठुः । (प्रत्यवसित) प्रत्यवपूर्वः स्यतिर्भोजने वर्तते । (गिलित) गॄ निगरणे, अचि विभाषा (सू०) इति रत्वम् । (प्सात) प्सा भक्षणे । (अभ्यवहृतं) अभ्यवपूर्वो हृञ् भोजने । अद्यते स्मान्नं, अदोऽनन्ने (सू०) इति निपातनात्साधु । (जग्ध) अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति पक्षे जग्धिः । वाच्य चात्र– ब्रह्मण्यो ब्राह्मण हितो वीतदम्भस्त्वकल्मषः । असमतः प्रणाय्यः स्यात्सुमुखः प्रियदर्शनः ॥ वैरागिको विरागार्हः शंसितस्तु सुनिश्चितः । ईर्ष्यालु कुहनो गोष्ठश्वोऽन्यद्वेष्टा स्वगेहगः ॥ [गोष्ठश्वः, अचतुरेति (सू०) साधु] । तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत्स आय शूलिको जनः । गेहेशूरो गृहेनर्दी पिण्डीशूरोऽथ संस्कृतः ॥ व्युत्पन्नदहनक्षुद्गः अन्वेष्टानुपदी समौ ॥ नीलीरागः स्थिरस्नेहो हारिद्रारागकोऽन्यथा ॥ आसीन उपविष्टः स्यादूर्ध्वस्थोऽर्ध्वदमो स्थितः । उत्तरश्च उन्मुखे गृह्यः पक्षे(क्ष्ये) न्युब्जस्त्वधोमुखे ॥ १११ ॥ अतिशयेन क्षिप्र. क्षेपिष्ठः । एव क्षुद्र. क्षोदिष्ठः । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः । एवमुरु. वरिष्ठः, प्रिय स्थिरास्फिरोरुवहुलेति (सू०) प्रस्थस्फवर्बंहादेशा. । स्थूल. स्थविष्ठः, स्थूलदूरयुवेति (सू०) यणादिलोपेऽपे पूर्वस्य च गुणः । बहुलो बंहिष्ठ. ॥ ११२ ॥ अतिशयेन बाढं साधिष्ठं, अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ (सू०) । एवं दीर्घो द्राघिष्ठ. । स्फिरः (बहु०) स्फेष्ठः । गुरुर्गरिष्ठः । ह्रस्वो ह्रसिष्ठः । वृन्दारको वृन्दिष्ठः, प्रियस्थिरेति (सू०) आदेशः । वाच्यं चात्र–प्राप्ये प्रामेयकप्रामाणावाच्छिन्नो बलाद्धृते । चोरिते मुषितं मुष्टं स्पष्टं तु नतोऽन्नतम् ॥ उत्पाटितोन्मूलितार्थमुद्धृतं वर्धिते वृद्धम् । आचितं निचितं पूर्णं पूरितं निभृते भृतम् ॥ प्रतिभिन्नं प्रविष्टं स्यादन्तर्गर्भ निरर्थके । न्यञ्चित स्यादधः क्षिप्त निम्नमूर्ध्वमुद्धितम् ॥ स्तोकवितं चतुर्थे तु तुरीयं तुर्यमास्थिते । आश्वारे क्लिष्टसंकुलः स्याच्चरे थ्यारित(?)भूषितो ॥ प्रचर्चित प्रतीत द्वेष्याभृष्याश्रिताः समाः । ध्यानं श्रीनिश्चितेऽर्थितं प्रकाशरसष्टे स्फुटे ॥ ११३ ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः । १ ।

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् ।
कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥
साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।
यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्था(स्या) विलक्षणम् ॥ २ ॥
शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ।
अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥
वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम् ।
विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥
पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तधा(वा)रणमित्यपि ।
सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥
आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना ।
संमूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याच्ञा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

प्रकृत्यर्थैः संकीर्णेऽपि लिङ्गमुन्नयेत । प्रकृत्या (यथा)– अपरस्पराः सार्था यान्ति, अपरस्पराणि सख्यानि वदन्ति [अपरस्पराणि वदन्ति] । प्रत्ययेन (यथा)– क्तिन्, शान्तिः, नपुंसके भावे क्तः (सू०) ल्युट् च– आसितं, तर्पणम् । अर्थेन तु (यथा)– कर्मैव कार्मणम् । आदिशब्दात्सम्बन्धेनापि लिङ्गं (यथा)– यदृच्छा स्वैरिता, शमथस्तु शमः । (कर्म, क्रिया) भावकर्मणि मनिन् (सर्वधातुभ्यो मनिन्), कृञः श च (सू०) । क्रियासातत्ये गम्यमाने, अपरे च परे च– अपरस्पराः सार्था यान्ति, अपरे च परे च यत्र तदपरस्परं कृत्वा वा, अपरस्पराः क्रियासातत्ये (सू०) इति साधुः ॥ १ ॥ पारायणे येन सकलं व्याप्नुवन्ति पारायणम् । त्वरया तुरणं वा तुः, तथा हेतुशून्या– अयन्ते येन सङ्गं गच्छन्ति तत्तुरायणम् । या या– इच्छा यदृच्छा, यदृच्छादयोऽपि जनुकर्णेति (माधव०) वाक्यनिपातनात्सुः । स्वेन– ईर्ते तच्छीलः स्वैरी, भावे तल् (तस्य भावस्त्वतलौ), स्वैरस्य भावो वा । आननमास्था, व्यपधनेति (सू०) युचि नसे, वाक्येऽपि (वाक्यनिशेषा) स्त्रीलिङ्गम् (सू०), अस्थितमिति निरेधो द्वयोरेकोऽन्यशब्दयोर्न वैलक्ष्य । विगतं लक्षणमस्येति विलक्षणमनौचित्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ (शमथः, इ०) शमादिभ्योऽथच्, यति तु नोदात्तोपदेशस्येति (सू०) वृद्ध्यभावः । कामक्रोधाद्यभावः शान्तिरस्त्रीऽशर्मादिमुखा दान्तिः । अवदायतेऽनेन– अवदानं सेनोक्तेचरितं, वृत्तं परिहृतं, निर्दृतमिति केचित् । (प्रवारणं) कामनापूर्वं दानं स्वेच्छलाभ इत्यर्थः । काम्यदानमिति तु युक्तः पाठः ॥ ३ ॥ (वशक्रिया) वशीकरणम् । वनुवनोरव्यये (ग०) इत्यनेकार्थेन संवननं, वनु याचने वा । मूलेऽपथिमितैद्धिकरणं यत्, कर्मैव कार्मणं, तद्युक्तात्कर्मणोऽण् (सू०) । (विधूननं) धुञ् निदू, धूञ्धीनोर्नुक् (वा०), ल्युट् । विधुवनमिति धू विधूनने, कुटादित्वाद्गुणनिषेधः (गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्) । (अवनं) अव प्रीतौ ॥ ४ ॥ सर्वतोमुखस्य हस्तधारणं रोधः, रक्षणं दृष्टे हन्तव्यधारणं वा । (सीवनं) षिविषिव्योर्दीर्घश्च (वान्तसू०) इति वा दीर्घः । सेवनं स्यूतिः, छ्वोः शूडिति (सू०) ऊठ् । (विदरः) दॄ विदारणे, ऋदोरप् (सू०) । (स्फुटनं) स्फुट विकसने । भेदनं भिदा, षिद्भिदादिभ्योऽङ् (सू०) ॥ ५ ॥ अभिषञ्जनं पराभिमुखेन वाच्यदोषजननमभीषङ्गः, उपसर्गस्य घञीति (सू०) दीर्घः । वेदना, विद चेतने, णिच्, ण्यासश्रन्थो युच् (सू०) युच्, वेदयति, पीडयतीत्यर्थः, स्त्रीलिङ्गः (वा०) । स्तुति तु वेदनम् । (संमूर्च्छनं) मुर्च्छा मोहसमुच्छ्रायेषु । अभिव्याप्तिः सर्वतो वृद्धिः । याचनं याच्ञा, यजयाचेति (सू०) नङ् । (अर्दना) अर्द याचनेऽल्युट् स्वार्थे णिच्, युच् ॥ ६ ॥ (वर्तनं) वृतु वर्तने । (उपाकरण)

वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने ।
आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥
ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्ष्णस्त्राणे रणः क्वणे ।
व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ ॥ ८ ॥
ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ ।
स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नवः स्रवे ॥ ९ ॥
एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ।
प्रसूतिः प्रसवे श्च्योते प्राघारः क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥
उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्र(श)ये ।
क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिर्गिरौ गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥
उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जप(य)ने जपः(यः) ।
निगादो निगदे मादो मद उद्वेग उद्भ्रमे ॥ १२ ॥

सभाज प्रीतिदर्शने । (आप्रच्छन) आङ्पूर्वं प्रच्छिरालिङ्गनादिनानन्दनार्थः, यथा– आपृच्छस्व प्रियसखममुम् (मेघ०)। वृद्धपारम्पर्येणागतमाम्नाय । (क्षयः) क्षि क्षये, एरच् (सू०)। (क्षिया) क्षाय् हिंसायाम्, अङ् ॥ ७ ॥ (ग्रहः) ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति (सू०) अप् । (ग्राहः) बाहुलकाद् घञ् (भावे) । (वशः) वशिरण्योरुपसंख्यानम्, अप् (वा०) । (रक्ष्णः) यजयाचेति (सू०) भावे नङ् । रक्ष इत्यपपाठः, गुरोश्च हलः (सू०) इत्यकारः स्यात् । रणन रणः, अप् । (क्वण) क्वणो वीणायां च (सू०)। व्यधन व्यधः, व्यधजपोरनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । वेधनं वेध, विध विधाने । पचन पचा, षिद्भिदादिभ्योऽङ् (षिद्भिदादिभ्योऽङ्) । पचिर्बाहुलकात् । (हव) ह्वः सम्प्रसारणं च (सू०) इत्यप् । वरण वरः, व्रियते वा, यत्कात्यः– तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः, वृञ् वरणे, वृङ् संभक्तौ च ॥ ८ ॥ (ओषः) उष दाहे । (नायः) श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे (सू०) इति घञ् । (ज्यानिः) ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः (वा०)। जरणं जीर्णिः, ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् (वा०) । (भ्रम०) घञ् । भ्रमण भ्रमिः, इक्कृष्यादिभ्यः (वा०)। (स्फातिः) स्फायी वृद्धौ । प्रथनं प्रथा, घटादय षितः (ग०) इत्यङ् । पृक्तिः, पृची सम्पर्के । (स्नवः) ष्णु प्रस्रवणे ॥ ९ ॥ विधा समृद्धावित्येके पेठुः । एधनमेधा, षिद्भिदादिभ्योऽङ् (सू०) । स्फुरण स्फुरणा, स्फुर चलने कुटादिः । (प्रमितिः) माङ् माने, क्तिन्, द्यतिस्यतीति (सू०) इत्वम् । (प्रमा) आतश्चोपसर्गे (सू०) इत्यङ् । (प्रसूतिः, इ०) षूङ् प्राणिगर्भविमोचने, षू प्रसवे वा । (श्च्योतः) श्च्युतिर् क्षरणे । (प्राघार०) घृ क्षरणदीप्त्योः । (क्लमथ०) औणादिकोऽथच्, क्लमथुरित्यपपाठः ॥ १० ॥ ऊर्ध्वं कर्षण (उत्कर्ष०) । (संधि) उपसर्गे घोः किः (सू०) । विषीयतेऽत्र विषय, विषिणोति वा, आश्रयस्थानम् । (क्षिपा) भिदादित्वादङ् (षिद्भिदादीति) । गिरणं गिरिः, इक्कृष्यादिभ्यः (सू०) । कुटादित्वाद् गुरणमाहुः, गुरी उद्यमने । अडउद्यमे (ग०) इति निपातनादुद्यमः ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वं नयनमनुमरण वोन्नायः, अवोदोर्नियः (सू०) इति घञ् । (उन्नयः) बाहुलकाद्– एरच् (सू०) (श्रायः) श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे (सू०) इति घञ् । (जपः) व्यधजपोरनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । (निगाद इ०) गदु व्यक्तायां वाचि, नौ गदनदेति (सू०) वा घञ् । (मदः) मदोऽनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । (मादः) सधमादस्थयोश्छन्दसि (सू०) इति निपातनाद् घञ् । (उद्वेग०) ओविजी भयचलनयोः, घञ् ॥ १२ ॥ (परिमलः) संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः । अभ्यु-

विमर्दनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।
निग्रहस्तु विरोधः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥
मुष्टिबन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ ।
बन्धनं प्रसितिः स्वारः(तिश्चारः) स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥
विकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।
परिणामो विकारे द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥
अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ।
प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥
अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।
अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥
प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः ।
वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥
हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः ।
विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

पणत्यादिर्दानादिभिः स्वीकारे वर्तते । (अनुग्रहः) ग्रहेः– ग्रहवृदृ– (सू०) इत्यप् । नियमनाय ग्रहणं निग्रहः, निरोध इति पाठ्यम्, विग्रहो निरोध इति वा । आभिमुख्येनोद्यमः (अभियोग) ॥१३॥ समिमुष्टौ (सू०) इति घञ्, संग्राहो मल्लस्य । डयनं दिव्बो डिम्बः, डीङ् गतौ, अव्यक्तकलहः, कुण्ठ्यादिरित्येके । डयनं डमरः । (प्रसितिः) षिञ् बन्धने । स्वृ शब्दोपतापयोः, स्वरति स्वारः । (स्पर्शः) पदरुज– (सू०) इत्यत्र स्पृश उपतापे एव (वा०) इति कर्तरि घञ् । (स्प्रष्टा) वाच्यलिङ्गस्तृच् (वाराहस्त्रेस्त्रियाम्) ॥ १४ ॥ निकृष्ट करणं निकारः खलीकारः । (इङ्गः, इङ्गितं) भावे घञ्क्तौ । इङ्गिताकाराभ्यां भावज्ञानमित्यादौ गोबलीवर्दन्यायेन– इङ्गितं चेष्टितम् । आकृतिग्रहणमाकारो मुखरागादिरिति कौटिल्यो व्याहरन्, अयं त्वनयोराश्रयत्वापकत्वादैक्यं मन्यते । विकारेऽर्थे त्रयो वर्तन्ते, द्वयोस्तु साम्य क्षीरवत् ॥ १५ ॥ (अपहारः) हानिरित्यर्थः । उपसर्गवैचित्र्यादर्थभेदः । (समाहार.) अनेकस्यैकत्राध्याहारः । (प्रत्याहारः) एकत्र टीकनं– अश्वादिविषयेभ्य इन्द्रियाणामाकर्षणं च । (विहारः) क्रीडासंचारः ॥ १६ ॥ (अभिहारः) आभिमुख्येन हरणम् । (निर्हारः) युक्त्या निःसारकर्षणम् । अनु सादृश्ये । (व्ययः) व्यय वित्तसमुत्सर्गे ॥ १७ ॥ आरम्भो वहनस्य प्रवाहः कार्यारम्भः, अविच्छिन्ना जलादेः प्रवृत्तिर्वा । (प्रवहः) गोचरसञ्चरेति (सू०) साधु, बाहुलकादजा । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ, विविध यमनं वियामः, उपरमित्रे यमः, संयमनं संयमः, यमःसमुपनिविषुचेति (सू०) वा घञ् ॥ १८ ॥ अभिभवितुं चरणं मारणोच्चाटनादिहिंसासाधनम् । (जागर्या) इच्छा (सू०) इत्यत्र जागर्तेरकारो वा वक्तव्य. (वा०) पक्षे क्यप्, जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु (सू०) इति गुणः, घञि तु जागरः । विहन्त्यस्मिन् विघ्न, घार्थे कविधानम् (वा०), विहन्यते कार्यमनेन वा । अन्तरायन कार्यव्यवधानमन्तरायः । प्रतीपमूहनं प्रत्यूहः । उप समीपे हन्यते गम्यतेऽस्मिन्नुपघ्न, उपघ्न आश्रये (सू०) इति साधु ॥ १९ ॥ नि पूर्वो [?]शिङ्गोगार्थे । सर्वेभ्यः मन्यते तन्त्रम्, अतो निर्वेदनमुपशुद्धिः, उपसर्गं, परिरट इत्यनुभेदम् । समन्तात्सर्पणं परिसर्पः । निषिग[दि]ना धू कार्यभारोत्र सिपुरभिति प्रतीच्याः, विरुद्ध धा(?)मित्युदीच्याः । (अभिनाय) णीङ् कान्तौ ।

निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ।
विधुरं तु प्रविश्लेषेभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥
संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ।
परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥
विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।
संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥
संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ।
नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥
लवोभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ।
प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥
प्रजनः स्यादुपसरः प्रसरः प्रणय. (प्रश्रयप्रणयौ) समौ ।
धीशक्तिर्निष्क्रमोस्त्री तु संक्रामो दुर्गसंचर. ॥ २५ ॥
प्रत्युत्क्रमः प्रयोगा(युद्धा)र्थः प्रक्रम स्यादुपक्रमः ।
स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥
प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोवनायस्तु निया(पा)तनम ।
उपलम्भस्त्वनुभव. समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

छन्दयति– आह्लादयते छन्दः, अच् । आशेरतेस्मिन् भावा इत्याशयः ॥ २० ॥ सगृहीतो [वि]क्षेपो विप्रकीर्णता संक्षेपणम् । एव समसनम् । पर्यवस्थान (पर्यवस्था) । पर्यन्ते समन्ताद्वा सरणं परिसर्या, परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसङ्ख्यानात् (वा०) क्यप् । (आस्या) वासरूपत्वात् (वाऽसरूपो-ऽस्त्रियाम्)ण्यत् । (आसना) ण्यासश्रन्थेति (सू०) युच् ॥ २१ ॥ (विस्तारः) प्रथनेवावशब्दे (सू०) इति घञ् । विस्तीर्णं ग्रहणं विग्रहः । विविधमसनं व्यासः । (विस्तरः) घञ. शब्दे निषेधाद् (अप्) । सवाहनं स्पर्शसुखमिति तु लक्ष्यम् ॥ २२ ॥ संगतं स्तवनं संस्तवः, धातोरनेकार्थस्य चोपसर्गेणपोर्थो द्योत्यते । समन्ताच्चयनं परिचयः । प्रकर्षेण निकटे सरण प्रसरः, बाहुलकादप् । नियत ववनं नावाकः, तुलाकृत न्यूनाधिक्य क्रयादरो वा । सनिपूर्वो धाञ् नैकट्यार्थे ॥ २३ ॥ (अभिलावः) निरभ्यो पूल्वोः (सू०) इति घञ् । (निष्पाव') धान्यादेर्नितुर्मीकरणम् । प्रसङ्गेन स्तवनं प्रस्तावः, प्रेद्रुस्तुस्रुवः (सू०) इति घञ् । त्रस्यति चलति त्रसरः, सूत्र वेष्ट्यते यत्र वानार्थम् ॥ २४ ॥ प्रजायतेस्मिन् प्रजनः पशूनां गर्भग्रहणकालः, जनिवध्योश्च (सू०) इति वृध्यभावः । (उपसरः) प्रजने सर्तेः (सू०) इत्यप् । (प्रसरः) प्रीत्या प्रार्थनम् । धीशक्ति' प्रज्ञासामर्थ्यमष्टधा । संक्रामन्त्यनेन-संक्रामः, संक्रम इत्येके, सेत्वादिः, यत्कौटिल्य'– मुखसमः संक्रमः । दुर्गं संचरन्त्यनेन, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः, घञि तु संचारः ॥२५॥ प्रयुक्तिः कर्मारम्भे प्रयोगः, प्रकृष्टो युद्धार्थो (योगः)(प्रत्युत्क्रमः), [प्रकृष्टार्थे प्रत्युदौ प्रार्थौ], प्रत्युत्क्रान्तिर्वा । (प्रक्रम इ०) प्रोपौ– आरम्भार्थे । आभिमुख्येनादानमभ्यादानम् । उद्धननमुद्घात', उपोद्घातोपि, यदाहुः– चिन्ता प्रकृतसिध्यर्थामुपोद्घात प्रचक्षते । (त्वरा) त्वरेर्घटादित्वात् षित्वादङ् (षिद्भिदादोति) ॥ २६ ॥ प्रतिष्टम्भन रोध', प्रतेःस्तम्भेः (सू०) इति षत्वम् । अवनयनमवनायः खलीकारः, अवोदोर्नियः (सू०) इति घञ् । नियातनं, यत निकारोपस्कारयो । उपलब्धिरुपलम्भः, उपसर्गात्खल्घञोः (सू०) इति नुम् । समाङ्पूर्वोऽभिषवार्थे ॥ २७ ॥ विरहो विसवादो वा । (विलम्भः) दानार्थे । (विश्राव') वौक्षुश्रुवः (सू०)

विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।
विश्रावस्तु प्रविख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥
निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ।
आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥
संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।
परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥
निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।
प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥
उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।
अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥
स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।
पर्ययातिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥
प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।
स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥
निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः ।
स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥
आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निघः ।
उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

इति घञ्, प्रसिध्यर्थे । (अवेक्षा) अवधानार्थे ॥ २८ ॥ (निपाठ इ०) नौगदनदेति (सू०) वा घञ् । (तेम इ०) तिम ष्टिम ष्टीम आर्द्रीभावे । (समुन्दनं) उन्दी क्लेदने । (आदीनवः) दीङ् क्षये । आस्रवन्तीन्द्रियाण्यनेनास्रवः, यज्जैनाः— जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमुक्तयः सप्त पदार्थाः । मेलनं मेलः, मिलिलौकिकः । सञ्जनं सङ्गः, घञ् । सङ्गतिः सङ्गमः, ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (सू०) इत्यप् ॥ २९ ॥ अन्वीक्षणमन्वेषणमित्येके पेठुः । (मार्गणं) मार्ग अन्वेषणे, ल्युट् । (मृगणा) मृग अन्वेषणे, युच्, अदन्तत्वाद् गुणाभावः । मृगः, एरच् (सू०), एरजण्यन्तानाम् (वा०) इत्यस्य प्रायिकत्वात् । गवेषणं च । (परिरम्भः) रभेरशब्लिटोः (सू०) इत्यत्र नुम्, आलिङ्गनार्थे ॥ ३० ॥ (प्रत्याख्यानं, इ०) निराकरणार्थे ॥ ३१ ॥ (उपशायः) व्युपयोः शेते पर्याये (सू०) इति घञ् । पर्यायः क्रमः, (यथा)— तवाद्य राजोपशायः । ऋतिः सौत्रो घृणार्थः, ऋतेरीयङ् (सू०) । हृणीङ् कण्ड्वादिः, यक्, अप्रत्ययात् (सू०) ॥ ३२ ॥ व्यतिक्रम्यासनं व्यत्यासः । विपरीतासनं विपर्यासः, असु क्षेपणे । विपरीतायनमितीणोऽचि विपर्ययः, परावनुपात्ययइणः (सू०) इत्यपि विपर्यायः । परित्यज्यायनं पर्ययः, परावनुपात्ययइणः (सू०) इति— उपात्यये क्रमेऽङ्घने घञ् नास्ति । अतिक्रम्य पतनं यथा— कालातिपातः । उपात्ययस्यान्ययोनिक्रमगमुपात्ययः ॥ ३३ ॥ आकारणं कृत्वा यद् भृत्यानां कार्येषु विसर्जनं तत्प्रतिशासनम् । सम स्तुवतेऽस्मिन्छन्दोगैः संस्तावः, यज्ञे समि स्तुवः (सू०) इति घञ् ॥ ३४ ॥ उद्धन्यतेऽस्मिन्नुद्घनः, उद्घनोऽत्याधानम् (सू०) इति साधुः । (स्तम्बघ्नः) स्तम्बे कच (सू०) इति कः, स्तम्बस्तृण गुच्छश्च । (स्तम्बघनः) अप् च ॥ ३५ ॥ (आविधः) व्यधेः, घञर्थे कविधानम् (वा०) । समन्तात्समः, समस्तुल्यारोहपरिणाहः । नियतं हन्यते निघः, निघो निमितम् (सू०) इति साधुः । (उत्कारः) कृधान्ये (सू०) इति घञ्, उन्न्योरित्यनुवृत्तेः (उन्न्योर्ग्रः) । ऊर्ध्वं क्षेपो

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥
आरत्यवरतिविरत्य उपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः ।
निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवन निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥ ३८ ॥
जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः ।
उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥
गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ।
आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥
माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ।
हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥
द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमनुक्रमात् ।
खलानां खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४२ ॥
ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक् पृथक् ।
अपि साहस्रकारीषवा(चा)र्मणाथर्वणादिकम् ॥ ४३ ॥

इति संकीर्णवर्गः । २ ।

राशीकरणं वा ॥ ३६ ॥ (निगार इ०) निगरणमुद्गरणं च, उन्न्योर्ग्रः (सू०) इति घञ् । विक्षावः काशे[से], वौक्षुश्रुवः (सू०) इति घञ् । (उद्ग्राह०) उद्ग्रहण, उदिग्रह (सू०) इति घञ् ॥ ३७॥ (उपराम०) निवृत्त्यर्थे, नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमः (सू०) इति वृद्धिनिषेधो नास्ति– अनुदात्तोपदेशत्वात्, यमउपरमे (ग०) इति निपातनात्तूपरम । (निष्ठीवन) ष्ठिविसिव्योर्ल्युटिवादीर्घः (चान्द्रसू०) ॥ ३८ ॥ (जूतिः) ऊतियूतिजूतिसातिहेतीति (सू०) साधु, जवनमित्येके । (सातिः) षोन्तकर्मणि । (जूर्तिः) ज्वरत्वरस्रिव्यवीति (सू०) ऊठम् । (उदज०) समुदोरजः पशुषु (सू०) इत्यप्, अधनयोः (सू०) इति वी नास्ति । न करणं (अकरणि), यथा– अकरणिरिह भूयादप्रशस्तस्य धातु", तस्याजननिरेवास्तु (शिशु०), आक्रोशेनञ्यनिः (सू०) । तथा– आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः (सू०), निग्राहस्ते वृषल भूयात्, अवग्राह ॥ ३९ ॥ औपगवानां समूहः (औपगवकम्) । आदिशब्दाद् गार्गिकं, दाक्षकं, गोत्रोक्षोष्ट्रेति (सू०) वुञ् । तस्य वृन्दमित्येव– आ वर्गसमाप्तेः । अपूपानां समूह आपूपिकम्, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (सू०) । आदिशब्दात् शाष्कुलिकादि [वाडकादि.] ॥४० ॥ (माणव्यं) ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् (सू०) । (सहायता) ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् (सू०) । (हल्या) पाशादिभ्योयः (सू०) ॥ ४१ ॥ पर्शूनां समूहः पार्श्वम्, पर्श्वाणवक्तव्यः (वा०) । (पृष्ठ्य) पृष्ठादुपसंख्यानात् (वा०) यत्, यतिनिर्देशेऽद. स्मर्ति । (खलिनी, इ०) खलगोरथात् (सू०), इनित्रकट्यचश्च (सू०) इति– इनिर्यश्च । मनुष्याणां समूहः (मानुष्यकं), गोत्रोक्षोष्ट्रेति (सू०) वुञ्, प्रकृत्याकेराजन्यमनुष्ययुवानः (वा०) इति यलोपाभाव. ॥ ४२ ॥ ग्रामादिसमूह एते वर्तन्ते, ग्रामजनेति (सू०) तल्, पाशादिभ्यश्चेति (सू०) यः, भिक्षादिभ्योऽण् (सू०) । पृथक्पृथगिति परस्परं पर्यायत्वाभावः । चर्मिणां समूहो चार्मणम् । आदिशब्दाचार्मणाङ्गारादि । वाच्यं चात्र– परभागो गुणोत्कर्षः प्रतिपत्तिः प्रगल्भता । श्रथन मन्थनं गुम्फ सन्दर्भो रचना न ना ॥ प्रणिपातस्त्वनुनय प्रणयः सान्त्वना न ना । दवथुः परितापः स्यादनुतापो विसूरितम् ॥ क्रीडा विनोदः खेदस्तु निर्वेदश्चावसन्नता । आप्लव स्नवनं गर्धो धनयाञ्चतमाशय ॥ अङ्कपाली परिष्वङ्ग आसारं त्वासरद्धलम् । विगानं वचनीयत्वमत्याधानमतिक्रम ॥ दान त्यागस्तुला वक्षा क्रिया चेष्टा विकल्पनम् । विनर्वस्तर्क आलस्यं शौथील्यमजिगीषुता ॥ ४३ ॥ इति सङ्कीर्णवर्गः । २ ।

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।
भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥
आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ।
पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥
जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।
आलोकौ दर्शन(नोद्)द्योतौ भेरी पटहमाण(न)कौ ॥ ३ ॥
उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।
तक्षकौ नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥
मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।
स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥
उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।
कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥
किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः ।
प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥
स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च ।
ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले ॥ ८ ॥
सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिह्लके ।
तिलकल्के च पिण्याको बाह्लिकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

इह तावत्कान्तखान्तादिवर्गेष्वेव नानार्थाः कीर्तिताः । तन्मध्याच्च ये केपि येष्वर्थेषु भूरिप्रयोगाः प्रचुरव्यवहारास्ते तत्पर्यायेष्वपि कथिता इति पौनरुक्त्यादिदोषो नोद्भावनीयः । कान्ता इतो वक्ष्यन्ते । एव खान्तगान्तादौ द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ व्योम्नि स्वर्गे च नाको वर्तते, नास्त्यकमश्रेयोऽत्रेति । लोक्यते लोकः, यथा– ब्रह्मलोकः, गतानुगतिको लोकः । पद्ये पद्यबद्धे वृत्ते, श्लोक्यते श्लोकः, श्लोकृ सघाते । स्यति– अन्तं करोति सायकः ॥ २ ॥ (जम्बुकः) जमु अदने । पर्थते पर्धने पृथुकः । चिपिट आर्द्रसस्याभ्योषः । (आलोकः) भावे करणे च घञ्, अवलोकनप्रकाशार्थौ । अन्तस्तन्त्रीका ढक्का भेरी । पटहो दुन्दुभिः, समन्तादणत्यानकः ॥ ३ ॥ अमन्त्यस्मिन्बालादय इत्सङ्गः, अङ्क्यतेनेन च, अकि, लक्षणे, यथा मृगाङ्कः । कल्यते क्षिप्यते कलङ्कः । अङ्कोत्र चिह्नम् । नागो नागविशेषः । वर्धकिस्तक्षा । अर्च्यतेऽर्कः, वृक्षेपि ॥ ४ ॥ आमन्यपि कः । कं सुखेपि च, कायति काम्यते कचति(ते) वा । पुलं विस्तारमकति पुलाकः, यथा– पुलाका इव धान्येषु । संक्षेपे क्षिप्रे, यथा– पुलाककारी निपुणाशयः स्यात् । सिक्थे, यथा– स्थालीपुलाकन्यायेन ॥ ५ ॥ (पेचकः) पिचि गतौ पचिर्वा । (करकः) चशब्दाद्वर्षोपले दाडिमे च, कृ विक्षेपे । (विनायकः) चशब्दाद् गणपतौ धर्मराजे च विनेतृत्वात् ॥ ६ ॥ कीर्यते ज्ञायतेनेन किष्कुः, चतुर्विंशत्यङ्गुलं द्वादशाङ्गुलं च मानम् । वृश्चतीति (वृश्चिकः) शूकवान्कीटः कर्कटो च वृश्चिः । चद्राशौ मदनिकायां च (वृश्चिकः) । प्रतीपमेति प्रतीकः । एकदेशोऽङ्गः, यथा सप्रतीकः श्लोकः । द्वीपेपि (प्रतीकः) ॥ ७ ॥ एते वनौषधिवर्गे व्याख्याताः । तथा भूनिम्बः किराततिक्तकः । कत्तृणः श्रीपर्णी । भूस्तृण छत्त्रा । पवान्या च (भूतिकं) । ज्योत्स्निका पटोलिका । घोषोपामार्गः ॥ ८ ॥ पीड्यते पिण्याकः । बाह्लीकमित्येके । अविन्दाद्बाह्लीकदेशोद्भवेश्वादौ हिङ्गौ कुङ्कुमे च ॥ ९ ॥ कुशिकस्यापत्यं, कोशो वा प्रयोजनमस्य कौशिकः । (आत-

महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ।
रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥
जैवातृकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।
व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥
सा(शा)लावृका· कपिक्रोष्टुश्वानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।
पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥
शीलान्वयावनूके द्वे शल्के शकलवल्कले ।
साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥
दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः ।
दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥
धेनुका तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका ।
कारिकायातनाकृत्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥
करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे ।
वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

ङ्कः) तकि कृच्छ्रजीवने । स्वल्प खलः । अपिशब्दाद्दरिद्रे कनिष्ठेपि, क्षोदः क्षुत्– क्षुद क्षुध च क्षाति क्षुल्लकः ॥ १० ॥ जीवेरातृवन्वृद्धिश्च (उ०) । अपिशब्दादायुष्मति (जैवातृकः) । अपिशब्दात्पक्षि-विशेषे (वर्तक·) । (पुण्डरीकः) पुणे पुण्डेश्च रूपम् । अपिशब्दाद्दिग्गजे, सिताम्बुजसितच्छत्रयोस्तु नपुंसकं (पुण्डरीकम्) । यवान्यजमोदा । अपिशब्दाद्दीपेलंकारे जीरकेपि (दीपकः) ॥ ११ ॥ स्यन्ति साला आवृण्वन्ति (सालावृकाः) । धातुविशेषेपिशब्दात् (गैरिकं), गिरौ भव गैरिक, गिरिका विग्रहो गिरिकाप्रत्ययोऽध्यात्मिकन्यायेन । अपिशब्दादप्रियाकार्यविलक्षविपर्ययेषु (व्यलीकं) । कामजेपराधेपि· विशेषेणालीकं, व्यलीकमपि च व्यङ्गमिति च माला । अन्यते वार्यतेलीकं न कीयते वा, अलीकम-हितं विदुरिति कात्यः । (अलीक) ललाटेप्याहु· ॥ १२ ॥ अनून्यति समवैत्यनूकं, उच समवाये, न्यङ्कादि· (सू०) । द्वे इत्येव, शलति पृथग्भवति शल्कं खण्डः । वल्कल वार्क्षी त्वक् । सहाष्टाभि-र्वर्तते साष्टं, बहुव्रीहौसंख्येयेडजबहुगणात् (सू०) । सुवर्णं षोडश माषकाः । पल सुवर्णाश्चत्वारः । दीनै· र्यते दीनार रूपकम् । नि.शेषेण काम्यते निष्क, आकर्षोपि ॥ १३ ॥ कल्यते कल्क द्रवाधश्चूर्णं विनीयाख्य, शमल विष्ठेत्येके । एनः पाप, यथा– तपो न कल्कोध्ययन न कल्कः । अपिनह्यते पिनाकं त्रिशूलं शांकरमेवात ॥ १४ ॥ चकारान्नवप्रसूताया गवादौ (धेनुका), हस्तिन्या तु नामैतत् । कृपाणीधेनुसमाभवानीषु च (धेनुका) । चारुसुवर्णादिदोषे सुराया च, काले वर्णः समयश्चास्त्यस्याः कालिका, रुष्णा दृष्टि[ष्टि]श्च । कृञ् हिंसायां, कारिका नारकी व्यथा । करण कृतिश्च कारिका, पर्या-यार्हणोत्पत्तिषु च (सू०) इति ण्वुच् । कारिका यातनावृत्यारित्येके, वृत्ति श्लोकैर्विवरणं, कारिके वृत्ति यातने इति दुर्गः । कर्णस्यालङ्कार कर्णिका, कर्णललाटात्कनलङ्कारे (सू०), द्वयोस्त्विवार्थे (इवेप्रति-कृतौ, संज्ञायाच) ॥ १५ ॥ खान्तेभ्य भाग्वाच्यालिङ्गाः । वृन्दमस्त्यस्येति (वृन्दारकः), शृङ्गवृन्दा-भ्यामारकन् (वा०) । रूपमस्त्यस्य रूपी । देवोप्युपचारात् (वृन्दारक) । संख्याया च, यत्कात्यः– प्रधानान्यासहायेषु संख्याया चैक इष्यते ॥ १६ ॥ दम्भ प्रयोजनमस्त्यस्य दाम्भिकः । यतः कुकुटी

स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ।
ललाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥
मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौ शिलीमुखौ ।
शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥
घृणिज्वाले अपि शिखे शैलवृक्षौ नगावगौ ।
आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥
पतंगौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।
पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥
परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।
गजेऽपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥
सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।
योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

माया कुक्कुटीशादपतन्त्र, तां पश्यति कौक्कुटिकः, सन्नायांल्ललाटकुक्कुटकं पश्यति (सू०) इति ठक् । ललाटं कोपप्रसादचिह्नं पश्यति, ललाटमेव वा दूरात्कार्येऽशक्तः सन् पश्यति लालाटिकः । भालं ललाटं, भालदर्शीत्येके पेठुः ॥ १७ ॥ भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् । सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः ॥ पाको पलितशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः । पर्यङ्कः स्यात्परिकरेऽप्यर्थनामपि लुण्टकः ॥ पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः । खेटकौ ग्रामकण्टकौ धान्यरेऽपि च जालिकः ॥ पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री घातनेऽपि च । स्यात्कल्लोलेषु कलिका वार्धकं भाववृन्दयोः ॥ कारण्या चापि गणिका शाकौ बालभेदकौ । अन्येष्वनेकभूकः स्यात्ट्कौ दर्शनदारणौ ॥ मृदमाण्डेऽपुष्टिका मन्ये खजको रसदर्वके ॥ इतः खान्ताः । मिनोत्यन्धकारं मयूखः । त्विड् दीप्तिः । करो रश्मिः । शिली शल्यं मुखेऽस्य (शिलीमुखः) । शं खनति शाम्यति वा शङ्खः । शंखपद्मौ वैश्रवणनिधी । ललाटप्रान्तास्थि शंखः, कम्बौ तु, अर्धर्चादिः (सू०) । खन्यते खम् । अपिशब्दात्स्वर्व्योम्नोः (खं), शून्ये तुषवान् ॥१८॥ अपिशब्दाच्चूडाग्रामामात्रे मयूरचूडा च, शिनोति श्रीयते वा शिखा । उपलेऽपि गोमुखम् । अथ गान्ताः । न गच्छति नगः, नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् (सू०) इति नञ् नञ्लः । (आशुगः) विशिखो बाणः । खे गच्छन्ति खगाः ॥ १९ ॥ पदद्भ्यां गच्छति पतति वा पतगः । चशब्दाच्छलभः (पतगः), शालिविशेषश्च । पूयते पूगः । क्रमुकः पूगवृक्ष । अपिशब्दाद्धरिणो हस्तिविशेषो मृगशीर्षं मार्गणा च (मृग.) । वेति वेगः, विजतेनेन वा, घञ् । प्रवाहे यथा– नदी वेगेन शुध्यति (चाणक्यः) । जवे यथा– वायुवेगः । अपिशब्दान्मूत्रादिप्रवृत्तौ यथा– वेगाश्च य[मा]त्वेद्वात्तविण्मूत्रवक्षःक्षुधाः । मलोत्सर्गे प्रभावे शृङ्गारभावे च यथा– चण्डवेगो मन्दवेगः ॥ २० ॥ परागच्छति परागः । स्नानसमेन स्नानीयं चूर्णम् । रजो धूलिः (परागः) । अपिशब्दात्काद्वेये सीसे नागकेसरे नागदन्ता गजाह्वये बलदे रङ्गे च, न– अगो नागः । चण्डालेऽपि मातङ्गः । मा तङ्गति, मतङ्गापत्य वा । अपततोऽङ्गादपाङ्गः, अपिशब्दान्नेत्रान्ते ॥ २१ ॥ स्वभावे यथा– निसर्ग । निर्मोक्षे त्यागे (यथा)– विसर्गः, मोक्षाभावे वा, सर्गः समरः । निश्चये यथा– गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते (रघु०) । अर्धायथेऽध्यायोऽत्र महाकाव्यादौ विश्रान्तिस्थानं, सर्गबन्धो महाकाव्यम् (काव्यादर्शे) । सृष्टौ यथा– सर्गश्च प्रतिसर्गश्चेति (विष्णुपु०) । उत्साहेऽपि सर्गः । (योगः) संनहनं कवचादि, उपायः सामादिः, संनहनाद्यं कवचादेरित्येके । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः, संगतिः मेलः (योगः) । युक्तिर्योजनम् । अपूर्वार्थलाभेऽपि यश्च विश्रम्भघाती चरस्य योगः ॥ २२ ॥ भुजेरम्यवहारार्थात्कौटिल्यार्थात्च घञ् । पश्चदशोऽपि मूर्तिमर्दितः

भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।
चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥
कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ।
यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥
स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥
शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।
भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥
परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये ।
मूल्ये पूजाविधावर्घोऽहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥
त्रिष्विष्टेऽपि(ल्पे) लघुः काचाः शिक्यमृद्भेददृग्रुजः ।
विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः ॥ २८ ॥

(भोग)। आदिशब्दात्कर्मकृद्वेतन, यच्छाश्वतः – पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे च पणे स्त्रियाम् । भोगः सुखे भुञ्जाना शरीरफणयोरपि ॥ चातकस्तोककस्य पक्षी, सरति सारं गच्छति सहारङ्गेण वा वर्तते सारङ्गः । गौडः स(श)बलः सारङ्ग इति व्याख्यत् ॥ २३ ॥ चशब्दाद्भेके पक्षिभेदे च (प्लवगः)। शापो मिथ्याभिशंसनमनिष्टावधारणं च, आक्रोश– अभिषङ्गास्त्वभ्या शापाक्रोशपराभवाः । (अभिषङ्गः) कर्मणि भावे च घञ् । यानं रथशकटादि । आदिशब्दाद्धलम् । तत्राङ्गं दान्तादियोजनकाष्ठं, पुंसि यथा– अनायुगं शकटयुगं । आदिशब्दाल्लेत दि । हस्तचतुष्कं च यथा– विचरेद्युगमात्रदृक् ॥ २४ ॥ इषुर्बाणः । वागादौ स्त्रीलिङ्गो गौः स्वर्गादौ पुंलिङ्गः पशौ तूभय, यथा– इयं गौर्धेनुः, अयं गौर्दान्तः । इत्थं जलाश्मो क्लीबे– इत्येके । लीनं गमयति लिङ्गति चित्रीकरोति वा लिङ्गम् । चिह्नं धूमादिः शेफः साधनम् ॥ २५ ॥ शीर्यते शृणाति च शृङ्गम् । प्रधानमेव प्राधान्यं, यथा– शृङ्गग्राहिकया । सानुस्तु गिरिशिखरं, कात्यस्तु– शृङ्गं शिखरं सानवीत्याह । चशब्दाद्विषाणं क्रीडाम्बुपात्रं च (शृङ्गम्)। गुह्यं योनिः । भज्यते सेव्यते मद्य[द्य]ते च भगं, खरभगं पदचेति (वा०) वक्तव्याद् घः । कामात्त योनिः । सूर्यविशेषः भगः पुंसि मित्रवत् । धर्मो मोक्षश्च भगं, यदाहु – ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इति स्मृतः ॥ २६ ॥ अथ घान्ताः । परिहननं परिहन्यतेऽनेन वा परिघः, परौ घः (सू०) इत्यप्प्रत्यये हन्तेर्घत्वं, करणेऽयोविद्रुषु (सू०) इत्यत्र करणानुवृत्त्या भावादौ नेच्छन्ति । अस्यतेऽस्त्रमायुधविशेषः । अपिशब्दादर्गलेऽपि (परिघः)। उह्यते वहति वा– ओघः, न्यङ्क्वादौ (सू०) साधु । मूल्यं पणं, यथा– अनर्घा गुणाः, आर्घो धात्वन्तरं, पूजार्थे त्वर्हे न्यङ्क्वादित्वात् (सू०) कुत्वम् ॥ २७ ॥ (लघु) इष्टे यथा– दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः (रघु०)। अपिशब्दादक्लिष्टात्पागुरुनि सारवु (लघु)। निदाघस्त्वातपे स्वेदे ग्रीष्मे चैव (प्रकीर्तितः)। अथ चान्ताः । कमयति कचति वा काचः । शिक्यं रज्जुयन्त्रम् । मृद्भेदो धातुविशेषः, यथा– काचः काचो मणिर्मणिः (वृद्धचाणक्यः)। दृग्रोगः काचाख्यः । विपर्यासो माया । विपर्यासे च विस्तारे– इति पाठो युक्तः, प्रथनवाक्शब्दे (सू०) इत्यपो निषेधात् । शुचिः शोधकोऽग्निविशेषः, यच्छ्रुतिः – अमयः शुचयः च द्वितीयायाम् ॥ २८ ॥ मासोऽनाषाढः, यच्छ्रुतिः –

माल्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।
अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥
केकितार्क्ष्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।
अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥
धर्मराजौ जिनयमौ कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।
वलजे क्षेत्रपूर्द्वारे वलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥
समे क्ष्मांशे रणेऽप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने ।
अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥
पुंस्यात्मनि प्रधाने(वीणे) च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।
संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥
काकिभगण्डौ करटौ गजगण्डकटौ कटौ ।
शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥
देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।
रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥
रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ।
मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥

शुक्लश्च शुचिश्च प्रेश्निकावृत् । उपधा धर्मार्थकामभयमुखेन सचिवपरीक्षा, तामतिक्रान्तोऽत्युपधः, यत्कौटिल्यः— उपधाभिः शौचाशौचपरिज्ञानममात्यानाम् । (रुचि॰) अभिष्वङ्गो रागः, गभस्तिर्दीप्तिः ॥ २९ ॥ अथ जान्ताः । मयूरगरुडौ (अहिभुजौ) । विप्रः क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणम्, यत्स्मृतिः— विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः । अण्डजाः पक्षिसर्पाद्याः । न जायते अजति वा— अजः । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन् गोष्ठम् । व्रजन्त्यस्मिन् व्रजोऽध्वा, गोचरसंचरेति (सू॰) साधुः । निवहः समूहः, यथा— द्विजव्रजः ॥ ३० ॥ (धर्मराजौ) समवर्तित्वात् । दन्ते हस्तिदन्ते, यथा— कुञ्जरः । अपिशब्दात्कुञ्जादिपिहितोदरे (कुञ्जः) । वलन्तेऽनेन वले जायते वा वलजं क्षेत्रं पुरद्वारं च । वल्गुदर्शने मत्राकृतौ त्रिलिङ्गम् ॥३१॥ आनिम्नोन्नतो भूभागो रणश्चाजिः, अज्यतेऽत्राजिः । अपिशब्दात्क्षयेऽपि, यद्दुर्गः— युद्धभागक्षयेष्वाजिः । संततौ यथा— शोच्य मिथुनमप्रजम् (चाणक्यश॰) । जनो लोको यथा— प्रजापतिः । चकारात्पद्मम् (अब्जम्) । नियतं जायते निजम् । अप्रभो विमपूर्वजौ— इति दुर्गः ॥ ३२ ॥ अथ ज्ञान्ताः । क्षेत्रं शरीरं पात्रं जानाति क्षेत्रज्ञः, आत्मा मुख्यश्च । संज्ञानं संज्ञा सज्ञायतेऽनया च । आद्यशब्दादक्षिनिकोचनादिः, अर्थः प्रयोजनम् । दोषज्ञो वेदविद्वांश्च ज्ञो विद्वान् सोमजोऽपि च ॥ ३३ ॥ इतथान्ताः । केति रटति काे(किर)ति मदं च करटः । कणति वर्षति मदं कटः । श्मशान कलिञ्जोऽपि, कटत्यावृणोतीति, यथा— वर्जयेत्कटधूमं तु, कटे— आस्ते । शिपिश्चर्म विष्टं दोषव्याप्तमस्येति, दुश्चर्मा षण्ढः, आहुश्च— शिपिविष्टः शिवः षण्ढो दुश्चर्मा खलतिस्तथा ॥ ३४ ॥ देवशिल्पी विश्वकर्मा । अपिशब्दात्सूर्ये तक्षणि च त्वष्टा, त्वक्षति त्वक्ष्यते वा । समर्थस्तेजःप्रकाशनात्त्वष्टा । दिशति शुभाशुभ फलं दिष्टं, दैवं पुराकृतं कर्म । अपिशब्दात्काले (दिष्टः) । कटत्यावृणोति कटुः, दुर्गन्धे चारिये चोपचारात् ॥ ३५ ॥ रिष हिंसायां, नास्ति रिष्टमशुभं क्षेमं वा— अरिष्टं, अशुभ— तक्रे मरणचिह्ने चारिष्टं सूते च फेनिले । शुभाशुभे च शुभेऽपि स्यात्काके निम्बे च पुंस्ययम् ॥ माया— इन्द्रजाल, निश्चले यथा— कूटस्थोऽक्षर उच्यते (भगवद्गीता), निश्चलं व्योमेति शाब्दः । यन्त्र मृगादिबन्धार्थं छलं यथा— छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनाम्

अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।
सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥ ३७ ॥
अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकचे जटा ।
व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने ॥ ३८ ॥
इष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं(ष्टि.) निश्चितं बहुनि त्रिषु ।
कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु तु ।
पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च नीलकण्ठः शिवेऽपि च ॥ ३९ ॥
पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुशूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥
निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।
त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ ४१ ॥
दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्याद् गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।
सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥ ४२ ॥

(पचत०) । कैतव व्याज (कूट) । राशिर्धान्यादिपुञ्ज. (कूट) ॥ ३६ ॥ अयोमयो घन', आघातार्थमय सार भाण्डं कूट नाराचो वा, कू'शाल्मलिरित्यके । सीराङ्ग फालाधार' कूगाल्य', यद्दुर्गः— कू' घटहलाङ्गयो । त्रुटति त्रुटि', कालेऽल्पे क्षणद्वयाल्ये । सशय यथा— त्रुटिं प्राप्तो रोगी ॥ ३७ ॥ अर्त्तिश्चापकोटिरग्निर्यथा— धनु कोट्या त्रुदति । उत्कर्षे यथा— परां कोटिमारूढ । अश्रिर्धारा कोणो वा यथा— शतकोटिर्वज्र । सख्यापि कोटि, यद् भागुरिः— अत्यर्थुदाश्रय. कोट्य, स्त्रीत्वार्थे ङीप् । वृक्षादिमूल जटा । लग्ना श्लिष्टाश्च कचा जटा., जट संघाते । व्युष्टर्न व्युष्टिः, उच्छी विवासे, फलं प्रयोजनम् । चशब्दास्तुतौ (व्युष्टि) । (दृष्टिः) भावे करणे च क्तिन् ॥ ३८ ॥ यजेरिषेश्च क्तिन् (इष्टिः) । मुक्तनिर्मितयोश्च (सृष्टम्) । कषिष्यतीति कष्टं, यथा— कष्टं मात क्लेशमित्यर्थः । कष्टानि सामानि गहनानीत्यर्थः, कृच्छ्रगहनयो कषः (सू०) इत्यनिट् । (पटु) दक्षोऽनलस , अमन्दो धृष्ट', अगदो नीरुक् । चशब्दाल्लवणो रस पटुः ॥ ३९ ॥ द्वौ कष्टपटू । पोटा दासी द्विलिङ्गा च घृष्टी घर्षणसूकरौ । घटा गोष्ठ्यां हस्तिपङ्क्तौ कुपीटमुदरे जले । इतष्टान्ता । अपिशब्दान्मयूर (नीलकण्ठः) । कुष्यते कोष्ठो जठराभ्यन्तरं, यथा— मृदुकोष्ठ । कुशूलो धान्याधार' (कोष्ठः) । कोष्ठागार गृहस्याभ्यन्तरमपवरकाख्यम् ॥ ४० ॥ निर्व्यूढं निर्वृत्त नियतं च स्थानं निष्ठा । क्लेशनपोयाच्ञानिर्वहे(र्वैह)णपरमगतयोऽपि (निष्ठा) । काशते काशते वा काष्ठा, स्थितिर्मर्यादा । कालविशेषेऽपि अष्टादश निमेषास्तु काष्ठेति । काष्ठ दारु च । इगनि प्रशस्यस्यश्च (सू०), ज्यच (सू०) । अपिशब्दादग्रजे वृद्धेऽपि (ज्येष्ठ') । युवाल्पये कनन्यतरस्याम् (सू०), अतियुवाल्पयोश्च ॥ ४१ ॥ अथ डान्ताः । दम्यतेऽनेन दण्डः, अपिशब्दाच्चतुरङ्गं बलं चतुर्थोपायो दमो मन्थान । गोलो वृत्तो मृदादिगुडक , यथा— मक्षिका वाप्ययोगुडाः (चरक०) । लवेन गुलिका स्याद्दी गुलिका निशा । समाहश्च गुडः । मांसमत्तीति मांसात्, सिंहादिः । व्यडति हन्तुं व्याड , व्यड उद्यमे, विविधमाल(ड)मस्य द्वा व्याड । इल क्षेपणे, भुपभाषयोर्वि— इडा यस्या अपत्यमैड. पुरूरवा ॥ ४२ ॥ क्ष्वेदिः शब्दार्थ उक्तेय , अपिशब्दात्सिंहनादो दन्तोत्थशब्दश्च (क्ष्वेडा) । क्ष्वेडस्तु विषं गानिश । पङ्कि स्पर्शेन पक्षण इति नाडीव नालिकान्न, अपिशब्दाच्छुषिर इत्यादि धमनिश । नाडी नालश्च जलनिर्गमः । कलशोत्पन्नालो नालः काण्ड' पद्मादिनिर्गतं

क्ष्वेडा वंशशलाकापि नाडी कालेऽपि षट्क्षणे ।
काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥
स्याद् भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।
भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥
शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।
भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे बाणो बलिसुते शरे ॥ ४५ ॥
कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः ।
पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥
मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः ।
निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥
वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।
अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि स त्रिषु ॥ ४८ ॥
स्थाणुः शर्वेऽप्यथ द्रोणः काकेऽप्यथ रवे रणः ।
ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

च । दण्डो नालं यथा– उद्(त्का)ण्डैः पुण्डरीकैः । अर्वा कुत्सितः, यथा– काण्डपृष्ठः (महावीर०) । वर्गे यथा– बालकाण्डं, श्राद्धक[का]ण्डिका । काण्डस्यावसरस्याभावोऽकाण्डम् । लतावृक्षस्कन्धयोश्च (काण्डः) । प्रकाण्ड तु वृक्षादिस्कन्धे, प्रशंसार्थे च यथा– पुरुषप्रकाण्डम् ॥ ४३ ॥ अश्वस्याभरण- माथानं पर्याणादि, यथा– भाण्डन्यासो हयः । अमत्रे यथा– सर्वाणिभाण्डान्यनर्थकारिणाम् । मूलं क्रयार्थं वणिजां धनं वा, यथा– भाण्डपतिः । संधानप्रासयोः पिण्डी द्वयोः पुंसि कलेवरे । गण्डौ कपोलविस्फोटौ मुण्डक त्रिषु मुण्डिते ॥ इक्षुभेदेऽपि मण्डोऽस्त्री शिखण्डो बर्हचूडयोः । अथ ढान्ताः । बाढः फे(बाढं), क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति (सू०) साधुः । (बाढ) प्रतिज्ञानेऽङ्गीकारेऽव्ययम् । (प्रगाढ) दृढेऽपि, यदाहुः– प्रगाढ कृच्छ्रमिच्छन्ति प्रगाढं बलवद् दृढम् ॥ ४४ ॥ दृंहि वृद्धौ क्त दृढः, दृढःस्थूलबलयोः (सू०) इति साधुः । भृत्यर्थे च यथा– दृढ शान्तोऽस्मि । त्रिलिङ्ग्येव । विन्यस्तं रचितं यथा– व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण (भगवद्गीता) । संहतो घनो यथा– व्यूढोरस्कः (रघु०) । अथ णान्ताः । भ्रियते भ्रूणः । बलिसुतो बाणासुरः । दासीकुरण्टकेऽपि बाणशब्दार्थः ॥४५॥ अतिसूक्ष्मे मुक्तादिपुलके (कणः) । धान्यस्यांशः कणिका यथा– कणादो मुनिः । गण्यते गणः, संख्यायां सैन्यांशेऽपि । निरर्थगणःपरिमाणे (सू०) इति साधु । द्यूतादावुत्सृष्टं जय्यत्वे स्थापित (पणः) । आदिशब्दात्समाह्वयपणादौ । भृति- र्वेतनम् । आदिशब्दात्क(त्का)र्षिकस्ताम्रिकः पणः, यच्छाश्वतः– ग्लहे माने श्रेनमानो मूल्ये कार्षापणे धने । द्यूतादौ कल्पिते चैव यद्वस्तुध्ये भृतौ पणः ॥ ४६ ॥ द्रव्याश्रिते पटादेः शुक्लादिगुणः, आत्मनो बुद्धिसुखादिः, रूपादिचतुर्विंशतेर्गुणत्वात् । सन्धिविग्रहयानादौ (गुणः) (का०) । सत्त्वादीनि सत्त्वरजस्तमांसि, शौर्यौदार्यादयो गुणाः । संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयाः षड् गुणाः । तेजोबलवीर्यै- श्वर्यवैराग्ययशांस्यपि षड् पराधीनत्वात्, तेन गुणोऽप्रधानमित्यपि च वाच्यम् । शौर्यादयस्तत्कार्योत् गुणाः । रज्ज्वप्रधानसूदेन्द्रियमौर्व्यादि (गुणः) । निर्व्यापारासने यथा– क्षणो नास्ति रहो नास्ति (पंचतं०) । कालविशेषो नाडिकाषष्ठांशः (क्षणः) । उत्सवे यथा– क्षणे रक्ष्याः पुरस्त्रियः । वृत्ते तु यथा– क्षणपरपुरजिद्रणशूलमहारान्, क्षणोति क्षणः ॥ ४७ ॥ वृणोति व्रियते वा, वर्ण्यते वर्णनं वा वर्णः । षड्जादिगतौ वाद्यविशेषे गुणप्रशोभिलेपनप्रचर्येऽप्यारि (वर्णः) ॥ ४८ ॥ (ग्रामणी) ग्राम. सेवकौ

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ।
हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥
त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेपि वेश्मनः ।
तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥
वणिक्पथेपि विपणिः सुरा प्रत्यक्च वारुणी ।
करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥
शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेपि च ।
विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥
प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।
करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥
प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ ।
घण्टापथेथ वान्तान्ने समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥
स्वतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।
प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

यन्दं च ॥ ४९ ॥ ऊर्णोत्यूर्णा । आवर्तश्चक्रवत्तिचिह्न यथा– ऊर्णेयमन्तर्भ्रुवो , अन्तरा भ्रुवाविति– अन्त-रान्तरेणयुक्ते (सू०) द्वितीया । हरति हरिणी मृगी हेम्नो वा प्रतिमा । हरिं पीतं वर्णं नयतीति, हरिता नीला, वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनः (सू०) इति वा ङीप् । यूथिका पाण्डुरा च (हरिणी) ॥ ५० ॥ चशब्दान्मृगे (हरिण) । तिष्ठति स्थूणा । अपिशब्दाल्लोहप्रतिमाव्याधिविशेषयोश्च (स्थूणा) । तर्षण तृष्णा, स्पृहा निरूढलक्षणत्वात् । एव तृट्तर्षावपि स्पृहापिपासार्थे । जिघर्ति क्षरति मनोनया घृणा, घृणु दीप्तौ वा ॥ ५१ ॥ वणिक्पथो हट्टः (विपणि) । अपिशब्दात्पण्यवीथ्यां, विपण्यतेस्यां विपणिः । सुरा वरुणादब्धेर्जाता । प्रत्यक् प्रतीची दिक्, वरुणस्येयमिति । के मूर्ध्नि रेणुरस्य करेणुः । इभ्यां हस्तिन्यां स्त्री, इभे तु ना पुमान् । द्रवत्यनेन द्रवति वा द्रविणम् ॥ ५२ ॥ शीर्यते शृणाति च पर शरणं, श्रयन्ति तदिति नैरुक्ताः । श्रीः पर्णेष्वस्य श्रियं पिपर्ति च श्रीपर्णम् । अपिशब्दादग्निमन्थे (श्रीपर्णम्) । अभिमरो मार्कं युद्धं च (तीक्ष्णं), लोह शस्त्रम् । ये द्रव्यहेतोर्ध्याद्ई हस्तिनं वा योधयेयुस्ते तीक्ष्णा इति कौटिल्यः । तेज्यते तीक्ष्णं, अतिक्ष्णोतीति नैरुक्ताः ॥ ५३ ॥ यस्य योगं करणादौ ल्युट्, हेतुर्ज्ञप्तिनिमित्तं यथाग्न्यादेर्धूमादि (प्रमाण) । मर्यादावधि , यथा– कौटिल्यः राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यदस्य कुशलं पश्यतीति । इयत्ता परिच्छेदः, यथा– नियतप्रमाणमुदरम् । प्रमाता यथा– अत्रार्थे प्रभुः प्रमाणम् । (करण) गात्रे यथा– उपमानमभूद्विलासिना करण यत्तव कान्तिमत्तया (कु० सं०) । (करण) अपिशब्दात्कारणिकानां कायस्थाध्यक्षादीनां समूहे कृतौ क्रियाभेदे कामशास्त्रनाट्यशास्त्रोक्ते च ॥ ५४ ॥ प्राण्युत्पाद आजीवंजीविभावः संसारात्य । असंबाधेन [असङ्कटेन] सेनागमने (संसरणम्) । पश्चात्पुरः शरीरे विश्रमभूरुपनिष्क्रराख्या (संसरणम्) । (समुद्धरणं) कर्मणि भावे च ल्युट्, उभय ऊर्ध्वनयन कूपादिभ्यो जलादे. ॥ ५५ ॥ स्वतो न तु वाच्यलिङ्गतया । वेवेष्टि विषाणम् । प्रवणति प्रवणः [अनुकूले], पण शब्दार्थः । त्रिष्वित्येव संकीर्णे यावत् । क्रमेण निम्नायां भुवि यथा– थादे दक्षिणप्रवणा भूः । प्रह्वे यथा– भक्तिप्रवण । अनुकूले तूपचारात् । चतुष्पथे, प्रवन्त्यनेन प्रवण ॥ ५६ ॥ निचित संकीर्णं व्याप्तम् । अशुद्धे संकीर्णं यतो मिश्रीभवतीति । ईरति– ईरणं,

संकीर्णौ निचिताशुद्धावीरि(रि)णं शून्यमूषरम् ।
देवसूर्यौ विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥ ५७ ॥
पक्षिताक्ष्यौं गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।
अग्न्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥
हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ ।
यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पातरि ॥ ५९ ॥
यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।
ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥
स्थपतिः कारुभेदेऽपि भूभृद् भूमिधरे नृपे ।
मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥
विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।
व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥
क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।
वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्तयोः ॥ ६३ ॥
आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः ।
कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

ईर गतौ । शून्यं निराश्रयो देशः, ऊषः क्षारमृत्तिकाऽस्यास्ति- ऊषरः, ऊषसुषीति (सू०) रः (ईरिणम्) । सेतौ च वरणो वेणी नदीवाहे कचोच्चये । अथ तान्ताः । विवस्ते छादयति विवस्तेजोऽस्यास्तीति विवस्वान् । सरस्वान्नाम नदः ॥ ५७ ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य गरुत्मान् । भासः पक्षिविशेषः । शक्नोति शकुन्तः । धूमः केतुर्लिङ्गमस्य धूमकेतुर्वह्निः । धूमप्रधानश्च केतुरुत्पातग्रहः । जीवनस्याम्भसो मूतः पुटबन्धः (जीमूतः) ॥ ५८ ॥ जहाति हस्तः पाणिः । हसति व्योम्नि हस्तो नक्षत्रम् । प्रशंसायामेव (यथा)- केशहस्तः । म्रियतेऽनेन मरुत् । यमयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थो यमिः, सूतः सारथिः । यज्ञस्य [यज्ञस्य] भर्ता, स्त्रिया भर्ता ॥ ५९ ॥ पवते पुनाति च पोतः । प्रैति स्म प्रेतः, प्राण्यन्तरं नारकम् । ग्रहभेदो नवमः (केतुः), कित ज्ञाने । षु प्रसवैश्वर्ययोः (सुतः) ॥ ६० ॥ स्थापयति, स्थश्चासौ पतिश्च वा, तिष्ठन्त्यस्मिन्नश्वयत्ताः स्थः, पचाद्यच् (वा०) । कारुविशेषो मुख्यतक्षा (स्थपतिः) । अपिशब्दात् स (यज्वा) गाष्पतिष्टया स्थपतिः (पृ० ११४), कञ्चुकी च । (भूभृत्) धारणात्पोषणाच्च । (मूर्धाभिषिक्तः) अपिशब्दाद्विप्रात्क्षत्रियायां जाते, मुख्येऽपि । ऋच्छत्यापाति ऋतुः स्त्रीणामार्तवं रजः । अपिशब्दाद्वसन्तादौ (ऋतुः) ॥ ६१ ॥ अपिशब्दादजितोऽपरिभूतो बुद्धश्च । अव्यक्तोऽस्फुटः । मूर्खश्च (अव्यक्तः) । प्रकृतिरव्यक्तम् । षू प्रेरणे, त्वष्टा रथकारः, तथा ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सुतः । प्रजाते पारदे च (सूतः) । व्यनक्ति व्यज्यते च (व्यक्तः) । अपिशब्दात् पुरोवृष्य[दि]निश्चितः, यथा- व्यक्तं मूर्खोऽयम् । दृष्टोऽन्तो निश्चयोऽस्य दृष्टान्तः, निदर्शनमुदाहरणं यथा- अग्निरत्र धूमान्महानसवत् ॥ ६२ ॥ क्षदति क्षत्ता, द्वास्थः प्रतीहारः । क्षत्रियायां शूद्राज्जातः क्षत्ता, क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च (पृ० १५८) । स्मृतौ क्षत्तशब्दोऽप्यस्ति । वृत्तोऽन्तोऽस्य वृत्तान्तः, वृत्तस्यान्तश्च । तथा प्रकारे विशेषः । वार्ता जनश्रुतिराख्यायिका च ॥ ६३ ॥ आनृत्यन्त्यत्रानर्तः । नीवृद्विशेषो जनपदः,

श्लेष्मादिरसास्थ(स)रक्तादिर्महाभूतानि तद्गुणाः ।
इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥
कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।
कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥
विस्तारवल्ल्योर्व्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः ।
क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥
अर्त्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ।
प्रचारः स्यन्दयो रीतिरीतिर्डिम्बप्रवासयोः ॥ ६८ ॥
उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वग्नित्रये युगे ।
वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९
नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ संगरे ।
सङ्गे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षिती ॥ ७० ॥
रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।
जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

जलेपि (आनर्तम्) । कृतोऽन्तोऽनेन कृतान्तः, कृतः सिद्धान्तो निष्ठा यस्य, कृतस्यान्तश्च । शास्त्रेऽप्युपचारात्कृतान्तः ॥ ६४ ॥ श्लेष्मा वातः पित्तं च, धारणाद् धातवः । अस्थिरक्तादीनि, च(र)सासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः (वाग्भट०) । महाभूतानि पृथिव्यादीनि, तद्गुणाः शब्दादयः, अश्मविकृतिर्हरितालादिः, शब्दयोनिर्भ्वादिः (धातवः) । चशब्दाद् गैरिकं मनःशिलादिर्हेमादिश्च (धातुः) ॥ ६५ ॥ कक्षान्तरे राजधर्मस्थानविशेषे भाण्डागाराख्ये (शुद्धान्तः) । अपिशब्दाद्राजदारेषु, अशौचप्रशमे च, शुद्धो रक्षितोऽन्तोऽस्य शुद्धान्तः । कासूर्नामायुधं सर्वलाख्यं, शक्यतेऽनया अनु शक्तिः । शक्न उत्साहादौ च (शक्तिः) । मूर्च्छनं मूर्च्छति च मूर्तिः ॥ ६६ ॥ प्रतन्वती ततिरस्यां प्रततिः, प्रततानप्रतल्लिगिरिदर्यं प्रतिभोगुदयेय इति श्रीभोजः । वसन्त्यस्यां वसतिः, स्थितौ च । चितश्च योग,(चायोः)क्तिनि निर्देशविभव: (वा०) अपचितिः (सू०) इत्यत्र वक्ष्यमाणम् । निष्कृतौ व्यये च (निष्कृतौ व्यये च) (अपचितिः) । सनोतेः क्तिनि जनसनेति (सू०) आत्वम्, स्यतेः– ऊतियूतिजूतीति (सू०) साधुः ॥ ६७ ॥ अर्दनमर्त्तिः, अर्त्यतेऽनया च, अर्द गतौ याचने च । जायतेऽनया, भिन्नव्यक्तिषु प्रत्ययो जातः, जनने च । छन्दोऽलङ्कारविशेषयोः (जातिः), मालत्यामप्रयोगः । प्रचारः रीतिः (रीतिः), री गतौ रीङ् स्रवणे । आरकूटे मर्यादायां वैरस्पर्धायां (रीतिः) । ईङ् गतौ, डिम्बे उपद्रवः, यदाहुः–अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥ ६८ ॥ उदयो लाभः, अधिगम आसादनं (प्राप्तिः) । त्रेता, हृतोदसादि (सू०) । नारदस्य वीणा महती । अपिशब्दाद् बृहत्यां (महती) । भवति भूयतेऽनया च भूतिः, भस्म च ॥ ६९ ॥ भोगः उपभोगः सर्पकायश्चास्त्यस्याः (भोगवती) । समवयन्ति सङ्गच्छन्तेऽस्यां वा समितिः । क्षयो निवासः (क्षितिः) । क्षिरस्य क्षयः, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः ॥ ७० ॥ रश्मयः, धृतेस्तिनि हेतिः, ऊतियूतीति (सू०) साधुः । गच्छति जगती, छन्दो द्वादशाक्षरपादम् ॥ ७१ ॥ [illegible] मत्ता [illegible] [illegible] कुम्भकुस्रुद्वयी वसुरिन्दुकैर्वे दयने दशाक्षरादि वा । अविरामकुसुमितैंशवंशस्था च (वृत्तिः),

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमं स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।
पत्तिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ ७२ ॥
प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।
सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥
वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।
गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥
बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि ।
वाशि(सि)ता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥
वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते ।
कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥
श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ।
अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥
युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।
वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

पचनं वर्गो पङ्क्तिः, पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति (सू०) साधुः, पच्यते च । आयम्यन्ते आगामिनि काल दैर्घ्ये च, आयतन्ते आयतिः, आयमनं च । पदनं पद्यते च पत्तिः । पद्यन्ते येनाऽत्र पदातौ च (पत्तिः) । पक्षस्येव मूलं पक्षतिः पक्षस्य पक्षतिः, पक्षतिः (सू०) ॥ ७२ ॥ योनिरुत्पत्तिकारणं यथा— मूलप्रकृतिरविकृतिः (सांख्यकारिका) । लिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकं यथा— तद्धितप्रकृतिः ... (पृ० १७), प्रकृत्यमात्यान्नपालादिः (प्रकृतिः) । ... स्वभावश्च (प्रकृतिः) । कैशिकीभारत्यादयो नाट्य- वृत्तयः (वृत्तयः) । ... (वृत्तिः), ... वर्तनं वृत्तिः, वर्तन्ते च । सिच्यन्ते सिकताः, नित्यं बहुत्वेन । ... देशे, देवेन्द्र... (सू०) ... । ... । ... च, श्रूयते ... श्रवणं श्रुतिः ॥ ७३ ॥ वनु याचने । ... (वनिता) । गोप्यते गोपनं गुप्तिः, क्षितिव्युदासो भूगर्तः । ... रक्षणं च (गुप्तिः), ... गुप्तिः कारा च ... च ... । (धृतिः) ... ॥ ७४ ॥ क्षुद्रवार्ताकी कण्टकारिका, छन्दोविशेषो ... (बृहती) । वास्यते ... वा वाशिता । ... गौडाः पेठुः, ... । वर्तते ... वा, ... वर्तः । ... । जनश्रुतिर्वृत्तान्तः (वार्ता) । वर्त- नं[च] वार्ता ॥ ७५ ॥ फल्गु तुच्छं यथा— वार्तमिदम् । ... वृतं, ... मेघे ... । कलः ... । निमित्तं, हेतुः कारणं, ... नादि ॥ ७६ ॥ श्रूयते श्रवणं श्रुतं, अवधारणमित्यादि । युगं ... (कृतम्) । ... यथा— ... । ... । ... ॥ ७७ ॥ युक्ते यथा— ... । क्ष्मादौ यथा— ... । ... यथा— ... । ... यथा— ... । आवृते यथा— ... । ... यथा— ... । ... यथा— ... , भू सत्तायाम् । (वृत्तं) पद्यं ... । चरित्रं ... (वृत्तम्) । अतीते यथा— ... (कुमारस०) । दृढे यथा— ... । निस्तलं वर्तुलं, ...

महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ।
श्वेतं रूप्येपि रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥
त्रिष्वितो जगदिङ्गेपि रक्तं नील्यादिरागि च ।
अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥
युक्तेतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोथ संस्कृतम् ।
कृत्रिमे लक्षणोपेतेप्यनन्तोनवधावपि ॥ ८१ ॥
ख्याते हृष्टे प्रतीतोभिजातस्तु कुलजे बुधे ।
विविक्तौ पूतविजनौ मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥
द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ शिती धवलमेचकौ ।
सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेभ्यर्हिते च सत् ॥ ८३ ॥
पुरस्कृतः पूजितेरात्यभियुक्तेग्रतः कृते ।
निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥
जातोर्ध्वक(बद्ध)प्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ।
वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

(वृत्तम्) ॥ ७८ ॥ महति प्रभूते च महत् । चशब्दाद् बृहद् बुद्धितत्त्वं च (महत्) । निन्द्यं गीयते-ऽवगीतम् । जननीयो जन्यः, जनस्य जल्पो वा, मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु (सू०) इति यत् । मुहुर्दृष्टेपि (अवगीतम्) । श्वेतते श्वेतं, अपिशब्दाच्छुक्ले । रज्यते रजतम् । हेम्नि महारजताख्यम् ॥ ७९ ॥ इतस्तान्ता वाच्यलिङ्गाः । गच्छति जगत्, इङ्गे जङ्गमे । अपिशब्दाद् भुवने (जगत्) । रज्यते रक्तं, नील्यादिरागोऽस्त्यस्य । चशब्दादसृक् (रक्तम्), कुङ्कुमं ताम्रमनुरक्तं च । (अवदातः) दैप् शोधने । (सितः) अर्जुनः शुक्लः, षिञ् बन्धने ॥ ८० ॥ (अभिनीतः) मर्षिण्यक्रोधे । संस्कृतं (सू०) अनित्ये साधु, सल्लक्षणेन प्रकृत्यादिविभागेन सिद्धे शब्दे, संपर्युपेभ्यः (सू०) इति सुट् । अपिशब्दात्सतो गुणाधाने पक्वे च । अपिशब्दान्नागराजे (अनन्तः), विष्णौ व्योम्नि च । अनन्ता च भूः ॥ ८१ ॥ प्रतीयते प्रत्येति वा (प्रतीतः), ज्ञातेऽपि । सुकुमारे न्याय्ये चोदचारान् (अभिजातः) । विचिर्विरेचने, विजिर् पृथग्भावे, असंयुक्तो[पृथग्भूतो]पि (विविक्तः) । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥ ८२ ॥ अम्ले चुक्रं, यदाहुः- यन्मूलादि शुचौ भाण्डे सक्षौद्रगुडकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं चुक्रं शुक्तं तदुच्यते (वैद्यकम्) ॥ परुषे शुक्त उपचारात्, यथा- शुक्तां वाचं (न) वदेत् । चशब्दात्पूतिगन्धे, ईशुचिर् पूतीभावे (शुक्तः) । शिञ् निशाने, मेचकः कृष्णः (शिति) । अस्तेः शतृप्रत्ययः, सत्त्वे च सत् ॥ ८३ ॥ (पुरस्कृतः) पुरोऽव्ययमिति (सू०) गतित्वात्सत्वम् । अरातिनाभियुक्तोऽभिषेणितः, अभिषिक्तोऽपि (पुरस्कृतः) । निवायते गम्यते निवातः, निवृत्तो वातोऽत्र । शस्त्राभेद्यं च वर्म, यथा- निवातकवचाः ॥ ८४ ॥ ऊर्ध्वक उच्चकः (उच्छ्रितः) । प्रोद्यतः सोद्यमः (उत्थितः) । कर्तृकर्मणोः क्तः (आदृतः) ॥ दुर्गस्याह- कर्मविवक्षायामपि गतिर्गमुद् हेम्न्युत्स्वपे तृणे । स्तनमुञ्जशीते सत्ये शोभनेपि विवक्षितम् ॥ उदास्थितः प्रतीहारे चरभेदे समाहितः । व्यानस्ये वाष्पनीकस्थो गजलक्षणवेदिनि ॥ अदावचनयोर्भासिकगोप्या वृत्तौ च सेवने । आसौ स्मृतस्वयितौ नप्ता पुत्रश्च पुत्रयोः ॥ भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्यां (सू०) इत्येकशेषोऽत्र । उभूहेत्वप्रयोजनतमहिजिष्णुगतीन्द्रयोः । शोसिकेपि प्रतानीयावरातावतद्यवद्धे ॥ सामिस्सङ्गे रणेऽपि स्त्री स्वपरपाणामपि स्थितिः ॥ ८५ ॥ इतस्तान्ताः । अर्यतेऽर्थ्यते वार्थः । अभिधेयः शब्दार्थः । रा धने

अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।
निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥ ८६ ॥
समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च ।
दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥
आस्थानीयत्नयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।
अभिप्रायवशौ छन्दावब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥
अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतबान्धवौ ।
पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाश्चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥
निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बालशष्पयोः ।
आरावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥
स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि सूदः स्याद्व्यञ्जनेऽपि च ।
गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥ ९१ ॥
प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।
स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

(अर्थ)। वस्तुनि पदार्थे। निवृत्तौ यथा– मशकार्थोयं धूमः। इन्द्रियविषये कारणे च (अर्थः)। निपानं जलाशयः, आगमः शास्त्रं (तीर्थम्)। ऋषिजुष्टं प्रभासपुष्करादि, यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थमिति। गुरौ यथा– तीर्थाद(दा)सविद्यः। जलावतरणमार्गे सत्रिण्यध्वरे पुण्यक्षेत्रे पात्रेऽपि यथा– तीर्थं तद्भूयस्त्वयोः, तरत्यनेन तीर्थम् ॥ ८६ ॥ समर्थयते समर्थ्यते सङ्गतोऽर्थोऽस्येति (वा) समर्थः दशम्यां कामावस्थायां वयोऽवस्थायां च तिष्ठति दशमीस्थः, क्षीणो रागेण क्षीणरागः, मरणावस्थां प्राप्तो नवतिको वा। वेतेर्थिश्च वीथी, पदवी मार्गः। अपिशब्दाद् गृहप्रान्तः पङ्क्तिश्च (वीथी) ॥ ८७ ॥ आतिष्ठन्त्यस्यामास्थानी। आलम्बनं चास्था। प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् प्रस्थो गिरेः समा भूः। मानमाढकचतुर्भागश्च (प्रस्थः)। शास्त्रद्रविणयोर्मध्यः सस्याधारे स्थितौ मृतौ। अथ दान्ताः। (अभिप्रायवशौ) यथा– छन्दानुवर्ती, स्वच्छन्दः, छदे – रूपम्। अपो ददात्यब्दः, आप्नोति च ॥ ८८ ॥ आज्ञामपवाद्, माहुः। दायं रिक्थमादत्ते दायादः, बान्धवः सपिण्डः। (पादः) कर्तरि पद्रुजति (सू०) घञ् कर्मकरणादौ च। तुर्यांशो रूपकादेश्चतुर्भागः, कुलाद्रेः प्रत्यन्तपर्वतोऽपि पादः ॥ ८९ ॥ अपिशब्दाद्‌भाषा निश्चितवादश्च (निर्वादः)। शीयन्तेऽवसादन्त्यनेन शादः पङ्कः। शाय(स्य)ते छिद्यते शादस्तृणम्। आक्रन्दनमाक्रन्द्यते– आक्रन्दत्यरिमित्याक्रन्दः। त्राता पार्ष्णिग्राहाक्रान्तस्य विजिगीषो रक्षिता, आहुश्च– पार्ष्णिग्राहस्तथाक्रन्दः (मनुः) ॥ ९० ॥ (अनुरोधे) यथा– प्रसादे वर्तस्व (शार्ङ्गधरप०)। अपिशब्दाद्धर्मान्त्ये प्रीतिदाने च (प्रसाद), काव्यगुणे तूपचारात्। सूयते पच्यते सूदयति च सूदः, व्यञ्जनं सूपोऽत्र। अपिशब्दात्सूपकारे (सूद)। अपिशब्दाद्विष्णौ, गां विन्दति गोविन्दः, अनुपसर्गाल्लिम्पविन्देति (सू०) शः। अपिशब्दाद् गन्धेऽप्यामोदः। गर्वे क्षैब्ये गजदाने च मदः, मदोऽनुपसर्गे (सू०) इत्यप् ॥ ९१ ॥ प्रधानमेव प्राधान्यं, राजलिङ्गं छत्रादि, कङ्कते क कौति वा ककुदम्। वृषाङ्गे ककुच्छब्दोऽप्यस्ति, यथा– ककुद्मान्। संवेदनं संवेद्यतेऽस्यां संविदन्ति(ते) अनया च संविद्। ज्ञाने यथा– एकमेवेदं संविद्रूपम्। संभाषा सङ्केतो यथा– प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च संविदं स्थापयेद्गणे। क्रियाकारो व्यवस्थापनं यथा– संविद् रक्षयेद्य (याज्ञवल्क्य०)। आजिर्युद्धं, नाम संज्ञा। तोषणाचारस्वतिज्ञास्वप्याहुः (संविद्) ॥ ९२ ॥ उपनिषीदन्त्यस्यामुपनिषद्, वेदाङ्गेऽपि रहस्यत्वात्। तत्त्वेऽपि यथा– धर्मस्योपनिषत् परा।

धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् ।
पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥ ९३ ॥
गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम् ।
त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥
मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ ।
प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥
व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ।
पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९६ ॥
परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।
बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥
स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।
दोषोत्पादेनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥

ऋतुरत्राश्वयुजकार्त्तिकौ (शरद्)। वत्सरं यथा– जीवेच शरदां शतम्। शीर्यन्तेस्यामोषधयः शरत्, स्त्री। (पद) खलोभगःपदेचेतिवक्तव्यात् (वा०) खः। त्राणं शरणं यथा– पदमापदि माधवः। स्थानं यथा– सूर्यांशवः शशिनि लब्धपदा यथैव। लक्ष्म यथा– नवनखपदलेखालाञ्छित बाहुमूलम्। अङ्घ्रिर्यथा– पादाग्रे प्रपदम् (पृ० १०३)। वस्तु यथा– पदार्थ। पादन्यासे पादमुद्रायां सुप्तिङन्ते च, यथा– कुरु घनोरु पदानि शनैः शनैः (वेणिसंहार०), पद तुषारस्रुतिधौतरक्तम् (कु० सं०), पदसमूहो वाक्यम् (न्यायभाष्य०) ॥९३॥ गोभिः सेवित गोष्पद, गोष्पदसेवितासेवितप्रमाणेषु (सू०) इति साधु। माने गोखुरश्वभ्रे, यथा– गोष्पदं प्रविष्टो देवः। आस्पदमतिष्ठायाम् (सू०) साधुः, कृत्य उपचारात्। इष्टो मृष्टः, मधुरो रसः, यथा– रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः, स्वदते स्वादु। मृद्यते मृदुः, अतीक्ष्णोऽहिंस्रः ॥ ९४ ॥ मूढो यथा– मन्दः कवियशःप्रार्थी (रघु०)। अल्पे यथा– मन्दोदरी। अपटुः सरुक्, यथा– मन्दं विचिकित्सति भिषक्। निर्भाग्ये यथा– मन्दभाग्य। स्वैरेप्यल्पत्वाद्यथा– [मन्द]मन्दपदगामी[चारी], भद्रो मन्दो मृगश्चेति। हस्तिविशेषः शौरिश्च (मन्दः)। शरदि भवः शारदः, लक्षणयाभिनव, अधृष्टप्रतिभः। शुद्धौ वर्षे च (शारदः)। विगतो शारदोप्रतिभत्वदोषोस्य विशारदः ॥९५॥ अथ भान्ता.। व्यामस्तिर्यक्कृतबाह्वन्तरम्, न्यग्रुणद्धि न्यग्रोध न्यग्रोहति च, न्यङ्क्वादिः (सू०)। ऊर्ध्वं सिध्यत्यनेनोत्सेधः, ऊर्ध्वं सेच(ध)न च। परित आहरण व्रीहितृणादेः पर्याहारो भाराद्यः (विवध.)। विशिष्टो वधो गमनमत्रेति विवध, बाहुलकाद्वा दीर्घ. (उपसर्गस्येति) ॥ ९६ ॥ परितोस्मिश्चातुर्दिक्क (चतुर्दिशं) धीयते बर्हिस्तरणवत् परिधिः, यदाहुः– बाहुप्रमाणे परिधिरांच्छन्नाग्नेतिपन्नलः। उपसूर्यक सूर्यमण्डलं प्रतिसूर्याख्यम्। चक्रान्तेपि (परिधिः)। बन्धकं यदुत्तमर्णाय भूम्याद्याधीयते, यथा– आधिर्विनश्येद् द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते (मनुः)। व्यसनं यथा– आधिं प्राप्तो यो न मुह्यत्स धीरः। आध्यानमाधिर्मानसी पीडा। आधीयतेस्मिन्नाधिराधारः ॥ ९७ ॥ समर्थनं चोद्यपरिहारः, यथा– अत्रायं समाधिः। नीवाको वचनाभावः समाधिरिव। चशब्दाच्चित्तैकाग्र्यं समाधानं (च), समाधीयते मनोस्मिन्समाधिः। दोषोत्पादे यथा– अनुबन्धमवस्थां च ज्ञात्वा दण्डं निपातयेत्। प्रकृतिप्रत्ययागमादेशाना यः कार्यार्थमासज्यते विनश्वर उच्चरितप्रध्वंसी सोनुबन्धः ॥ ९८ ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।
विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे बिलेऽवधिः ॥ ९९ ॥
विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।
बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥
देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।
विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥
वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ।
संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥
मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि ।
अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितंमन्यगर्वितौ ॥ १०३ ॥
ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः ।
अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥
सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ।
भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

मुख्यानुयायी यथा— अनुबन्धी(न्धः) शिशुः स्नेहेनानुबध्नातीति । प्रकृतानुवर्तने यथा— वेगानुबन्धः । विध्यति विदधाति विधत्ते वा विधुः, विध विधाने, विधीयते सुरैः पीयते वा, धेट् पाने । पर्यन्तेऽवधीयतेऽवधिः । उपचारादवधाने कालेऽपि (अवधिः) ॥ ९९ ॥ (विधिः) भावकरणादौ कि. (उपसर्गे घोः किः) । अपिशब्दात्काले धातरि कल्पे प्रकारे विधायके च वाक्ये (विधिः) । (प्रणिधिः) भावे कर्मणि च किः । अवधानेऽपि (प्रणिधिः) । अपिशब्दाज्जिने स्थविरे च (बुधवृद्धौ) । स्कन्धति(!)स्कन्धः । समुदये यथा— सप्त वानस्कन्धाः । अपिशब्दात्सैन्यभागे यथा— स्कन्धावारः । अंसे राशि समूहे वृक्षप्र-शाखायां च (स्कन्धः) । बौद्धे च यथा— संज्ञारूपवेदनासंस्कारसमुदायाख्याः [विज्ञानलक्षणाः] पञ्च स्कन्धाः ॥ १०० ॥ देशे यथा— सिन्धुदेशः, स्यन्दते सिन्धुः, सरित्सामान्ये, विशेषे च यथा— सिन्धोः परमपूरुषम् । विधौ विधाने (विधा) । प्रकारे यथा— द्विविधाः । चशब्दाद्धस्त्यश्वादिभोजने वेतने च (विधा) । साध्नोति साधुः । अपिशब्दात्सज्जने (साधुः) । युक्ते रम्यत्वात्, यथा— साधु दृष्टं यद् द्रष्टव्यम् ॥ १०१ ॥ उह्यते बध्नाति वा वधूः, स्नौति स्नेहम् । सुष्ठु धीयते धयन्ति देवा सुधा । लिप्यतेऽनेनेति लेपो मृत्कोलादिः, स्नुही वज्रकन्दा यथा— सुधाक्षीरम् । मूर्वापि (सुधा) । (प्रतिज्ञा) यथा— सत्यसन्धः । मर्यादा च (संधा) । संप्रत्यये भक्त्यतिशये यथा— श्रद्धया परोपेताः (भगवद्गीता) । स्पृहा यथा— भोजने श्रद्धा ॥ १०२ ॥ माद्यन्त्यनेन मन्यते च मधु । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं, क्षुद्राभ्रमरवटरेभ्यः (सू०) अञ् । अपिशब्दाच्चैत्रे मधूके वसन्ते च पुंलिङ्गः (मधुः) । अपिशब्दाच्चक्षुषि जले च (अन्धम्) । इतो धान्ता वाच्यलिङ्गाः । ऊर्ध्वबद्धोऽपि (समुन्नद्धः) ॥ १०३ ॥ ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य बन्धुः, परमनुष्ठानाभावाज्जातिमात्रः । एवं क्षत्रबन्धुः । निर्देशे यथा— व्यवस्थितकर्म्याने ब्रह्मणो बन्धुर्नाशिरिति । अवलम्बितो बद्धो दृढः (अवष्टब्धः) । अविदूरे यथा— अवष्टब्धे सेने, अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः (सू०) इति षत्वम् । अपिशब्दाद्बद्धोऽपि (अवष्टब्धः) । प्रसिध्यति प्रसाध्यते च प्रसिद्धः । हेयेऽपि गन्ध. संरोधो गुल्मकुल्मयोरपि । बाधा निषेधे दुःखे च जन्तू-चान्दिमुत सुधा ॥ १०४ ॥ अथ नान्ताः । चित्रा भानवो दहनयोनयोः । भाति भानुः । भूतान्यात्मानोऽस्य भूतान्येवात्माऽस्य वा भूतात्मा । पृथग्भावो जनः — असम्बन्धात्पृथग्जनः ॥ १०५ ॥ गिरति शमाति

ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ ।
तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ ॥ १०६ ॥
प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ।
द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥
कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः ।
वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥
केशेऽपि वृजिनो विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः ।
आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥ १०९ ॥
शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।
अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥
घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।
इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥
वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्रवन्त्यामपि वाहिनी ।
ह्लादिन्यौ वज्रतडितौ वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥
त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाधोजिह्विकापि च ।
क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११२ ॥

वा ग्रावा । पत्त्राणि पक्षाः सन्त्यस्य पत्त्री । श्येनोऽपि (पत्त्री) । वृक्षकुक्कुटौ च (शिखिनौ), दुर्गसिंहपाख्या यद्विबर्हिकुक्कुटद्विजकुक्कुटशार्ङ्गकाः, शार्ङ्गको मन्दपालसुतः पक्षी च ॥ १०६ ॥ उपग्रहो बन्दिग्रहणादिः (प्रतियत्नः) । सतो गुणान्तराधानं संस्कारश्च (प्रतियत्नः) । सीदत्यवश्यं सादयति वा सादी । वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य वाजी । अभाः पूर्वं सपक्षा अभवन्, इषुः शरः (वाजी) ॥ १०७ ॥ अभिजायतेऽस्मादभिजनः, जनिरप्योध (सू०) इति हन्तः । वर्षेऽपि च क्लीबे (हायनं) आहुः । व्रीहिविशेषः (हायनः) षष्टिकादयः । जहाति जलं हायनः, हश्च व्रीहिकालयोः (सू०) ण्युट् । विरोचते विरोचनः, अनुदात्तेतश्च (सू०) इति युच् ॥ १०८ ॥ अभिशब्दात्पर्यायोः क्लीबे, वर्ज्यन्त इति वृजिनम् । विश्वस्य कर्म रमणीयं च कर्मास्य विश्वकर्मा । यत्ने यथा— महात्मा । स्वभावे यथा— दुरात्मा । बुद्धौ यथा— आत्मैवेदं सर्वमिति नेह नानास्ति किंचन (कठोपनि०) । वर्ष्म शरीरे यथा— कृशात्मा । चकारात्सत्त्वमपि (आत्मा) ॥ १०९ ॥ हन्ति तच्छीलो घातुकः, स चासौ मत्तेभश्च (घनाघनः) । वर्षति तच्छीलो वर्षुकोऽब्दो मेघ, हन्तीति घनाघनः, चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य (वा०), हन्तेर्घत्वं च (वा०) इति सिद्धिः । प्रणयः प्रार्थना, मन्यतेऽनेनेति भावे ल्युट् । हिंसायां तु मीनं इन्द्रियाः, मीन हिंसायाम् इति (सू०) ल्युट् ॥ ११० ॥ हन्यतेऽनेन हन्ति वा घनः, मूर्तौ घनः (सू०) इति अप् । मूर्तिगुणः काठिन्यं, अपर्याप्तवयस्यानां मूर्तिः सेव गुणो वा, दर्शने च स्पर्शने च मूर्तिः । निरन्तरे निबिडे (घने) । मूर्ते दृढे दृढमूर्ते बाहुल्ये च (घनः) । घनं तु कांस्यवाद्यम् । एतीति— इनः, प्रभुः स्वामी । क्षेमो राजा द्विजातीन् मितो धृतिः ॥ १११ ॥ वणते गायतीति वाणिनी, वणेः शब्दार्थादिति णिनिः स्त्रियाम् । वित्तदातृ (वाणिनी) । स्रवन्ती नदी (वाहिनी) । अन्यत्सरस्वती नदी, वहति वहनं वा तच्छीला वाहिनी, वह प्रापणे । ह्लादिनी, अस्त्येषामस्मिन्निति (कामिनी) ॥ ११२ ॥ अपिशब्दात्स्वल्पशरीरेषु, तनोति तनुः । (सूना) [षूङ् प्राणिप्रसवे], अधोजिह्वा आरक्त जिह्वायत्तम् । यद्वा सूना पशुवधस्थानमिति सूनाशब्दात् । तुच्छं तुच्छकम् । विस्तरो विस्तारे, वितन्यते तनुः कृतं । स्त्र्यन्ते वर्त्तते (मं) च (वितानम्) ॥ ११३ ॥

मन्त्रेऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।
वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥
उत्साहने च हिंसार्थसूचने चापि गन्धनम् ।
आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥
व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ।
स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥ ११६ ॥
स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।
अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥
उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।
व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥ ११८ ॥
मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्येऽर्थदापने ।
निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥
निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।
व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥
पक्ष्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।
तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥

केत्यतेऽनेन केतनं, कित ज्ञाने । कृत्यं करणीयं कार्ये यथा— कार्यकेतनम् । केतौ ध्वजे यथा— मीनकेतनः । उपनिमन्त्रणे यथा— ब्राह्मणो निकेतनं नातिक्रामेत् । तत्त्वं ज्ञानं, ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतम् । बृह वृद्धौ, विप्रे यथा— ब्रह्महत्या । निष्पर्यन्तेषु क्लीबे द्वयो पुंसि ॥ ११४ ॥ हिंसार्थे मन्त्रसूचनं मतदर्शनं, यदाहुः— गन्धनं हिंसाप्रयुक्त सूचनं, हिंसायामित्येके पेठुः । अपिशब्दादवकाशने (गन्धनम्) । तञ्चु गतौ, प्रतीवापः स्वर्णादेर्द्रुतस्य द्रव्यान्तरेणाद्यचूर्णेन विपरीतावपनम् (आतञ्चनम्)॥११५॥ व्यज्यतेऽनेन व्यञ्जनं निष्ठानं भक्ताद्युपसेचनं दध्यादि, अवयवः स्त्र्यादिचिह्नम् । अपिशब्दात्ककारादि (व्यञ्जनम्) । कुलीने भवं कौलीनं, कुलस्येदं वा । लोकवादोऽपवादः, यथा— मा कौलीनाद्‌सितनयने मय्यविश्वासिनी भूः (मेघ०) ॥ ११६ ॥ (उद्यानं) भावेऽधिकरणे च ल्युट् । वनभेद उपवनं (उद्यान) । अधिकरणे भावे च ल्युट् (स्थानं) । आदिशब्दाद्विजिगीषादौ (देवन) । अपिशब्दात्परिदेवने द्यूते च (देवन) ॥ ११७ ॥ पौरुषमुद्योगः, तन्त्रं सैन्य स्वमण्डलचिन्ता च (उत्थानम्) । संनिविष्टोद्गम उपविष्टस्योर्ध्वभावः । अपिशब्दान्मलोत्सर्गे चैत्यगृहे वास्त्वन्तरे च (उत्थान) । प्रतिरोधे, विगतमुत्थानमत्रेति । अपिशब्दात्समाधिनिवृत्तौ (व्युत्थानम्) ॥ ११८ ॥ यथाक्रमं भावादौ ल्युट् (साधनम्) । चशब्दाल्लिङ्गे कारके सैन्ये— उपहरणे— उपाये सिद्धौ मेढ्रे च (साधनम्) ॥ ११९ ॥ न्यासार्पणं निक्षेपप्रतिदानं (निर्यातनम्), अपिशब्दादृणादिशुद्धौ । व्यस्यति श्रेयोमार्गाद् व्यसनं, व्यस्तिश्च । कामजो दोषो मृगयाक्षस्त्रियः," क्रोधजो वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणानि । अशुभ पापे दैवानिष्टफले, असक्तौ चोपचारात् (व्यसनम्) ॥ १२० ॥ पक्ष परिग्रहे, तन्तुतूलादीनां भागान्तरे (पक्ष्म) । गच्छति च (पक्ष्म) । तिथिविशेषः पञ्चदशी— अमावास्यादिः, यथा— पर्वणि गच्छेदेनाम् । प्रतिपत्पञ्चदश्योः संधिश्च (पर्व) । क्षणः महश्च उत्सवश्च (पर्व) । ग्रन्थौ चरिते च (पर्व), यथा— आदिपर्व । वर्तते वर्त्म, वर्तन्ते यान्त्यनेन च । नेत्रच्छदोऽक्षिपुटः (वर्त्म) ॥ १२१ ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते ।
प्रधानं परमात्माधीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥
प्रसून पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ।
क्रन्दने रोदनाह्वान वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥
गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ।
संनिवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥
आच्छादने संविधानमपवारणमित्युभे ।
आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेपि च ॥ १२५ ॥
अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।
रत्न स्वजातिश्रेष्ठेपि धने सलिलकानने ॥ १२६ ॥
तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ।
समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥
हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ वेगिशूरौ तरस्विनौ ।
अभिपन्नोपराद्धोभिग्रस्तव्यापद्गतावपि ॥ १२७ ॥
कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेपि च ।
परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

कूपं प्रवेष्टुमर्हति– इति कौपीनं, शालीनकौपीनेअधृष्टाकार्ययो· (सू०) इति साधु· । लक्षणया लिङ्गं तदाच्छादनं च (कौपीन)। मिथुनं युग्म स्त्रीपुंसौ व तस्येद मैथुनम् । प्रधीयतेस्मिन्प्रवर्तते च प्रधानम्, अजहल्लिङ्गम् । प्रकृतिर्महामात्रो मुख्यश्च (प्रधान)। (प्रज्ञान) भावे करणे च ल्युट् ॥ १२२ ॥ प्रसूयते प्रसूनम् । नियत धनं यत्र, निवृत्तिश्च धनस्य निधनम् । अन्तेपि (निधनम्)। (क्रन्दनं) भावे ल्युट् । वर्धति वृष्यते वर्ष्म । प्रमाणमत्रोन्नतिः, यथा– व्याप्त व्योमानि वर्ष्मणा ॥ १२३ ॥ त्विट् तेजः, धीयतेत्र धत्ते च धाम, जन्म पि । सनिवेशो रचना (संस्थान), आकृतौ मृत्यौ च । लक्ष्यतेनेन लक्ष्म, लक्ष्ये च । आच्छादने द्वे, सपिधानमिति सभ्यः पाठः । अपवारणं स्थगनं, वस्त्र तूपचारात् (आच्छादनम्)। (आराधनं) करणे भाव च ल्युट् ॥ १२५ ॥ (अधिष्ठानं) अधिकरणे भावे च ल्युट् । चक्र रथाङ्गं, अपिशब्दादारोपणे व्यवस्थापने च (अधिष्ठानं)। (रत्नं) यदाहुः– जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते (चाणक्यश०)। अपिशब्दान्मणौ, रमन्तेस्मिन् रत्नम् । वने द्वे, वनु याचने ॥ १२६ ॥ तलमस्यास्ति तलिन, अवस्तनेपि । पान्तभ्यः प्राक् त्रिलिङ्गाः । सह मानेन वर्तते समान मान चास्य समान· । अपिश्यति तक्ष्णोति पिशुन , पिश अवयवे वा ॥ १२७ ॥ हीयते हीनः, ऊन परिहाणे । ऊनोल्प , गर्ह्यस्तूपचारात् । तरो जवो बलं वास्त्यस्य तरस्वी । अपराध्यत्यपराद्धः, अभिद्रुतोपि (अभिपन्न·) ॥ १२८ ॥ दुर्गश्चाह– लेख्यं भूम्यादिदानार्थं यातनाज्ञा च शासनम् । निदानमवसानेपि सार्थे वार्धुषिके धनी ॥ कक्षापटेपि *कौपीनं न ना [ज्ञाने] खेदेपि बाधना [वेदना] । शुम्न धन्य भार्यापि जनी दोषेपि लाञ्छनम् ॥ अथ पान्ताः । कला आप्नोति कल्पते च कलाप, भूषणे काञ्चयादौ । सहते यथा– केशकलाप । तूणे[रूपे]पि (कलाप)। परिच्छद परिवारः, पर्युप्ति. परितो बीजत्याग (परीवाप·), स्थितिरचलत्व, सलिलस्थितिर्जलाधार इत्येके ॥ १२९ ॥ गोष्ठपतिर्गोष्ठाध्यक्ष , देशकुलस्वामी च, गा. पाति गोपायति च गोप. । वृषेण दान्तेन धर्मेण वा कपति याति वृषाकपिः,

गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरौ विष्णुवृषाकपिः ।
बाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥
तल्पं शय्याट्टदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।
प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥
भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ।
अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ॥ १३२ ॥
कम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ।
पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वेऽपि पूर्वजान् ॥ १३३ ॥
कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ।
स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ॥ १३४ ॥
कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विश्रम्भः प्रणयेऽपि च ।
स्याद् भेर्यां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ॥ १३५ ॥

अस्रिय । वायति शोषयति स्रवति च बाष्पः । कशति क्लेशं कशिपु, द्वयं युगपत्पृथक् चेत्र । कशिपू इत्यपपाठः ॥ १३० ॥ तल प्रतिष्ठायां, अट्टो दुर्गप्राकारः, रणमण्डप इत्येके, यथा– विशीर्णतल्पा- (इशना) पू (रघु०) । शय्या यथा– तल्पं भूः स्तरण तृणानि (भर्तृहरि०) । दारा यथा– गुरु- तल्पगः (मनु.) । स्तम्बो गुल्मः (विटप) । अस्त्रिशब्दात्स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा विटपः (कात्यः) । कल्पे विस्तारे तूपचारात्, विट आक्रोशे । बुधे लक्षणया (मासरूप इ०) ॥ १३१ ॥ कूर्मी कमठी, वीणाविशेषः सारस्वताख्यः, कच्छेन पिबति कच्छं पाति वा कच्छपी । कुतपे मृगरोमोत्थपटे चाह्नो- ऽष्टमेंऽशके । इतः फान्ताः । स्वर्गे पुंसि रेफः स्यात् कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । शिफा शिखायां सरिति मातिकायां च मातरि ॥ शफं मूले तरूणां स्याद्गवादीनां खुरेऽपि च । गुम्फः स्याद् गुम्फने बाहोरलङ्कारे च कीर्तितः । अथ बान्ताः [बान्ताश्च] । (गन्धर्वः) अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भव सत्त्व यातना- शरीरम् । यदाहुः– अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिना (कुमारिलभट्ट०), तन्न, लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वास्त्या भूताः, यद् व्यासः– अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् । गन्ध्यते गन्धर्वः, पशुभेदेऽपि ॥ १३२ ॥ काम्यते कम्बु , शम्बूकेऽपि । (द्विजिह्वः) जिह्वात्र वचनमुपचा- रात् । पूर्वो वाच्यलिङ्गः । प्रागिति दिशं देशं कालं चाह, तत्स्थ च वस्तु (पूर्वम्) । पूर्वजा आदि- पुरुषाः । आधर्षे तु क्लीबे यथा– खलैः कृत पूर्वम् ॥ १३३ ॥ चित्रपुङ्खेऽपि कादम्बो नितम्बोऽद्रितटे कटौ । दर्वी फणाऽपि बिम्बोष्ठी मण्डले चाकृतौ फले ॥ अथ भान्ताः । इभस्य मूर्धांशः शिरोभागः (कुम्भः) । दयते डिम्भ्यते वा डिम्भः, बालिशो मूर्खः । ष्टभि प्रतिबन्धे, स्तम्भु रोधने वा, स्तम्नाति गूढ चेष्टितं च स्तम्भः । (शंभुः) अर्हत्यपि ॥ १३४ ॥ भ्रूण उदरस्थो जन्तुः (गर्भः) । कुक्षौ यथा– गर्भस्थेन समस्तदा । अन्तर्भेन तूपचारात्, यथा– रम्भागर्भमृदुः । भ्रूणे यथा– भर्तृगर्भद्विधा चैव । अर्भके यथा– गर्भरूप., गीर्यते गृणाति च गर्भः । प्रणय शृङ्गारप्रार्थना (विश्रम्भः) । अपि- शब्दाद्विसंवादे विश्वासे च (विश्रम्भः) । दुन्दु भाषते दुन्दुभिः, दुनोति भीरूनिति नैरुक्ताः । भेर्यां यथा– दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् (वेणीसंहार०) । अक्षोऽत्र पाशकः, यथा– दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद् द्रौपदी हारिता ॥ १३५ ॥ महारजनं पद्मकम् । करकः कमण्डलुः, कुस्यति कुसुम्भोऽपि शद्गुनाति

स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ।
क्षत्रियेपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥
सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेपि वल्लभः ।
किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ प्लवंगमौ ॥ १३७ ॥
इच्छामनोभवौ कामौ शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ ।
धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥
उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ।
वणिक्पथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् ॥ १३९ ॥
नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ।
शब्दादिपूर्वो वृन्देपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः ॥ १४० ॥
स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्मस्तु कुटिलेलसे ।
उष्णेपि घर्मश्चेष्टालंकारे भ्रान्तौ च विभ्रमः ॥ १४१ ॥
गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।
क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥

कुसुम्भं, सुम्भ (शुम्भ) भासने हिंसायां च । अपिशब्दाद्विजिगीषौ राज्ञि (नाभिः), ना पुमान् चक्रमध्ये तुन्दौ च स्त्री, नभते नभ्यते वा नाभि. । सुष्ठु रभते सुरभि, चशब्दाद्वसन्ते पुमान्, सुगन्धौ च त्रिषु । मनोज्ञे तूपचारात् (सुरभि·) ॥ १३६ ॥ सह भान्त्यस्यां सभा, सभ्यास्तु तात्स्थ्यात् । समूहे शालायां द्यूते च (सभा) । अध्यक्षोत्र गो[त्रा]ध्यक्ष· (वल्लभः) । अपिशब्दात् प्रिये (वल्लभः) । करभो करपार्श्वोष्ट्रो । इतो मान्ताः । (रश्मिः) प्रग्रहो वल्गादिः, राशिः सौत्रः । प्लवेन गच्छतीति, गमश्च (सू०) इति खच् ॥ १३७ ॥ काम्येपि (काम.) । कामं तु बाढार्थे । शक्तिरत्र प्रभुमन्त्रोत्साहलक्षणा, उद्योगोऽरीन् प्रति बलोत्साहः (पराक्रमः) । धरते धर्मः, पुण्यं यागादि– अहिंसा च । यमो धर्मराज, धर्मस्तु भीमवत् । न्याये यथा– धर्माधिकरणम् । स्वभावे यथा– क्रूरधर्मा । आचारे यथा– धर्मशास्त्रम् । सोमपे यथा– एष धर्मः सनातनः (मनुः) । युधिष्ठिरपिता च (धर्मः) । वेदे च (धर्म·) । धर्मसाधने यागादौ क्लीबे, यच्छ्रुतिः– तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ १३८ ॥ उपधा-मात्यपरीक्षा (उपक्रमः) । अपिशब्दात्तदाद्याचिख्यासा यथा– नन्दोपक्रमं मानानि । (उपक्रमः) चिकित्सा– उपायपूर्वारम्भत्वात् । निगम्यते निगमः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । निगमे भवो नैगमः, द्वाविति प्राधान्यस्य नैगमत्वे निषेधः ॥ १३९ ॥ बले हलधरे, रमते रामः, णः । भार्गवे काकुत्स्थे च (रामः) । वृन्दे यथा– शब्दग्रामः, गुणग्रामः । अपिशब्दाद्विषयैकदेशे षड्जग्रामादौ च, यदाहुः– सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः । गिरन्ति गृणन्ति च यं स ग्रामः । क्रान्तौ पादादिभिराक्रमण (विक्रमः), चशब्दाच्छौर्ये क्वचित् ॥ १४० ॥ ष्टुञ् स्तुतौ, अर्तिस्तुसु (उ०) इति मन् । जहाति ऋतां वृत्तिं जिह्मः । घर्मः, घृणु दीप्तौ ॥ १४१ ॥ गुड रक्षणे, गुड्यतेनेन गुल्म·, रुक्– उदर्यो व्याधिः । स्तम्बोत्र स्ताम्बतानतृणादिसमूहः, सेन क्षौद्रिष्यद्गं (गुल्मः) । चशब्दाद् दुर्गादौ रक्षास्थानं (गुल्मः), बलानां समूहं विरूपसंघातोपि । जमति विरुद्धं जामिः, यथा– जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । क्षमते क्षमणं क्षम्यते च (क्षमा, क्षमं) ॥ १४२ ॥ (श्यामः) श्यैङ् गतौ, हरि·

त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ।
ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥
सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ।
वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥
जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।
तुरंगगरुडौ तार्क्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥
श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ।
पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥
तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे ।
प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥
रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।
स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥
समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।
व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

कृष्णे वर्णे । शारिवा नामौषधिः (श्यामा), गन्धप्रियङ्गुश्च । ललति लालयति लल्यते च ललाम, पुण्ड्रेऽश्वमुखे ध्यवर्णं चिह्नम् । अश्वभूषा ललामाख्या । प्रधानेपि प्राधान्यान्वयवत्, यथा- नृपललामः । केतौ यथा- कपिललामे पुंन. । प्रभावे शृङ्गे च (ललामम्) । नान्तोप्यस्ति यथा- कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः (रघु०) ॥ १४३ ॥ सूक्ष्म- ह्रस्वे सूक्ष्मं, आत्मनि-अधि- अध्यात्मम् । अपिशब्दादन्येपि त्रिषु (सूक्ष्मम्) । प्रथतेऽस्मात्प्रथने च प्रथमः । वमेरौणादिको रूपं, (वामो वल्गुः) यथा- वामलोचना । (वाम प्रतीपः) यथा- विधौ वामारम्भे (मालतीमा०) । पक्षान्तराद्वाम दक्षिणेतरत् । वामा स्त्री, अश्वा तु वर्णी । अवतेरमप्रत्ययः, अवोधयोर्लोपश्च (सू०) इति मः सलोपश्च । तुच्छेपि (अधम) ॥ १४४ ॥ जीर्णे यथा- यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् (भगवद्गीता) । परिभुक्ते यथा- दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः । अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥ याता याता॰ सर्वाता अस्येति । दुर्गश्चाह- भ्रमो मूर्छा दशमाष्टमजिराम्बुवि निर्गमः । ध्यामी धूम्राम्बुज्ये भीमा दर्भांसरमभ्यवाः ॥ इतो यान्ता. । तृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः । क्षि निवासे, क्षिञ् हिंसायाम्, यस्मा कन्यान्तश्च (क्षयः) ॥१४५॥ श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः, स्नात्प्रयन्ते । भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः, भ्रातुर्व्यच्च (सू०), व्यन्सपत्ने (सू०), योगविभागाद् भ्रातृजे । पिपर्ति जनं पर्जन्यः, परोऽस्य पूर्जन्यतेनेन वा । रसदब्दो गर्जन्मेघ, अगर्जन्नपि येऽस्मात् (पर्जन्यः) । अर्यःभोर्यः ॥ १४६ ॥ त्विषति तिष्य, त्विष दीप्तौ, अघ्न्यादिः (उ०) । (पर्यायः) परावनुपात्ययइण (सू०) इति घञ् । (प्रत्यय॰) प्रत्ययः कर्मभावकरणेष्वच् । अधीन आयत्तः, यथा- राजप्रत्ययाः प्रजाः । विश्वासे यथा- न शत्रौ प्रत्ययं गच्छेत् । हेतौ यथा- धर्मप्रत्ययः कलहः । रन्ध्रे यथा- रिपोः प्रत्ययमासाद्य प्रहरेत् । शब्देश्च इत्यादि, पश्चिमतरे च (प्रत्यय) ॥ १४७ ॥ देशविशेषेपि (अनुशयः) । स्थूलस्य मुच्चयस्योच्चयनमल्पस्यार्थगदान्, स्थूलत्वकेकलेनेच्यर्थः । हस्तिनां मध्यमगतौ, यत्पाठकाप्यः- नीचैर्गतं स्थूलोच्चयो धीचितानां इति तिस्रो गतयः ॥ १४८ ॥ शपथे यथा- कृतसमय. । आचारे यथा- समयाच्चश्चयेऽपिष्ठितम् । काले यथा- संध्यासमय. । सिद्धान्ते यथा- बौद्धसमय. । संविदि यथा-

अत्ययोतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेप्यथापदि ।
युद्धायत्योः संपराय· पूज्यस्तु श्वशुरेपि च ॥ १५० ॥
पश्चादवस्थायि बलं समवायश्च संनयौ ।
संघाते संनिवेशे च संस्त्याय· प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥
विस्र(श्र)म्भयाच्ञाप्रेमाणो विरोधेपि समुच्छ्रयः ।
विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५२ ॥
निर्यासेपि कषायोस्त्री स्यात्सभायां प्रतिश्रयः ।
प्रायो भूम्न्यन्तगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ १५३ ॥
रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययो· ।
वीर्यं बलं प्रभावश्च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥
धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।
कसे(शे)रुहेम्नोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

अन्योन्यसमयः । सकेतोवसरो नियमश्चोपचारात्, यथा– न समयपरिरक्षणं क्षमं ते (किरातार्जु०)। विरुद्धो नयो व्यसन (अनयः), षाड्गुण्यस्यायथावत्प्रयोगात् । न श्रेयः (अयः) अनुकूल दैवमनयः । विरुद्ध नयनं विपद (अनय·) ॥ १४९ ॥ अतिक्रम उल्लङ्घन यथा– धर्मस्यात्ययः । कृच्छ्रे यथा – प्राणात्ययः । दोषे यथा– गुणिना नात्यय कुर्यात् । दण्डे यथा– व कराङ्ग्येत्ययः शतम् । सम्यक्परागमन यत्रेति (संपरायः), यथा– सांपरायिक दुर्गं कुर्वीत । श्वशुरः पुज्य इति स्मृतेः, सर्वस्यैव हि दानस्य प्रहीता गुरुरुच्यते । कन्यायाश्चेत्र विदाया· प्रदाता पूज्यते गुरुः ॥ अपिशब्दान्मान्यः (पुज्य·) ॥ १५० ॥ पश्चादवस्थायि बलमनुबलाख्यं, समवायो मेलः, सनयति संनयनं च सनय । स्त्ये संघाते, चशब्दाद् गृहे, यथा– विश्रम्य लौकिकान् सस्त्यायान् प्रविशेयुः । परिचयोपि (प्रणयः) ॥ १५१ ॥ विरोधो वैरं, अपिशब्दादुन्नतौ (समुच्छ्रयः), समुल्लङ्घ्य श्रयणं– ऊर्ध्वश्रयण च उदिश्रयनीति (सू०) घञ् बाहुलकादत्र नास्ति । विषिणोति बध्नाति विषय , यस्य मत्स्यादर्यो जलादिर्ज्ञात· प्रसिद्धस्तत्र वर्तते । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चेति विषयाः । अपिशब्दाद् ग्रामसमूहे गोचरे देशे च (विषयः) ॥१५२॥ निर्यासः क्वाथरसः, यथा– त्रिफलाकषाय. । अपिशब्दात्कषायस्तुवराख्यो रस । रागविशेषेपि, यथा– परिपक्वकषायो मुनिः । रक्तपीतवर्णयोगेपि, यथा– कषायवस्त्रः । आस्पदे च (प्रतिश्रयः) । भूम्नि बाहुल्ये यथा– प्रायेणाकृतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते जनः । अन्तगमनेऽनशने यथा– प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव (रघु०) । तुल्ये च यथा– मूर्खप्रायः, अत्रापि वा मूर्खे प्रायेणेति व्युत्पत्ति· । मन्यते मन्यु , क्रतौ यथा– शतमन्युरिन्द्रः ॥ १५३ ॥ रहस्यं गोप्य, उपस्थो योन्यादिः, गूहनीयं गुह्यं, शंसिदुहिगुहिभ्योवाक्यप्– वक्तव्यः (वा०)। सति साधु सत्यं, शपथे यथा– सत्येन शापयेद्विप्रम् (मनुः)। तथ्ये यथा– सत्यवादी । बल प्राणसामर्थ्यं यथा– सत्त्ववान् वीर्यसंपन्न । प्रभावो द्रव्यशक्तिर्यथा– रसवीर्यविपाकाः (पृ० ५६)। चशब्दद्रेतो वीरकर्मं च (वीर्यम्) । भव्ये योग्ये, द्रव्यचभव्ये (सू०) साधु , यथा– क्रिया हि द्रव्य विनयात नाद्रव्यम् (कौटिल्यः) । गुणाश्रये यथा– क्रियावद्गुणवत्समवायि कारणं द्रव्यं पृथिव्यादि (वैशेषिकसू०) । धनमौषधं च द्रव्यम् ॥१५४॥ धिष शब्दे, भ नक्षत्रं (धिष्ण्य) । अग्निविशेषे पुमान् (धिष्ण्यः) । भागार्हत् (सू०) शुभमशुभं शुभाशुभ पुरा कृतं कर्म (भाग्यम्) । राजकसरुर्जलजः कन्दोत्र न पार्श्वास्थि (गाङ्गेयम्) । दन्तिका नामौषधी, अपिशब्दाल्लाङ्गली विगतशल्या च (विशल्या) ॥ १५५ ॥ वृषाकपे· स्त्री वृषाकपायी, वृषाकप्यग्नीति (सू०) ङीप् ऐत्वम् । स्वाहा च, शचीमप्याहुः,

वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः ॥ १५६ ॥
आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ।
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५७ ॥
छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५८ ॥
कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने ।
कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥ १५९ ॥
जन्यः स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्त्ये(न्ते)ऽधमेऽपि च ।
गर्ह्याधीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १६० ॥
आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्वपि ।
रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १६१ ॥

यथा– वृषाकपायि मभ्येति जनः किं न गोत्रभिद् । अभिख्यायतेऽनया भिख्या संज्ञा, यथा– चैत्राभिख्य । शोभायां यथा– अभ्यभिख्या तयोरासीत् (रघु०) । दीर्घा च (अभीख्या) ॥ १५६ ॥ भावादौ कृयःशच (सू०), आरम्भे यथा– सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपाणाम् । निष्कृतिर्यथा– महापातकिनां पुंसां मरणान्तान्तिका क्रिया । शिक्षा यथा– क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् (कौटिल्यः)। पूजनं यथा– गुरुदेवक्रियारतः । संप्रधारणं विचारः, यथा– क्रियां विना को हि जानाति कुलम् । उपायो यथा– सामादिकः क्रिया । कर्म यथा– पाकक्रिया । चेष्टा यथा– स्तम्भे स्यान्निष्क्रियो जन्तुः प्रलये गतचेतनः । चिकित्सा यथा– पुनर्ज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा (चरकसं०)। धात्वर्थेऽपि, यथा– क्रियावाची धातुः । आख्याते तु प्रचारात्, यथा– क्रिया वा कारकान्विता (पृ० २८) । गर्भाधानादिसंस्कारेऽपि यथा– स गुरुर्यः क्रिया कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । और्ध्वदैहिके यथा– यतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥ १५७ ॥ छ्यति तनोति छाया, छो छेदने । छायात्वर्कभार्या । कान्तौ यथा– विच्छायः पुरुषो भवेत् । प्रतिबिम्बे यथा– सकलङ्कच्छाय आदर्शः । अनातपे यथा– नटच्छायो मध्याह्नः ॥ १५८ ॥ राजगृहादेः प्रारम्भकोष्ठे यथा– सप्त कक्ष्या अतिक्रम्य । काञ्च्यां बन्धनदाम यथा– परिधानाद्बहिः कक्ष्या निबद्धा ह्यशुभा भवेत् । मध्ये– इभस्य बन्धने यथा– हेमकक्ष्या गजाः । उद्योगे लक्षणया यथा– परार्थं बद्धकक्ष्याणां त्वादृशानुद्भवः कुतः । क्रियायां करणे कृत्या यथा– का कृत्यमकार्षीः, प्रस्थानकालयोरिव (चान्द्रसू०) इति क्यप्– वा । देवता मारी नाम, यथा– तानि कृत्याहतानीव । धनादिना यः शत्रोर्भेद्यते स कृत्यः, यत्कौटिल्यः– क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताः परेषां कृत्याः । कार्ये च कृत्यम् ॥ १५९ ॥ जनस्य जल्पो जन्यः, भवजनिकल्पादिभ्यः (सू०)। अपिशब्दात् युद्धतः संग्रामेऽपि (जन्यः)। जननं वः पितरौ च, तथा संज्ञायां जन्याः (सू०) जनीं वहन्तीति । अपिशब्दाज्जघन्यभवे, शरीरावयवाद्यत् (सू०) । जघन्यादपत्यः, जघन्यजातेऽपि गर्ह्यार्थवाची । कल्पसु साधुः कल्यः, कल्ये नुपुगः । दशेति (कल्यः) । कल्ये प्रातः प्रश्नन्तं वाहः, समर्थं च । कल्या वागन्विता ॥ १६० ॥ आत्मवाननर्थोऽनीरोधे साधुर्वा, अपरानिति पठे धर्मैरर्थ्यः । (अर्थ्यः) धर्मपथ्यर्थेति (सू०) यत् । पुनाति पुण्यं, अप्यादिः (उ०) । अपिशब्दात्सुकृतं धर्मश्च (पुण्यम्)। अपिशब्दात्प्रशस्ते हेमरूप्ये, रूपादाहतप्रशंसयोः (सू०) इति यत् । वदति वदान्यः, वदेरान्यः (उ०)। अपिशब्दाद्दाता, वदान्यश्च– एकदेशविकृतः ॥ १६१ ॥ (न्याय्ये) यथा– सम्यक्पथः । अपिशब्दा

न्याय्येऽपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।
निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६२ ॥
गुरू गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ।
प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविङ्गिताकृती ॥ १६३ ॥
किंशारू धान्यशूकेषू मरू धन्वधराधरौ ।
अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥ १६४ ॥
ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ।
प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणा अस्राः कचा अपि ॥ १६५ ॥
अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ।
स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६६ ॥
मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारौ वायौ स तु त्रिषु ।
कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६७ ॥

दन्तरे युक्ते प्रमाणेऽवलमे च, मन्यते मध्यः । सोमो देवत स्येति सौम्य, सोमाट्ट्यण् (सू०), सुन्दरे स्त्रुत्वारात् । चन्द्रजे च (सौम्यः) । दुर्गस्तु - सर्वेशानिपजो पैत्रावातमा वामश्च हृत्छयो । फलकस्या-वयोर्भस्य योग्य सांप्रतिके त्रिषु ॥ क्रियाचारातिक्रमेऽपि जलाधारेऽपि चाशयः । दैत्याचार्योऽपि धिष्ण्यो ना कायायः सुरभावपि ॥ चन्द्रोदयो वितानेऽपि स्यादाम्नायेऽन्वये श्रुतौ । शीताशिते सिते शैत्यं जाल्म कुल-प्रकान्तयोः ॥ व्यवायो व्यवधौ च स्यात्कुल्या कुलवधूः सरित् ॥ अथ रान्ताः । निवहो यथा- ग्राम-वारः । अवसरो यथा- वारंवारमुदारसंगरमुखे । सेवाक्रमेऽपि यथा- वारस्त्री । वारः सूर्यादिदिवसः । संस्तीर्यते संस्तरः शय्या । संस्तीर्यन्ते दर्भा अत्र संस्तरो यज्ञः ॥ १६२ ॥ गृणाति गुरु । गीष्पति-र्वाक् (गुरुः) । आचाराध्द्राहरा गुरवः. क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । तथा गुरु दुर्वहं, अलघु च । द्वाभ्यां हस्तेताभ्यां परं द्वापरं युगम् । संशये द्वौ परौ मुख्याविति पृषोदरादित्वात् (सू०) आत्वम् । भेदो विशेषः, यथा- पलाण्डुप्रकाराः गृञ्जनादयः । सादृश्ये यथा- विप्रप्रकारः क्षित्रः । इङ्गितं भावसूचकं चेष्टितम्, आकृतिर्वेगर्ष्यादि. सानेशश्च (आकारः) । १६३ ॥ किंचि-त्कुत्सितं वा शृणाति किंशारुः, इषुः शरः । म्रियन्तेऽस्मिन्दुर्गमत्वान्मरुः, धन्वा निर्जलो देशः । अयतेऽसि वादिः । अब्दो मेघः (पयोधरः) ॥ १६४ ॥ वृणोति वृत्रः । कीर्यते करोति वा करः, बलि.- राजग्राह्यम् । मेघोपलस्तु करकः । हस्तिशुण्डापि करः, उणाचागत् । प्रदीर्यतेऽनेनेति प्रदरः, नारीरोगविशेष प्राघः । अस्यन्ते- अस्राः । अपिशब्दाद्दृग्वोगिणः बाणम् ॥ १६५ ॥ कालेऽपि गवि भारि च साक्षाहिरकोन्दम् । ह्वेनेति तूः- शृगः, प्रत्ययः (उ०) बाहुलकात्, तूं वृणोति छादयति तूवरः । ततेरे (उ०), अपिशब्दाद्दिते मेघे च । परिक्रियते परिकीर्यते च परिकरः । समूहारम्भयोः प्रगाढगात्रिकाबन्धे च (परिकरः) ॥ १६६ ॥ मुक्तानां शुद्धिस्त रो नाम गुणः, लक्षणया शुद्धमौक्तिके । चक्षुष्कनीनिकायामक्ष्णे च तारस्तु । अस्युत्तरे क्ये च (तारः) । शुद्धासुवर्णविशेषेपु (बा०) ह्री वर्णेरि पत् । कर्बुरो नानावर्णः (तार.) । प्रतिज्ञायां यथा- सत्यसंगरः । आजौ यथा- संगरो विद्याधरः । संविदि यथा- अस्येक्तं कृतसंगरो । आपदि यथा- संगरे दारुण गुरुर, पत्न्यां संगिर-त्वेव च यतत् । शर्मांदौ तु गंगरम् ॥ १६७ ॥ मन्त्रमथसङ्गणमधो द्वि भेदः । गुप्तवादो रहसि कर्ण-

वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि ।
मखेषु यूपखण्डेऽपि स्वरुर्गुह्येप्यवस्करः ॥ १६८ ॥
आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।
(अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च ॥ १६९ ॥)
स्याज्जङ्गमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ।
विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १७० ॥
द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।
विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥ १७१ ॥
सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये(य्ये) क्लीबं वरे त्रिषु ।
दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ १७२ ॥
महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुंनपुंसकम् ।
मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७३ ॥
देवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक् प्रिये ।
वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७४ ॥
ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ॥ १७५ ॥

व्यवधारण (मन्त्रः), मायावीनादिष ।मैथाने स्निग्धेने नित्तः । अपिशब्दात्त्विलं सुहृद् । मन्त्रादिषु चतुर्ष्वर्थेषु (स्वरुः) । अपिशब्दाद्वज्रे, स्वरति स्वरुः । अन्ये तु सान्तमाहुः, शोमनान्दरूपि यस्येति, खण्डस्थाने खड्गं पेठुः । अपिशब्दद्गूर्चस्के, अवकीर्यत इति, वर्चस्केऽवस्करइति (सू०) साधुः ॥१६८॥ आदम्य[हन्य]न्ते मारवीनैनेत्याडम्बरः । संरम्भेऽपि, यथा– आडम्बराणि पूज्यन्ते स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ १६९ ॥ परिवार्यतेऽनेनेति, परिवारोऽपि । परिच्छदः परिजनादिः (परीवारः) । विस्तीर्यते विष्टरः, वृक्षासनयोर्विष्टरः (सू०) साधुः । दर्भमुष्टिरयाम [परिलग] इत्र विष्टरत्वं श्राद्धादौ मान्मगासनत्वे- नाम्नानात् । पीठाद्यमासनविशेषणम् ॥ १७० ॥ प्रति ह्रियते निवेद्यतेऽनेनास्मिंश्च च प्रतीहारः । अन- न्तरे द्वाःस्थे स्त्रिया प्रतीहारी, अपिशब्दो द्वाःस्थापेक्षः । बिभर्ति बभ्रुः ॥ १७१ ॥ स्थिरेऽर्थे (सू०) स्तीर्णे घञ् (सारः) । बले यथा– सुसारः, इत्नान्मांसं तु सारवत् । स्थिरांशे यथा– चन्दनसारः, मध्वासारः । न्याय्ये यथा– नैतत्सारम् । वरे यथा– जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् । दुष्टमन्तमस्मादुदरमस्य दुरोदरम् ॥ १७२ ॥ कस्यात्म्यसेन्नं नाशमृच्छतीति कान्तारः, कान्ता अस्य धारा अस्य(स्य) वा । मादति परहर्षे मद्यान्सरति वा मत्सरः, तद्वान् मत्सरवान् ॥ १७३ ॥ देवादिभ्यो वृते याचिते, स्त्र्यादौषि, यदाहुः– लोभिरिष्यते वस्तु देवेभ्यः स वरो मतः (वाच्यः) । श्रेष्ठे यथा– वरं कुरुरातद्वपी, अन्य- पमिप्येन्ने । विवाहेऽपि वरः । करोति करिणमीप्तानं कियं[कीर्य]ते च करीरः । चकाराद्वृक्षविशेषेऽपि ॥ १७३ ॥ चमूजघन सेनानपाद्भागः, हस्तसूत्रं विवाहादौ कौतुकं मङ्गलकर्णसूत्रमयं मणिबन्धमूले (प्रतिसरः), सरादेः तूलधारात् । नियोज्येऽपि (प्रतिसरः) ॥ १७४ ॥ कपिले पतङ्गे पुमान्, तद्वति त्रिषु, हरति हरिः । शीर्यते शर्करा, कर्परशो मृन्मयखण्डः । अपिशब्दादिक्षुविकारे शर्करेयं च (शर्करा) । यात्यनेनया [यात्रा], यापनं भोजनादिवर्तनं यथा– मात्रयात्रा । गतिर्नेर्न यथा– विजययात्रा । देवोत्सवेऽपि, यान्त्यस्यामिति (यात्रा) ॥१७५॥ इरा इलेव भवे, इरासलनमस्तस्य, दुर्गम– इरा

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ।
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥
शर्करा कर्परांशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७६ ॥
इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्तन्द्री निद्राप्रमीलयोः ।
धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७७ ॥
क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ।
त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥ १७८ ॥
अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे ।
आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७९ ॥
योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ।
निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥ १८० ॥
स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।
मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नाम्नि च ॥ १८१ ॥
सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।
अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८२ ॥
चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ।
स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ॥ १८३ ॥

भूवाक्सुराऽऽपः । तननं द्रात्यस्या तन्द्री, तन्द्रापि । प्रमीला– इन्द्रियग्लानता । धयन्त्येना धत्ते च धात्रा, उपमाता क्षीरदात्री ॥ १७६ ॥ क्षुणत्ति क्षुद्यते च क्षुद्रम् । व्यङ्गा हीनाङ्गी, वेश्या शीलहीनोपलक्षणं, सरघा मधुमक्षिका (क्षुद्रा) । अधनो नि स्व (क्षुद्रः) । अपिशब्दात्कृपणः (क्षुद्रः) ॥ १७७ ॥ परिच्छदे यथा– महामात्रः । अल्पे यथा– मात्रया विलेपन ताम्बूलं चोपयुज्य । परिमाणे यथा– मात्राशी सर्वकाल स्यात् । धने कर्णभूषणेऽक्षिनिमेषक ले तालाङ्गे च (मात्रा) । कार्त्स्न्ये यथा– हस्तमात्रम-ग्निकुण्डम् । अवधारणे यथा– न स्नानमालगमनोत्सवभूषणानाम् (शिशु०) । स्वार्थेऽपि यथा– तावन्मा-त्रम् । चीयते चित्र्यते वा चित्रम् । नानावर्णे च (चित्रम्) । चित्रक तु तिलकम् । चित्रा सुभद्रानक्षत्रयोः । कलं दुर्बलं त्रायते कलत्र कलयति वा ॥ १७८ ॥ पाति पीयतेनेन च प त्रम् । नदीकूलान्तरे यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि (पात्रम्) । पतन्ति यान्त्यनेन पत्त्रम्, पर्णेऽपि । निदेश आज्ञा, शासनं शास्यतेनेन शास्त्रम् । शस्यतेनेन शस्त्रम् ॥ १७९ ॥ जटा वृक्षमूल, अशुक पट्ट न, नयति नीयतेनेन नेत्रम् । मन्था-नरज्जौ बस्तिनाड्यामक्ष्णि च (नेत्रम्) । क्षिणोति क्षीयते वा क्षेत्रम् । केदारे सिद्धस्थाने गणितव्यवहारे च (क्षेत्रम्) । क्रोड सूकर , तस्य मुखाग्रं घोणा, पुनन्त्यनेन पोत्र, हलसूकरयो पुव (सू०) ष्ट्रन् । गूयते शब्दयतेनेन गा त्रायते च गोत्रं, चशब्दात्कुले शैले च । गोत्रा तु भू , गोसमूहश्च ॥ १८१ ॥ सीदन्त्यत्र सत्त्रं, दम्भे साधने चशब्दात् । अंजन्त्यत्राजिरं, विषये रूपादौ । अपिशब्दात्प्राङ्गणे (अजि-रम्) । अम्बतेऽम्ब्यते वाम्बरम् । सुगन्धद्रव्यभेदेऽपि (अम्बरम्) ॥१८२॥ करोतेश्चकतेश्च रूप (चक्रम्) । अपिशब्दादायुधे रथाङ्गे सैन्ये राष्ट्रे तैलिककुलालाद्युपकरणे च (चक्रम्) । चक्रस्तु चक्रवाके । दुष्टयोगयु-णावर्तश्चैश्चक्रिका । न क्षरत्यक्षरम् । अपिशब्दाद् ब्रह्मवर्णभेदयो. (अक्षर) । घस्यते क्षीरम् , चशब्दाद् दुग्धे । अपिशब्दात्प्रभूतेन्द्रोः (भूरिचन्द्रौ), भवति भूरि । अपिशब्दा पुरद्वारे, गोप्यते गोपुरम् ॥ १८३ ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।
पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥ १८४ ॥
मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।
दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥ १८५ ॥
तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।
औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥ १८६ ॥
पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।
व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८७ ॥
अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥ १८८ ॥
मुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् ।
शार्वरं त्वन्धतमसे घातुकेऽपि त्रि(-च)लिङ्गकम् ॥ १८९ ॥

गुह्यते गुहा, भिदादि (षिद्भिदादिभ्यो) । गह्वं गाहते वा गह्वरं, निकुञ्जेऽपि । रहो निर्जनं, उपह्वरन्त्येनेोपह्वरम् । पुरो यथा– अग्रेसरः । अधिक यथा– छाग्रं शतम् । उपरि यथा– वृक्षाग्रम्, अगाग्रम् । भिक्षाभेदेऽपि (अग्र), यत्स्मृतिः– ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ॥ मुख्ये तूपचारात्, यथा– अग्रहारः । चकारात् पुरोऽर्थः, सर्वतोभद्रादियोगे देहेऽपि पुरम्, पिपर्ति पूरयते च, मन्दतेऽनेन मन्दिरम् ॥ १८४ ॥ राजते राष्ट्रं, विषयो जनपदः । उपद्रवे यथा– परराष्ट्रभयम् । दृ भये, दृ विदारणे, श्वभ्रे दरोऽपि । दरोति– ईषदर्थेऽव्ययं देश्यं पदं वा, यथा– दरदलितहरिद्राशिशिराण्यङ्गकानि (राजशेखरः) । वज्र्यते न प्रतिहन्यते वज्रं, हीरके नपुंसकं रत्नम् । वज्रोऽशनिश्च ॥ १८५ ॥ तन्यते तन्यते वा तन्त्रम् । प्रधाने यथा– द्विजतन्त्रम् । सिद्धान्ते यथा– चतुःषष्टिरिदं तन्त्रम् । सूत्रवाये यथा– तन्त्रवायः । परिच्छदे यथा– तन्त्रयति । अत एव स्वतन्त्रतन्त्रचिन्ता तन्त्रम् । आयत्तेऽपि यथा– स्वतन्त्रः । शास्त्रनीतिक्रियाशब्दव्युत्पत्तिरौषधादि च, यथा– साधारणं भवेत्तन्त्रं यथा श्वेतो धावति (भाष्य०) । उशीरं कान्यत इन्द्रियगणात्, दण्डो यष्टिः । शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम् (औशीर) । अपिशब्दादुशीरस्येदं (औशीरम्) ॥ १८६ ॥ न युष्मदो मुरजस्य मुखे, तीर्थविशेषे यथा– पुष्करं दुष्करं गन्तुम् । औषधविशेषे यथा– पुष्करमूलानि ॥ १८७ ॥ अन्तं राल्लन्तरम् । अवकाशे यथा– अन्तरं देहि (वा० रा०) । अवधौ यथा– मासान्तरे देयम् । परिधाने यथा– अन्तरे शाटका अन्तःपरिधानार्था इत्यर्थः (काशिका०) । अन्तर्धौ यथा– पर्वतान्तरिताः स्त्रियः । भेदो विशेषः, यथा– अन्तरज्ञो भव सदा धनस्य च जनस्य च । तादर्थ्ये यथा– ओदनान्तरस्तण्डुलः । छिद्रे यथा– अन्तरं लब्धाऽरिः प्रहरेत् । आत्मीये यथा– अयमस्य[स]न्तरो मम । विनार्थे यथा– अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चित्सिध्यति । बहिरर्थे यथा– अन्तरे चाण्डालगृहा ग्रामा इत्यर्थः । अवसरे यथा– अन्तरज्ञः सेवकः । मध्ये यथा– आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः (महानाट०) । अन्तरात्मनि यथा– अन्तरात्मा, तथा च, दृष्टान्तरं ज्योतिरुपासताम् । चशब्दादन्यार्थे यथा– वस्त्रान्तरम् ॥ १८८ ॥ अपिशब्दात्स्थाल्या (पिठर), पिठ अवसादे । राजकशेरुर्जलजकन्दविशेषः (नागरम्) । अपिशब्दाच्छुण्ठी, नगरमेव च (नागरम्) । शर्वर्यां भवं शृणाति वा शार्वरं, घातुकश्चाभिमो हस्ती च ॥ १८९ ॥ गोर एव गौरः । अपिशब्दाद् भास्करः (अरुणः) । ज्वलति (जानीते)

गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ।
जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १९० ॥
अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।
उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १९१ ॥
एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ।
स्वादुप्रियौ च मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९२ ॥
उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः ।
मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः ॥ १९३ ॥
चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।
द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९४ ॥
कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।
स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः प्रावारेऽपि च कम्बलः ॥ १९५ ॥
करोपहारयोः पुंसि ब(व)लिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।
स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥ १९६ ॥
वातूल पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।
भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९७ ॥

जठरं, अपिशब्दात्कुक्षौ । अपिशब्दादोष्ठे हीने दुर्धरे च (अधरः) ॥ १९० ॥ अपिशब्दादवहिते, एकमग्रं चिन्तनीयमस्येकाग्रः । विविधमग्रमस्य व्यग्रः, विशेषेणागनि वा । उपरि यथा– इन उत्तरम् । उदीच्ये यथा– उत्तरे कुरवः । श्रेष्ठे यथा– लोकोत्तरम् । अपिशब्दाद्वाक्ये यथा– निरुत्तरीकृतः । प्रतिवाक्ये यथा– प्रश्नश्चोद्यधिया पृच्छा तस्य भञ्जनमुत्तरम् । अतिशयेनोद्गतमुत्तरम् । नास्त्युत्तरमस्मादनुत्तरम् ॥ १९१ ॥ एषामुपर्यादीनां विपर्यये क्षुप्ने दक्षिणेऽधमे वचनाभावे च (अनुत्तरः) । अनात्मा-त्मनोऽन्यः (परः) । उत्तमोऽश्रेष्ठतरः, पूर्वोऽन्यः शत्रुश्च (परः), पिपर्तीति परः । मधु माधुर्यमस्यास्ति मधुरः, ऊषसुषीतिरः, (सु०) । कृणाति कृन्तति वा क्रूरः ॥ १९२ ॥ उच्चैराराद्युदारः, अनाकुलेऽपि । इतं राति– एति वा– इतरः । स्वेनेतं स्वस्य– ईरो वा स्वैरः, स्वादीरेरिणोः (वा०) इति वृद्ध्येकादेशः । शोभते शुभ्रम् ॥ १९३ ॥ आसारो वेगवद्वर्षे सैन्यप्रसरणं तथा । धारासम्पाते चोत्कर्षेऽसौ कटाहे तु कर्परः । बन्धुर सुन्दरे नम्रे गिरिगेन्दुकशैलयोः । चरुः स्थाल्यां हविः पक्तावधीरः कातरे चले ॥ अथ लान्ताः । संयता बद्धाः केशा मौलिः, मूल प्रतिष्ठायां, मूङ् बन्धने वा । द्रुमविशेषः पीलु । मातङ्गोऽत्र हस्ती. पील गतौ ॥ १९४ ॥ अनेहा कालः क्षणत्रुट्यादिः, कलयति भूतानि कलयत्यायुर्वा कालः । महाकाले मृत्यौ कृष्णवर्णे च (कालः) । अपिशब्दात्कलहे, निरर्थके रणे तूपचारात् (कलिः), कल क्षेपे । अपिशब्दात्ताम्भसो कमलम् । कमला तु श्रीः । कमलते कुत्सितमलति च (कमलम्) । अपिशब्दात्सास्नायां नागविशेषे च, काम्यते कुत्सितं बलति च कम्बलः ॥ १९५ ॥ करो राजग्राह्यः, पूजोपकरणमुपहारः, प्राण्यङ्गजस्त्वक्संकोचः (वलिः) । आद्य ओष्ठ्यादिरन्त्यो दन्त्योष्ठ्यादिरिति विशेषो न गणितः । बल प्राणने, वल संवरणे, दैत्येऽपि बलिः । स्थौल्यादौ रूपात्क्लीबे (बलं), काकहलधरयो-स्तु ना पुंलिङ्गः (बलः) ॥ १९६ ॥ वातानामूहेच (वा०), तं न सहत इति– ऊलः । उन्मत्तेप्याहुः, वातुल-वातलौ च दृश्येते । विविधमालमनर्थोऽस्माद्व्यालः । अड उद्यमे, व्याडोऽपि । स्त्रियां तु व्याली ॥ १९७ ॥

मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ।
शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्त्र्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९८ ॥
कला शिल्पे कालभेदे चाली सख्यावली अपि ।
अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९९ ॥
बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।
लीला विलासक्रिययोरुपला शर्करापि च ॥ २०० ॥
शोणितेऽम्भसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ।
जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०१ ॥
शीलं स्वभावे सद्वृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् ।
छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबे समूहे पटलं न ना ॥ २०२ ॥

मलयति मलते वा देहं च मल , विड् गूथं, किट्टं कलङ्कः । स्मृतौ तु– वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रं विट् कर्णविण्नखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम् ॥ शूल रुजायां, रुग्वातदोषः, यदाहुः– शूलं वर्ततेऽनिलात् । शङ्कौ कीलके (कीलः), अपिशब्दाज्ज्वालायां, कील बन्धे । क्षतौ प्रहरणविशेषे कीला, यद्वात्स्यायनः– कीला उरसि कर्तरी शिरसि विद्धा कपोलयोः । पाल्यतेनया पालिः स्त्रीलिङ्गा, अश्रिर्धारा । अङ्के यथा– कपोलपाली, कपोलोत्सङ्ग इत्यर्थः । अङ्कपालीसनाङ्को वक्षः, यच्छाश्वतः– मुखाङ्कनामिमेट्रमातालमानेति । पङ्क्तौ यथा– पालीयं चम्पकानाम् । प्रान्ते यथा– कर्णपाली, तथा सितपटच्छन्नपालीं कपालीम् । लोकाः कल्पितभोजनेप्याहुः ॥ १९८ ॥ शिल्पे गीतादौ, कालविशेषे, यदवोचन्– अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला (पृ० २२) । चशब्दादंशे यथा– चन्द्रकला, निष्कलः । निवृत्ता[त्या]ग्राह्यधर्मांशकलाः । तालेषु गुरुः कला । आ– अलति भूषयत्याली, आलाति च । अपिशब्दादालिरनर्थः । अब्धिजलविकारे वेला, तटेप्युपचारात्, वेल्ल चलने । कालेऽवसरः, मर्यादायां यथा– उद्वेलः ॥ १९९ ॥ बहुलाः कृत्तिका नाम नक्षत्रं, बहुत्वं तारकाणां बहुत्वात्; शितौ कृष्णवर्णे, वहन्ति बहुलाः, बहु लाति च । वहति द्रव्यं बहुलोऽग्निः । बहुलं प्रभूतं अधिकं च । बहलशब्दोऽप्यस्ति घनतार्थो बहुत्वार्थश्च । लीङ् श्लेषणे, विलासश्चेष्टालंकारोपलक्षणम्, इष्टजनस्यानुकृतिर्लीलेति भरतोक्तो भेदो नात्र विवक्षितः । क्रिया कायिकः परिस्पन्दः (लीला) । उपलाति– उप्यते वा– उपला शर्करा– अश्मरूपा मृत्, अश्मखण्डिका वा । अपिशब्दादिक्षुविकारः, यथा– सिकतोपला । उपलस्त्वश्मा ॥ २०० ॥ कील्यते बध्यते कीलालम् । मूल प्रतिष्ठायां, मूङ् बन्धने, आद्ये यथा– मूलप्रकृतिरविकृतिः (सांख्यकारिका), मूलं धनम् । शिफा वृक्षजटा, भं नक्षत्रविशेषः (मूलम्) । अन्तिकेपि यथा– वृक्षमूलम् । जल धान्ये, आनायो रज्जुवितानः (जालम्) । गवाक्षे यथा– जालान्तरगते भानौ (मनुः) । क्षारके कुड्मलवृन्दम् । अपिशब्दाद् दम्भे, इन्द्रजाले च (जालम्) ॥ २०१ ॥ शील समाधौ, स्वभावे यथा– हरणशीलः । शोभने वृत्ते (यथा)– शीलवतः साधुः । सस्ये (फल) यथा– ओषध्यः फलपाकान्ताः (धन्वन्तरिः) । हेतुना कृते यथा– अपिथ्यपादेः पाकः फलम् । आयुधाग्रे लाभे फलके, आम्रादौ धान्यादिकणे च (फलम्), मुष्कादौ तूपचारात् । छदिर्गृहाच्छादनं, नेत्ररुजि यथा– तिमिरं काचतां याति पटलं तदुपेक्षया (चरक०) । समूहे यथा– पयोदपटली, पट विस्तारे लाति पटलम् ॥ २०२ ॥ अधो यथा– पादतलम् । स्वरूपे यथा– तनुतले-

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्यादामिषे पलम् ।
और्वानलेऽपि पातालं चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०३ ॥
कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ।
निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०४ ॥
पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।
प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०५ ॥
करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः ।
मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०६ ॥
दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ ।
मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०७ ॥

दरी । पृष्ठेऽपि यथा– भूतलम् । चपेटेऽपि यथा– तलप्रहारः । वितस्तौ तलः, यथा– पङ्क्तिमकस्तल-स्तालो वितस्तिः शङ्कुराननम् । तलं च प्रकोष्ठे ज्याघातरक्षार्थं चर्म । चशब्दात्कर्षचतुष्टये (पल), आमिषे मांसे, पल रक्षणे । अपिशब्दाद्रसातले (पाताल), पतति[पिबति] पातम लाति च । चिल वसने, अधमे चेलट् पचादिः (चेलखेटकटुकेति), यथा– ब्राह्मणिचेली ॥ २०३ ॥ कोः कूलं कुत्सित वा कूल कुकूलम् । इतिशब्देन मान्तमव्ययमिति ध्वनितं, यथा– साधुश्चेत्‌ः केवल मूर्खः, केवृ सेचने । एकोऽत्रासहायः (केवलः) । कृत्स्ने यथा– न केवल भुवो भर्ता ॥ २०४ ॥ पर्याप्ति सामर्थ्ये यथा– कुशलं कटकरणे । क्षेमे यथा–कुशलं ते भूयात् । पुण्ये यथा–कुशलकृच्च जकः, कुशान्–लातीति । (कुशलः) शिक्षितत्वेन नैपुण्यं लक्ष्यते । प्रवने प्रवाल, वातेर्वलनेर्वा रूपम् । अङ्कुरोऽत्र किसलयः (प्रवालम्) । अपिशब्दाद् विद्रुमे वीणादण्डे च (प्रवलः) । स्थूल परिबृंहणे, जडः स्थूलोऽतीक्ष्णप्रज्ञत्वात् । अपि-शब्दात्पीवरे (स्थूलः) ॥ २०५ ॥ करोति कृणोति च करालः । चशब्दान्मृदौ (पेशलः), पीङ् पाने पिश अवयवे वा । अपिशब्दात्केशे ह्रीवेरे वालधौ च (बालः), वाडृ आप्लवे वल संवरणे च । लुड विलोडने, सतृष्णो लौल्यात् ॥ २०६ ॥ कुल गृहेऽपि तालाङ्के कुवेरे चैककुण्डलः । स्त्रीभावात्तन्न्योर्हेला हेलिः सूर्ये रणे हिलि ॥ हाल. स्यान्नृपतौ मद्ये शकलच्छदयोर्दलम् । तूलिश्चित्रोपकरणशलाकातूलश-य्ययोः ॥ तुमुल व्याकुले शब्दे शष्कुली कर्णशष्कुल्यपि ॥ अथ वान्ताः । दूयन्तेऽनेनेति, दुवोर्विभाषा (सू०) इति घञ्, यत्कात्यः– दवो वनगतो वह्निर्दावश्च वनमुच्यते । द्रवो दवः (भवः), भावेऽपादाने च– अप् । प्राप्तिसंसारसत्ताकल्याणेष्वपि (भवः) । मन्त्री बुद्धिसचिवः, सह– अयते सहायः कर्मसचिवः, सचति समवैति सचिवः । पतिर्भर्ता, शाखी वृक्षविशेषः, धवति धूयते वा धवः ॥ २०७ ॥ अथवन्तविः । ह्वयन हवः, भावेऽनुपसर्गस्येति (सू०) ह्वः सम्प्रसारणं, अप् च । हूयते हवनं तेऽध्वरः । भूस्तु (अर्थेषु) कर्तरि भावे च यथानुगुण्यात् (घञ्) । सत्तायां यथा– कालभावयोः सप्तमी– गोषु दुह्यमानासु गतः । स्वभावे यथा– भावानुरक्तवनितासुरतैः शयेयम् (घटकर्पर.) । अभिप्राये यथा– भावानुवर्ती भृत्यः । तात्पर्येत एव (यथा)– अयमत्र भावार्थः । चेष्टा क्रिया यथा– धात्वर्थः केवल शुद्धो भाव इत्यभिधीयते । स्त्रीणां लास चेष्टैव (यथा)– भावालसा विलासिन्यः । आत्मनि यथा– स्वं भावं भावयेद्योगी । जन्मनि यथा– नासतो विद्यते भावः (भगवद्गीता) । वस्तुनि च यथा– भावाश्चित्तजया भवन्ति भवता भाव्यन्त एव यथा । रतिभेदे च यथा– प्रमाणकालभावेभ्यो रतावस्थापनम् । प्रवृत्तिनिमित्ते च, भवतोऽस्मादभि-धानप्रत्यय इति भाव. । विभूतियोनिस्वपदे स्यप्यादौ च, यदाहुः– विभावः स्थायिसंज्ञश्च सानुभावोऽथ

अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।
भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०८ ॥
स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।
अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥ २०९ ॥
उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।
अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २१० ॥
स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।
शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २११ ॥
ध्रुवो भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।
स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २१२ ॥
स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी(विः) परिपणेऽपि च ।
शिवा गौरीफेरवयोर्द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१३ ॥
द्रव्यासुव्यवसायेष्वपि सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।
क्लीबं नपुंसकं षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१४ ॥

सात्त्विक । व्यभिचारी च पञ्चैते भावभेदा व्यवस्थिता ॥ पुत्रे च यथा– मान्यो भवेति वक्तव्यः विद्वद्भिस्तु मारिष (भरत) ॥ २०८ ॥ प्रसवनं प्रसूयते च प्रसव । अपत्ये च (प्रसव) ॥२०९॥ उत्सेक उद्रेक, इच्छाया प्रसर उत्पत्ति (उत्सवः) । मह इति सप्तमी, पु प्रसवैश्वर्ययो , षू प्रेरणे च । प्रभावे यथा– महानुभाव । चशब्दाद् भावसूचके, यदाहु– अनुभावस्त्वभिनयः पश्चादर्थप्रकाशनात् ॥ २१० ॥ जन्महेतु पित्रादिः, प्रभवत्यस्मात्प्रभवः । प्रथमप्रुपलब्धयर्थो देशश्च प्रभवः, यथा– हिमवान् गङ्गायाः ॥ २११ ॥ भविशेषे यथा– औत्तानपादि (ध्रुव) । निश्चिते क्लीबं (यथा)– ध्रुवं मूर्खोऽयम् । शाश्वते यथा– जातस्य च ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च (भगवद्गीता) । कीले निश्चले च (ध्रुव) । कश्चित्तु ध्रुवा गाने च, यदाह– ध्रुवा हि नाट्यस्य प्रथमे प्राणा- । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनो हि स्वशब्दः, स्यति सीयते वा स्व । ज्ञातौ यथा– उन्मुक्तानीव मान्ति स्वाः । आत्मनि यथा– हृदि स्वमालोकयन् । आत्मीये यथा– स्वदारनिरत । धने यथा– प्रभूताः स्वा न दीयन्ते ॥ २१२ ॥ स्त्रियाः कटीवस्त्रस्य बन्धन, यत्कात्य – नीविरुद्ग्रन्थनं नार्या जघनस्थस्य वाससः । परिपणो रामपुनादिवत्स्य (नीवि) । अपिशब्दाद्व्ययविशुद्ध धन कारा च (नीविः) । शिनोति शिवा, फेरवा शृगाली । हरीतकी, आमलकी च (शिवा) । शिवस्तु रुद्र , शिवं भद्रम् । द्वौ द्वौ द्वन्द्व, द्वन्द्वरहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु (सू०) इति साधु । मिथुने च (द्वन्द्वम्) ॥ २१३ ॥ द्रव्य पारिभाषिक विशेष्यान्य, यदाहु – वस्तूपलक्षण यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमिति तदुच्यते शेषं भेदत्वेन व्यवस्थित ॥ यथा– सत्त्वे निविशतेऽपैति (पा०) । असुषु यथा– उत्क्रान्तसत्त्वो नृप । व्यवसायो निश्चयस्तद्वान्यथा– सत्त्ववान्दर्शनीयश्च । जन्तौ यथा– सत्त्वहित । अपिशब्दाद् गुणे बले स्वभावे पिशाचे, आत्मभावे सत्त्वो भावे च (सत्त्वम्), यत्कौटिल्य:– सत्त्ववन्तो मृदुभाग । ईषद् अर्थ पुंसि, षण्ढे– उभयव्यञ्जने नपुंसकलिङ्गम् ॥ २१४ ॥ क्वचि च– अलब्धगतिरुत्ताने नाप्यो नाम च यन्यने । अथ षान्ता । (वैदे) यथा– विमुक्तनिर्विण्णहृदः (पू० ११२) । मनुजे यथा– विद्या-

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।
द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१५ ॥
रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ।
कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१६ ॥
पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ।
दशावस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१७ ॥
वशा स्त्री करिणी च स्याद् दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।
स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१८ ॥
प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः ।
सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१९ ॥
काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ कक्षौ च तृणवीरुधौ ।
अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥ २२० ॥

पतिविंशरभाजमारात् (रघु०) । विड् भूये, पान्त इत्येके । अभिम्रियतेऽभिमरः प्राणनिरपेक्षस्तीक्ष्णाह्वयः, यो द्रव्यहेतोर्व्याडं हस्तिनं वा योधयति । रणेऽभिमर इत्येके, स्पश बाधनस्पर्शनयोः । बन्धे तु घम्, यथा- सेयमुभयतःस्पाशा रज्जुः । राति राशयति वा राशिः । पुञ्जे यथा- धान्यराशिः । मेषवृषाद्या द्वादश राशयः । वनुते वंशः, मस्करो वेणुः । (वंश) समूहस्यूपचारात् ॥ २१५ ॥ विकाशन वीकाशः, उपसर्गस्यघञीति (सू०) दीर्घः, विर्विगतार्थे विशेषार्थे च । निर्विश्यते भुज्यते निर्वेशः । भृतौ यथा- प्रतिग्रहजप[य]विक्रय[म]निर्वेशाधिगतैरर्थैः । भोगे यथा- स्त्र्यन्नपानं निर्वेशः । कुत्सितं नाशयतीति कीनाशः । कीशकीकटकीचकाद्यर्थैः की निपात इति **श्रीभोजः** । मर्कटेऽपि (कीनाशः) ॥ २१६ ॥ आदिश्यतेऽपदेशः, पदं स्थानं यथा- स्वक्तापदेशो याति । लक्ष्ये यथा- सापदेशः । निमित्ते यथा- केनाप्यपदेशेनागतः । प्रसिद्धौ च यथा- लब्धव्यपदेशः । कौ शेते कुस्यति च कुशम् । चशब्दाद्दर्भे (कुशः) । फाले तु कुशी, जानपदकुण्डेति (सू०) अयोविकारे ङीप् । दशति दश्यते च दशा । अपिशब्दाद्वर्तिः, पटान्ते तु दशाः पुंबहुत्वे । आशासनमाशा महागर्धः । अपिशब्दाद्दिक् (आशा) ॥ २१६ ॥ चशब्दाद्वन्ध्यगवी सुता वश्या च (वशाः) । वश स्वायत्त, इच्छा यन्त्रणा प्रभुत्व च । भावे कर्तरि करणे च क्विप् (दृश्), दर्शनेऽग्नि च । कृणाति कर्कशः, अमसृणः परुषः ॥ २१८ ॥ प्रकाशते प्रकाशन च प्रकाशः । अपिशब्दात्प्रकटे- उद्द्योते च (प्रकाश) । बालते बालिशः, बाट्ट आप्लावे । दुर्गस्तु- कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः । नाशः क्षये निरोधाने जीवितेशः प्रिये यमे ॥ नृशंसगड्गौ निस्त्रिंशावंशुः सूर्येशवः करा' । आश्वस्या शालिर्दा प्रावे पाशो बन्धनशस्त्रयोः ॥ लक्ष्य च- प्रमतो बाहुपाशेन केशपाशेन धृष्टतः । पार्श्वयोः कर्णपाशेन सर्वतो बन्धनं प्रिया[ये] ॥ अथ षान्ताः । न निमिषत्यनिमिषः । पुरि पुरि शयनात्पूरणत्पालनाश्च पुरुषः ॥ २१९ ॥ मत्स्यानत्ति मत्स्याद्बक', ध्वाङ्क्षि घाङ्क्षायाम् । कषति कक्षः, वीरुलता । चशब्दात्पापे पार्श्वे भित्तौ च (कक्षः) पापे यथा- कक्षाय क्रमते कक्षायते, सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्य (कण्वचिकीर्षायामिति) (वा०) पापे क्रमणे क्यङ् । पार्श्वेऽङ्गविशेषे यथा- त्व[म]इन्तादङ्कितपालिकदाधिरक्लिन्नामपुङ्खं शरम् । भित्तौ यथा- शतकक्षान्तरा राजधानी । ईष उञ्छे, प्रग्रहो वल्गादिः, रश्मिर्मरीचि । (प्रैषः) प्रादूहोढोढ्येषैष्येष्विति (वा०) वृद्धिः ॥ २२० ॥ पक्ष परिग्रहे । अपिशब्दात्- केशे पक्षः समूहार्थः पक्षः साध्य-

पक्षः सहायेऽप्युष्णीषः (षं) शिरोवेष्टकिरीटयोः ।
शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२१ ॥
कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ।
द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२२ ॥
ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।
कर्षूर्वार्त्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२३ ॥
पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमप्सु च ।
उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्बिषम् ॥ २२४ ॥
स्याद् वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।
प्रेक्षा नृत्तेक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२५ ॥
त्विट् शोभापि त्रिषु परं न्यक्षं कात्स्न्र्यनिकृष्टयोः ।
प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे ॥ २२६ ॥
रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू ।
वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२७ ॥

विरोधयोः । बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे विकल्पिते ॥ उष्यते उष्णीषः । शुक्रले यथा– वृष्याः मयोगाः । मूषिके यथा– वृषदंशः । श्रेष्ठे यथा– पुरुषवृषः । सुकृते यथा– वृषो हि भगवान्धर्मः (नारदः), वर्षति वर्षयते च वृषः ॥ २२१ ॥ कुष्यति कुष्णाति च कोषः, कुड्मले कलिकामध्ये, अर्थौघो भाण्डागारं, दिव्यं शपथः । योन्यां पात्रविशेषेऽपि यथा– मूत्रकोषः, नेत्रकोषः । लोके तालव्यः शान्तोऽयम् । अपिशब्दादाकर्षणे, आकर्षणमाकृष्यते– आकर्षणमिन्द्राकर्षः । अक्ष्णोत्यक्षं चक्षुरादि ॥ २२२ ॥ द्यूताङ्गे यथा– स्त्रियोऽक्षा मृगया पानम् । कर्षे यथा– अक्षः षोडश माषकाः । चक्रं रथकाष्ठोपलक्षणम् (अक्षः) । व्यवहार आयव्ययादिन्यायः, यथा– अक्षपटलम् । कलिद्रुमो बिभीतकः (अक्षः) । श्रोतोमूलेऽपि (अक्षः) । कर्षण कर्षति कृष्यते वा कर्षूः, वार्त्ता कृषिः, करीषं शुष्कगोमयम् । कुल्या यथा– चलघः कर्षूः पितृभ्यः कुर्यात् ॥ २२३ ॥ पुरुषस्य भावः कर्म चेति, भावे (भागभ्रूजाति)वयोवचनेति (सू०) अण् । विष्लृ व्याप्तौ । चशब्दाद्गरले (विषम्) । उपादानमुत्कोचः (आमिषम्) । अपिशब्दान्मांसादौ, आमिष्यते अ मिषम् । अपिशब्दात्पापे किल्बिषं, किल क्षेपे ॥ २२४ ॥ लोके घत्ते लोकधातुर्जम्बुद्वीपस्तस्यांशो भूखण्डो नववर्षाख्यादिः, वर्षणं वर्षं, अस्त्रियोऽभिधानादिनानुसंस्यानम् (वा०) । अन्यस्त्र वर्षयत्याप्याययतीति वर्षः, दुर्गस्तु– वर्षेष्वया लोकधातुश्च पञ्चवत्सरवृष्टयः । घन्दो वर्षवरः । नृत्तादिदेक्षणक, वेस्यन इति वेक्षा । प्रेक्ष्यतेऽनयेति प्रेक्षा धीः, प्रेक्षणे च । अतो नृत्तेक्षणप्रज्ञयोरिति युक्तः पाठः ॥ २२५ ॥ अधिगतोऽक्ष्यध्यक्षो यमादिः । अक्ष्णोत्यक्षमध्यानेष्वधिकृतोऽध्यक्षः, अधिकृत्यक्षोऽध्यक्ष, अध्यक्षोऽपि यादृशो नियुक्तः । रूक्षा पारुष्ये, अविस्रे निःस्नेहे ॥ २२६ ॥ तथा– ध्यानगंभाकरध्येषु तत्र पोषो रवजौ । कथितीरपि सितैर्नुरुगेऽनुवर्षवरः सुप्त ॥ हंसो वानादिके योगाः यशो दनोऽपि प्रबुद्धे । कुक्कुरमभावे गन्धरो हुते च नृपपूरणे ॥ इतः शान्ताः । इन्ति गच्छतीति हंसः, आवदेहदानानुत्तदेहमंतरिप्रहृष हंस आत्मा प्राणो वाविशेषश्च । निमः विट् वसु यस्य विभावसुः । वसति वत्सलविमनस्य. । वत्सं तु वत्सः । सरन्ति सारङ्गाः, मद्दारङ्गेन मला यानि च गतानि ना । वत्सान्गृणाति तर्णकः [हस्तिनो] भवगच ॥ २२७ ॥ आदिपुच्छ रसनादौ (रसः) । दिवं यान्ति–

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।
पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेऽपि शेखरे ॥ २२८ ॥
देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।
विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२९ ॥
लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ।
प्रसूरश्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २३० ॥
ज्वालाभासौ नपुंस्यर्चिर्ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।
पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २३१ ॥
तेजःपुरीषयोर्वर्चो महश्चोत्सवतेजसोः ।
रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३२ ॥
छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।
सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३३ ॥

तीक्ष्णरसान् भिक्षुकांश्च रिपौ युञ्जीत । वीर्ये यथा– रसस्यातिरसः सर्पिः । गुणे यथा– रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः । रागे यथा– रसिकः पुरुषादिः । द्रवे यथा– हरीतकीरसः । आद्यदेहधातौ च यथा– रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । पारदे च यथा– रसवादी । रसा तु भूः । तंसिः सौत्रो भूषणार्थे, वतंसोऽपि ॥ २२८ ॥ देवभेदे यथा– अष्टौ वसवः । अनलोऽग्निः, रश्मिस्तेजः, वसति सर्वत्रोष्यते वा । तेजश्च वसु, आहुश्च– वसु रत्नं वसु धनं वसु तेजो निगद्यते । चशब्दाद्वृद्ध्यौषधे, विधाति विधत्ते वा वेधाः । वेधश्च हिंसामाहुः । आशासनमाशीः, आशं(श)सति हिनस्ति च, यदाहुः– आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति । आशीविषः, पृषोदरादित्वात् (सू०) सलोपः ॥ २२९ ॥ लल ईप्सायामित्यस्माल्लसेर्यङन्ताद्वा लालसा । चशब्दाद्वधः (हिंसा) । वडवाख्या प्रसूः । अपिशब्दान्माता (प्रसूः)। गोतोणिदित्यनौतोणिदिति पाठाद् द्योशब्दस्य सर्वनामस्थाने वृद्धिः । आद्य ईदन्तो भुवि दिवि च वर्तते, अन्योऽसन्तः क्लीबे द्वयमाह, यथा– रोदोरन्ध्रमजिहदत्[न्] । रुणद्धि सर्वं रोदः । रोदसीत्यव्ययमप्यस्ति, यथा– द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥ २३० ॥ इंदमिव वा, अर्च्यतेर्चिः । ज्योतते ज्योतिः, भं तारका, द्योतः प्रकाशः, दृष्टिः कनीनिकामध्यम्, यन्मनु – तारा नेत्रत्रि[वि]भागः स्याज्ज्योतिस्तत्पञ्चमांशकम् । आगच्छत्यागः । वयते याति [वाति वा] वयः, असुन्, नुमा क्लीबे ॥ २३१ ॥ रूपेऽपि (वर्चः) । उत्सवे (महः), अकारान्तोऽपि, मह पूजायाम् । गुणे सत्त्वात्परे यथा– उपष्टम्भकं चलं च रजः । चशब्दाद्धूलौ (रजः) । स्त्रीपुष्पे यथा– रजस्वला । गुणे यथा– गुरुवरणकमेव तम, ताम्यन्त्यनेन तमः ॥ २३२ ॥ छन्दति छन्दः, पद्ये गायत्र्यादौ । अभिलाषे– अकारान्तोऽपि यथा– छन्दानुवर्ती । चकाराद्वेदे यथा– युक्तश्छन्दांस्यधीयीत । आदिशब्दाच्चान्द्रायणादि (तपः) । चशब्दात्तपा माघः, अदन्तोऽपि ग्रीष्मार्थे, यथा– तपेन वर्षा शरदा हिमागमः (शिशु०) । सहते सहः । मार्गो मार्गशीर्षः, द्विः पाठो लिङ्गभेदार्थः । एवं नभसोः– ओकसोः, पयसोस्त्वेकं लिङ्गं क्षीराम्भसोः क्लीबत्वात् । न भमस्ति नभाः, एकं शून्यत्वादन्यो मेघच्छन्नत्वात्, नभ हिंसायां वा ॥२३३॥ उच समवाये, ओकउच के (सू०) इति– अदन्तोऽपि । पीङ् पाने, पय गतौ च (पयः) । उब्जेरसुनि साधुं (ओजः) । विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्त , ओजेनौजः सम पादो युग्युजात्[धे]समस्य

ओकः सद्माश्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।
ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३४ ॥
तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्यतस्त्रिषु ।
विद्वान् विदंश्च बीभत्सो हिंस्रोऽप्यतिशये त्वमी ॥ २३५ ॥
वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।
वरीयांस्तूरुवरयोः साधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३६ ॥
दलेऽपि बर्हं निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ।
द्वार्यापीडे क्राथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३७ ॥
तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।
पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३८ ॥
दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।
व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्द्वर्कास्तमोपहाः ॥ २३९ ॥
परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्होऽव्ययाः परे ।
आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २४० ॥

तु (भरत०) । स्रवति स्रोत', इन्द्रियमिन्द्रियद्वारम् । रयः प्रवाहो लक्षणया (स्रोतः) ॥ २३४ ॥ तिज निशाने (तेजः) । अपिशब्दादसहनत्वे यथाऽऽह रत्न.— अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ स न्ता यावद्वाच्यलिङ्गा । विदे शतुर्वसु (सू०) । चशब्दात्पण्डिताभिज्ञौ (विद्वान्) । मान्बधेति (सू०) सनभ्यासदीर्घश्च, ततो अ प्रत्ययात् (सू०), बीभत्सास्यास्तीति बीभत्स । चशब्दाज्जुगुप्सितोऽर्जुनश्च । वक्ष्यमाणाश्चत्वार ईयसुनन्ताः ॥ २३५ ॥ प्रशस्यस्य श्र (सू०), वृद्धस्य च (सू०), ज्य च (सू०) इति ज्यादेशः । युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् (सू०) । अतिशयेनोरुर्वरश्च वरीयान्, प्रियस्थिरस्फिरो र्वे ति (सू०) उरोर्वरादेशः । अतिशयेन साधु बाढं च साधीय , अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ (सू०) ॥ २३६ ॥ इनो हन्ता । दल पर्ण, परिवारश्च (बर्हम्) । अपिशब्दान्मयूरपिच्छे (बर्ह), बृह वृद्धौ, बर्हं प्राधान्ये च । उपरागो राहुग्रहण, ग्रहे ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति (सू०) अप्, कर्तरि विभाषाग्रह (सू०) इ यच् । भूतोऽपि (ग्रह) । आपीडो बहिर्निर्गतं दारु, निर्यान्त्यनेन निर्यान्ति निर्याति च निर्यूह , यूहिर्लौकिको धातुर्वा । नागदन्तको भित्तिस्थः कीलकः (निर्यूह') ॥ २३७ ॥ प्रगृह्यतेऽनेन, प्रेवणिजाम् (सू०), रश्मौ च (सू०) इति वा घञ् । परिगृह्यते परिग्रहण च परिग्रहः, ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (सू०) इत्यप्, परिगृह्णातीति— अच् । शाप. शपथः (परिग्रह) ॥ २३८ ॥ दारेषु तात्स्थ्यात् । चशब्दाद्वेश्मनि, गृह्णन्ति गृहा', नित्यं बहुत्वे, गेहेकः (सू०) । श्रोण्या यथा— वरारोहा । अपिशब्दाच्छैलाद्यारोहणे गजे च (आरोह'), अधिकरणे भावे च घञ्, कर्तर्यच् । व्यूह्यते रच्यते व्यूह , अपिशब्दात्सैन्यविन्यासे यथा— चक्रव्यूहः । अहत्यहिः, अपिशब्दात्सर्पे वप्रे च । अपहन्तेर्डः (अपेक्षातमपा') ॥ २३९ ॥ नृपार्हे छत्रचामरादौ, अर्थे वस्तुनि धने वा (परिबर्हः) । इति नानार्थवर्ग । अत ऊर्ध्वमव्ययवर्गो वक्ष्यते, तत्र प्रस्तावान्नानार्थाव्ययवर्गस्तावत् । ईषदर्थे यथा — आपिङ्गलः । अभिव्याप्तिरभिविधि — आकुमारं यशः पाणिनेः । सीमार्थो मर्यादा, यथा— आ— उदकान्तात्प्रियं प्रोषितमनुव्रजेत् । धातुयोगजे धात्वर्थेन क्रियया योगाद्धे संबन्धेऽर्थे द्योतकत्वे, यथा— आरोहति । उपसर्गोऽपि सुगमत्वान्नयेनोक्तः ॥ २४० ॥ स्मृतिः सूचनं, यथा— आ एव

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ।
पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४१ ॥
चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।
स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४२ ॥
स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।
सकृत्सहैकवारे चाप्याराद् दूरसमीपयोः ॥ २४३ ॥
प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ।
पुनः सहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४४ ॥
खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ।
हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयो ॥ २४५ ॥

किलैतत् । वाक्यपूरणे पूर्वोक्तस्यान्यथात्वे द्योत्ये, यथा- आ एवं नु मन्यसे, पूर्वं नैवममंस्थाः- अथ नु मन्यस इत्यर्थः । निपातएकाजनाङ् (सू०) इति प्रगृह्यत्वात्, प्लुतप्रगृह्या अचीति (सू०) प्रकृतिभाव, यदाहुः- ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एवमातं ङित विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् (का०) । समुच्चयेऽपिशब्दात्- देवेभ्यश्च पितृभ्य आ (निरुक्त०) । कोपे- आः रक्षास्तिष्ठसि । पीडायां- विद्यामातरमाः प्रदर्श्य नृपशून् भिक्षामहे निस्त्रपाः (उद्भट०) । पापे यथा- पापो ब्रह्म कुब्रह्मः । कुत्सायां- कुपुरुषः । ईषन्मधुरं कामधुरम् । निर्भर्त्सने- धिक् तार्किकान् । निन्दायां- धिक् कृतोयम् ॥ २४१ ॥ अन्वाचयो मुख्यसिद्धावप्रधाननिष्पत्तिः, यथा- भिक्षामट गां चानय । समाहारे संहतिप्राधान्ये, यथा- पाणी च पादौ च पाणिपादम् । इतरेतरयोगे सहन्यमानप्राधान्ये, यथा- [प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च] प्लक्षन्यग्रोधौ । समुच्चय एकत्रानेकप्रचयः, यथा- गार्ग्यो वात्स्यश्चागतौ, पचति च पठति च चैत्रः । विनियोगतुल्ययोगिताहेतुषु च । विनियोगे- अहं च त्वं च वृत्रहन् सयुज्याव सनिभ्य आ (निरुक्त०) । तुल्ययोगितायां- ध्यातश्चोपस्थितश्च । हेतौ- ग्रामश्च गन्तव्यः शीतं च, शीतात्कथं गम्यत इत्यर्थः । स्वस्तीत्यविनाशनाम[य]- स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष । क्षेमे- स्वस्ति प्रजाभ्यः । पुण्ये- काममिदं ते स्वस्ति । आदिशब्दान्मङ्गलादौ- स्वस्ति श्रीकुसुमपुरात् (मुद्राराक्षस०) । प्रकर्षे- अतिवृद्ध । लङ्घनमतिक्रमणं यथा- सर्वान् गुणानेष गुणोऽतिभाति, अतिक्रम्य भातीत्यर्थः ॥ २४२ ॥ प्रश्ने- कः स्विदेकाकी चरति । वितर्को नानापक्षावमर्शः- अध स्विदासीदुपरि स्विदासीत् (वाजसनेयीसंहिता) । भेदो विशेषः, यथा- क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् । अवधारणे- भीमस्तु पाण्डवानां रौद्र । हेतुव्यावृत्ती त्वनयोर्भेदौ- गृह्णीया चे[वे]दं दुर्जन त्व तु किं करिष्यसि । सहार्थे- सकृद्यान्ति । एकवारे- सकृद्दंशो निपतति (मनु) । अपिशब्दात्सदार्थे- सकृद्युवानो गीर्वाणाः ॥ दूरे- आराच्छत्रोः सदा वसेत् । समीपे- संप्रीतान् स्थापयेदारात् ॥ २४३ ॥ प्रतीच्या- पश्चादस्तादिः । चरमे- पश्चाद्याति । अप्यर्थः समुच्चयप्रश्नौ । समुच्चये- उत भीम उतार्जुनः । प्रश्ने- उत दण्ड पतिष्यति । विकल्पे- उत पर्वतं भिन्द्या- उत तुच्छेद्वज्र । वितर्केऽपि- स्थाणुरुत पुरुष । पुनरर्थे पौनःपुन्ये- शश्वद्याति । सहार्थे- शश्वद् भुञ्जते । नित्येऽपि- शाश्वत वैरम् । प्रत्यक्षे- साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । तुल्ये- इयं साक्षाल्लक्ष्मीः ॥ २४४ ॥ खेदे- अहो बत महत्कष्टम् । अनुकम्पायां- बत निःस्वोसि । संतोषे- बत प्राप्ता सीता । विस्मये- अहो बतासि स्पृहणीयवीर्य. (कु० सं०) । आमन्त्रणे- बत वितरत तोयं तोयवाहा हिमान्तं [नितान्तं] । हर्षे- हन्त जीविता स्मः । अनुकम्पायां- पुत्रक हन्त मे बालकाः [ते धानाकाः] । वाक्यारम्भे- हन्त ते कथयिष्यामि (भगवद्गीता) । विषादे- हन्त हताः पथिकगेहिन्यः । दाने निश्चये च- हन्तकारः (वा० रा०), हन्त गच्छाम. ॥ २४५ ॥ प्रतिनिधौ- अभि-

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।
इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु ॥ २४६ ॥
प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।
यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४७ ॥
मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ ।
वृथा निरर्थकाविध्योर्नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४८ ॥
नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ।
प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४९ ॥

मन्युरर्जुनत [नं] प्रति । वीप्सायाम्– वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति । लक्षणे– वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । आदिशब्दादित्थंभूताख्यानादौ– साधुर्देवो मातरं प्रति । भागे– यदत्र मां प्रति स्यात्तद्दीयताम् । प्रतिदाने– माषानस्मै तिलेभ्यः प्रति प्रयच्छति । हेतौ– हन्तीति पलायते । प्रकरणे प्रकारः– गौरश्वो हस्तीति जातिः (भाष्य०) । प्रकर्षे– इति पाणिनिः, पाणिनिशब्दः प्रकर्षान्वित इत्यर्थः । अत एव प्रकारा(रा)दीनि पेठुः । आदिशब्दादेवमर्थे– कमादत्तं नारद इत्यबोधि सः (शिशु०) । मते– इत्यापिशलिः । विवक्षानियमे– तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् (पाणिनिसूत्र) । स्वरूपे– वृद्धिरित्ययं वा वृद्धिः । समाप्तौ यथा– इत्यर्थ इति । प्रत्यक्षे शंनिधावनवधारणे च ॥ २४६ ॥ प्राच्याम्– पुरस्तात्सूर्य उदेति । प्रथमे– पुरस्तात् मुकुन्दः । पुरार्थे पूर्ववृत्ते– पुरस्ताद्रामोऽभूत् । अग्रतोऽर्थे– पुरस्तात्सेनानीर्यातीति । आदिशब्दाग्नादिदेशे काले च– पुरस्ताद् द्वारम्, पुरस्तात्कृतम् । साकल्ये यथा– यावत्कार्यं तावत्कुरु, सकलं कुर्वित्यर्थः । अवधौ– यावद् गन्ता तावत्तिष्ठ । माने– यावद्दत्तं तावद् भुक्तम् । अवधारणे– यावदत्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्व ॥ २४७ ॥ मङ्गले– अथ परस्मैपदानि । अनन्तरे– स्नात्वाथ भुङ्क्ते । आरम्भे– अथ शब्दानुशासनम् । प्रश्ने– अथ शक्तोऽसि भोक्तुम् । कार्त्स्न्ये– अथ कृत्स्नं ब्रूमः । अधिकारेऽपि– अथ स्नानविधिः । प्रतिज्ञायाम्– अथो होमतानयेति ब्रूमः । अन्वादेशेऽपि– अथो इमं वेदमध्यापय, अथो एनं छन्दांसि । समुच्चये द्वौ– अथो धनञ्जयः, भीमोऽथार्जुनः । निरर्थके– वृथा दुर्योधनस्तथा । अविधौ– अनिभाव्यं वृथा दानमाक्षिकं शौल्किकं च यत् (मनु०) । अनेकार्थे– नानाविधा जनाः । उभयार्थे– नानाश्चनरेः सहायः । विनार्थेऽपि– नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा ॥ २४८ ॥ प्रश्ने– को नु धावति । विकल्पेऽपि– भीमो नु फाल्गुनो नु योद्धा । वितर्के– अहिर्नु रज्जुर्नु । पश्चादर्थे– तमनु धावति । सादृश्ये अनुकारः । लक्षणादौ च– वृक्षमनु द्योतते । तत्त्वाख्याने– साधुर्देवो मातरमनु । भागे– यदत्र मामनु स्यात्तद् दीयताम् । वीप्सायाम्– वृक्षं वृक्षमनु सिञ्चति । दैर्घ्ये– अनुगङ्गं वाराणसी । प्रश्ने– ननु ध्येयमुच्यते । अवधारणे– नन्वयं गच्छामः । अनुज्ञायाम्– नन्वादिश । अनुनयामन्त्रणे– ननु वदिह नयोद मे । वाक्यारम्भादौ च– नन्वयोक्तः सत्त्व(सू)यते । आक्षेपे– ननु किमर्थमागतोऽसि । प्रत्युक्तावर्थाः कर्तं चेत्, ननु करोमि भोः ॥ २४९ ॥ गर्हायाम्– अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम् । समुच्चये– भीमं भजे नौमि । प्रश्ने– अपि याति । इष्टप्रश्नेऽपि– अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् (कु० सं०) । शङ्कायाम्– अपि गच्छेत् । सम्भावनायाम्– पर्वतमपि शिरसा भिन्द्यात् । अपेक्षादौ च– अपि गृह्णीयां चे(वे)दम् । पदार्थे– सर्पिषोऽपि स्यात्, मात्रा स्तोकं वा । उपमायां आशीरादिषु वा संयुक्तः सूत्रे स्वप्रतिनिर्देशः । भीमेन्द्रादो वा समरे गदायाणि दृश्यते ॥ विकल्पे– पर्वतैर्हिमितो यजेत् । द्वे द्वे समुच्चयेऽत्र पद– वा वा हस्तोऽस्तु वा मूर्तिरस्त्वसौ मम (कु० सं०), न तुल्यार्थेयं, वायुरिव मेदरांस

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।
उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ २५० ॥
अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्ध्नि च ।
इवेत्थमर्थयोरेवं नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५१ ॥
तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ।
नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५२ ॥
अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।
हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५३ ॥
पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ।
स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५४ ॥
ऊरर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।
स्वर्गे परे च लोके स्वर्वार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५५ ॥

दहनो वा । अर्धे- सामि समीलिताक्षी । जुगुप्सिते- सामि कृतमकृतं स्यात् ॥ २५० ॥ सहार्थे- पुत्रेणामा भुङ्क्ते । समीपे- अमा भवोमात्य । जले- कंजं पद्मम् । मूर्ध्नि- कंजा केशा । निन्दासुखयोश्च- कंदर्पः, कंयु । इवार्थे- अग्निरेवं विप्र । इत्थमर्थे- एवंवादिनि देवर्षौ (कु० सं०) । उपदेशादौ च- एवं पठ । निर्देशे- एव तावत् । निश्चये- एवमेतत् । अङ्गीकारे- एवं कुर्म । तर्के- नूनं शरत्फुल्ल दिकाशा । अर्थनिश्चये- नून हन्तास्मि रावणम् ॥ २५१ ॥ तूष्णीमर्थे- जोषमास्स्व । सुखे- जोषमास्ते जितेन्द्रिय । प्रश्ने- किं गतोस । जुगुप्सने- किंराजा यो न रक्षति, किम.क्षेपे (सू०) इति समासान्ताभाव । प्राकाश्ये- हिमालयो नाम नगाधिराज (कु० सं०) । संभाव्ये- कथं नाम समेष्यति । स्मृतिः संभावनैव- स नामाय बन्धु । क्रोधे- ममापि नाम दशानस्य परे परिभव । उपगम सासूयोऽङ्गीकार- एवमस्तु नाम । कुत्सने- को नामाय सार्वभुरुदय । अलीकविस्मययोश्च- दृष्टेधरे रोदिति नाम तन्वी, अन्धो नाम पर्वतमारोहति ॥ २५२ ॥ भूषणे- अलङ्कार । पर्याप्तौ- अलमस्त्यस्य धन, पर्याप्तमित्यर्थः । शक्तौ- अलं मल्लो मल्लाय । वारणे- अलमतिप्रसङ्गेन । अलंखल्वो प्रतिषेधयो (सू०) इति निषेधेपि- आलप्यालमिद बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत् (शिशु०), न वक्तव्यमेतदित्यर्थ । वितर्के- चैत्रो हुं मैत्रो हुं । परिप्रश्ने- हुं स त्वं सुहृत् । भयादौ च- हुं राक्षसोयम् । भर्त्सने- हुं निर्लज्जः । अनिच्छायां हुं हुं मुञ्च । त्वा समयास्ते, त्वत्समीप इत्यर्थ । ग्रामं समयाऽऽस्ते, ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ २५३ ॥ अप्रथमे -पुनरुक्तम् । (भेदे) विशेषे- किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा (भगवद्गीता) । निश्चये- निष्फल । निषेधे- निर्मर्याद । प्रबन्धे- उपाध्यायेन स्म पुराधीयते, अविरतमपाठीत्यर्थः । चिरातीते -पुरापि न नव पुराणम् । निकटागामिके भविष्यदासन्ने- गच्छ पुरा देवो वर्षति, यावत्पुरानिपातयोर्लट् (सू०), समनन्तर वर्षिष्यतीत्यर्थ ॥ २५४ ॥ उररीकृत्य पट, विस्तीर्येत्यर्थः । आज्ञामुररीकृत्य याति, अङ्गीकृत्येत्यर्थ । स्वर्गे- एहि जाये स्वरारोहाव (वाजसनेयीसंहिता) । परलोके- स्वर्गतस्य सपुत्रस्य । वार्तायां- जघान कंस किल वासुदेव (भाष्य०) । संभाव्ये- अर्जुन. किल विजेष्यते कुरून् । हेत्वादौ च- स किल कविरेवमुक्तवान् (वा० रा०) । अलीके- गोत्रस्खलित किलाश्रुतं कृत्वा । अरुचौ- त्वं किल योत्स्यसे ॥ २५५ ॥ निषेधे- खलु कृत्वा, निषिद्ध करणमित्यर्थ. । वाक्यालंकारे- भयो

निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु ।
समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५६ ॥
नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।
तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५७ ॥
अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेताववधारणे ॥ २५८ ॥

इति नानार्थवर्गः । ३ ।

चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।
मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥
स्राग्झगित्यञ्जसाह्नाय सपदि द्राङ् मङ्क्षु[च]द्रुते ।
बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

सन्त्याहुः । जिज्ञासायां– स खलु कीले वेदम् । अनुनये– न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतत् (नागानन्द०) । अभितो ग्रामं वसति, सर्वत उभयत्र वेत्यर्थः । शीघ्रे– पच्छाभितः । साकल्ये– व्याप्नाल्यभितो रजः, समन्तादित्यर्थः । आभिमुख्ये– अभवन्नमभितोऽरिमस्तयत् ॥ २५६ ॥ नाम्नि– विष्णोर्दश प्रादुर्भावाः, मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानीत्यर्थः । प्राकाश्ये– प्रादुरासीत् । अन्योन्यार्थे– मिथः प्रहरतः । रहसि– मिथो मन्त्रयते । अन्तर्धौ– तिरोहितः । परिभूतेऽन्तर्धावुपचारात्– तिरस्कृतोऽरिः । तिर्यगर्थे– तिरः काष्ठं कुरु । विषादे– हा रमणीया[यो] गतः कालः । शोके– हा प्रिये जनकराजपुत्रि (उ० रा०) । अर्तौ– हा हतोऽस्मि । निन्दायां च– हा श्रोत्रियान् ॥ २५७ ॥ अद्भुते– अहह महानद्यो राजः । खेदे– अहह हन्त विरहिणी बाला । हेतौ– भिक्षितापि बुभुक्षिता यदहहा । हेतौ– अग्निरत्र धूमो हि दृश्यते । अवधारणे– को हि हस्तगतं पादगतं कुर्यात् ॥ २५८ ॥ इत्यव्ययेष्वनेकार्थवर्गः । इति नानार्थवर्गः । ३ ।

चिराय निर्धनो भूत्वा मत्सहा(ता)महाधनः । चिररात्राय जायते [यजते] । चिरस्य भूतले पतति । आद्यशब्दाच्चिरेण चिराच्चिरात्– चिरंजीवी, चिरन्तनः । कान्तं[न्तां] मुहुर्ध्यायति । पुनः पुनर्वारि पिबेद्भृशि । शश्वद्धरिः सुशिक्षितः । अभीक्ष्णमारक्तायतीमकुम्भम् । असकृद्धरि ॥ १ ॥ स्रागवस्राभिसारिका । झगिति कुचतटादेनमो मन्मथाय (विद्वशाल०) । अञ्जसाञ्जसा ऽगमि मनस्तोषम् । अह्नाय सा नियमजं क्लमयुत्ससर्ज (कु० सं०) । सपदि मदनकुरक्षिताभिः । द्राग्विद्रुतं कान्तैः । मङ्क्षुकुरवि परितः पटलैरलीनाम् (शिशु०) । मङ्क्ष्विदं तत्सादि च– इति पठन्ति शिशिरानिल– मभिमुखम् (रत्नावली०), आश्वपोहि मम सीधुभाजनात्, तदभोदितारु सह जलेषु । तूर्णं द्रुतं क्षिप्रं शीघ्रं त्वरितं क्रियाविशेषणम् । बलवत्प्रिया शितेऽस्मि । सुष्ठु स्वस्त्विदमुच्यते । किमुत मध्यवेश्मिभिः । सुप्तस्य भ्राम. पञ्ति, अतिशिक्षत । अतीव मुरारेणापि(सांदि)तः ॥ २ ॥ पृथग्देवदत्तार्थं [त्वत्तः पृथक् नास्ति वस्तु] । विना मार्गं हरो देवः [विना वातं विना वर्षम्] । अन्तरेण पुरुषकारं न किंचित्सिध्यति । ऋते ज्ञानान्न हि मन्त्रपूतम् (कु० सं०) । हिरुक् कर्मणं[णो] मोक्षः, कर्मधर्म[मो] मोक्ष इत्यर्थः । नाना नारीर्निष्फला लोकयात्रा । अन्तरान्तरेणापि– त्वामन्तरा मामन्तरेण नास्ति, अ(आ)– रोपितमात्रमन्तरा । बलमात्र मनस्यसौ तन्त्रयोऽपि । यतो विद्वांस्ततो मन्त्रः । येन तेनादि च– किंच

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।
यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन ॥ ३ ॥
कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।
आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥
आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च ।
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति ॥ ५ ॥
दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ॥ ६ ॥
तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ।
स्युः प्याट् पाडङ्ग हे है भोः समया निकषा हिरुक् ॥ ७ ॥
अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ८ ॥
स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा ।
किंचिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ९ ॥
वद्वा(वा) यथा तथैवैवं साम्येऽहो हीति विस्मये ।
मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ १० ।

गिरमुदारा येन मूकाः पिकाः स्युः, नदीं तेन गतः, गमने नदी हेतुः । द्वितयो लक्ष्यते– येन दाता [वोढा] तेन श्लाघ्यः । (ऊने) किंचिद् ब्रूते । पद्भ्या याति कुनश्चन । प्रायः किंवृत्तात्परौ, क्वचित्– कुत्रचित्– कथंचित् ॥ ३ ॥ अन्योन्यपर्यायावेतौ– कदाचिच्छूरता याति मरणे कृतनिश्चयः, न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति (मनुः) । सार्धं धनैर्महान् । पुत्रेण साकं याति । सत्रा कलत्रैर्गार्हस्थ्यम् । भ्रात्रा समं युध्यते । पुत्रैः सहास्ते । सङ्गो द्विजिह्वैः सजूरिति सजूरितिप्रतिरूपको निपातः । प्राध्वं कुरुध्वं बुधाः, प्राध्वंबन्धने (सू०) इति गतिसंज्ञा– प्राध्वकृत्य । वृथा दुग्धोऽनड्वान् । मुधैव मुधा ताम्यसि ॥ ४ ॥ विकल्पः पक्षान्तरं– स्थाणुराहो पुरुषः, उताहोस्विद् भरद्वाजो नलः परपुरंजयः, किमुत रज्जुः किमुत सर्पः [किं रज्जुः किं सर्पः], किमु सेवयेत्किमु मानयेत् , एकमेव वरं पुंसामुत राज्यमुताश्रमः । आख्यामि तु तत्त्वं ते । न हि न हि महिमानं प्राप्य तुष्यन्ति भूपाः । भीमः पार्थस्तथैव च । इति ह स्माहुराचार्याः । यो वै युवाप्यधीयानः । खल्वादयोऽपि– अहो न(नु) खलु भोः । पूजने– सुस्तुतं, अविस्तुतम् ॥ ५ ॥ दिवातन, इतिशब्देन सप्तम्यन्ते दिनार्थेऽयमिति द्योत्यते । अथेप्येवम् । दोषामन्यमहः । नक्तंचर. । तथा– उषापि– उषातनो वायुः ॥ ६ ॥ साचि लोचनयुगं नमयन्ती । तिरः काष्ठं कुरु । प्याट् पाटकाः । पाट् पान्थाः । अङ्गानङ्ग, इत्याह्वाने चैनत् । हे चैत्र । हे वातूल । भो भार्गव । हंहो, अरेरे, अयि– हहो काम, रे चोर, अरे चेट, अयि प्रिये । एते समं पार्थेऽन्येऽन्यं पर्यायाः– समया ग्रामं, लङ्कां निकषा हनिष्यति (शिशु०) । सभ्यान् हिरुक् ॥ ७ ॥ सहसा विदधीत न क्रियाम् (किरातार्जु०) । अप्रार्थो एते– पुरःसरः । नासीरधूलिधवलाः पुरतः प्रयान्ति । अग्रतो धावति श्रीः ॥ ८ ॥ सोमाय स्वाहा । अस्तु श्रौषट् । मोही वौषट् । वषडिन्द्राय । पितृभ्यः स्वधा । किंचित्कुञ्चितमूर्धजाः । ईषत्स्मेरः मृतं मनागप्रपादंगम् । अन्यो धनं प्रेत्य गतस्य भुङ्क्ते । अमुत्र भविता यत्ते तच्चिन्तय शुभाशुभम् ॥ ९ ॥ पचतीति [स्रवन्ती]रत् । पद्मिनी[नी] वान्यहता[पा] (मेघ०) । यथा चैत्रस्तथा मैत्रः । शारदाभ्रमिव पेलवमायुः । यथार्क एवं कर्णः । अहो आश्चर्यम् । हतविधिललि(सि)तानां ही विचित्रो विपाकः (शिशु०) । मुनिस्तूष्णीमास्ते । अकच्प्रकरणेतूष्णीमःकाम्यकन्यः(वा०) इत्यज्ञातार्थे विशिष्टे मौने तूष्णीकां, मौनमात्रे तूष्णीम् । सद्यः पाति मासेन । सपदि प्रहृत्युपेक्षितोऽपि ॥ १० ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देऽथान्तरेऽन्तरा ।
अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ ११ ॥
युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानेऽभीक्ष्णं शश्वदनारते ।
अभावे नह्यनो नापि मास्म मालं च वारणे ॥ १२ ॥
पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम् ।
प्रकाशे प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥ १३ ॥
समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।
अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च ॥ १४ ॥
ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कच्चित्कामप्रवेदने ।
निष्षमं दुष्षमं गर्ह्ये यथास्वं तु यथायथम् ॥ १५ ॥
मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् ।
स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १६ ॥
प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।
संवद्वर्षेऽवरे त्वर्वागामेवं स्वयमात्मना ॥ १७ ॥

दिष्ट्या पुत्रो जातः । समुपजोषं वर्तते । आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः (महानाट०) । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलु । यतो भवन्तमन्तरेणान्यया भूरनिर्वाहित., भवन्मध्येनेत्यर्थः । प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चोराः ॥ ११ ॥ न सांप्रतं यत स्त्री नेता । स्थाने स्थाने प्रश्नः । अभीक्ष्णं वक्ति । शश्वद्याति, अविरतमित्यर्थः । नहि प्रेम प्रयोजनापेक्षम् । अविप्र इव भाषसे, विप्रवन्न भूय इत्यर्थः । नो जानीमः । नेकः सुप्तेषु जागृयात् । मास्म करो । मा कार्षीः । अलं बाले रोदनेन ॥ १२ ॥ अन्यथेद-मतेन किम् । यदि खलास्तत्कलङ्कं मृषा । अरे अद्धा पुरुषः । अञ्जसा वक्ति साधु । प्रादुरासीत् । आविर्भूतः । मतमभ्युपगमः– ओं कुरु, एवं कुरु, परमं तन्नावधन् । एवं माऽभिधार्यदि च ॥ १३ ॥ एते सर्वतोदिगर्थे– समन्ततो धावति, परितः प्रसरन्ति दुष्कृता(तो) विपदः, सर्वतः सम्पदः सताम्, विष्वगवति विष्वग्यद् । इतिशब्दात्समन्तादित्यादि– समन्ताद्भवः सामन्तः । आदावनिच्छायां पश्चाद-ङ्गीकारे– कामं करोमि । अस्तुशब्दोऽसूयापूर्वाङ्गीकारे– अस्तुकारः, एवमस्तु को दोषः । चशब्दाद्भवतु नाम ॥ १४ ॥ ननु च क. शब्दः । कामप्रवेदनमिष्टपरिप्रश्नः– कच्चिज्जीवति मे माता । निष्क्रान्ताः समा दुष्टाः समा वत्सरा अत्रेति, तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च (सू०) इत्यव्ययीभावादव्ययत्वम्, सर्वनाम्ने तदाचारात्, समेन समासो वा– निःषमं वक्ति मूर्खः, कालानुचितमित्यर्थः । एवं दुःषमं वर्तते । सर्वेषु यथायथम्, यथास्वं[स्वं]तमित्यर्थः, यथास्वेयथायथमिति (सू०) साधुः ॥ १५ ॥ नृपोऽयम् (उ० रा०) । मिथ्यावादी । तथेति सत्यमनतिक्रम्य– यथातथ्यं वक्ति सभासु विद्वान् । एकमेव । आत्मा सर्वं तु पश्यति । विनः पुनः पूज्यः । गुरुर्वा वक्ति मोक्षो वा । तमेव देवं सर्वं जानाति ॥ १६ ॥ प्राक् कृतम् । नूनं हन्तारिं रावणम् । अवश्यं भावाभावपरिसमाप्तिरिति विरक्तः (भर्तृ०) । संवत्सरः, संवत्सरीये । अवरः परादन्य.– वर्षं योऽस्माद्वर्वाक्, अर्वं कृतात्मन । आङ्गीकारार्थे– आं कुर्म, एवं कुर्म । स्वयम्भूः, आत्मनेति तृतीयान्तार्थे ॥ १७ ॥ नाचेमद्धारि । उच्चैरुच्चरितं चिरम् । कन्तः प्रायो निर्दिष्टः, मुधि बाहुल्यार्थे । अर्थं प्रार्थे– धनैराति निर्लिप्ता । कन्नेति (धने.) अनुनासिकान्ताद्–

अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्न्यद्रुते शनैः ।
सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने ॥ १८ ॥
अस्ति सत्त्वे रुषोक्तावु(वु) ऊं प्रश्नेऽनुनये त्वयि ।
तर्के स्याद् (हुं तर्के) स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ ॥ १९ ॥
पुनरर्थेऽङ्ग निन्दायां दुष्ठु सुष्ठु प्रशंसने ।
सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषान्तिके ॥ २० ॥
परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।
अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २१ ॥
तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।
उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २२ ॥
ह्यो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः परश्वस्तु परेऽहनि ।
तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २३ ॥
एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।
दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २४ ॥
इत्यव्ययवर्गः । ४ ।

शनैः शनैर्व्युपरमेत् । सनातनः । सनत्सनाच्च– सनत्कुमारः, सनात्कुमारश्च । बहिर्भूत । वक्ति स्म व्यासः, अवोचदित्यर्थः । अस्तं गतः ॥ १८ ॥ अस्तिक्षीरा स्त्री, अस्ति परलोके मतिरस्यास्तिकः । कोपनोक्तौ– उं सैवास्मि तव प्रिया । रुषेत्येव–ऊ न जानासि स्वार्थम् । अप्ययि साहसकारिणि । स्याद्वादिनो जैनाः । उषातनो वायुः । नमो देवेभ्यः ॥ १९ ॥ अमानुगुण्ये स्मरणे हुं फट् विघ्ननिराकृतौ । अहङ्कृतौ स्यादर्थे हूं हीनसंबोधने त्वरे ॥ मूर्खोऽपि नावमन्तव्यः किमङ्ग विद्वान् । दुष्ठुवादी खलः । सुष्ठूक्तम् । सीयते क्षीयते सायो निशामुख, घञ्– सायंतनो वायुः, सायम स्नानः सन्ध्यां वन्देत । प्रगेतनो वायुः । प्रातः संध्यामुपासीत । मित्र निकषास्ते ॥ २० ॥ पूर्वे वर्षे परुत् । पूर्वतरे वर्षे परारि । यति गच्छति वर्तमाने वर्षे– ऐषमः, सद्यःपरुत्परार्यैषमद्यति (सू०) साधवः । एवमग्रिमाः । अस्मिन्नहन्यद्य, वर्तमानतामात्रेऽप्याहुः– वरो लोकेऽद्य दुर्लभ (वंश:), तदर्थत्वेन तथा । पूर्वेऽह्नि पूर्वेद्युः । आदिशब्दादुत्तरेद्युः, अधरेद्युः, अपरेद्युः, अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः, इतरेद्युः । सुदिनमिति श्रीभोजः, यथा– द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम् ॥ २१ ॥ उभयोरह्नोः– उभयेद्युः, उभयद्युः, द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः (वा०) । स्मार्ते पाक्षिणर्षि रात्रिसंदिता । स हन्तास्मि परेद्यवि ॥ २२ ॥ अतीतेऽह्नि ह्यः– ह्योऽकरोत् । अनागतेऽह्नि श्वः– श्वो गन्ता । श्वोदिनात्परमहः परश्वः, पारस्करादित्वात् (सू०) परःसहस्रादिवत्सुट् । तस्मिन्काले तदा, तदो दा चेति (सू०) तदा, तदानीं च । एतौ तुल्यकालार्थौ । युगपत्समाः । एकस्मिन्काले- एकदा मिलन्ति । एकपदे च– अयमेकपदे तया वियोगः (विक्रमोर्वशी०) । सर्वस्मिन्कालेऽर्थे, सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा (सू०), सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि (सू०) ॥ २३ ॥ अस्मिन्कालेऽर्थे, इदमो र्हिल् (सू०), एतेतौ रथोः (सू०) इत्येतादेशः, (एतर्हि)– भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमानं नरदेववर्त्मनि (रघु०), अधुना, इदानीं च । संप्रत्येव सांप्रतं, स्वार्थेऽण् । प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा– प्राग्वसति । प्राच्या दिशः प्राचो देशात्कालाद्वा– प्रागागतः । प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा– प्र रम्यम् । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः (सू०), अञ्चेर्लुक् (सू०) । आदिशब्दादुदगवागादि । एवं पूर्वादिभ्यः पुरस्तादधस्तादादि ॥ २४ ॥ इत्यव्ययवर्गः । ४ ।

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।
अनुक्तैः सङ्ग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥
लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।
स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥
नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् ।
अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

इह लिङ्गसंग्रहवर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गानुशासनसहितैः सुब्धातुकृदयादिजातै (शब्दैः) प्रागनुक्तैः लिङ्गमुन्नयेदूहेत । लक्षणेन तत्त्वतो ज्ञानार्थं सन्नाद्युपादानम् । लिङ्गशास्त्रेण यथा– स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् । सुब्धातुवृत्तिजैर्यथा– अजयात् (सू०) ण्यासश्रन्थोयुच् (सू०) । कृद्वृत्तिजैर्यथा– स्त्रियां क्तिन् (सू०), पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (सू०), नपुंसके भावे क्तः (सू०) । गोबलीवर्दन्यायेनात्र सुब्धातुवृत्तिवर्जं कृद्वृत्तिरुदाहार्या । तद्धितवृत्तिजैर्यथा– तस्य भावः त्वतलौ (सू०) चेत्यादि । समासवृत्तिजैर्यथा– अदन्तैर्द्विगुरेकार्थ इत्यादि । कथमुन्नयेदित्याह– प्रागुक्तसंकीर्णवर्गवत्, वचननाम्नेणलक्षणे । उक्तं च प्राक्– प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् (पृ० १८३) । प्रकृत्या यथा– अशनिः पुंसि च (सू०) । प्रत्ययेन यथा– स्त्रियां क्तिन् (सू०) । अर्थद्वारेण च यथा– मनुष्यजातीनाम् । आद्यशब्दः क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्ष्यति । तथा– अर्थस्य नियतसमासवचनं सर्वलिङ्गता चेत्यादि ॥ १ ॥ अथ लिङ्गानां प्रागुक्तानां शेषविधिस्तज्ज्ञो वर्गः उत्सर्गवाद् व्यापको भवत्यपवादैर्यद्यबाधितः स्यात् । यथा– असन्नन्ता अबाधिता पुंसि, तथा अन्नन्त मलोपन्व शिष्टमितः, यथा– चन्द्रमाः, पुरूरवाः, प्रथिमा प्रसवः, महिमा कल्पः । अपवादात् – द्व्यच्कमसिसुसन्नत तृतीये– इदं यशः, तेजः, नाम, धाम । ईदन्तमूदन्तं चैकस्वरं स्त्रीलिङ्गं भवति– इयं स्त्री, श्रीः, धीः, ह्रीः, भ्रूः, भूः, सूः, दूः, जूः । पुंलिङ्गात्मात् स्त्रियामित्यधिकारोऽयम् । योनिसंयुक्तानां प्राणिनां संज्ञा च स्त्रियाम्, यथा– इयं माता, स्वसा, स्नुषा, योषित्, इयं गौः सुरभिः, इयं करिणी नरी, इयमहिर्भुजगी, इयं करेणुर्हस्तिनी । दारादौ तु पत्नि पुंभूम्नि दाराः (पृ० ९२) इत्याद्यपवादैर्बाध्यते । एवं सर्वत्राभेयम् ॥ २ ॥ एषां नामपर्यायाः स्त्रियाम्– इयं विद्युत्तडिदशनिः, इयं निशा रात्रिः, इयं वल्ली वीरुत्, इयं वीणा परिवादिनी, इयं दिक् ककुप्, इयं भूः कुः, इयं नदी सरित्, इयं ह्रीर्लज्जा । अकारान्ते शब्दे परे एकार्थे समाहारे यो द्विगुः स स्त्रियां, यदिष्टिः– अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामाष्यते, (यथा) त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी, पञ्चमूलीनां पयः । स द्विगुः पात्राद्युत्तरपदैरदन्तैर्न स्त्रियां, पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति (पात्राद्यन्तस्य न), अत स नपुंसकमिति क्लीबे– पञ्चपात्रं चतुर्युगं, त्रिभुवनं, त्रिपुरं, प्राच्ये तु त्रिपुरी ॥ ३ ॥ तलन्तप्रत्ययान्ता स्त्रियां, तस्य भावस्त्वतलौ (सू०)– गोर्भावो गोता अश्वता । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् (सू०)– ग्रामाणां समूहो ग्रामता, जनता । देवात्तल् (सू०)– देव एव देवता । समूहे यादिप्रत्ययान्ता स्त्रियां, पाशादिभ्यो यः (सू०) (पाशादिभ्यश्च)– पाशानां समूहः पाश्या । खलगोरथात् (सू०) यत् (सू०), इनित्रकट्यचश्च (सू०) चकारात् यत् (सू०)– खलिनी, गोत्रा, रथकट्या । वैराद्यर्थे वुञन्ता स्त्रियां (द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः)– अश्वमहिषयोर्वैरम् अश्वमहिषिका, काकोलूकिका । कुत्सितमर्दान्यच्मैथुनयोजने विवाहे वैरमहिषिका, कौत्सकुशिका । आदित्सम्बन्धात् पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च (सू०), दण्डव्यवसर्गयोश्च (सू०) द्वौ द्वौ पादौ द्विपदिकां ददाति, द्वे द्वे शते द्विशतिकां

तत्वृन्दे येनिकस्त्वत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ।
स्त्रीभावादावनिकिण्ण्वुल्ण्च्ण्वुच्क्यप्युजिञ्अड(इनि)शाः ॥४॥
उणादिषु निरूरीश्च ङ्याबूङन्तं चल स्थिरम् ।
तत्क्रीडाया प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा णादिक् ॥ ५ ॥
घञो ञः सा क्रियास्यां चेद् दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।
श्यैनपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥
स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।
लङ्का शफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥
सिध्रका शा(सा)रिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका ।
तिन्दुकी कणिका भङ्गि सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

द्विशतिका दद ति । उपलक्षणत्वाद् वुञन्तोऽपि, द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च (सू०) इति वुञ्- शैष्योपाध्यायिका । गोत्रचरणाच्छ्लाघादौवुञ् (सू०)- गार्ग्यस्य भाव कर्म चेति गार्गिकया श्लाघते, काठिकया श्लाघते । स्त्रियामित्यधिकृत्य भावे वा कर्तरि च कारके- अन्तादिप्रत्ययान्ता स्त्रियाम्, आक्रोशेनञ्यनिः (सू०)- अजननिस्ते वृषल भूयात्, अकरणि । स्त्रियाक्तिन् (सू०)- कृति, भक्ति । रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् (सू०)- प्रवाहिका, विपादिका । धात्वर्थनिर्देशेण्वुल्वक्तव्य (वा०)- कारिका, जाविका । कर्मव्यतिहारेणच्स्त्रियाम् (सू०)- अन्योन्य व्यावक्रोशन व्यावक्रोशी वर्तते, व्यावभाषा[हासी], णच स्त्रियामञ् (सू०) स्वार्थे । पर्यायार्हणो त्पत्तिषुण्वुच् (सू०)- भवत शायिका, इक्षुभक्षिकोत्पन्ना । व्रजयजोर्भावेक्यप् (सू०)- व्रज्या, इज्या । संज्ञायांसमजनि (सू०) क्यप्- समज्या, निषद्या । हनस्तच (सू०) इति क्यप्- ब्रह्महत्या । ण्यासश्रन्थोयुच् (सू०)- मण्डना, आसना । प्रश्नाख्यानयोरिञ् (चान्द्रसू०)- का कारिमकार्षी, इमां कारिमकार्षम् । षिद्भिदादिभ्योऽङ् (सू०)- घटा, मृजा, भिदा । अप्रत्ययात् (सू०)- चिकीर्षा, पुत्रीया । कृञः शच (सू०)- क्रिया, इच्छा ॥ ४ ॥ उणादौ न्यन्त ऊदन्त ईदन्तश्च स्त्रियां- अरणि, धमनि, ह्रानि, ज्यानि, ग्लानि, अलाबू, जम्बू, लक्ष्मी, तन्त्री । ङ्यन्तमाबन्तमूङन्त चाभिधेयलिङ्गं स्थलिङ्गं च स्त्रियां- पुंस इव गौरी बुद्धि, हिमानी, अजा, बलाका, श्वश्रू, ब्रह्मबन्धू । मुष्टि प्रहरणं यस्यां क्रीडायां मौष्टा, पल्लवा प्रहरणमस्यां पाल्लवा, तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायांण. (सू०), णदिक्- णप्रत्ययोदाहरणमित्यर्थः ॥५॥ दण्डपातोऽस्यां फाल्गुन्यां वर्तते श्येनपातोऽस्यां मृगयायां वर्तते, तिलपातोऽस्यां स्वधायां वर्तते, घञ सास्यांक्रियेति (सू०) ञ, श्येनतिल्योपातेये (सू०) इति मुक्, स्वधा स्त्यस्यां स्वधा श्राद्धम् ॥ ६ ॥ अपचयेऽल्पत्वे यदि वक्तुमिच्छा तदा मृणाल्यादय स्त्रीलिङ्गा स्यु । अपचयेऽपचयस्यानल्पत्वानि हि स्त्रीपुनपुंसकानि । आदिशब्दाद्गगाली, सटी, मठी, छत्रिका, वृक्षकाण्डी । काचिदिति यत्र लोके पुंनपुंसकयो स्त्रीत्वं दृश्यते, न सुभादौ । लङ्का राक्षसपुरी । शफालिका पुष्पविशेष । टीका वृत्ति । धातकी नामौषधि । पञ्जिका न्यास । आढकी व्रीहिभेद, स्वल्पाढक च ॥ ७ ॥ सिध्रकाशारिके वृक्षभेदौ । हिक्का- ऊर्ध्व वातप्रवृत्तो शब्द । प्राचिका पक्षिविशेष । उल्का ज्वाला । पिपीलिका पलोऽस्त्रमि । योऽसावपि प्रागनुक्तो स स्यातिरप्यनेनोच्यते, अत एवैतयोर्न पिपीलिक इति पुंनामनिषेधम् । एव सर्वत्र । तिन्दुकी नाम वृक्ष. फल च । कणिका- अल्पकण- गोधूमपिष्ट च । भङ्गिर्भङ्गिरिति । सुरङ्गा तिर्यग्भूखात । सूचि सीवनी । माढिर्नाम देश्य वचनं च ॥८॥ पिच्छा-आचाम । पिल्लगा स्वाऽल्पद्यानन्ना(नो) हीनो जल ।

पिच्छावितण्डाकाकिण्यूर्णिः शाणी द्रुणी दरद् ।
सातिः कन्या तथासन्दी नाभी राजसभापि च ॥ ९ ॥
झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ।
लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥ १० ॥
पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥
करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।
अह्नाह्नान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

काकिणी नाम माषकचतुर्थभागः, पणचतुर्थभाग इत्येके । काकिनीति सभ्या । ऊर्णा मेषलोम । शाणी निकषः, शाण इत्येके, कषपीठे संकोचोर्थे । द्रुणी कांजकैका । दरद् म्लेच्छजातिः । सातिः सावार-विशेषः । कन्या खण्डः स्थूल वासः । आसन्दी पीठिका । नाभी तुन्दिः । राज्ञः सभा राजसभा, सभाराजामनुष्यपूर्वेति (सू०) राजनिवेशार्थे न्दम् ॥ ९ ॥ झल्लरी वाद्यविशेषः । चर्चरी हर्षक्रीडा । पारी पानभाण्डम् । होरा लग्न जातकं च । लट्वा–अलका भ्रमरश्च । सिध्मला पाला मत्सः श्विन्न च । लाक्षा जतुः । लिक्षा यूकागर्भः । गण्डूषा– अम्बुचुलुकं, गण्डूषोपि । गृध्रसी– ऊरुस्तम्भो वातरुक् । चमसी ममूराद्यिपिष्टं हव्यचमसश्च । मसी रजनी । इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥ १० ॥ सुरा असुरास्तद्विशेषा-स्तदनुचराश्च पर्यायैः सह पुंसि । सुरा दिवौकसः, सुरविशेषाः–इन्द्रो बिडौजाः शक्र, आदित्य- सूर्यो रविः, ब्रह्मा स्वयंभू, विष्णु शौरिः, रुद्र- शम्भुः । विष्णोरनुचराः– चण्ड- प्रचण्डः, जयो विजयः, विष्वक्सेन । रुद्रानुचरा – नन्दी महाकालो भृङ्गी, गणाः प्रमथाः । एवं सर्वत्र । असुरा पूर्वदेवा दैत्या दानवाः, तद्विशेषा – विरोचनो बलिर्नमुचिः प्रह्लादः । प्राड् नपुंसकाधिकारात्पुंलिङ्गाधिकारः । एते सभेदाः सपर्यायाः पुंसि । स्वर्गो नाकस्त्रिदिव । यागः क्रतुः सप्ततन्तुः, तद्विशेषा – अग्निष्टोम उक्थ्य विश्वजित्– अश्वमेधः । अद्रिः पर्वतः शैल, तद्विशेषा – मेरुर्हिमवान् हिमवान् मलयो विन्ध्यः पारियात्रः । मेघस्तडित्वान् घनः, तद्विशेष. पुष्करावर्तक । अब्धिः समुद्र उदन्वान्, तद्विशेष. क्षीरोदः । द्रुमः पादपः, तद्विशेषः– अश्वत्थाम्रपनसः । काल समय, तद्विशेषा – क्षणो लव, मुहूर्तः, पक्षप्रहरः, संवत्सरः । असिः करवालः, तद्विशेषा – नन्दकचन्द्रहास. । शरः सायक. पृषत्कः सुपत्नः । अरिर्द्विष-न्मित्र ॥ ११ ॥ करः पाणिर्हस्तः । गण्डः कपोल. । ओष्ठो दन्तच्छदोधर । दोर्बाहुः । दन्तो दशनः । कण्ठो गल । केशो वालश्चिकुरः । नख करुहः । स्तनः पयोधरः । अह्नान्ता अह्नान्ता अह्नोत्तरपदाः पुंसि, रात्राह्नाहाः पुंसि (सू०) इति– पूर्वाह्णः, मध्याह्न, सायाह्नः । द्व्यहः, त्र्यहः, उत्तमाहः, परमाहः, राजाह.सखिभ्यष्टच् (सू०), अह्नोह्न एतेभ्य. (सू०) इत्यह्नादेश । विषविशेषा. पुंसि– हालाहल गरलः कालकूटो हलाहल । पुंसि क्लीबे च प्रयुक्तत्वात्पुंसि पठितः पाक्षिकोऽयं विधिः । एवं सर्वत्र । विषं तु क्लीबे । सर्वाद्यन्तपूर्वः संख्यातपुण्यात् रात्रान्ताः पुंसि– अहोरात्र, द्विरात्रः, सर्वरात्रः, अह सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः (सू०) इत्यच्, नेह– त्रिरात्रं, पञ्चरात्रम् ॥ १२ ॥ क्ष्वेडः सर्पविषे कर्पूरः । निर्देशो ह्रस्वान्त । अकारान्ता अदन्ताबाधिता अन्तोदात्त (द्वि)रा पुंसि– पुरोडाशः, उशना, मत्वा. (हा) । अवा- धिता इति किं– इदं यतो जगत्, इदं स्वेन, इदं धाम । प्राग्भवन्ति पुंस्त्वस्याभिधानात् वक्ष्यते । कृतोऽयं नियमस्तथा ह्रस्वान्तश्च पुंसि– अयं वायुरेषपरः, मरुत्, मरुद्, धनुः, शिरस्कं- स्थानं, स्तम्भ गङ्गाजलस्नुष्टि, मदनेन, ऊरु स्थित । नेह– इदं क्षेत्रे जठरः कन्द, जतु लाक्षा,

ग्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ।
कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥
कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।
पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥
नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजबूल्नङ्णघाथुचः ।
ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोन्यतः ॥ १५ ॥
द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ।
कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोयःपूर्वकोपि च ॥ १६ ॥
वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ।
पुङ्खो न्युङ्खः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥
कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगौड(गोण्ड)पिचण्डवत् ।
गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

घस्तु पदार्थः ॥१३॥ ककारादिद्वादशाक्षरोपधा अकारान्ताः पुंसि । क- शल्कः, वृकः, श्वेतकः, वराटकः । ष- वृषः, कक्षः, निकषः । ण- गणः, शणः, बाण , कणः । भ- कुम्भः, शलभः । म- आचामः, धूमः, ग्रामः । र- अङ्कुरः, करः, दरः, समीरः । प- सर्पः, सूपः, कलापः, बाष्पः । थ- सार्थः, शपथः, नाथः । न- फेनः, हायनः, स्तनः, जनः । य- तनयः, व्ययः, तन्तुवायः । स- रसः, दासः, कुसः, वत्स. । ट- सरटः, पटः, कटः । अपत्यप्रत्ययान्ताः शाखाध्यायिनश्च पुंसि- गार्ग्यः, वासिष्ठः, दाक्षिः, कठः, बह्वृचः, छन्दोगः ॥ १४ ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायां भावे चार्थे घञन्तादयः पुंसि । घञ्- प्र(प्रा)सीदन्त्यस्मिन्नयनमनांसीति प्र(प्रा)सादः, प्रक्रियते प्रकारः, पाकः, त्यागः, अकर्तरिच- कारकेसंज्ञायां (सू०) घञ् । अच्- पचः चयः, नयः, पचाद्यच् (नन्दिग्रहीति), एरच् (सू०)। अप्- करः, भरः, स्तवः, लवः, प्लवः, ऋदोरप् (सू०)। नङ्- यज्ञः, यत्नः, प्रश्नः, यजयाचयत- विच्छेति (सू०) नङ् । उपलक्षणत्वात्- स्वप्नोनन् (सू०)। णः- न्यदनं न्यादः, नौणचेति (सू०) णः । घः- प्रहरः, निगमः, गोचरः, पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेण (सू०)। अथुच्- आनन्दथुः, श्वयथुः, वेपथुः, ट्वितोथुच् (सू०)। कर्तरि ल्युः पुंसि- नन्दयति नन्दनः, रमयति रमणः, नन्दिग्रहिपचेति (सू०) ल्युः । इमनिजन्ताः पुंसि- पृथोर्भावः प्रथिमा, लघिमा, पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा (सू०)। भाव इति किं- तीमा पृथ्वी, च[व]रिमा तपस्वी, औणादिक इमनिच् । भावे कप्रत्ययान्तः पुंसि- आखू- नामुत्थानमाखूत्थो वर्तते, सुपिस्थः (सू०) इति योगविभागात्कः । घञर्थेकविधानं (वा०)- प्रस्थः, प्रघ्नः । प्रादित उपसर्गादन्यतः सुबन्ताच्च परात् घुसंज्ञकात्परो यः किप्रत्ययस्तदन्तः पुंसि- निधिः, प्रधिः, आधिः, आदिः, उपसर्गेघोःकिः (सू०), अन्तर्धिः, इषुधिः, कर्मण्यधिकरणेच (सू०) इति किः ॥ १५ ॥ समाहारादन्यत्र द्वन्द्वेऽश्ववडवौ- अश्ववडवाः पुंसि, द्विबहुवचनयोरुदाहरणम् । नेह- अश्ववडवं, विभाषा- वृक्षमृगेति (सू०) समाहारविकल्पः । सूर्यादिपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि- सूर्यकान्तः, भास्वत्कान्तः, इन्दु- कान्तः, चन्द्रकान्त , अयस्कान्तः ॥ १६ ॥ वटको भक्ष्यविशेषः । अनुवाक ऋग्यजुःसमूहः । रल्लकः पक्ष्मकम्बलः । कुडङ्गको वृक्षलतागहनम् । पुङ्खः काण्डमूलम् । न्युङ्ख ओंकाराः षोडश । समुद्गः कलङ्कः । विटः कामुकानुचरः । पटः उष्णीषादिः । घटो दारुतुला । खटस्तृणम् ॥ १७ ॥ कोट्टो दुर्गः । अरघट्टो महाकूप. । हट्ट आपणः । पिण्डो मास. । गौडो गुडको देशविशेषो वा । पिचण्ड उदरम् ।

कृत्तिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः ।
कासमर्दार्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपू(पू)पकौ ॥ १९ ॥
आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणपक्षुरकेदराः ।
पूरक्षुरमकुकाश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥
वेतालमल्लमल्लाश्च पुरोडाशापि पट्टिशः ।
कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥
द्विहीनेऽन्यच्च(च्च) सारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।
शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥
फलहेमशुल्वलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।
जलपुष्पाणि लवणव्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

गडुर्गण्डः (कपोलः) । करटः समुद्गः । लगुडो यष्टिः । वण्डः समुद्गः । किणो मांसग्रन्थिः । घुणो दारुकृमिः ॥ १८ ॥ कृत्तिश्चर्म । सीमन्तः केशवेशान्तः, शङ्खादिस्थानकम् (ब्रा०) । हरितो वर्णः, दिशमाश्रयन्तु स्त्रीलिङ्गा. प्रभवचनम् । रोमन्थस्तिरश्चां चर्वितचर्वणम् । उद्गीथ ओंकारः । बुद्बुदोऽम्बुस्फोटः । कासमर्दो वेसवारभेदः । अर्बुदो रोगविशेषः संख्याभेदश्च । कुन्दो माघ्यं पुष्पम् । फेनो डिण्डीरः । स्तूपो मृदादिकूटः । पूपो यव पक्वान्नकम् ॥ १९ ॥ आतपोऽर्कद्योतः । क्षत्रियपर्याया नाभिः, नेद-दं नाभिस्तुन्दिः । कुणपः शवविशेषः । क्षुरो नापितशस्त्रम् । केदारः क्षेत्रम् । पूरस्तोयोद्धवः । क्षुरः कामभरः । मुकुलं कलिकावचनम् । गोलः वर्तुलः पिण्डः, यथा भूगोलः । हिङ्गुल- रक्तकम्, अकारान्तोऽयमित्येके । पुद्गलो जीवः ॥ २० ॥ वेतालो भूताविष्टः शवः । मल्लः कायभेदः । पुरोडाशो यज्ञे पिष्टकः । पट्टिशो नाम शस्त्रम् । कुल्माषोऽर्धस्विन्ना माषादिः । रभसः पौर्वापर्यविचारः । कटाहो ह्यपाकभाजनम् । पतद्ग्रहः- अवेक्षणपात्रम् ॥ २१ ॥ इति पुंलिङ्गशेषः । द्विहीने तृतीये नपुंसके, टक्षद्वन्द्व. शेषो वक्ष्यते इत्यर्थः । अन्यदिति सारं स्थिरांशं तृतीये । धामेन्द्रियमन्तर्हं चोक्तम्- धामेन्द्रियं हृषीकं करणं, स्वगम्यसन्तागृहम् । अरण्यं विपिनं कान्तारम् । पर्णं पत्रं दलम् । श्वभ्रं विवरं सुषिरम् । हिमं प्रालेयं तुहिनम् । उदकं पानीयं तोयम् । शीतं शिशिरम् । उष्णं घर्मम् । मांसं पलं पललम् । रुधिरं रक्तमसृक् । मुखं तुण्डमास्यम् । अक्षि नयनं लोचनम् । द्रविणं धनं स्वापतेयम् । बलं सैन्यमनीकम् ॥ २२ ॥ फलभेदाः- आम्रं पनसं खर्जूरम् । हेम सुवर्णं कार्तस्वरम् । शुल्वं ताम्रमौदुम्बरम् । लोहमश्मसारम् । सुखमानन्दः शर्मम् । दुःखमार्तं कृच्छ्रम् । शुभं पुण्यं सुकृतम् । अशुभं पापं दुष्कृतम् । जलपुष्पभेदाः- अम्बुजं कुमुदमिन्दीवरं कह्लारम् । लवणभेदाः- सैन्धवसौवर्चलविडं रुचकम् । व्यञ्जनभेदाः- व्यञ्जनसूपमवदंश इति दुग्धमुद्गादिकम् । अनुलेपनभेदाः- [अनुलेपनं] अनुलेपनं कुङ्कुमनिशीथं काश्मीरं चन्दनं श्रीखण्डम् ॥ २३ ॥ भवन्तु[म]...(स्तु)... । दर्वीकरकृपाणचक्रमोदरकाङ्कुरम् ॥ पत्रनालिकामुद्गरवर्होदुलन्कम् । धान्यं चाम्बष्ठजिह्वां च मन्दिरौ मनुजपते ॥ के येन्या शतादिका संख्या तृतीये- शत सहस्रमयुत, नेद- इय केटिशितम् । शतादिरिति डिन्दर्व विवक्षन्, इय नवतेः । ...ये वा, पक्षे स्त्रीत्व निर्देशात्, यथा- विंशती पराग... विंशती ... कोटिशो विंशती । श्रीनाथोदितनदी ... वसुनती विपर्ण ॥ इद ... नदेर मनु- ...निवार्य निधानसंपाती । अमन्नमेव सुपन्नवत्त्व च दद् द्विस्वर तमूर्दे- इद दरम्भोजः पर गौदहिर्विदुर्विनु, इदं नाम केन नवं पां । अष्टौ ... तृतीये- ... षपन, शाले कन्दकेसिविहरां, पाकः पचनम् । कर्दी तु मयूरतन., ...,

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।
द्व्यचकमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥
त्रान्तं सनो(लो)पधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्यायान्वितम् ।
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥
द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।
षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥
शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥
उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।
कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

मदनः । कथमास्थानमास्थानी, करणं करणी, प्रमाणं प्रमाणी, अधिकरणमधिकरणी, राजधानं राजधानी' ल्युटष्टित्वात्, किं च, कृत्यल्युटोबहुलम् (सू०) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं स्म[स्व]रन्ति– राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं भक्तम्, इध्मव्रश्चनी शर्वा, इध्मव्रश्चन· परशु', इध्मव्रश्चनं शस्त्रम्, पलाशशातनी, पलाशशातनः, पलाशशातनम्, पूरणी, पूरणः, पूरणम्, गोदोहनी घटी, गोदोहनो घटः, गोदोहनं भाण्डम् ॥ २४ ॥ केवलं त्रान्तं, सकारनकारोपधं त्रशब्दान्तं च, शिष्टं प्रागुक्तादन्यच्छन्दरूपं तृतीये– पात्रं, अमत्रं, दात्रं, कलत्रं, शस्त्रं, वस्त्रं, शास्त्रं, अस्त्रं, तन्त्रं, मन्त्रम् । शिष्टमिति किं– पुत्रः, औपवस्त्रः, मन्त्रः । संख्यापूर्वं रात्रान्तं तृतीये, रात्राह्नाहाः पुंसीति (सू०) पुंस्त्वं प्राप्तम्– तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम्, एवं पञ्चरात्रं, षड्रात्रम् । संख्ययेति किं– वर्षारात्रः । पात्रादिभिरकारान्तै-रुत्तरपदैः समाहारे लक्ष्यानुसारेण यो द्विगुः स तृतीये– पञ्चपात्रं, त्रिभुवनं, त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः (किरातार्जु०), चतुर्युगम् । पात्रादीति किं– त्रिलोकी, त्रिवेदी । एकार्थ इति किं– पञ्चकपालः पुरो-डाशः । लक्ष्यानुसारत इति किं– त्रिपुरी, पञ्चमूलाश्रृतं पय' ॥ २५ ॥ द्वन्द्वस्य यदेकत्वं समाहारोऽव्ययी-भावश्च समासस्तृतीये– इदं पाणिपादं, मार्दङ्गिकपाणविकं, स्त्रीषु कथा वर्तत इदमधिस्त्रि, इदं तिष्ठद्गु कालः, इदमुन्मत्तगङ्गं देशः । संख्याव्ययाभ्यां परः कृतसमासान्तः पथिशब्दस्तृतीये– त्रयाणां पथां समाहारास्त्रिपथं, विरुद्धः पन्था विपथं, कुत्सितः पन्था कापथम् । संख्याव्ययादिति किं– धर्मपथः । षष्ठ्यन्तात्परा कृतसमासान्ता छाया तृतीये बहूनां चेत्– गृध्राणां छाया गृध्रच्छायं, वीनां छाया विच्छायं, शलभच्छायं, छायाबाहुल्ये (सू०) इति नपुंसकम् । बहूनामिति किं– वृक्षस्य च्छाया वृक्षच्छाया । षष्ठ्याः परा समासे समूहार्था सभा तृतीये– दासीनां सभा दासीसभं दासीसमूह इत्यर्थः, ब्राह्मणसभं, अशाला च (सू०) इति नपुंसकम् । संहताविति किं– दास्याः सभा गृहं दासीसभा ॥ २६ ॥ राजार्थे-भ्योऽमनुष्यार्थेभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः परा समूहार्था शालार्थापि सभा तृतीये, राजशब्दपरा चेन्न स्यात्– नृपस्य सभा गृहं नृपाणां समूहो वा नृपसभं, ईश्वरसभं, रक्षःसभं, पिशाचसभम् । अराजकादिति किं– राजसभा, सभाराजामनुष्यपूर्वा (सू०) इति नपुंसकम् । इमा दिश इमान्युदाहरणानीत्यर्थः ॥ २७ ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः, तदन्तः शब्दः षष्ठीसमासे तदादिकथने द्योत्ये तृतीये– यथा कस्योपज्ञा कोपज्ञं सर्गः, चन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं व्याकरणं, पाणिन्युपज्ञमकालकं व्याकरणं, कस्योप-क्रमः कोपक्रमं सृष्टिः, नन्दोपक्रमाणि मानानि । तदादित्वं इति किं– डित्थोपज्ञो रथः, चैत्रोपक्रमो घटः, उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् (सू०) इति नपुंसकम् । उशीनरदेशे या कन्था षष्ठ्याः परा सा संज्ञायां गम्यमानायां तृतीये– सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम् । उशीनरेति किं– दाक्षिकन्था । नाम-

मावे नणकचिद्भ्योन्ये समूहे भावकर्मणोः ।
अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥
क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेप्युक्थतोटके ।
चोचमुक्तं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥
राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।
माणिक्यभाण्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥
लोकायतं हरितालं विदलस्थालवाह्लव(ह्लिक)म् ।
पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥
मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः ।
पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

स्विति किं– चैनकन्या, संज्ञायांकन्योशीनरेषु (सू०) इति नपुंसकम् ॥ २८ ॥ नणकेभ्यश्चकारानुबन्धेभ्यश्च येन्ये भावेर्थे कृतस्तथा समूहेर्थे भावकर्मणोश्च ये तद्धितास्ते ते मलया येषां ते शब्दास्तृतीये– समन्ताद्भावः सारादिणं वर्तते, साकूटिनं वर्तते, अभिविधौभावइनुण् (सू०), अणिनुणः (सू०) इति स्वार्थेऽञ् । ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयं गतः, भुवोभावे (सू०) इति क्यप् । नणकचिद्भ्योन्य इति किं– (न)– मदनः, यलः, (ण)– न्यदन न्यादः, नौणचेति (सू०), (क)– आप्लवनामुत्थानमाप्लवथः, सुरिस्थः (सू०) इति योगविभागात्क , (चित्)– श्वयन श्वयथुः, ट्वितोथुच् (सू०), आसनमासना, भावना, ण्यासश्रन्थोयुच् (सू०) । समूहादौ तद्धिनाः खल्वपि– भिक्षाणां समूहो भैक्ष, यौवतं, राजक, धौक्षकं, गोभावो गोत्वं, शुक्रस्य भावः कर्म वा शौकल्यं, मार्दवं, मानोज्ञकं, स्तेयम् । पुण्यसुदिनाभ्यां परः कृतसमासान्तोह शब्दस्तृतीये– पुण्यं च तदहश्च पुण्याहं, सुदिनशब्दोत्र शोभनवाची, यथा– सुदिनासु समसु कार्यमेतत्, पुण्यसुदिनाभ्यामह्नोवक्तव्यात् (वा०) नपुंसकत्वम् ॥ २९ ॥ क्रियाविशेषणान्यव्ययविशेषणानि च तृतीये– एकवचनान्तानि च भवन्ति– मृदु पचति, शोभनं पचति, पूर्वस्या दिशि देशे काले वा पुरस्ताद्रम्यं, श्वः शोभनम् । एते शब्दास्तृतीये– उक्थं सामविशेषः, तोटक वृत्तभेदो दशरूपकभेदश्च, चोचं भुक्तोच्छिष्टा फेला, नारिकेरफलस्य फल्त्वात्विद्ध, उक्तमेकाक्षरं छन्द , अत्युक्त च द्व्यक्षरम् । गृहस्य स्थूणा गृहस्थूणम् । तिरीटं शिरोवेष्टनम् । मर्म संधिस्थानम् । योजनं चतुःक्रोशी ॥ ३० ॥ राजसूयवाजपेये यज्ञविशेषौ । कविकर्मण्येते द्वे तृतीये– गद्य दण्डकबन्धः, पद्य श्लोकबन्धः । कृतौ कवेरिति किं– गद्या छी, पद्या शर्करा । माणिरेव माणिक्यम् । भाण्यं चूर्णं । सिन्दूरं चीनपिष्टम् । चीरं वार्क्षी त्वक् । चीवर मुनिवास । पञ्जरं पक्ष्यादिबन्धनगृहम् ॥ ३१ ॥ लोकायत नाम तर्कः । हरितालं धनुर्भेद । विदल दाडिमकणः, फल[ले]स्य विदम् । स्थालं भोजनपात्रम् । बाह्लवं देश. । इति नपुंमकलिङ्गशेष । अयमिदं वार्धमृचोर्धर्चः । पिण्याकं खलि । कण्टक स्तारोम ॥ ३२ ॥ मोदक भक्ष्यविशेष । तण्डक परिष्कारः, दण्डको बाणम् । टङ्कोश्मदारण । शाटकं पटः । खर्वटश्चतुःशतग्रामाणां मध्यस्थानम् । अर्बुदोक्षिरोगः सङ्ख्याविशेषश्च, पर्वते तु पुंलिङ्ग । पातको गोहत्यादिः । उद्योग उत्साह । चरक शास्त्रविशेषः । तमालं वृक्षभेद । आमलको धात्रीफल, वृक्षे त्वामलकी । नडोन्तः– सुषिर तृणम् ॥ ३३ ॥ कुष्ठ त्वग्रोगः, द्रव्यं च । मुण्ड शिर, मुण्डिते तु वाच्यलिङ्गम् । शीधुर्मद्यम् । शुल्तं माषशष्कुली । क्ष्वेडित मुखध्वनिभेदः । क्षेमं कुशलम् । कुट्टिन निर्वृत्तः कुट्टिमो मणिभू । सगमो

कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।
संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥
कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।
यूपं (यूषं) प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥
अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।
तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥
स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥
मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ।
मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कुटी कटी ॥ ३८ ॥
स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ् ।
औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥
षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥ ४० ॥

नद्यादिमेलः । शतमानं रूप्यपलं, यत्स्मृतिः– द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते । शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥ अर्मोऽक्षिरुक् । शम्बलः पथिव्ययः (पाथेयं) । अव्ययमलिङ्गमसंख्यम् । ताण्डवं नृत्यम् ॥ ३४ ॥ कवियमश्वमुखबन्धनम् । कन्दं मूलविशेषः । कर्पासं बादरम् । पारं नद्याः परपार्श्वम् । अवारमर्वाक्पार्श्वम् । युगंधरं रथकाष्ठम् । यूपं क्रिमुक (?) । प्रग्रीवं वातायनम् । पात्रीवं यज्ञोपकरणम् । यूषं मुद्गादिनिर्यासः । चमसं यज्ञेऽम्बुप्रणयनम् । चिक्कसं यवपिष्टम् ॥ ३५ ॥ अर्धर्चादिगणे पूर्वैर्घृतादीनां पुंस्त्वं यदुक्तं तन्निश्चितं छान्दसम् । अत इह लौकिके नोक्तम् । अथ प्रमादाल्लोके दृश्यते यदि तल्लिङ्गशेषवत् [त्वा]दङ्गीकार्यम् ॥ ३६ ॥ इति पुंनपुंसकशेषः । स्त्रीपुंसयोः शेषो वक्ष्यत इति शेषः । अपत्यप्रत्ययान्ताः स्त्रीपुंसयोः– वासिष्ठः– वासिष्ठी, गार्ग्यः– गार्गी । द्विपदादयो जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः– पुरुषः– पुरुषी, कठः– कठी, कुक्कुटः– कुक्कुटी, मृगः– मृगी, अयं गौः– इयं गौः, अयं कपिः– इयं कपिः, भ्रमरः– भ्रमरी, वरटः– वरटी, उरगः– उरगी, अयमहिः– इयमहिः । एते मल्लकादयः शब्दाः स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः स्त्रीनरलिङ्गा इति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति पुंस्त्रीलिङ्गशेषः । सिंहावलोकितेन (न)पुंसीत्येव द्वयोः । भावे कर्मणि च ष्यञन्तः स्त्रीनपुंसकलिङ्गः– यथा– उचितस्य भावः कर्म वा, (गुणवचन)ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च (सू०) इति ष्यञ्, एवं वैदग्ध्य– वैदग्धी, साम्रग्र्य– सामग्री । चोरस्य भावः कर्म वा चौरिका– चौरिकम् । क्वचिद्ग्रहणाद्वुञ्– शौक्ल्यं, प्राक्रम्यं, मानोज्ञकं, रामणीयकं, साहायकं, शैषोपाध्यायिका, गार्गिका, काठिका ॥ ३९ ॥ षष्ठ्यन्तपूर्वपदाः सेनादयः स्त्रीनपुंसकयोः– नृणां सेना नृसेनं नृसेना, शुनां निशा श्वनिशं श्वनिशा, भूतनिशं भूतनिशा, गवां शाला गोशालं गोशाला । एवमितरे छायासुरे उदाहार्ये, यथा– वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छायं वृक्षच्छाया, यवसुरं यवसुरा ॥ ४० ॥ आवन्तोत्तरपदो द्विगुरन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि स्त्रीनपुंसकयोः, नस्य च लुग्भवतीति प्रसङ्गाल्लक्षणानुवादः– तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रं त्रिरात्री,

आद्यन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।
त्रिखट्वं त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥
त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।
परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेपि तत् ॥ ४२ ॥
अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।
तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥
बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेया तदुदाहृतिः ।
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

त्रयाणां तक्ष्णां समाहारस्त्रितक्षं त्रितक्षी ॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषः । एते त्रिलिङ्गाः– पात्री भाजनं, पुटं आच्छादनं, वाटो वृतिः, पेटः संहतिः परिच्छदश्च, कुवलं कोलिफलं, दाडिमं विदकम् । इति त्रिलिङ्गशेषः । स्वप्रधाने इतरेतरयोगद्वन्द्वे तत्पुरुषे चोत्तरपदस्य यल्लिङ्गं तद्भवति– कुक्कुटमयूर्याविमे, मयूरीकुक्कुटाविमौ, कुलविशेष, विप्रकुलमिदं, अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पलीयं, चन्द्रार्थोयं, परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (सू०) ॥ ४२ ॥ अर्थशब्दान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाश्च परोपगाः वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । ब्राह्मणायेयं ब्राह्मणार्था शिखरिणी, ब्राह्मणार्थं ओदनः, ब्राह्मणार्थं पयः, अर्थेननित्यसमासःसर्वलिङ्गता च (वक्तव्या) (वा०), प्रगत आचार्योस्याः प्राचार्या, प्राचार्यः, प्राचार्यं, प्रादयोगताद्यर्थेप्रथमया (वा०), प्रादिभ्योधातुजस्यवाच्योवा (वा०) इत्युत्तरपदलोपः । अतिक्रान्ता खट्वामतिखट्वा, अतिखट्वः, अतिखट्वं, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थेद्वितीयया (वा०) । अवक्रुष्टा कोकिलया चूतकलिकावकोकिला, अवकोकिलः, अवकोकिलं, अवादयः क्रुष्टाद्यर्थेतृतीयया (वा०) । परिग्लानाध्ययनाय पर्यध्ययना, पर्यध्ययनः, पर्यध्ययनं, पर्यादयोग्लानाद्यर्थेचतुर्थ्या (वा०) । निष्क्रान्ता मर्यादाया निर्मर्यादा, निर्मर्यादः, निर्मर्यादं, निरादयःक्रान्ताद्यर्थेपञ्चम्या (वा०) । अलं जीविकायै– अलंजीविका, अलंजीविकः, अलंजीविकम् । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका, प्राप्तजीविकः, प्राप्तजीविकम् । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका, आपन्नजीविकः, आपन्नजीविकं, प्राप्तापन्नेच द्वितीयया (सू०) । वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृता पञ्चकपालापूरिका, पञ्चकपालः पुरोडाशः, पञ्चकपालं हविः । संख्या सर्वनाम च तदन्ताश्च वाच्यलिङ्गाः– एका, एकः, एकं, तिस्रः, त्रयः, त्रीणि, सर्वा, सर्वः, सर्वम् । संख्यान्ताः– ऊनास्तिस्रो यासां ता ऊनतिस्रः, ऊनत्रयः, ऊनत्रीणि । सर्वनामान्ताः– द्वाभ्यामन्या द्व्यन्या, द्व्यन्यः, द्व्यन्यत् ॥ ४३ ॥ बहुव्रीहिर्वाच्यलिङ्गः– चित्रा गावोस्याश्चित्रगुः स्त्री, चित्रगुर्ना, चित्रगु कुलम् । अदिङ्नाम्नामिति किं– दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा, एवं पूर्वोत्तरा सा विदिक् । गुणादिभिर्योग उपाधिः प्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते परगामिनो वाच्यलिङ्गाः । गुणोपाधि– शुक्ला शाटी, शुक्लः पटः, शुक्लं वस्त्रम् । द्रव्योपाधि– दण्डिनी स्त्री, दण्डी पुमान्, दण्डि कुलम् । क्रियोपाधि– पाचिका, पाचकः, पाचकम् ॥ ४४ ॥ कर्त्रर्थे संज्ञावर्जिताः कृदन्ता वाच्यलिङ्गाः– कर्त्री, कर्ता, कर्तृ, कुम्भकारी, कुम्भकारः, कुम्भकारम् । असंज्ञायामिति किं– प्रहः, व्याघ्रः । कर्तृकर्मार्थे कृत्या वाच्यलिङ्गाः– वास्तव्या, वास्तव्यः, वास्तव्यं, वसेस्तव्यत्कर्तरिणिच्च (वा०), कर्तव्या, कर्तव्यः, कर्तव्यम् । कर्तरि कर्मणीति किं– स्नातव्यं त्वया, ब्रह्मभूयं, हत्या । असंज्ञायामित्येव– सूर्यः, मिश्रोध्योनरे (सू०) । तेन रक्तमित्याद्यर्थेऽणादितद्धितान्ता वाच्यलिङ्गाः– हरिद्रया रक्ता हारिद्री, हारिद्रः, हारिद्रं, लाक्षाभिर्युं(मो र)क्ता लाक्षिकी, लाक्षिकः, लाक्षिकं, कृत्तिकाभिर्युक्ता कार्तिकी पौर्णमासी, कार्तिको दिवसः,

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।
अणाद्यन्तास्तेनरक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥
षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।
परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गसंग्रहवर्गः । ५ ।

कार्त्तिकमहः । इन्द्रो देवतास्या ऐन्द्री (ऋक्), ऐन्द्रो मन्त्रः, ऐन्द्रं हविः । असंज्ञायामित्येव– श्रवण पौर्णमासी, अन्यथा पौर्णमासी, सञ्ज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् (सू०) इत्यणो लुक् । नानाविधार्थविशेषा येषां ते वाच्यलिङ्गाः– को ब्रह्मा, कं शिरः, नभः खं, नभा श्रावणः । नानार्थो विशेषणानि केचित्– मूर्खो, मूर्खा, मूर्खं, विदुषी, विद्वान्, विद्वत् ॥ ४५ ॥ ष्णान्ताः षट् (सू०) इति षट्संज्ञकाः, तथा युष्मदस्मच्छब्दौ, आख्यातान्यव्ययानि च त्रिलिङ्ग्यां समानि लिङ्गकृतविशेषरहितानीत्यर्थः । षट् स्त्रियः, षट्पुंसः, षट् कुलानि, पञ्च स्त्रियः, पञ्च शराः, पञ्चेन्द्रियाणि, त्वं स्त्री, त्वं पुमान्, त्वं कुलं, अहं स्त्री, अहं पुमान्, अहं कुलं, भूते स्त्री, भूते पुमान्, भूते कुलं, नाना स्त्रियः, नानादेशाः, नानाकुलानि, उच्चैः स्त्री, उच्चैस्तरुः, उच्चैर्वनं, तत्र पुरि, तत्र देशे, तत्र वने, एवं कति स्त्रियः, कति जनाः, कति स्थानि । लिङ्गविशेषविधौ पूर्वापरविरोधे परं लिङ्गं भवति । असुरपर्यायाः पुंस्त्वमित्यस्य विषये– नैर्ऋतः, राक्षसः । द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तमिति तृतीय इत्यस्य विषये– इदं तेजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति– इदं रक्षः, परत्वात्क्लीबे । इह यदोक्तं तल्लक्ष्यतो द्रष्टव्यं, यथा– गोधा पुंस्त्वजापि स्त्री, तथा पोटा नपुंसकमपि स्त्री । तथान्यच्च गुणसंदेहे नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते– किं तस्या जातं स्त्री पुमान्वा, शक्य स्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तथा तयप्प्रत्ययान्त धर्मवृत्ति स्त्रीनपुंसकयोः– वर्णानां चतुष्टयी, वर्णानां चतुष्टयम्, वेदानां त्रयी, वेदत्रयम् । धर्मिवृत्ति तु वाच्यलिङ्गं– त्रय्य स्थितयः, त्रये लोकाः, त्रयाणि जगन्ति । तथा छन्दसोऽण् स्वार्थे क्लीबे– गायत्र्येव गायत्रं, अनुष्टुबेवानुष्टुभम् । तथा इक्-श्तिपन्तं पुंसि– अयं वृद्धिः, अयं पचतिः । तथा दारद् हस्तेरश्च स्त्रियो– इयं दरद्, गृहकणिका, छत्रिका, दण्डिका, नालिका, नासिका । तथा प्रमाणाद्या अजहल्लिङ्गवचनाः– वेदाः प्रमाणं, स्मृतयः प्रमाणं, भूतमिव ब्राह्मणी, विनाशियो भद्रम् ॥ ४६ ॥ इति लिङ्गसंग्रहवर्गः । ५ । [इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने । सामान्यकाण्डस्तृतीय साङ्ग एव समर्थितः ॥]

इति श्रीमत्क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितेऽमरकोशोद्घाटने सामान्यकाण्डस्तृतीयः समाप्तः ।

APPENDIX I.

An alphabetical list of authors and works quoted by Kshîrasvâmin in his commentary on Amarakosha.

(The figures refer to pages).

Page

98 अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

103 पद्भ्यामेव यथातथेति

119 अभिवाद्योपसंपाद्यः

162 निष्प्रवाणिर्नवः पटः

167 येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम्

175 सूर्यः समेपा समः

178 कुलस्यान्त. मभु स्त्रिय.

180 प्रिय[या]दर्शनमेवास्तु किमन्यैर्दर्शनान्तरैः ।
निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चेतसा ॥

186 संवाहनं स्पर्शसुखम्

188 अकरणिरिह भूयादभ्रशस्तस्य धातुः

189 पुलका इव धान्येषु
पुलाककारी विपुलाशयः स्यात्

190 तपो न कल्कोध्ययनं न कल्कः

192 विचरेद्युगमात्रदृक्

193 वर्जयेत्कटधूमं तु

195 प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीम्
क्षणे रक्ष्याः कुलस्त्रियः
क्षणपरपुरजिद्दत्तशूलप्रहारान्

199 कृत्तदेहः स्नायुसारः

201 यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थम्
तीर्थं तदव्यक्तव्ययोः
एकमेवेदं संविद्रूपम्
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च संविद स्यापयेद्गणे
धर्मस्योपनिपत्परा

202 जीवेच शरदां शतम्
पदमापदि माधवः
सूर्यांशव शशिनि लब्धपदा यथैव
नवनखपदलेखालाञ्छितं बाहुमूलम्
बाहुप्रमाणं परिधिरच्छिन्नश्रोतिपञ्चकः
आर्धि प्राप्तो यो न मुच्येत्स धीरः
अनुबन्धमवस्था च ज्ञात्वा दण्डं निपातयेत्

203 सिन्धोः परमपूरुषम्

205 पर्ववर्जं व्रजेच्चैनाम्

206 व्याप्ते व्योमनि वर्ष्मणा

Page

207 क्षरत्येनः कृतं पूर्वम्
गर्भस्थेन समः सदा
रम्भागर्भमृदुः
भर्तृगर्भद्रुहा चैव
दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्
द्रौपदी हारिता

208 जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः

209 दर्भा. कृष्णाजिन मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुन पुन ॥
न शनैः मल्लय गच्छेत्
समयाच्छ्रावयेच्छिष्यम्

210 गुणिना नात्ययं कुर्यात्
वाक्पारुष्येत्ययः शतम्
सर्वस्यैव हि दानस्य प्रहीता गुरुरुच्यते ।
कन्यायाश्चैव विशायाः प्रदाता पूज्यते गुरुः ॥
प्रायेणाकृतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते जन.

211 कृपाकपर्यामभ्येति सत्रपः किं न गोत्रभिद्
सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपणाम्
महापातकिना पुंसां भवेत्प्राणान्तिका क्रिया
गुरुदेवक्रियारतः
क्रिया विना को हि जानाति कृत्स्नम्
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्याः प्रयत्नतः
विच्छायः पुरुषो भवेत्
प्रकान्तच्छाय आदर्शः
सप्त कक्ष्या अतिक्रम्य
परिधानाद्बहिः कक्ष्या निबद्धा ह्यासुरीभवेत्
तानि कृत्याहतानाव

212 वारं वारमुदारसंगरमुखे
संगरो विक्रियाकरः
अन्योन्य वृत्तसंगरौ
संगरे शरण सुहृत्

213 आडम्बराणि पूज्यन्ते स्त्रीषु राजकुलेषु च
जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्
वर कूपशताद्वापी

214 मात्राशी सर्वकालं स्यात्

215 चतु.पाटीमद तन्त्रम्
साधारणं भवेत्तन्त्रम्

Page

दुष्करं पुष्करं गन्तुम्
पर्वतान्तरिताः स्त्रियः
अन्तरज्ञो भव सदा धनस्य च जनस्य च
अयमभ्य(न्त्य)न्तरो मम
दृष्ट्वान्तर ज्योतिरुपारराम
216 प्रश्नश्चोद्यधिया पृच्छा तस्य भञ्जनमुत्तरम्
217 सितपटच्छन्नपाली कपालीम्
शीलधनः साधुः
218 षड्युग्मकरतलस्तालो वितस्तिः शङ्कुरानमम्
न केवलं भुवो भर्ता
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते
भावाढ्या विलासिन्यः
स्वं भावं भावयेद्योगी
भावाश्चित्तजया भवन्ति भवता भाव्यन्त एते यथा
219 उत्सुकानीव भान्ति स्वाः
हृदि स्वमवलोकयन्
प्रभूताः स्वा न दीप्यन्ते
वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन व्यवस्थितः ॥
उत्क्रान्तसत्त्वो मृगः
220 त्यक्तापदेशो यतिः
अग्रतो बाहुपाशेन केशपाशेन पृष्ठतः ।
पार्श्वयोः कर्णपाशेन सर्वतो बन्धन प्रिया [ये] ॥
त्व[म]द्दन्ताङ्कितपालिकक्षरुधिरक्लिन्नाधपुट्दुःखं शरम्
221 चतस्रः कर्षूः पितृभ्यः कुर्यात्
222 रसस्यातिरसः सर्पिः
रोदोरन्ध्रमजिहदत्[न्]
उपष्टम्भकं बलं च रजः
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत
224 सर्वान्गुणानेष गुणोऽतिभाति
सक्रयुवानो गीर्वाणाः
आराच्छत्रोः सदा वसेत्
समीतान्स्थापयेदारात्

Page

अहो बत महत्कष्टम्
बत वितरत तोयं तोयवाहा हिमान्त [नितान्तं]
225 वृद्धिरित्येव या वृद्धिः
नाना नारीर्निष्फला लोकयात्रा
ननु चण्डि प्रसीद मे
आशीविषो वा संक्रुद्धः सूर्यो वाभ्राविनिर्गतः ।
भीमोऽन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत ॥
226 सामिसंमीलिताक्षी
नूनं हन्तास्मि रावणम्
जोषमास्ते जितेन्द्रियः
को नामायं सवितुरुदयः
दृष्टेऽपरे रोदिति नाम तन्वी
स्वर्गतस्य हापुत्रस्य
गोत्रस्खलितं किलाश्रुतं कृत्वा
227 आपतन्तमभितोऽरिमपश्यत्
भिक्षित्वापि बुभुक्षिता यदहहा
अहह प्रज्ञाप्रकर्षो राज्ञः
चिराय निर्धनो भूत्वा भवत्यह्ना (ह्ना) महाधनः
कान्तं[न्तां] मुहुर्ध्यायति
पुनः पुनर्वारि विवेदभूरि
शश्वद्भक्ति कुशिक्षितः
अभीक्ष्णमास्फालयतीभकुम्भम्
साक्षरत्यभिसारिका
सपदि प्रददत्युपेक्षितोऽभिः
द्राग्विद्रुतं कातरैः
तरसोदिता सह जलेषु
किमुत ब्रह्मवित्रिभिः
सुसिक्त आम्रः फलति
विना वार्तं विना धर्मम्
त्वामन्तरा तामरसायताक्षि
228 वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः
पद्भ्यां याति कुतश्चन
कदाचिच्छूरता याति मरणे कृतनिश्चयः
सत्रा कलत्रैर्गार्हस्थ्यम्
सदृशो द्विजिह्वैः सर्पः

Vide Notes for the verification of some unverified passages in the Commentary

---

NOTES.

PAGE.

1. भम्रा अभिधानक्तौ &c.—Compare भमाः पारायणिकाश्च्छाया अपि च यत्र विश्रान्ताः। तान्यातन् विवरीतुं गहनमहोध्यवसिताः स्मः ॥ in the Kshîratarangi*n*î.

,, जाता विश्वसृजः क्रमेण &c.—This verse ends the introduction to the Kshîratarangi*n*î also. The six works or commentaries (षड्वृत्तयः) of Kshirasvâmin are: (1) नामपारायण or अमरकोषोद्घाटन; (2) क्षीरतरङ्गिणी or धातुवृत्ति; (3) निपाताव्ययोपसर्गवृत्ति; (4) अमृततरङ्गिणी referred to in the Kshîratarangi*n*î; (5) निघण्टुवृत्ति mentioned by Devarâja in his Niruktanirvachana; and (6) गणवृत्ति referred to by Vardhamâna in his Ga*n*aratnamahodadhi and containing probably the *Japâdigana* not found elsewhere.

2. समाहृत्यान्यतन्त्राणि &c.—The works alluded to here ought to be the large *Koshas* of Kâtya, Muni, Bhâguri, Dhanvantari, etc. who were anterior to Amarasimha. (See Introduction).

4. देवदत्तयज्ञदत्तेभ्यः &c.—See comment. on द्विश्योपपादुक p. 173.

,, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः—This remark repeated on page 182 is well-known amongst Grammarians.

,, ऐश्वर्यस्य समग्रस्य &c.—This verse from Vish*n*upurâ*n*a is repeated on page 192.

5. तापी च—This ought to be तायी च. Buddha is styled तायिन् (not तापिन्). The letters प and य, which are similar in form, are often mistaken one for the other. Hence the above error met with in Dictionaries also.

6. बलस्तनुनिष्पादिन्यायेन— बल is *short* for बलभद्र after the manner of an echo by dropping भद्र, as भीम for भीमसेन.

7. संहितासु स्वेकं ब्रह्म &c.—The *Sâmhitâ* referred to here is the पञ्चरात्रसंहिता of Nârada. This passage is a quotation from S'ankarâchârya's शारीरभाष्य.

14. विश्वसा विग्रहो &c.—The *Nyâya* or principle of the words अवि & अविक occurs in Patanjali's Mahâbhâshya on IV. 1. 88 (Vârt: 2) as follows:—तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन। तद्यथा– अवेर्मांसमिति विगृह्य– आविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति– आविकमिति। The inaccurate compound (आविरविक) is attacked by Kumâ-

rilabhatta. Haradatta gives the correct form (अभ्यविक). Compare comment. on गैरिक pp. 53 and 190.

15. जपादित्वात्स्वे वत्सम्—See जपा(वा) on page 66. The जपादिगण is not given in Pânini's Ganapâtha nor in Vardhamâna's Ganaratnamahodadhi. It occurs frequently in this commentary. See pp. 51, 54, 86, &c

16. मा अप्युच्यते सत्यभामा &c.—As भामा is *short* for सत्यभामा by the rule (पूर्वपदलोपः) given in Patanjali's Mahâbhâshya, so is माः for चन्द्रमाः.

21. पक्षिणीत्याहु.—Compare comment. on उभयेषुः p. 230.

24. तम आवरकं मोहहेतुः—Compare गुरुवरणकमेव तमः on page 222.

25. सविदं लङ्घयेव यः (not सः)—This line is from Yâjnavalkya-Smriti (II. 187) and quoted again on page 201.

27. गावीगोणीगोपोतलिकादिः—The reference is to the passage—एकैकस्य शब्दस्य बहवोपभ्रंशा. । तद्यथा– गौरित्यस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयोपभ्रशाः in Patanjali's Mahâbhâshya.

28. महेपि &c —Here Bhatta means Kumârilabhatta and the verse quoted is from his श्लोकवार्तिक.

,, पुरापि नवं (भवं) पुराण.—There is probably a slip in writing पुरापि न नवं पुराणं of the Nirukta. See pp. 177 and 226.

,, दामोदरकराघात &c.—This verse is attributed to Bâna in the सुभाषितसंग्रह

29. चिन्ता प्रकृतसिध्यर्थां &c.—See comment. on उद्घात (p. 186) and this very line quoted there

30. छिवुछिवोर्वादीर्घ:—The Sûtra from Chandra's grammar is incorrectly quoted here, छिविसिव्योर्दीर्घश्च on page 183 and छिविसिव्योर्त्युटिवा दीर्घ on page 188. The correct Sûtra runs thus— छिवुसिवोर्दीर्घश्च.

,, असंबद्ध दशदाडिमादि वाक्यं—See Pantanjali's Mahâbhâshya on I. 2. 45, where words are grouped incoherently thus— दश दाडिमानि षडपूपा कुण्डमजाजिनं पललपिण्ड – अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति Also compare— गुणाना दर्शनान्मुक्तो यस्यार्थस्तदपार्थकम् । दाडिमानि दशेत्यादि न विचारक्षम वचः ॥ in Vâmana's काव्यालकारसूत्रवृत्ति.

,, एष वन्ध्यासुतो याति &c.—This as well as अन्धोमणिमुपाविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् &c. above are probably *Subhâshitas*.

31. तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति—Compare the quotation (on page 173): अष्टविकल्पो दैवस्तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति । मानुष्य एकविधः स समासाद् भौतिकः सर्गः ॥ Also compare अष्टविकल्प दैव तैर्यग्योनं पञ्चधा भवति । मानुष्यं स्वेकविधं समासतोय त्रिधा सर्ग. ॥ in the साङ्ख्यकारिका of ईश्वरकृष्ण.

33. मान्ये मार्षेति वक्तव्यः &c.—This quotation from Bharata here as well as on page 219 ought to be—मान्यो मार्षेति वक्तव्यः किंचिदूनस्तु मारिषः।

33. मार्षेति यथा परिषत्पर्षद्—*Short* for मारिष is मार्ष, as पर्षद् is for परिषद् on p. 115.

34. अनुभावस्त्वभिनयः &c.—This from Bharata's Nâtyaśâstra is quoted again on page 219.

,, विस्रोतसौ &c.—The Sûtra in Chandra's grammar is विस्रः (not विस्रोतसौ) corresponding to Panini's Sûtra विभाषाहृल:।

36. स्तम्भे विचेतनत्व &c.—Compare स्तम्भे स्वाश्रितिक्रियो जन्तुः प्रस्ने गतचेतनः। on page 211.

38. आशीस्त्वाङ्गुला दंष्ट्रा &c.—This is repeated on page 222.

39. मधु तिष्ठति वाचि &c.—This verse is found in the Saundarânanda of Asvaghosha. Bhartrihari's Vairâgyasataka has— मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम्.

,, स्निग्धं मधन्मृतकुल्य &c.—This is quoted in Vâmana's अलंकारसूत्रवृत्ति also.

45. कुवलयदलनीला &c.—The line quoted in Vâmana's अलंकारसूत्रवृत्ति runs thus— कुवलयदलनीला कोकिला बालचूते।

47. शरावत्या अवधेः पश्चिमेन &c.—The river शरावती is probably the modern रावती or राप्ती a tributary of सरयू. A town of the same name was situated on the शरावती. This river forms the geographical boundary dividing the two great schools of Grammarians, the Eastern and the Northern.

48. द्यावाभूमी च रोदसी—See comment. on रोदसी p. 222.

50. इन्द्रासयोः समासे च—This Sûtra is not traceable in Pânini's nor Chandra's grammar.

51. मुसलः संक्रमो &c.—See comment on संक्रम page 186.

52. मुनिविगन्धनादनः &c.—See Kumâra-sambhava VI. 46.

54. पतनान्ताः समुच्छ्रयाः—The complete verse in the Mahâbhârata (Sântiparvan) runs thus :—क्षयान्ता निचयाः सर्वे पतनान्ताः समुच्छ्रयाः। संयोगो विप्रयोगान्तो मरणान्तं च जीवितम्॥

58. आढ च &c.—Many unspecified quotations in the वनौषधिवर्गे are traceable to Dhanvantari's Nighantu.

61. शिखेव शिखा &c.—The primary meaning of the word शिखा is आवम. (See page 232). Hence the remark आचामवदच्छिखशिखायाः. For आवम see page 148.

63. नित्यमामलके लक्ष्मीरिति—The आमलकी tree is called तिष्यफला and Kshîrasvâmin accounts for it by quoting from the verse— नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्य हरितगोमये । नित्य शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि ॥

70. सदाद पृश्निरत्यतनौ—See the verse 48 of the नृवर्ग on p. 99.

71. हरमेखलो निपष्टौ दृढः— हरमेखलं or हरमेखलतन्त्रम् is an old medical work. Hence हरमेखले निपष्टौ दृढः ought to be the correct reading here.

74. ऐरावतो नागरङ्गो &c.—Here Kshîrasvâmin points out the inaccuracy of Amarasimha by referring the reader to the line on page 60.

75. सल्लकी शल्लकी ह्रादा &c.—Bhânujî Dikshita attributes this verse and the one on p. 169 to रुद्रकोश

77. ओषधी फलपाकान्ता जातिः—Compare ओषधिः फलपाकान्ता (p. 53), and the quotations from Dhanvantari on pp 179 and 217.

81. कस्य चित्समता वर्गेति &c —The verse referred to here is quoted on page 77.

83. लामज्जक सुवास स्यात् &c.—This verse is from सुश्रुत according to Bhânujî Dikshita.

92. वधूटी च ग्रामटिकावत्—The word स्वर्गग्रामटिका is met with in a verse in the महानाटक and explained by Kshîrasvâmin on page 147.

100. वार्तं इति तु युक्त यद् &c.—See verse 76th on page 199.

102. मांसभक्षयितामुत्र यस्य &c.—The verse in the Manusmriti V. 55 runs thus :—मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्। एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ Hence the second line of the verse in the bracket here may be— एतन्मांसस्य मांसत्वं निरुक्तं मनुरब्रवीदिति नैरुक्ताः ।

104. असवत्सयोः सन्धि &c.—Read अंसवत्सयोः सन्धि etc. The mistake is due to the reading in the Vyâkhyâsudhâ of Bhânujî Dikshita.

109. गौरिवाकृतनीशारः &c.—This quotation is given in Patanjali's Mahâbhâshya on the Vârttika शुवायुवर्णनिवृतेषु ।

„ अर्धोरुकम्—May अर्धोरुक be a corruption of अधरोरुक met with in Patanjali's Mahâbhâshya on I. 2. 45 and quoted in the Notes (on page 10 before.)

113. ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो &c.—This line is repeated on pp 114 and 205.

115. चन्द्रोपज्ञसज्ञकं &c.—Read चन्द्रोपज्ञमसंज्ञक etc. Chandra's grammar is called असंज्ञक, for he uses the word नामन् instead of the word संज्ञा in Pânini's grammar, *e. g.* नामित्रिजन्याः = संज्ञायाजन्याः । Also see page 236.

„ नन्दोपक्रमाणि मानानि—Compare नन्दोपक्रम मानानि on p. 208 and नन्दोपक्रमाणि मानानि on p. 236.

117. दिवसस्याष्टमे भागे &c.—This is from the शातातपस्मृति.

118. श्रान्तं च निद्रा कल्येविवन्—See Kâsikâ on Panini's Sûtra III. 3. 48 (नौवृधान्ये).

119. तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं &c.—These Sûtras are given in Patanjali's Yoga-philosophy.

122. जन्याः स्निग्धा वरस्य ये—See Kshirasvâmin's comment. on जन्याः and the line quoted from Raghu (VI. 30). Mallinâtha reads the line as— षाहेति जन्यामवदत्कुमारी which is evidently wrong according to the context. Mallinâtha and Bhattoji Dikshita take the word जन्या as meaning मातृसखी on the authority of Visvakosha which is in conflict with Amarakosha.

129. धोरितं वल्गितं प्लुतं &c.—This quotation must be from an अश्वतन्त्र like S'âlihotra.

136. पर्यंघेपि यदाह &c.—See verse 71 p. 132.

137. कमथिनः कुसुमस्तु &c.—Compare this verse with that given hereafter in the Note on बावदूक page 171.

139. कालः संहरति प्रजाः—This is from Hârita and the whole runs thus— कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः। कालः स्वपिति जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः॥ It is also met with in Patanjali's Mahâbhâshya on Pânini's Sûtra III. 4. 167.

147. भिस्सटा—A diminutive from भिस्सा as वधूटिका from वधू and ग्रामटिका from ग्राम. See Note on वधूटी p. 92.

155. समाप्ते वर्णस्य वा वलोपनहुः—This rule may fall under Pânini's Sûtra VI. 3. 109 (पृषोदरादीनियथोपदिष्टम्).

157. गृहस्थूणवरूथिने— See गृहस्थूणम् on page 237.

„ गजनिमीलिकयैने— गजनिमीलिका or इभनिमीलिका means 'shrewdness or sagacity.' Compare the stanza— य एव पारायणिकैस्तैरपि विवर्जितः। पन्यास्तेनैव यवाः स्वः कृत्वा गजनिमीलिकाम्॥ in the introduction to the Kshiratarangini.

162. अनेप्रियामीर्निमदः &c.—See verse 54 page 100.

171. वदकारवाक्यासूकः—Here the Padakâra may probably be a grammarian, but nothing is known about him. In the Kshiratarangini बावदूक is thus derived— वञ्जनदशांवद्, वदेगति-हस्वे। यन्द मोजः- यावदूक पुनं पावदन्दसूत्रे न गच्छति। तोकोक्तिवयर्हं च वावदूकं च सादति॥

174. अवेपर्णेसोस्य—This Sûtra here and again on p. 209 is not traceable to Pânini's grammar, nor to Chandra's grammar.

81. प्रमत्ततिरेते सने—See verse 87. (p. 179).

189. स्थालीपुलाकन्यायेन—The maxim of the rice in the cooking-pot. This maxim is used when the condition of the whole class is inferred from that of a part

191. वेगान धा[वा]रयेद्वात &c.—This is from चरकसंहिता.

192. शृङ्गग्राहिकया—*Lit.* 'by seizing oxen by their horns' *i. e.* by way of specification.

196. उर्णयमन्तर्भ्रुवोः—This occurs twice in the Nâgânanda Act I and V.

,, ये द्रव्यहेतोर्व्यर्थं &c —See comment. on अभिमर p 220.

198. रसासृङ्मांसमेदोस्थि &c —This quotation from Vâgbhata is repeated on page 222.

199. भुतमप्यनुपन्यस्तं हीयते &c.—This line is met with in Yâjnavalkya-Smriti II. 19

201. प्रमादे वर्तस्व—A verse attributed to चन्द्रक in the शार्ङ्गधरपद्धति begins with these words.

202. रसा स्वाद्वम्ललवण &c.—The six flavours are enumerated here and the passage is again quoted on p. 222.

,, भद्रो मन्दो मृगश्चेति &c.—These are the three kinds of elephants mentioned by writers on elephants. Compare भद्रो मन्दो मृगश्चेति विशेषास्त्रिविधा गजाः in Mallinâtha's commentary on S'isupâlavadha V. 49.

203. सप्त वातस्कन्धा —The seven courses (स्कन्धा) of wind one above the other in the Vâyupurâna are :—आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्वहस्तथा। विवहाख्यः परिवह परावह इति क्रमात् ॥

,, संज्ञारूपवेदनासंस्कार &c.—These are the five forms of mundane consciousness (in Buddhistic philosophy). Compare- रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्चस्कन्धाः in Mallinâtha's commentary on S'isupâlavadha II. 28.

204. शार्ङ्गकौ मन्दपालसुत.—One of the four birds, sons of the sage मन्दपाल, who were allowed by Arjuna and Krishna to escape from the Khândava forest before it was burnt down by fire.

210. सत्त्ववान्नीयमपत्र —Compare सत्त्ववाञ्छीलसंपन्न. on page 219.

211. स्तम्भे स्याविक्रियो जन्तु &c.—This quotation is from a medical work like चरक or सुश्रुत.

,, परार्थे बद्धकक्ष्याणां दादृशा &c.—The whole verse in the Nâgânanda Act IV runs thus :—जायन्ते च म्रियन्ते च मद्विधा क्षुद्रजन्तवः । परार्थे बद्धकक्ष्याणां त्वादृशामुद्भवः कुतः ॥

212. स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा &c.—This line from a Smriti is also quoted on p 211 before.

213. घृतान्मासं तु शारकृत्—Compare क्षीरान्मासं तु पुष्टिकृत् on p. 224.

217. पालीयं चम्पकानां—A verse in the Ratnâvali Act III begins with these words.

218. दुह्नोर्विभाषा—This Sûtra is not traceable to Pânini's grammar nor to Chandra's grammar.

„ कालभावयोः सप्तमी—Compare Pânini's Sûtra यस्यचभावेनभावलक्षणं II. 3. 37.

219. ध्रुवा हि नाट्यस्य प्रथमे प्राणाः—This is from Bharata's Nâtyasâstra.

„ नीविरामन्थनं नार्याः &c.—This line is given in Vâmana's अलंकार-सूत्रवृत्ति as quoted from नाममाला. Hence the name of Kâtya's *Kosha* may be नाममाला. But the Nâmamâlâ quoted by Kshîrasvâmin is different from this.

221. अक्षाः षोडश माषकाः—This is from Manusmriti. Compare—ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री on p. 154.

224. स्वस्ति तेस्तु लतया सह वृक्ष—The whole verse quoted in Vâmana's अलंकारसूत्रवृत्ति runs thus— मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा । वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेस्तु लतया सह वृक्ष ॥

227. आश्वसेहि मम सीधुभाजनात्—The remaining three lines in Vâmana's अलंकारसूत्रवृत्ति are— यावदस्मद्दशनैर्न दश्यसे । चन्द्र मद्वदनभङ्गशङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥

228. यो वै युवाप्यधीयानः—The whole line (Manusmriti II. 156) is— यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ।

„ साचि लोचनयुगं नमयन्ती—See Bhâravi's Kirâtarjuniya IX. 44.

229. सन्त्येदमृतेन किं यदि खलास्तत्काल &c.—This quotation is from Râjasekhara's works.

230. शनैः शनैर्व्युपरमेत्—Compare शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया in Bhagavadgitâ VI. 25.

231. पयमूलीयतं पयः—This is repeated on p. 236.

233. विष्णोरनुचराः—Compare the verse— विष्वक्सेनोद्धवाक्रूराः सनकाद्याः शुकादयः । महाविष्णुप्रसादं च सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥ enumerating the five attendants on Vishnu.

„ हरानुचराः—Compare the verse— बाणरावणचण्डीशनन्दिभृङ्गिरिटादयः । सदाशिवप्रसादं च सर्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥ enumerating the five attendants on S'iva.

236. पाणिन्युपज्ञमकालक &c.—Pânini's grammar is called अकालक, because he does not employ terms indicative of time, such as अद्यतन, &c.

I.

Index of additional words given by Kshirasvâmin, as well as those of Amarasimha which are specially remarked upon in the Commentary

I

Index of additional words given by Kshirasvâmin, as well as those of Amarasimha which are specially remarked upon in the Commentary.

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
ज्ञान	26	6	डिम्भा	98	41	तन्त्रिका	68	83
ज्ञानिन्	124	14	डुण्डुभ	38	5	तन्दु	145	34
ज्या	46	2	ढक्का	32	6	तन्द्री	37	37
	135	86	तक्र	148	53		214	177
ज्याघातवारण	135	85	तक्षक	189	4	तप	23	19
ज्यानि	184	9	तक्षन्	159	9	तप क्लेशसह	119	42
ज्यायस्	98	43	तट	40	7	तपन	19	32
	223	236	तटिनी	44	30		39	1
ज्येष्ठ	194	41	तडाग	44	28	तपनीय	155	94
ज्यैष्ठ	22	16	तडित्	16	10	तपस्	22	15
ज्योतिरिङ्गण	88	29	तडित्वत्	15	7		222	233
ज्योतिष्मती	80	150	तण्डक	237	33	तपस्य	22	15
ज्योतिस्	222	231	तण्डुल	72	107	तपस्विन्	119	42
ज्योत्स्ना	17	17	तण्डुलीय	78	136	तपस्विनी	77	134
ज्यौतिषिक	124	14	तत	31	4	तप्त	181	103
ज्यौत्स्नी	21	5		179	86	तम	18	27
	74	118	ततस्	228	3	तमस्	24	29
ज्वर	100	56	तत्काल	127	30		37	3
ज्वलन	12	53	तत्त्व	32	9		222	232
ज्वाल	12	57	तत्पर	169	9	तमस्विनी	21	4
झगिति	227	2	तथा	228	10	तमाल	65	68
झटामला	76	127	तथागत	4	13	तमालपत्र	110	123
झर	52	5	तथ्य	30	22	तमिस्र	37	3
झर्झर	32	8	तद्	228	3	तमिस्रा	21	5
झल्लरी	233	10	तदा	230	23	तमी	21	4
झष	42	17	तदात्व	127	30	तमोनुद्	201	89
झषा	74	117	तदानीम्	230	23	तमोपह	223	239
झाटल	60	40	तनय	95	27	तरक्षु	84	
झाटलि	238	38	तनु	103	71	तरङ्ग	40	
झाबुक	60	40		175	61	तरङ्गिणी	44	
झिण्टी	66	75		175	66	तरणि	19	
झिल्लिका	88	29		204	113		41	
टङ्क	163	34	तनुत्र	132	65			
	237	33	तनू	103	71	तरपण्य		
टिट्टिभ	90	36	तनूकृत	180	99	तरल		
टीका	232	7	तनूनपात्	12	53			
डमर	185	14	तनूरुह	90	37	तरला		
डमरु	32	8		107	99	तरस्		
डयन	130	58	तन्तु	162	28			
डहु	64	61	तन्त्र	215	186			
डिण्डिम	32	8	तन्त्रक	109	112			
डिम्ब	185	14	तन्त्रवाय	86	13			
डिम्भ	90	39		159				

ADDITIONAL NOTES.

195. मर्कार्णभाण्डामन्वेष्यकारिणाम्—is the first line of a verse attributed to Vyâsa in the Subhâshitâvali. Cf. Mahâbhârata Anus'âsana-parvan II. 12.

205. पर्ववर्जं व्रजेच्चैनाम्—See Manu. III. 45.

208. जामयो यानि गेहानि &c.—This line is found in Manu III. 58.

211. तानि कृत्याहतानीव—The remaining portion of the line is—विनश्यन्ति समन्ततः in Manu III. 58.

213. जयं धरित्र्याः पुरमेव सारम्—This quotation is found in the Brihat-samhitâ of Varâhamihira LXXIV. 1.

224. अहो बत महत्कष्टम्—The whole stanza runs thus:—अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् । येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ in the Subhâshitâvali and attributed to Vyâsa.